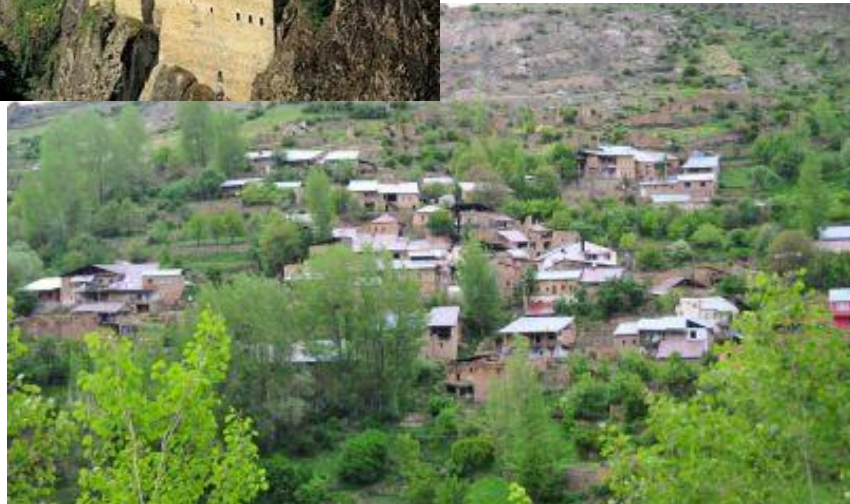
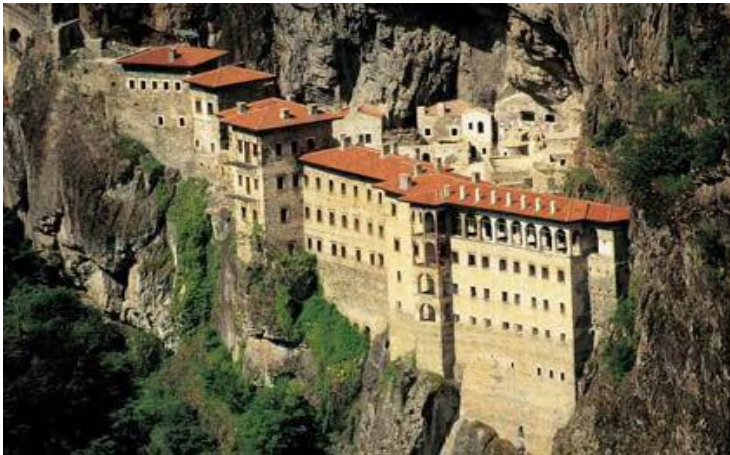

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ & ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ»

*Ιστορία και Πολιτισμός της Ήμερας του Πόντου
μέσα από το αρχείο του Γρηγόριου Λευκόπουλου.*

Μεταπτυχική διπλωματική εργασία

Χρυσοχοΐδου Ιωάννας

Επιτροπή Αξιολόγησης

Ειρηναίος Χατζηευφραιμίδης (Επιβλέπων)

Κωνσταντίνος Φωτιάδης

Αλέξανδρος Ακριτόπουλος

ΦΛΩΡΙΝΑ, ΑΝΟΙΞΗ 2019

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ & ΝΕΕΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΕΣ»

*Ιστορία και Πολιτισμός της Ήμερας του Πόντου
μέσα από το αρχείο του Γρηγόριου Λευκόπουλου.*

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Χρυσοχοΐδου Ιωάννας

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ
Στις «Επιστήμες της Αγωγής & Νέες Τεχνολογίες»
με ειδίκευση «Ιστορία»

Επιτροπή Αξιολόγησης

*Ειρηνάιος Χατζηευφραιμίδης (Επιβλέπων)
Κωνσταντίνος Φωτιάδης
Αλέξανδρος Ακριτόπουλος*

ΦΛΩΡΙΝΑ, ΑΝΟΙΞΗ 2019

*Στην μνήμη των 353 χιλιάδων θυμάτων
της Γενοκτονίας του Ποντιακού Ελληνισμού,
των γονιών μου & του πρόωρα χαμένου μου αδελφού, Νεκτάριου.*

Στα δύο μου παιδιά & στον Κώστα μου.

Ευχαριστίες

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια των μεταπτυχιακών σπουδών μου στην κατεύθυνση «Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Νέες Τεχνολογίες», με ειδίκευση στην Ιστορία, του Παιδαγωγικού τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

Έναυσμα για την ενασχόλησή μου με το συγκεκριμένο θέμα αποτέλεσαν η αγάπη, το ενδιαφέρον μου ως φιλόλογου για την Ιστορική Επιστήμη γενικότερα, και ειδικότερα για την ιστορία και τον πολιτισμό του ποντιακού ελληνισμού, λόγω της ποντιακής καταγωγής και της μακρόχρονης θήτευσής μου στον σωματειακό ποντιακό χώρο. Τα παραπάνω ενισχύθηκαν από την εσωτερική ανάγκη εκπλήρωσης ενός «χρέους», ως απόδοσης ενός ελάχιστου φόρου τιμής, απέναντι στην ιστορία των προγόνων μου και μορφοποιήθηκαν στο συγκεκριμένο πόνημα.

Θερμές, ειλικρινείς και ολόκαρδες ευχαριστίες οφείλω στον Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας κ. Κώστα Φωτιάδη, ο οποίος με ενέπνευσε, μου εμπιστεύτηκε ανενδοίαστα μια πρωτογενή, αθησαύριστη μέχρι σήμερα πηγή, από το προσωπικό του αρχείο και παρείχε πολύτιμη επιστημονική καθοδήγηση και ηθική στήριξη σε όλα τα στάδια εκπόνησης της εργασίας.

Θεωρώ χρέος να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον επόπτη της εργασίας μου, τον Καθηγητή του ΠΤΔΕ Φλώρινας Αρχιμανδρίτη Ειρηναίο Χατζηφραϊμίδη για τη διευθέτηση επιστημονικών και διαδικαστικών ζητημάτων, καθώς και για την άψογη μεταξύ μας συνεργασία, όπως και στον συνεπιβλέποντα Καθηγητή κ. Ακριτόπουλο Αλέξανδρο.

Θα ήταν παράλειψη από μέρους μου αν δεν ευχαριστούσα την Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών κ. Κωτσαλίδου Ευδοξία, η οποία με βοήθησε με τις παρατηρήσεις της.

Τέλος, ευχαριστώ την οικογένειά μου και ιδιαίτερα τον σύζυγό μου Κωνσταντίνο Σελεμίδη για την ηθική συμπαράσταση, την προσωπική του συμβολή στην πολύμηνη ψηφιοποίηση του χειρόγραφου αρχείου, την υπομονή και την κατανόησή του για την στέρηση χρόνου από την κοινή μας ζωή.

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	4
Περίληψη.....	10
ABSTRACT.....	11
Εισαγωγή.....	12
Θεωρητικό Πλαίσιο.....	15
Κεφάλαιο 1 ^ο : Η ιστορική διαδρομή των Ελλήνων του Πόντου από τα μέσα του 19 ^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού.....	15
1.1. Από την αυτοκρατορία των Κομνηνών στην Οθωμανοκρατία και τους εξισλαμισμούς.....	15
1.2. Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου.....	17
1.3. Ο Πόντος την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του 19 ^{ου} αιώνα.....	19
1.4. Ο χαρακτήρας και τα αίτια των πληθυσμιακών μετακινήσεων στον Πόντο.....	20
1.5. Η έξοδος των Ελλήνων του Πόντου προς τη Ρωσία.....	21
Κεφάλαιο 2 ^ο : Η Γενοκτονία του Ποντιακού Ελληνισμού.....	27
2.1. Η ανάπτυξη του Τουρκικού εθνικισμού.....	27
2.2. Η πρώτη φάση της Γενοκτονίας (1914-1918).....	30
2.3. Η κατάληψη της Τραπεζούντας από τους Ρώσους.....	33
2.4. Η αποχώρηση των Ρώσων από τον Πόντο.....	34
2.5. Η έξοδος από το Καρς.....	35
2.6. Αγώνας για τη Δημοκρατία του Πόντου.....	36
2.7. Το κεμαλικό κίνημα και η δεύτερη φάση της γενοκτονίας.....	39
2.8. Η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρά Ασία.....	40
2.9. Η κορύφωση της Γενοκτονίας.....	43
2.10. Το τέλος της Μικράς Ασίας και του Πόντου.....	44
2.11. Η συνθήκη της Λωζάννης.....	47
Κεφάλαιο 3 ^ο : Χαλδία, η κοιτίδα των μεταλλουργών.....	48
3.1. Η Αργυρούπολη.....	49
3.2. Μεταλλεία.....	51
3.2.1. Προνόμια των μεταλλουργών και ακμή των μεταλλείων της Χαλδίας.....	51
3.2.2. Παρακμή των μεταλλείων και μετοικεσία των μεταλλουργών μέσα και έξω από τα γεωγραφικά όρια του Πόντου.....	53
3.2.3. Η εγκατάλειψη των μεταλλείων.....	55

3.3. Παιδεία και εκπαίδευση στον Πόντο από το 1204 μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα.....	56
3.4. Παιδεία και εκπαίδευση στον Πόντο από τα μέσα του 19 ^{ου} αιώνα έως το 1922	58
3.4.1. Η διοίκηση των σχολείων.....	59
3.5. Η παιδεία στη Χαλδία	60
3.6. Το «Φροντιστήριο Αργυρουπόλεως».....	62
3.7. Η εκπαιδευτική κατάσταση στην επαρχία Αργυρούπολης	66
3.8. Η Ίμερα.....	67
3.9. Η Μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου	71
3.10. Η εκπαίδευση στην Ίμερα.	73
3.11. Η Ίμερα κατά τα τελευταία έτη μέχρι την τελική έξοδο το 1923	76
Κεφάλαιο 4 ^ο : Ο Γρηγόριος Λευκόπουλος	81
4.1. Η Βιογραφία του Γρηγόριου Λευκόπουλου.....	81
4.2. Η Εργογραφία του Γρηγορίου Λευκόπουλου	87
Ερευνητικό πλαίσιο	89
Κεφάλαιο 5 ^ο : Μεθοδολογία της Έρευνας.....	89
5.1. Σκοπός της Έρευνας	89
5.2. Το Δείγμα της Έρευνας.....	89
5.3. Μεθοδολογία της Έρευνας.....	90
Κεφάλαιο 6 ^ο : Ανάλυση Περιεχομένου	92
6.1. Ποσοτική Ανάλυση.....	92
6.2. Ποιοτική Ανάλυση.....	97
6.2.1. Τα Ιστορικά στοιχεία.....	97
6.2.2. Γεωμορφολογία περιοχής	115
6.2.3 . Διοίκηση-εκκλησιαστική διαίρεση της Ίμερας	123
6.2.4. Οικονομία.....	125
6.2.5. Αποδημία-μετανάστευση.....	138
6.3. Παιδεία-Εκπαίδευση	141
6.3.1. Σχολεία	142
6.3.2. Συμβολική Λειτουργία Σχολείου.....	158
6.4. Θρησκευτική ζωή	161
6.4.1. Λατρευτικοί χώροι.....	161
6.4.2. Κλήρος-Ιερωμένοι.....	166

6.5. Οικιστική Αρχιτεκτονική	168
6.6. Κοινωνική ζωή & δράση.....	171
6.6.1. Δωρεές-ευεργεσίες.....	171
6.6.2. Προνοιακή-Φιλάνθρωπη-Φιλόπτωχη δράση.....	174
6.6.3.«Παρακάθια»	175
6.6.4. «Το παρέβγαλμαν κατά τη αποδημίαν στα ξένα».....	177
6.6.5.Το πιάγκ' και το λούσιμο.....	181
6.6.6.Τα παιχνίδια των παιδιών	183
6.7. Λαϊκός Πολιτισμός & Παράδοση.....	184
6.7.1.Το σουμάδεμαν	184
6.7.1.Η χαρά (ο γάμος)	186
6.7.3. Θρησκευτικά έθιμα ετήσιας περιοδικότητας.....	190
6.7.4. Μουσική	197
Κεφάλαιο 7 ^ο : Η άφιξη των προσφύγων από την Ρωσία στην Ελλάδα.....	213
7.1. Πόλεις υποδοχής των προσφύγων στην Ελλάδα το 1922	213
7.2. Άφιξη των προσφυγικών ομάδων στην Θεσσαλονίκη	214
7.3. Ίδρυση της πρώτης Επιτροπής Προσφύγων στην Θεσσαλονίκη	214
7.3.1. Διερεύνηση κατάλληλου τόπου προς εγκατάσταση από την 1η Επιτροπή Προσφύγων.....	215
7.3.2. Κινητικότητα των προσφυγικών ομάδων	216
7.4. Συγκρότηση 2ης Επιτροπής των Προσφύγων της πρώτης ομάδας.....	217
7.5. Προέλευση των εγκαταστημένων στο Τσαλί Τσιφλίκι (Μαυρότοπο Δράμας) προσφύγων.....	218
7.6. Εγκατάσταση της πρώτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκ'το 1922	218
7.6.1. Προβλήματα και αδυναμίες της νέας εγκατάστασης κατά τον πρώτο χειμώνα διαμονής των προσφύγων.....	219
7.6.2. Αντιμετώπιση των δυσμενών συνθηκών και επιβίωση.....	221
7.7. Διαμάχες γηγενών-προσφύγων και κτηματικές διαφορές	222
7.8.Κτηματικές διεκδικήσεις των Μουσουλμάνων μετά την Συνθήκη της Λωζάννης.....	223
7.9. Η αποχώρηση των μουσουλμάνων και το αμφισβητούμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς.....	224
7.10. Αλλαγή εκπροσώπησης και δεύτερος χειμώνας της πρώτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκι	225

7.11. Εγκατάσταση της δεύτερης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκ' το 1923	226
7.11.1 Προβλήματα της δεύτερης ομάδας κατά την εγκατάστασή της στο Τσαλί Τσιφλίκι το 1923	226
7.11.2. Προετοιμασία αντιμετώπισης του δεύτερου χειμώνα της δεύτερης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκι	227
7.12. Συγκρότηση Επιτροπής Προσφύγων στον Πειραιά τον Ιούλιο του 1923.	228
7.12.1.Εγκατάσταση της τρίτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκ' τον Σεπτέμβριο του 1923	229
7.12.2. Αγροτική αποκατάσταση των μελών της τρίτης ομάδας με βοήθεια της Ε.Α.Π.	230
7.12.3. Προβλήματα της τρίτης ομάδας κατά την εγκατάστασή της στο Τσαλί Τσιφλίκι το 1923	231
7.12.4. Αίτια μετακίνησης τμήματος προσφύγων της τρίτης ομάδας	233
7.13. Τμηματική έλευση και άλλων οικογενειών στο Τσαλί Τσιφλίκι από το 1923 έως το 1929.....	233
7.14. Κριτήριο επιλογής για Αγροτική Αποκατάσταση	234
7.15. Διαδικασία συγχώνευσης των δύο προηγούμενων Προσφυγικών Επιτροπών	235
7.16. Συνέλευση της 14 ^{ης} Οκτωβρίου 1924	236
7.17. Γενική σύσταση και δομή των Προσφυγικών Επιτροπών	236
7.17.1 Αποτίμηση του έργου της Επιτροπής Προσφύγων του Τσαλί Τσιφλίκ'	237
7.18. Τελική εκχώρηση του Τσαλί Τσιφλίκ' στους πρόσφυγες.....	237
7.19. Προσπάθειες ανασύστασης του Μαυρότοπου	238
7.19.1. Το έργο του Διοικητικού Συμβουλίου της 14ης Οκτωβρίου 1924	238
7.19.2. Εκκλησιαστική Επιτροπή του 1925	241
7.19.3. Η Εκκλησιαστική Επιτροπή του 1929.....	243
7.20. Σωματειακές Συσσωματώσεις.....	244
7.20.1. Σύσταση και δράση του Συνεταιρισμού «Πρόδος».....	244
Παρατηρήσεις-Συζήτηση.....	246
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	254
ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ	254
ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ.....	267
ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ	268
ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ.....	268
ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ	269

ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΟΥ.....	269
ΠΟΝΤΙΑΚΗ ΕΣΤΙΑ.....	270
ΠΟΝΤΙΑΚΑ ΦΥΛΛΑ.....	271
ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ.....	272
ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ.....	272
ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ.....	273
Παράρτημα.....	274
Α) Η ζωή του Γρηγορίου Λευκόπουλου.....	274
Β) Χάρτες.....	282
Γ) Φωτογραφικό υλικό.....	284
Δ) Αρχειακό υλικό-Ίδρυση της Ίμερας.....	305
Ε) Λεξιλόγιο.....	309

Περίληψη

Η παρούσα εργασία διερευνά μέσα από δύο βασικούς ερευνητικούς πυλώνες την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Ίμερας του ιστορικού Πόντου. Το χρονικό εύρος της έρευνας, η οποία στηρίχθηκε στο αρχαιακό υλικό του Γερουσιαστή Γρηγόριου Λευκόπουλου, εκτείνεται κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού, εποχή ακμής της συγκεκριμένης περιοχής, η οποία, ωστόσο, ανακόπτεται λόγω των τραγικών γεγονότων της Γενοκτονίας του Ποντιακού ελληνισμού και της εξοικεσίας από την ιστορική του κοιτίδα μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης. Η μελέτη του αρχείου υπήρξε ιδιαίτερος ενδιαφέρουσα, καθώς ανέδειξε ιστορικά στοιχεία αναφορικά με την ίδρυση, τη γεωμορφολογία, τα οικονομικά μεγέθη της προς εξέταση περιοχής, το μεταναστευτικό ρεύμα του άρρενα πληθυσμού εντός και εκτός της Οθωμανικής επικράτειας και, τέλος, την προσφυγοποίηση των κατοίκων, την έλευση στην Ελλάδα και την τελική τους εγκατάσταση. Παράλληλα, αναδείχθηκε το πολιτισμικό αποτύπωμα των ανθρώπων της Ίμερας, όπως αυτό πραγματώθηκε μέσα από τον εκπαιδευτικό, αλλά και τον θρησκευτικό μηχανισμό, τον κοινωνικό βίο, την δόμηση των οικιών, την παραδοσιακή ζώσα πραγματικότητα, συλλογική σε όλες τις εκφάνσεις. Μέσα από την επεξεργασία των δεδομένων διαφαίνεται ο συντονισμός των ενεργειών όλων των μελών της κοινότητας για την με κάθε μέσο ενίσχυση του σχολικού θεσμού, εκτιμώμενου ως θεματοφύλακα πνευματικής συνέχειας και ελληνικής ταυτότητας, άρρηκτα συνδεδεμένου με την ιστορική παρουσία του Ελληνισμού στην Οθωμανική επικράτεια. Η θέαση της ετερότητας, που αμύνεται έναντι των αλλοφύλων ή γηγενών συνδικδικητών κτηματικών περιουσιών σε μια προσπάθεια διατήρησης των κεκτημένων ή εγκατάστασης στη νέα πατρίδα και αυτοπροσδιορισμού, αγκαλιάζει, ωστόσο, την διαφορετικότητα στα πλαίσια της καθημερινής συνύπαρξης, αποτελεί υπόρρητο ιδεολογικό άξονα. Τέλος, διαχρονική επιδίωξη των Ίμεραίων υπήρξε η διατήρηση της ελληνικότητας και της εγγεγραμμένης στο συλλογικό πνεύμα ελληνοχριστιανικής παράδοσης.

Λέξεις κλειδιά: Ίμερα, Πόντος, Ιστορία, Πολιτισμός, Γρηγόριος Λευκόπουλος.

ABSTRACT

The present thesis investigates through two main research pillars, the History and Civilization of Imera of the historical Pontus. The period of research, which is based on the archives material of Senator Grigorios Lefkopoulos, stretches from the end of the 19th century until the beginnings of the 20th century, an epoch of acme of the particular area, which, however, is halted due to the tragic events of the Genocide of the Pontic Hellenism and its uprooting from its historic cradle after the sign of the Treaty of Lausanne. The study of the archive was particularly interesting, as it pointed out historical data in reference to the establishment, the geomorphology, the economic sizes of the region under examination, the immigration flow of the male population in and out of the Ottoman territory and, finally, the forcing of its inhabitants to become refugees, their advent to Greece, and their final settlement. In parallel, the cultural imprint of the people of Imera was highlighted, as this was realised through the educator, as well as the religious mechanism, the social life, the housing construction, the realised traditional living, being collective in all its aspects. Through data processing, the coordination of actions of all members of the community becomes evident towards the enhancement, by all means, of the school institution, estimated as a guardian of the intellectual continuity and Greek identity inseparably linked with the historical presence of Hellenism in the Ottoman territory. The viewing of otherness, which defends itself against the allophyles or natives, both claiming landed property in an attempt to maintain the acquired rights or the settlement in the new homeland and self-identity, which embraces, however, the otherness within the frame of daily coexistence, constitutes implicit ideological axis. Conclusively, a diachronic pursuit of the people of Imera was the preservation of Hellenism and the registered in the collective consciousness Greek Christian Orthodox tradition.

Key words: Imera, Pontos, History, Civilization, Grigorios Lefkopoulos

Εισαγωγή

Η παρούσα έρευνα καλύπτει μια πυκνή σε γεγονότα περίοδο της ιστορίας των Ελλήνων του Πόντου. Αντικείμενό της αποτέλεσε η διερεύνηση των ιστορικών και πολιτισμικών στοιχείων, που εμπεριέχονται στο προσωπικό αρχείο του καταγόμενου από την Ιμέρα του Πόντου και μετέπειτα Γερουσιαστή του ελληνικού κράτους Γρηγόριου Λευκόπουλου, αναφορικά με την πατρίδα του κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού.

Η εργασία φιλοδοξεί να φέρει στο φως στοιχεία ενός απροσπέλαστου μέχρι σήμερα αρχειακού υλικού και να συμβάλει ταπεινά στη διεύρυνση της σχετικά φτωχής ενυπάρχουσας βιβλιογραφίας για την Ιμέρα του Πόντου καθιστώντας προσιτές σε κάθε ενδιαφερόμενο τις πληροφορίες που εμπεριέχονται στο προσωπικό αρχείο του Γρηγόριου Λευκόπουλου.

Στόχος της είναι η ιχνηλάτηση και η ποιοτική ανάλυση του περιεχομένου του αρχείου, ώστε να αναδειχθούν τα ιστορικά και πολιτισμικά στοιχεία της περιοχής Ιμέρας του Πόντου και να επιχειρηθεί μια βαθύτερη ανάλυση και κριτική αποτίμηση των ευρημάτων. Ως στόχο ορίζουμε επίσης την αναζήτηση της αντικειμενικότητας μέσα σε μία πρωτογενή ιστορική πηγή, η οποία εξ ορισμού καλύπτεται από το μανδύα της υποκειμενικότητας. Το παρελθόν αποτελεί σύνθετο πλέγμα διαφορετικών οπτικών θέασης και πολυπρισματικών προσεγγίσεων, με αποτέλεσμα οι πηγές της ιστορίας να είναι φύσει και θέσει υποκειμενικές, ωστόσο οι πρωτογενείς πηγές δεν μπορούν να παραμένουν θραυσματικές και αναξιοποίητες, καθώς μιλούν για τη δική τους αλήθεια. Κατά τη διάρκεια της εργασίας η διασταύρωση των γραφομένων του Γρηγόριου Λευκόπουλου με την υπάρχουσα βιβλιογραφία έδωσε απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά.

Κατά την ανάγνωση και ψηφιοποίηση του χειρόγραφου αρχειακού υλικού 750 σελίδων αντιμετωπίστηκαν δυσκολίες, όπως δυσανάγνωστη γραφή, σβησμένα γράμματα, μερική έλλειψη σημείων στίξης. Κατά τη διαδικασία της μεταγραφής διατηρήθηκε η ορθογραφία, η στίξη και η παραγραφοποίηση του πρωτότυπου, όχι όμως η χρήση πνευμάτων και υπογεγραμμένης.

Η παρούσα εργασία αποτελείται από το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο παρουσιάζονται όλα τα ιστορικά γεγονότα, τα οποία αναφέρονται μέσα στο αρχειακό υλικό του Γρ. Λευκόπουλου. Με βάση την αντικειμενικότητα των εν λόγω επίσημων

ιστορικών καταγραφών, επιχειρείται η ανάλυση των ευρημάτων της έρευνας. Το θεωρητικό πλαίσιο κατανέμεται στα παρακάτω κεφάλαια:

1^ο κεφάλαιο: *Η ιστορική διαδρομή των Ελλήνων του Πόντου από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20^{ου}*. Στο πρώτο κεφάλαιο παραθέτουμε τα επίσημα ιστορικά στοιχεία που αφορούν: α. την αυτοκρατορία των Κομνηνών, την Οθωμανοκρατία και τους εξισλαμισμούς, β. τους Κρυπτοχριστιανούς του Πόντου, γ. τον Πόντο την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αιώνα, δ. το χαρακτήρα και τα αίτια των πληθυσμιακών μετακινήσεων στον Πόντο και ε. την έξοδο των Ελλήνων του Πόντου προς τη Ρωσία.

2ο κεφάλαιο: *Η Γενοκτονία του Ποντιακού Ελληνισμού*. Στο δεύτερο κεφάλαιο παραθέτουμε τα επίσημα ιστορικά στοιχεία που αφορούν: 1. στην ανάπτυξη του Τουρκικού εθνικισμού, 2. στην πρώτη φάση της Γενοκτονίας (1914-1918), 3. στην κατάληψη της Τραπεζούντας από τους Ρώσους, 4. στην αποχώρηση των Ρώσων από τον Πόντο, 5. στην έξοδο από το Καρς, 6. στον Αγώνα για τη Δημοκρατία του Πόντου, 7. στο Κεμαλικό κίνημα και η δεύτερη φάση της γενοκτονίας, 8. στην πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρά Ασία, 9. στην κορύφωση της Γενοκτονίας, 10. στο τέλος της Μικράς Ασίας και του Πόντου και 11. στη συνθήκη της Λωζάννης.

3^ο κεφάλαιο: *Χαλδία, η κοιτίδα των μεταλλουργών*. Στο τρίτο κεφάλαιο παραθέτουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνθέτουν την περιοχή της Χαλδίας και αφορούν: 1. στην Αργυρούπολη, 2. στα μεταλλεία, 3. στην Παιδεία και εκπαίδευση στον Πόντο από το 1204 μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, 4. στην Παιδεία και εκπαίδευση στον Πόντο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως το 1922, 5. στην παιδεία της Χαλδίας, 6. στο «Φροντιστήριο Αργυρουπόλεως», 7. στην εκπαιδευτική κατάσταση στην επαρχία Αργυρούπολης, 8. στην Ίμερα ή Ίμερα, 9. στη Μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και 10. στην εκπαίδευση της Ίμερας.

4^ο κεφάλαιο: *Ο Γρηγόριος Λευκόπουλος*. Στο τέταρτο κεφάλαιο παραθέτουμε τη βιογραφία του Γρηγορίου Λευκόπουλου, καθώς και τη συνοπτική παρουσίαση του έργου του, το οποίο και αποτέλεσε το δείγμα της παρούσας έρευνας.

Ακολουθεί το ερευνητικό πλαίσιο με τα παρακάτω κεφάλαια:

5^ο κεφάλαιο: *Μεθοδολογία της έρευνας*. Στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύονται οι στόχοι και τα ερωτήματα της έρευνας, το δείγμα και το εργαλείο καταγραφής και ανάλυσης των δεδομένων.

6^ο κεφάλαιο: *Ανάλυση περιεχομένου*. Παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της έρευνας σε δύο υποκεφάλαια, α. ποσοτική ανάλυση και β. ποιοτική ανάλυση του αρχείου του Γρ. Λευκόπουλου.

7^ο κεφάλαιο: Η άφιξη μέρους των προσφύγων από την Ρωσία και η μετεγκατάστασή τους στον Μαυρότοπο.

Συζήτηση–Παρατηρήσεις. Τέλος, κατατίθενται οι παρατηρήσεις για τα αποτελέσματα της έρευνας, στην οποία απαντώνται τα πρότερα τιθέμενα ερωτήματα, καθώς και η επίτευξη των στόχων της παρούσας έρευνας.

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με τη Βιβλιογραφία και το Παράρτημα, στο οποίο κατατίθενται παραπομπές αποσπασμάτων του αρχειακού υλικού του Γρηγορίου Λευκόπουλου και φωτογραφικό υλικό.

Θεωρητικό Πλαίσιο

Κεφάλαιο 1^ο: Η ιστορική διαδρομή των Ελλήνων του Πόντου από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20^{ού}

1.1. Από την αυτοκρατορία των Κομνηνών στην Οθωμανοκρατία και τους εξισλαμισμούς

Την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204 ακολούθησε ο διοικητικός κατακερματισμός του Βυζαντίου σε μικρά λατινικά κρατίδια και η ίδρυση νέων ελληνικών (Αμαντος, 1997,τ.2· Φωτιάδης, 2002,τ.1). Ο απόγονος της δυναστείας των Κομνηνών Αλέξιος μαζί με τον αδερφό του Δαβίδ και τη βοήθεια της θείας του, Γεωργιανής βασίλισσας, Θάμαρ ίδρυσε στον Πόντο, στο θέμα της Χαλδίας (Βεργέτη 1994), το κράτος των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας, ενώ ο λαός αναγνώρισε τον Αλέξιο (Byrer, 1976· Fallmerayer, 2001, 2003· Παπαμιχαλόπουλος, 1903· Ροδάκης, 2003) ως νόμιμο κληρονόμο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (Λαμπιδής, 1961· Φωτιάδης, 2002, 2004, 2008). Η Τραπεζούντα την εποχή των Κομνηνών εκτός από πνευματικό υπήρξε και κέντρο διαμετακομιστικού εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης (Βακαλόπουλος, 1973,τ.Α· Fallmerayer, 1984· Πελαγίδης, 2001). Οι Μεγαλοκομνηνοί, που έφεραν τον τίτλο *Βασιλεύς και Αυτοκράτωρ πάσης Ανατολής, Ιβήρων και Περαιτίας* (Ιωαννίδης, 1988· Σκαλιέρης, 1995) κατόρθωσαν να σώσουν τους Έλληνες Μαυροθαλασσίτες, προήγαγαν το πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο του τόπου και στην εποχή τους θρησκεία και επιστημονική γνώση συμβάδιζαν αρμονικά (Φωτιάδης, 2004).

Μετά την άλωση της Τραπεζούντας από τους Τούρκους το 1461 το παλάτι των Κομνηνών μεταβλήθηκε σε στρατώνα γενιτσάρων και η μητρόπολη Παναγία η Χρυσοκέφαλος έγινε τέμενος (Φωτιάδης, 2002,τ.1, 2004). Οι μεσαιωνικές καταπιέσεις των Οθωμανών, η τυραννία, ο θρησκευτικός φανατισμός, οι διωγμοί και οι πιέσεις, τα συνεχή και σκληρά βασανιστήρια ανάγκαζαν τους υπόδουλους να αλλαξοπιστήσουν (Fallmerayer, 2001· Σαρρής, (χ.χ.),τ.1· Φωτιάδης, 1974, 2008· Χατζηαντωνίου, 1999),εκούσια ή ακούσια, για να σώσουν τη ζωή, την τιμή και την περιουσία τους (Ευαγγελίδης, 1994) και να διεξέλθουν από τη δυστυχία που υπέβαλλαν στους χριστιανούς το σουλτανικό περιβάλλον, ο οθωμανικός μηχανισμός και οι μουσουλμάνοι Ντερεμπέδες. Τα σποραδικά φαινόμενα εξισλαμισμού διαδέχονταν αργότερα οι ομαδικές εξωμοσίες (Χρυσάνθος,1933), ιδιαίτερα των ελληνικών πληθυσμών της Ριζούντας, του Όφη, των Σουρμένων, της Γέμουρας και

της Τόνγιας (Γεωργιάδης, 1991· Παυλίδης, 2004· Φωτιάδης, 1974· Χιονίδης, 1998· Χρυσάνθος, 1933). Οικειοθελώς προσχώρησαν στον ισλαμισμό τυχοδιώκτες και συμφεροντολόγοι, που επιζητούσαν προστασία και υλικά ανταλλαγμάτα (Ροδάκης, 2004, τ.2), και όσοι είχαν ασθενή θρησκευτική συνείδηση ή επεδίωκαν να απαλλάξουν τα παιδιά τους από τη στρατολόγηση στα γενιτσαρικά τάγματα (Παυλίδης, 1979). Με τον εξισλαμισμό οι αγρότες, απαλλάσσονταν από το βάρος του κεφαλικού φόρου, ενώ εξισλαμίζονταν και πολλές οικογένειες "δυνατών" για να εξασφαλίσουν την περιουσία τους και ταυτόχρονα γίνονταν στελέχη του οθωμανικού κρατικού μηχανισμού (Ροδάκης, 2004).

Η πλειονότητα του ελληνικού πληθυσμού, εξαιτίας των προσχεδιασμένων πολιτικών αφομοίωσης και της επιβολής από το οθωμανικό καθεστώς καταπιεστικών συνθηκών διαβίωσης, που συνεχίζονταν και οξύνονταν κατά το 17ο αιώνα (Πελαγίδης, 2001, 2004· Ροδάκης, 2004· Σβορώνος, 1999) με το διορισμό ως αρχόντων των καταπιεστικών τοπικών φεουδαρχών, των Ντερεμπέδων (Χρυσάνθος, 1933), ακολούθησε την τακτική της αποδοχής του ισλαμισμού (Βακαλόπουλος, 1974· Βεργέτη, 1994) ή το δρόμο της μαζικής εξόδου από τον Πόντο, τις μετοικεσίες προς τον Καύκασο, τον Αντικαύκασο, τις περιοχές της Ρωσίας (Ζαπάντης, 1989· Σκαλιέρης, 1995), τη Μολδοβλαχία (Μελανοφρύδης, 1936) και τις Παραδουνάβιες περιοχές, συγκροτώντας νέες ελληνικές κοινότητες, ροή που συνεχίστηκε μέχρι την οριστική έξοδο από την ιστορική τους πατρίδα (Φωτιάδης, 1999α).

Άλλοι αναζήτησαν ασφαλές καταφύγιο στην ορεινή ενδοχώρα, όπως στις περιοχές της κοιλάδας της Ματσούκας και των μεταλλείων της Χαλδίας (Ανθεμίδης, 2005· Παυλίδης, 2004· Πελαγίδης, 1999· Φιρτινίδης, 1994· Χαραλαμπίδης, 2006), όπου δεν ζούσαν σχεδόν καθόλου Τούρκοι (Ροδάκης, 2004) και βρίσκονταν οι ιστορικές μονές, όπως της Παναγίας Σουμελά, του Αγίου Γεωργίου του Περιστερεώτα και του Αγίου Ιωάννη του Βαζελώνος (Γεωργανόπουλος, 2001· Πελαγίδης, 2001, 2004· Σαμουηλίδης, 1988), οι οποίες διέσωσαν τον ελληνισμό, στηρίζοντας τους καταδιωκόμενους χριστιανούς και καλλιεργώντας την ελληνική γλώσσα (Ιωαννίδης, 1870· Τανιμανίδης, 1986· Φωτιάδης, 1974· Χρυσάνθος, 1933). Σε αυτό συνετέλεσε η καθιέρωση, στο πλαίσιο του οσμανικού κράτους, του συστήματος της ομαδοποίησης των εθνοτήτων (Milliyet) με κριτήριο το θρήσκευμα παρά την εθνική τους προέλευση (Clogg, 1995), με αποτέλεσμα την πληθυσμιακή συγκέντρωση των Ελλήνων στην περιοχή.

Έτσι, μετά την κατάλυση του ελληνικού κράτους της Τραπεζούντας η θρησκεία αποτέλεσε τον συνεκτικό ιστό των ορθοδόξων και την ελπίδα για την εθνική τους επιβίωση, ενώ τα μεταλλεία των περιοχών της Χαλδίας και της Νικόπολης ήταν τα καταφύγια, όπου συνέρεαν οι Έλληνες του Πόντου αναζητώντας σωτηρία, εργασία και προνόμια (Σαμουηλίδης, 1991). Στα απάτητα βουνά του Πόντου οι Έλληνες, ασφαλείς πλέον από τους Τούρκους (Τριανταφυλλίδης, 1870· Φωτιάδης, 1993, 2008) έχτισαν νέους οικισμούς δημιουργώντας έναν αδούλωτο ελληνικό πολιτισμό (Φιρτινίδης, 1994· Φωτιάδης, 2004) και επιδόθηκαν στην καλλιέργεια της γης, στο εμπόριο, στις τέχνες και τις επιστήμες (Παυλίδης, 2004· Σκαλιέρης, 1995). Στις περιοχές αυτές, κυρίως, αλλά και στην παράλια ζώνη ο ποντιακός ελληνισμός διατήρησε τη γλώσσα, τις παραδόσεις και τα υπόλοιπα πολιτιστικά του στοιχεία, τα οποία αναπαρήγαγε κυρίως μέσω της θρησκείας, της ίδρυσης σχολείων, και θεσμών, όπως της κοινοτικής αυτοδιοίκησης. Όλα αυτά, σε συνδυασμό με τα παραχωρηθέντα κατά καιρούς σουλτανικά προνόμια, τις διεθνείς συνθήκες και την πίεση της ομόδοξης Ρωσίας, επέτρεψαν στον Ποντιακό Ελληνισμό να επιβιώσει και να προοδεύσει (Σαμουηλίδης, 1991).

1.2. Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου

Στις δύσκολες και σκοτεινές εποχές, κυρίως του 17^{ου} αιώνα, κυοφορήθηκε ως συνέπεια των διωγμών και των εξισλαμισμών το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού (Πελαγίδης, 2001), ως διέξοδος όσων δεν μπόρεσαν να υποφέρουν την τουρκική σκλαβιά ούτε να αρνηθούν τη θρησκεία τους, και ως αντιδύναμη επιβίωσης και διαίωνισης της φυλής (Πελαγίδης, 1999). Στον ακριτικό Πόντο χιλιάδες χριστιανοί των επαρχιών Τραπεζούντας, Ροδοπόλεως και Χαλδίας (Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1919:285), που *“μισοστρατίς στον εθνικό Γολγοθά αποκατέρτησαν, έπεσε ο σταυρός από τον ώμο τους και ξεγέλασαν την κουστωδιά των δημίων”* (Ανδριώτης, 1974:7· Φωτιάδης, Κ., *«Πόντος Δικαίωμα στη μνήμη»*, 2002, τ.1:112), βρήκαν διέξοδο επιβίωσης και αντίστασης στη βίαιη εξισλάμιση, κατόπιν έντονης συνειδησιακής πάλης. Φερόμενοι ως μουσουλμάνοι ασπαζόμενοι φαινομενικά τον ισλαμισμό (Ανθεμίδης, 2005· Σκαλιέρης, 1995), διατηρούσαν κρυφά τη χριστιανική λατρεία και πίστη, παραμένοντας πιστοί στις αρχές και τα έθιμα της Ορθοδοξίας και διατηρώντας ουσιαστικά την ελληνική γλώσσα και την εθνική τους ταυτότητα (Clogg, 1995· Κυνηγόπουλος, 1991· Πελαγίδης, 2004· Σαμουηλίδης, 1988· Τριανταφυλλίδης, 1866· Φωτιάδης, 1993, 1999α, 2004), καθώς επί δύο αιώνες διατηρούσαν κρυφά

εικονίσματα, Ευαγγέλια, ιερείς και βαπτίζονταν, παντρεύονταν, κηδεύονταν με δύο τελετές (Κυνηγόπουλος, 1991). Στις περιοχές ιδιαίτερα της Κρώμνης, Σάντας, Σταυρίου κ.ά., λόγω της ανάθεσης της διοίκησης των χωριών σε Κρυπτοχριστιανούς αρχιμεταλλουργούς, της κατοχύρωσης της εξουσίας τους με σουλτανικά φερμάνια και της ημιανεξαρτησίας που απολάμβαναν, εντοπίζονταν συμπαγείς όγκοι Κρυπτοχριστιανών, οι οποίοι με τη διπλή αυτή ιδιότητα προστάτευαν τους φανερούς χριστιανούς, (Ανθεμίδης, 2005· Πελαγίδης, 1999, 2001).

Ο κρυπτοχριστιανισμός είναι ένα από τα συγκλονιστικότερα φαινόμενα της ιστορίας του ελληνισμού, που, βάση των δεδομένων, συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας (Βακαλόπουλος, 1973, τ. Α', 1999· Φωτιάδης, 1999, 2002, τ.1). Το μαρτύριο της αποκρυφίας, η υποκρισία των «Κλωστών» ή «Κρυφών» ή «γυριστών», όπως ονομάζονται οι Κρυπτοχριστιανοί, γιατί από χριστιανοί έγιναν μουσουλμάνοι και από μουσουλμάνοι πάλι χριστιανοί (Ροδάκης, 2004, τ.2), αποκαλύφθηκε επίσημα για πρώτη φορά το 1856 με την έκδοση, κάτω από διεθνή πίεση (Παπαμιχαλόπουλος, 1903· Πελαγίδης, 2005· Φωτιάδης, 1974, 1988, 1996) του σουλτανικού διατάγματος Χάττι Χουμαγιούν, που υποσχόταν θρησκευτική και πολιτική ελευθερία σε όλους τους υπηκόους της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (Αλεξανδρή, 1980· Clogg, 1995· Βεργέτη, 1994· Λαμψίδης, 1977-1978· Φωτιάδης, 1993, 2004· Χρύσανθος, 1933). Οι Κρυπτοχριστιανοί αμφιταλαντεύτηκαν φοβούμενοι να δηλώσουν το πραγματικό τους θρήσκευμα (Τριανταφυλλίδης, 1866), αλλά τον Μάρτιο του 1857 καθοδηγούμενοι από πρόκριτους της περιοχής Κρώμνης (Ανδρεάδης, 1995· Φιρτινίδης, 1994), συγκεντρώθηκαν στην Τραπεζούντα ορκιζόμενοι να αγωνιστούν απηφώντας τους εκβιασμούς των τουρκικών αρχών (Byer, 1976, τ.4), και συνέταξαν Επιτροπικό γράμμα, που αποστάλθηκε στις πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων, το Πατριαρχείο και την Υψηλή Πύλη (Ανδρεάδης, 1993, 1995· Φωτιάδης, 1988· Χρύσανθος, 1933). Στις 15 Ιουλίου του 1857 ολόκληρα χωριά των περιοχών Σουρμένων, Ματσούκας, Γεμουράς Κρώμνης, Σάντας, Ιμέρας αποκάλυψαν το μυστικό και, κατόπιν αγώνων και ενεργειών του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Βαλαβάνης, 1925), τριάντα χιλιάδες Κρυπτοχριστιανοί αναγνωρίστηκαν και καταγράφηκαν με την πραγματική τους πολιτιστική ταυτότητα ως χριστιανοί (Ανδρεάδης, 1993· Τριανταφυλλίδης, 1866· Φωτιάδης, 1974, 2002, τ.1, 2004, 2008· Χατζηαντωνίου, 1999). Το γεγονός προκάλεσε τον τουρκικό φανατισμό και την επιστράτευση των χριστιανών (Λαμψίδης, 1980β· Πελαγίδης, 2004· Χατζηαντωνίου, 1999). Το τουρκικό κράτος για να αναχαιτίσει το ρεύμα της αποκάλυψης των κρυφών τους ονόμασε Τενεσούρ Ρουμ, δηλαδή

αρνησίθρησκους μουσουλμάνους που αποδέχτηκαν το χριστιανισμό (Παυλίδης, 1979· Πελαγίδης, 2001, 2004), και τους καταχώρισε στα μητρώα με δύο ονόματα, το χριστιανικό και το μουσουλμανικό, οπότε ως Οθωμανοί στρατολογούνταν (Ανδρεάδης, 1993· Βακαλόπουλος, 1973, τ. Δ΄· Πελαγίδης, 2001, 2004· Φωτιάδης, 1996), με συνέπεια τη φυγή (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1997) πολλών από τους αναγνωρισμένους χριστιανούς στο Καρς, την Τραπεζούντα και την επαρχία της (Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1919).

Από το 1856 μέχρι το 1910 υπήρξαν άνθρωποι που αποκαλύπτονταν και επέστρεφαν στο Χριστιανισμό (Ανδρεάδης, 1993, 1995). Το 1910 η νεοτουρκική βουλή, προκειμένου να επιδείξει φιλελεύθερο προσώπειο, αναγνώρισε τη χριστιανική ιδιότητα σε μια μεγάλη κατηγορία κρυπτοχριστιανών (Θεοφύλακτος, 1997· Κτενίδης, 1954· Χρύσανθος, 1933· Φωτιάδης, 2002, τ.1). Οι περισσότεροι όμως, δεν κατάφεραν να απεγκλωβιστούν εγκαίρως από την ανατολίτικη γραφειοκρατία, ώστε βρέθηκαν απροετοίμαστοι στην αναπάντεχη έκβαση των ιστορικοπολιτικών γεγονότων που ακολούθησαν, όπως οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο Α΄ Παγκόσμιος και ο Μικρασιατικός Πόλεμος. Η υποχρεωτική Ανταλλαγή τους βρήκε στην άλλη πλευρά, αφού ήταν καταγεγραμμένοι αποκλειστικά με τα τουρκικά τους ονόματα (Βεργέτη, 1994· Φωτιάδης, 1988, 2004). Σύμφωνα με τις εκθέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου και του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (Αγγελομάτης, 1971) το 1914 επίσημα ήταν καταγεγραμμένοι 43.000. Η επίσημη στατιστική του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά το έτος 1914, καταχωρημένη και στα αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε., Κ.Υ.Α./1920:10· Σκαλιέρης, 1995), καταμέτρησε 190.000 ελληνόφωνους μουσουλμάνους, που υποχρεώθηκαν να παραμείνουν στην Τουρκία, σύμφωνα με το άρθρο 1 της Συνθήκης της Λωζάννης, κατά το οποίο η θρησκεία αποτελούσε το μοναδικό κριτήριο της Ανταλλαγής των πληθυσμών (*Η συνθήκη της Λωζάννης*:87).

1.3. Ο Πόντος την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του 19^{ου} αιώνα

Σημαντικό σταθμό στην ιστορία των Ελλήνων της οθωμανικής αυτοκρατορίας αποτελεί η έναρξη της περιόδου των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ το 19ο αιώνα, τις οποίες επέβαλαν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις στο Σουλτάνο και αναφέρονταν κυρίως στην παραχώρηση κάποιας μορφής ανεξιθρησκείας (Θεοφύλακτος, 1997), ισονομίας και ειδικών προνομίων στους υπηκόους της Αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτών των μεταρρυθμίσεων και κυρίως του Χάτι Σερίφ το 1839 και του Χάτι Χουμαγιούν το

1856, αμέσως μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο, οι Έλληνες του Πόντου σημείωσαν μια πορεία εντυπωσιακής οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης. Την εποχή αυτή σημειώθηκε άνοδος της ελληνικής εμπορικής αστικής τάξης, χτίστηκαν εκκλησίες και ιδρύθηκαν σχολεία σε κάθε πόλη, χωριό και οικισμό του Πόντου, ο οποίος γνώρισε εκρηκτική πληθυσμιακή ανάπτυξη (Βερέμης, 1977· Γρηγοριάδης, 1973· Λαμψίδης, 1966, 1980β· Παυλίδης, 2004· Φωτιάδης, 2004· Χρύσανθος, 1933).

Σύμφωνα με τον Άγγλο μελετητή Antony Bryer (1976) το εμπόριο στην Τραπεζούντα απέφερε 200.000.000 φράγκα κέρδος ετησίως. Μέχρι το 1869 η Τραπεζούντα, εμπορικό σταυροδρόμι μεταξύ Δύσης και Ανατολής, διακινούσε τα 40% του εμπορίου της Περσίας (Bryer, 1976), ενώ μετά το 1883, η οικονομία του Ανατολικού Πόντου ελέγχονταν από τους τέσσερις μεγάλους ελληνικούς τραπεζικούς οίκους της Τραπεζούντας μαζί με το υποκατάστημα της Τράπεζας Αθηνών και από το υποκατάστημα της Οθωμανικής Τράπεζας, όπου πολλοί Έλληνες και Αρμένιοι διατηρούσαν μετοχές (Κορομηλά, 1991· Φωτιάδης, 2002, τ.1· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007· Χρύσανθος, 1933).

Παράλληλα, το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, που λειτούργησε παρά τα προσκόμματα και τις δυσκολίες από την ίδρυσή του από τον Σεβαστό Κυμινήτη στα 1682 μέχρι το 1922, διαδραμάτισε κατά τον 19ο αιώνα σπουδαιότατο ρόλο στην ηθικοπνευματική ανάπλαση των Ελλήνων και την ανάπτυξη της ελληνοχριστιανικής εθνικής τους συνείδησης, ενώ αρκετοί απόφοιτοί του συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας (Κλεόβουλος, 1855· Κόλια, 1977-78· Φωτιάδης, 2004· Χατζησαββίδης, 1993).

1.4. Ο χαρακτήρας και τα αίτια των πληθυσμιακών μετακινήσεων στον Πόντο

Οι λόγοι των μετακινήσεων ήταν διαφορετικοί σε κάθε περίοδο. Αρχικά η οθωμανική διοίκηση αδύναμη να ελέγξει, μέσω των διοικητών της, και να περιορίσει τη δύναμη και τις αυθαιρεσίες των ντερεμπέδων, τοπικών σατραπίσκων που νέμονταν την παράλια εύφορη ζώνη του Πόντου, δημιούργησε αδιέξοδα (Λαμψίδης, 1965). Το καθεστώς της ανασφάλειας, των καταπίεσεων και της εγκληματικής συμπεριφοράς των ντερεμπέδων σε βάρος των χριστιανών προκάλεσε κατά το β' μισό του 17^{ου} αιώνα αθρόους εξισλαμισμούς (Παυλίδης, 2004) των κατοίκων του Πόντου και καταφυγή άλλων σε ασφαλέστερες απομονωμένες περιοχές της ενδοχώρας (Γεωργιάδης, 1991), κυρίως στην περιοχή της Χαλδίας, ώστε να διατηρήσουν τα ήθη,

τα έθιμα, τη γλώσσα και τη θρησκεία τους (Ανδρεάδης, 1993). Η ορεινή ποντιακή ενδοχώρα με τα γνωστά αρχαιόθεν πλούσια μεταλλευτικά της κοιτάσματα προσέλκυσε νέο ανθρώπινο δυναμικό, καθώς πρόσφερε ασφάλεια και δυνατότητα επιβίωσης, χάρη στην παρεχόμενη από την Πύλη προστασία στα μεταλλεία, με ιδιαίτερα ευνοϊκά σουλτανικά φερμάνια και προνόμια (Ανδρεάδης, 1993) για την απρόσκοπτη εξόρυξη μετάλλων και την προώθησή τους στην Κωνσταντινούπολη, γεγονός που συνέτεινε στην ενίσχυση των ελληνικών οικισμών κατά τον 17^ο και το 18^ο αιώνα (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 2003).

Στην περιοχή της Χαλδίας η συσσώρευση υπεράριθμων μεταλλωρύχων, η εξάντληση των μεταλλοφόρων φλεβών (Βακαλόπουλος, 1973, τ.Δ'), η αποψίλωση των δασών της περιοχής (Ανδρεάδης, 1993), απαραίτητης καύσιμης ύλης για την τήξη των μετάλλων, οδήγησαν σταδιακά από τα τέλη του 18^{ου} έως αρχές του 19^{ου} αιώνα σε μεταναστεύσεις πολλές οικογένειες μεταλλωρύχων, οι οποίοι δημιούργησαν νέους οικισμούς εντός εκτός και των ορίων του ιστορικού Πόντου (Ανδρεάδης, 1993· Βακαλόπουλος, 1973,τ.Δ'), όπως το Ακ Νταγ Ματέν και Δενέκ Ματέν, τα Μπερεκετλί και Μπουλγάρ Ματέν, τα Χαζνέ και Χαλβά Ματέν, τα Κεμπάν και Άργανα Ματέν, τα Αργάνη, Καπάν, Φυσούν, τη Θεοδοσιούπολη, το Καρς, το Βατούμ κ.ά. (Βακαλόπουλος, 1973,τ.Δ'· Γεωργιάδης, 1991,τ.2· Ξανθοπούλου-Κυριακού, 2003· Πελαγίδης, 2001).

Κατά τον 19^ο αιώνα εκδηλώθηκε ρεύμα μετακινήσεων από τα ηπειρωτικά προς τα παράλια λόγω του άγονου και ορεινού εδάφους, της στενότητας των καλλιεργήσιμων εδαφών, της βαριάς φορολογίας, της απομόνωσης του τόπου εξαιτίας της έλλειψης συγκοινωνιακού δικτύου και της συνακόλουθης ένδειας των κατοίκων (Βακαλόπουλος, 1973,τ.Δ'· Τριανταφυλλίδης, 1866). Η ανακάλυψη πλουσίων κοιτασμάτων χρυσού και αργύρου στην Νότιο Αφρική με τη συνακόλουθη πτώση των τιμών τους διεθνώς προκάλεσαν την απώλεια του ενδιαφέροντος του σουλτάνου για τις επιχειρήσεις των μεταλλείων της χώρας του και την μετανάστευση χιλιάδων ανθρώπων από την περιοχή της Κρώμνης και της Αργυρούπολης προς τα Άδανα, το Καρς, το Βαν, την Αρμενία, τη Γεωργία και όπου αλλού υπήρχε ζήτηση τεχνιτών μεταλλείων (Ανδρεάδης, 1995· Παυλίδης, 2004).

1.5. Η έξοδος των Ελλήνων του Πόντου προς τη Ρωσία

Η παρουσία του Ελληνισμού στον Εύξεινο Πόντο ανάγεται στα μυθικά χρόνια και συνδέεται με τα ονόματα του Προμηθέα, του Φρίξου και της Έλλης, του Ηρακλή,

των Αργοναυτών (Σαμουηλίδης, 1992) και άλλων μυθικών ηρώων, ενώ τα πρώτα ταξίδια πραγματοποιούνται γύρω στην πρώτη χιλιετία στις περιοχές αυτές. Περισσότερες από 75 ελληνικές αποικίες ιδρύθηκαν σε όλο τον Εύξεινο Πόντο από τον 8ο ως τον 6ο π.Χ. αιώνα, και συνεργαζόμενες αρμονικά με τους γηγενείς λαούς, συμμετείχαν στην οικονομική και πολιτιστική ζωή της ευρύτερης περιοχής (Κάλφογλου, 1919· Παναγιωτίδης, 1993· Φωτιάδης, 2008).

Τον 9^ο μ. Χ. αιώνα δημιουργήθηκαν επίσημες επαφές μεταξύ Ελλήνων και Ρώσων, που δέχτηκαν τον χριστιανισμό από το Βυζάντιο, ενώ μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης πολλοί Έλληνες κατέφυγαν στη γειτονική Ρωσία (Ζαπάντης, 1989). Ο Καύκασος, ο Αντικαύκασος, η Γεωργία, η Νότια και η Μεσημβρινή Ρωσία, και οι Παραδουνάβιες περιοχές, αποτέλεσαν σε όλη τη διάρκεια της Οθωμανοκρατίας καταφύγιο των υπόδουλων Ελλήνων (Ιωαννίδης, 1870· Κάλφογλου, 1919· Φωτιάδης, 2008). Οι συνεχείς και αφόρητες πιέσεις, ο θρησκευτικός φανατισμός των Οθωμανών σε συνδυασμό με την πολιτική της φιλοξενίας των ρωσικών αρχών, τροφοδότησαν μεγάλο κύμα φυγής των Ελλήνων του Πόντου, ώστε στα αρχαιοελληνικά αποικιστικά κέντρα αλλά και στα νεοοικηθέντα ρωσικά εδάφη γεννήθηκε ένας νέος ακμαίος ελληνικός πολιτισμός (Παπαδόπουλος, 1919· Φωτιάδης, 1991).

Οι μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών προς την Γεωργία και τον Καύκασο συνεχίστηκαν και κατά τον 16^ο, 17^ο και 18^ο αιώνα. Η πρώτη μαζική μετοικεσία ελληνικού πληθυσμού χρονολογείται το 1762 κατόπιν πρόσκλησης του βασιλιά της Γεωργίας Ηρακλή του Β' (Φωτιάδης, 1991α, 2002, τ.1, 2008· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013), ο οποίος παραχώρησε ειδικά προνόμια λόγω των μεταλλουργικών γνώσεων των περισσότερων Ελλήνων, που ήταν αρχιμεταλλουργοί καταγόμενοι από την περιοχή της Αργυρούπολης και της Θεοδοσιούπολης του Πόντου (Bruneau, 2000· Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1995, 1997α). Η συνεχιζόμενη από το τσαρικό καθεστώς εποικιστική πολιτική της Ρωσίας, κυρίως μετά το 1778 μέχρι τις παραμονές σχεδόν του Α' Παγκοσμίου πολέμου, και η παραχώρηση, με αυτοκρατορικά διατάγματα, προνομίων στους προερχόμενους από τουρκοκρατούμενες περιοχές Έλληνες μετοίκους, είχε στόχο την εδραίωση της ρωσικής κυριαρχίας στις νέες κτήσεις, την κοινωνικοοικονομική τους ανάπτυξη, και τη μείωση των μουσουλμανικών πληθυσμών (Χασιώτης, 1997α). Η μετανάστευση μεταλλουργών από τον Πόντο προς τη Γεωργία συνεχίστηκε όλο το 18^ο αιώνα, μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), και την περίοδο των Οθωμανικών μεταρρυθμίσεων

του Τανζιμάτ, οπότε επήλθαν πολιτικοοικονομικές εξελίξεις (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1995), αλλά και κατά το 19ο αιώνα (Φωτιάδης, 1991α).

Η ενσωμάτωση της Γεωργίας στην Ρωσία το 1801 και η συνακόλουθη αποχώρηση των μουσουλμανικών φύλων δημιούργησαν ευνοϊκές συνθήκες και σχετική ασφάλεια για τους ελληνορθόδοξους του Πόντου, οι οποίοι μετοίκησαν ομαδικά προς τη Γεωργία κατά το διάστημα 1800-1814 εξαιτίας του θρησκευτικού φανατισμού και της σκληρής συμπεριφοράς των ντερεμπέδων και των προσφύγων μουσουλμάνων, που κατέφυγαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε συνδυασμό με την πολιτική προσέλευσης των ελληνικών πληθυσμών από την τσαρική κυβέρνηση για την εγκατάστασή τους από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στις νότιες περιοχές της Υπερκαυκασίας. (Πανάρετος, 1927· Φωτιάδης, 1993, 1999β· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013).

Η έκρηξη της Ελληνικής επανάστασης του 1821 χειροτέρευσε την κατάσταση του ελληνικού πληθυσμού (Λαμψίδης, 1977-1978) και σε ολόκληρο το Οθωμανικό κράτος ακολούθησαν γλωσσική και θρησκευτική καταπίεση, αποστέρηση στοιχειωδών πολιτικών και θρησκευτικών δικαιωμάτων, σφαγές, δηώσεις περιουσιών και διωγμοί (Φωτιάδης, 1974· Πανάρετος, 1927). Η θερμή στάση που επεφύλαξαν οι Έλληνες και οι Αρμένιοι υποδεχόμενοι τους Ρώσους ως απελευθερωτές, όταν κατέλαβαν την Αργυρούπολη και το Ερζερούμ στον Ανατολικό Πόντο, και η βοήθειά τους κατά την ρωσική προέλαση στην οθωμανική ενδοχώρα (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1993-1994, 1995· Σαλλαπασιδής, 1937· Τριανταφυλλίδης, 1866) στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829, προκάλεσαν μαζική έξοδο ελληνορθόδοξων πληθυσμών προς την ομόθρησκη Ρωσία (Λαμψίδης, 1980· Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1995, 1997β, 1997· Φωτιάδης, 1999β, 2008· Χατζηαντωνίου, 1995). Με τη λήξη του πολέμου, συνολικά 90.000 Έλληνες (Λαμψίδης, 1954, 1965), φοβούμενοι την τουρκική εκδίκευση, τη λεηλασία και τη λαφυραγώγηση της περιοχής (Λαμψίδης, 1977-1978) πανικόβλητοι ακολούθησαν τα ρωσικά στρατεύματα του στρατηγού Πασκέβιτς, που αποχωρούσαν μετά τη συνθήκη της Αδριανούπολης (Λαμψίδης, 1954, 1977-1978· Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1997β· Φωτιάδης, 1999β· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013), και μετοίκησαν κοντά στα όρια της Ρωσικής επικράτειας, (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1997β). Μετά την αποχώρηση του ρωσικού στρατού, οι Τούρκοι εκδικούμενοι επιτέθηκαν με λεηλασίες και αρπαγές κατά των Χριστιανών της Αργυρούπολης, η οποία από τότε ακολούθησε τον δρόμο της παρακμής (Λαμψίδης, 1965· Τριανταφυλλίδης, 1866· Πανάρετος, 1927). Με εισήγηση του

στρατηγού Πασκέβιτς η ρωσική κυβέρνηση, εγκατέστησε τους ελληνορθόδοξους πληθυσμούς στην άγονη περιοχή Τσάλκα της Γεωργίας (Σκαλιέρης, 1995), νότια της Τυφλίδας, όπου ιδρύθηκαν 27 ελληνικά χωριά (Αγτζίδης, 1991, 1997· Bruneau, 2000· Κωφίδης, 1980· Φωτιάδης, 1999β, 2008· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013).

Η συνεχιζόμενη ένταση στις σχέσεις των Ρώσων, κυριάρχων της Υπερκαυκασίας, με τους τοπικούς μουσουλμανικούς πληθυσμούς, οι αλλεπάλληλοι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι του 19^{ου} αιώνα και οι συνεχείς μετακινήσεις των αντιμαχόμενων στρατευμάτων συμπαρέσυραν άμαχους πληθυσμούς εκατέρωθεν προκαλώντας εξόδους Κούρδων, Κιρκασίων, Αμπχαζίων και Λαζών από τον Καύκασο προς την οθωμανική αυτοκρατορία και νέες μετακινήσεις χριστιανικών πληθυσμών, ελληνικών και κυρίως αρμενικών, της ποντιακής υπαίθρου από την οθωμανική επικράτεια προς τη Ρωσική (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 2003· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013). Μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο του 1853-1856, την αποκάλυψη των Κρυπτοχριστιανών του Πόντου με την ψήφιση του σουλτανικού διατάγματος Χάτι Χουμαγιούν το 1856 (Κανδηλάπτης, 1937) και την μετακίνηση το 1864 των μουσουλμάνων Κιρκασίων από τον Καύκασο στον οθωμανοκρατούμενο Πόντο οι σχέσεις των Ελλήνων με τους ντόπιους και τους μωαμεθανούς πρόσφυγες επιδεινώθηκαν, ώστε οι κάτοικοι πολλών ελληνικών χωριών κατέφυγαν προς την ομόθρησκη Ρωσία (Bryer, 1983· Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1991, 1997β· Σκαλιέρης, 1995:66· Τσοπουρίδης, 1989· Φωτιάδης, 1999β) προς αποφυγή των προβλημάτων που δημιούργησε η μουσουλμανική εγκατάσταση στην περιοχή, αλλά και λόγω των θεσπισμένων από τους Ρώσους κινήτρων προσέλκυσης εποίκων (Γεωργανόπουλος, 2001). Με εντολή του Τσάρου Νικολάου Α' το 1866 εγκαταστάθηκαν σε δημόσιες εκτάσεις ή στα μέρη που εγκατέλειψαν οι Κιρκάσιοι (Φωτιάδης, 1999β, 2008).

Την περίοδο 1860-1870 σημειώθηκαν νέα κύματα φυγής στην περιοχή της Αμπχαζίας από τις πεδινές περιοχές του Πόντου και ιδρύθηκαν αρκετά αμιγή ελληνικά χωριά στις ρωσικές ακτές του Κυβερνείου του Κουμπάν και στις περιφέρειες Σταυρούπολης και Κρασνοντάρ. Το 1866, μετοίκησαν στη Ρωσία οι Έλληνες της επαρχίας Νικοπόλεως, απελπισμένοι από την ζωή ανάμεσα στους Κούρδους (Φωτιάδης, 1999β) και οι Έλληνες της επαρχίας Απές, ενώ μετανάστευσαν και κάτοικοι από την Οινόη, την Τραπεζούντα, τα Σούρμενα, την Κρώμνη και το Ρίζαιο (Τριανταφυλλίδης, 1866).

Η μαζικότερη μετοικεσία ποντιακών πληθυσμών από την βορειοανατολική περιοχή της Αργυρούπολης και γενικά από τη Χαλδία προς την Γεωργία και την

υπόλοιπη Ρωσία, πραγματοποιήθηκε αμέσως μετά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1876-1878 (Σκαλιέρης, 1995), ενώ με τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1878 προσαρτήθηκαν στη Ρωσική αυτοκρατορία οι μέχρι τότε οθωμανικές περιοχές του Βατούμ, του Καρς και Αρνταχάν (Πελαγίδης, 2001, 2004), οπότε δημιουργήθηκαν 77 ελληνικά χωριά και τα 50 ελληνικά χωριά της Τιφλίδας (Αγτζίδης, 1997, 2007).

Από το 1880 άρχισε η μετακίνηση ελληνικών πληθυσμών των παραλιακών περιοχών του Πόντου, συγκεκριμένα της Τραπεζούντας, των Σουρμένων, των Κοτυώρων (Ορντού), της Κερασούντας και της Οινόης, από τις οποίες μετανάστευσαν προς τα παράλια του Καυκάσου, την ενδοχώρα της Γεωργίας, την Κριμαία και τον βόρειο Καύκασο (Κουμπάν) (Κωφίδης, 1980). Η δημογραφική αφαίμαξη έγινε ιδιαίτερα αισθητή στην ποντιακή ενδοχώρα, στις περιοχές Νεοκαισάρειας, Χαλδίας και Ερζερούμ, οι οποίες απογυμνώθηκαν από το μεγαλύτερο τμήμα του παραγωγικού πληθυσμού τους, ενώ αξιομνημόνευτες είναι οι μετοικεσίες κρυπτοχριστιανών της Κρώμνης, αλλά και έμπειρων οικοδόμων από τις ορεινές και άγονες περιοχές του ανατολικού Πόντου, ιδίως της Σάντας (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1995).

Υπολογίζεται ότι την περίοδο αυτή εγκατέλειψαν τον Πόντο περισσότεροι από 100.000 Έλληνες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στις περιοχές Τερέκ, Σταυρούπολη, Σοχούμ, Βατούμ, Κουταΐδας, Σότσι, Μαϊκόπ, ενώ την ίδια περίοδο ερημώθηκαν οι περιοχές Τοκάτης, Ερζερούμ, Μπαϊμπούρτ και Σεβάστειας από τον ελληνικό τους πληθυσμό, η πλειοψηφία του οποίου εγκαταστάθηκε στην περιοχή του Καρς, όπου δημιουργήθηκαν τα 75 αμιγή ελληνικά χωριά του Καρς και του Αρνταχάν (Αγτζίδης, 2007· Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1991, 1997β· Πανάρετος, 1927· Σκαλιέρης, 1995· Φωτιάδης, 1999β). Στην Αμπχαζία οι νέες ομάδες Ελλήνων εγκαταστάθηκαν στα χωριά Μαρίνσκοε, Μιχαήλοβσκα, Κωνσταντίνοβσκα, Εκάβσκα, αλλά και στις πόλεις Σοχούμ, Σότσι, Ρουστάβι, Μαϊκόπ, Αικατερινοντάρ, Ανάπα, Νοβοροσίσκ (Μελανοφρύδης, 1936· Φωτιάδης, 1999β· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013). Στην Ατζαρία με κέντρο την πόλη Βατούμ ιδρύθηκαν τα ελληνικά χωριά Αχαλσέν, Ορτά Βατούμ, Κορολίζ- Ταβί, Ντάκβα, Άτζκουα και Κβήρηκα (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1991, 1997β· Παπαδόπουλος, 1928· Φωτιάδης, 1995, 2004, 2008).

Οι ελληνικοί πληθυσμοί ήταν εγκατεστημένοι στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας κατά τρόπο συμπαγή, καθώς «κατά μήκος εκατοντάδων χιλιομέτρων υπήρχον χωριά και πολίχναι κατοικούμενοι αποκλειστικά από Έλληνας μετανάστες εκ Πόντου, με ελληνικά σχολεία, με Έλληνες ιερείς και με ελληνικές εκκλησίες»

(Παυλίδης, Ε., 1953:91) διατηρώντας τον ελληνορθόδοξο χαρακτήρα τους. Επιπλέον, κατόρθωσαν να οργανωθούν σε ανθηρές ελληνικές κοινότητες, με ιδιόκτητες εκκλησίες και σχολεία, ενώ έμπρακτη απόδειξη της σύνδεσής τους με τους ομοεθνείς τους στον Πόντο αποτελούσε και η γενναία χρηματοδότηση εκ μέρους τους των ελληνικών εκπαιδευτηρίων στις προγονικές πατρίδες, την Τραπεζούντα, την Κρώμνη, την Ίμερα, την Κερασούντα, κ.ά. (Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1995) και η προσφορά πλούτου για την ίδρυση ή τον εμπλουτισμό εκκλησιών και βιβλιοθηκών, ακόμα και για την κατασκευή κοινωφελών έργων (Μελανοφρύδης, 1936).

Το 1887, ελληνικοί γεωργικοί πληθυσμοί από περιοχές της Τουρκίας και της Μ. Ασίας, για να αποφύγουν τους διωγμούς των Τούρκων, μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν κατά ομάδες στον Νότιο Καύκασο, κυρίως στις περιφέρειες του Νομού Καρς, όπου χάρη στη φιλοπονία τους αναδείχθηκαν οικονομικά και συνεισέφεραν υπέρ της πατρίδας τους. Πολλοί από αυτούς αναζητώντας ευφορότερα μέρη εγκαταστάθηκαν στις περιοχές της Νότιας Ρωσίας, στις επαρχίες Νοβοροσίτσι, Κουμπάν, Σταυρουπόλεως, Τσερνομόριας, Βλαδικαυκάσου (Φωτιάδης, 2008). Η ενίσχυση των νεοϊδρυθέντων ελληνικών χωριών και πόλεων με νέους συμπατριώτες τους, και η παραχώρηση ίσων δικαιωμάτων με τους άλλους λαούς της Ρωσικής Αυτοκρατορίας, αποτέλεσαν εφελτήριο προόδου στις τέχνες, τα γράμματα, και κυρίως στο εμπόριο, τη ναυτιλία και τη βιομηχανία (Παπουλίδης, 1992 Φωτιάδης, 1999β). Μέσα σε λίγα χρόνια, το εμπόριο των σιτηρών στη Μαύρη Θάλασσα ήταν στα χέρια των Ελλήνων της Ρωσίας και του Πόντου, ενώ οι πρώτες εμπορικές πόλεις της Ρωσίας, το Ροστόβ και το Ταϊγάνιο, ελέγχονταν από ελληνικές εταιρίες (Βεργέτη, 1994· Παυλίδης, 1953· Σβορώνος, 1985· Φωτιάδης, 1999β, 2008).

Οι ήττες των Βαλκανικών πολέμων και η έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου πυροδότησαν τον φανατισμό των τουρκογενών φυλών της Μ.Ασίας, ενώ το 1914 η στράτευση όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας και οι βιαιοπραγίες κατά του ελληνικού πληθυσμού προκάλεσαν την αναγκαστική μετανάστευση πολλών στρατεύσιμων χριστιανών προς τη Ρωσία (Φωτιάδης, 1999β). Την περίοδο που ο Ελληνισμός της Ρωσίας έπαιζε πρωταγωνιστικό ρόλο σε όλους τους τομείς, η αναγκαστική έξοδος των Ελλήνων του Πόντου προς τη Ρωσία συνεχιζόταν ασταμάτητα ως το 1923 (Bruneau, 2000), με κύρια αιτία τη συστηματική γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς. Το μεγαλύτερο κύμα φυγής πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1918 αμέσως μετά την άναρχη αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων από την Τραπεζούντα στις πατρίδες

τους (Καρπόζηλος, 1983· Παπουλίδης, 1992· Πελαγίδης, 2001· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013). Υπολογίζεται ότι έφυγαν περίπου 85.000 Έλληνες προς τις περιοχές της Γεωργίας, του Καυκάσου και της Ρωσίας (Αγτζίδης, 1991· Φωτιάδης, 1991, 1999β), οι μισοί εκ των οποίων προέρχονταν από τις εκκλησιαστικές επαρχίες Χαλδίας και Θεοδοσιουπόλεως (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013).

Ο εμφύλιος πόλεμος της Ρωσίας έγινε αιτία να χαθούν δεκάδες χιλιάδες Έλληνες. Πολλοί υποχρεώθηκαν εκείνη την περίοδο, να οδηγηθούν στην Ελλάδα ή τις προγονικές τους εστίες, τον ιστορικό Πόντο (Αγτζίδης, 1991· Πελαγίδης, 2001). Την ίδια περίοδο οι Μπολσεβίκοι, παραχωρώντας τις γεωργιανές και αρμενικές επαρχίες του Καρς και του Αρνταχάν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, δημιούργησαν νέο προσφυγικό ρεύμα με την ομαδική έξοδο των Ελλήνων των παραπάνω περιοχών μέσω Γεωργίας στην Ελλάδα, ωστόσο, αρκετοί από αυτούς δεν πρόφτασαν να φύγουν (Αγτζίδης, 1991· Φωτιάδης, 1991). Σύμφωνα με την γενική απογραφή του 1928, στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν τη δεκαετία αυτή 58.500 Έλληνες (Φωτιάδης, 1991).

Κεφάλαιο 2^ο: Η Γενοκτονία του Ποντιακού Ελληνισμού

2.1. Η ανάπτυξη του Τουρκικού εθνικισμού

Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Χάτι Χουμαγιούν (1856) και τη δημιουργία των προϋποθέσεων μιας θεωρητικής ισονομίας μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων (Γκρίτση-Μιλλιέξ, 1976· Πανάρετος, 1927· Παπαδόπουλος, 2028· Φωτιάδης-Ηλιάδου, 2007), αναδείχθηκε σε όλη την Οθωμανική αυτοκρατορία μια νέα αστική τάξη, η οποία στην πλειονότητά της περιλάμβανε τις καταπιεσμένες ομάδες του χριστιανικού πληθυσμού (Αγτζίδης, 2007· Νότης, 1986), με απότοκο την οικονομική κυριαρχία των Ελλήνων εμπόρων στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας και κατ' επέκταση τη δημιουργία ενός ανώτερου πολιτισμού, την ανάπτυξη της παιδείας, και την απαίτηση των Ελλήνων και των Αρμενίων για ελευθερία και ανεξαρτησία (Αγτζίδης, 2007). Οι μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ είχαν δυσμενή επίδραση στους μουσουλμάνους, οι οποίοι ανησυχούσαν για υπονόμευση της κυρίαρχης θέσης τους λόγω της προοπτικής εξίσωσης με τις χριστιανικές εθνότητες της αυτοκρατορίας (Γεωργανόπουλος, 2001). Ακολούθησαν διώξεις των χριστιανών και καταπάτηση των μεταρρυθμιστικών νόμων, αγώνας των χριστιανών για ενότητα, ισοπολιτεία και

βελτίωση των παραπάνω νόμων, ο κίνδυνος όμως της υπεροχής και επικράτησης του χριστιανικού στοιχείου ενεργοποίησε τον τουρκικό εθνικισμό (Φωτιάδης, 2004).

Το 1889 ιδρύθηκε η οργάνωση Οθωμανικό Κομιτάτο Ένωση και Πρόοδος, που ήταν αντίθετο στη δυτική οικονομική διείσδυση και επεδίωκε την εκθρόνιση του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ, την επαναφορά συντάγματος, περισσότερες ελευθερίες και οθωμανισμό (Γεωργανόπουλος, 2001). Το παντουρκιστικό κίνημα, που απέδωσε θετική σήμανση στον όρο *Τούρκος*, απέβλεπε στη δημιουργία μιας νέας τουρκικής αυτοκρατορίας με μοναδικό έθνος αυτό των Τούρκων, εξοβελισμό ή εκτουρκισμό των υπόλοιπων πληθυσμών (Γεωργανόπουλος, 2001).

Η νεοτουρκική επανάσταση του 1908, που επανέφερε την ισχύ του Συντάγματος του 1876 (Ενεπεκίδης, 1962· Ιωακειμίδης, 1970· Ροδάς, 1978· Φωτιάδης, 2002,τ.1) και την εξασφάλιση ίσων δικαιωμάτων θέτοντας τέλος στην απολυταρχία του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ (Κυφονίδου, 2013· Σκοπετέα, 1992), χαιρετίστηκε με ενθουσιασμό από όλες τις εθνότητες της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Γεωργανόπουλος, 2001· Κυνηγόπουλος, 1991), έγινε δεκτή από τις Μεγάλες Δυνάμεις εκτός της Γερμανίας, που διατηρούσε άριστες σχέσεις με τον Σουλτάνο, ενώ θετική για την μελλοντική πορεία των ελληνοτουρκικών σχέσεων ήταν και η άποψη του Βενιζέλου (Σβολόπουλος, 1983· Φωτιάδης, 2004). Οι Έλληνες της επαρχίας Χαλδίας αποδέχτηκαν την επικράτηση του κινήματος τηρώντας νομιμόφρονα στάση προς τις αρχές (Γεωργανόπουλος, 2001· Οικονομίδης, 1931). Οι Νεότουρκοι διακήρυξαν την ακεραιότητα της οθωμανικής αυτοκρατορίας (Ροδάκης, 2004) και από τον Αύγουστο του 1908 δρομολόγησαν τη σταδιακή κατάργηση των προνομίων και σχεδίασαν την εκτουρκιστική τους πολιτική καθιερώνοντας την τουρκική ως επίσημη γλώσσα στην υποχρεωτική και κατώτερη μέση εκπαίδευση και μειώνοντας σταδιακά την πολιτική εξουσία του Πατριάρχη, ώστε το ελληνικό στοιχείο να μείνει ουσιαστικά ακέφαλο (Γεωργανόπουλος, 2001). Ουσιαστικά το κίνημά τους αποτέλεσε αντεπανάσταση εναντίον των απελευθερωτικών κινήματων των υπόδουλων εθνών (Αγτζίδης, 1995β, 1997, 2007).

Τα μέλη της Νεοτουρκικής Επιτροπής *Ένωση και Πρόοδος* είχαν την εξουσία, ενώ ο σουλτάνος Μεχμέτ Ρεσσάτ, που αντικατέστησε τον εξορισθέντα στη Θεσσαλονίκη αδελφό του Αμπτούλ Χαμίτ το 1909, χωρίς μεγάλες εξουσίες ήταν δέσμιος των σκληροπυρηνικών Νεότουρκων ως το 1918 (Κιτσίκης, 1988· Morgenthau, 1988· Τσιρκινίδης, 1993· Φωτιάδης, 2004). Την άνοιξη του 1909 η Βουλή εισήγαγε δύο νομοσχέδια, το εκπαιδευτικό και το στρατολογικό, κατά τα

οποία αντίστοιχα η εκπαίδευση έμμεσα ελεγχόταν από τις υπηρεσίες του υπουργείου με σκοπό τη διαμόρφωση ενιαίου τουρκικού εκπαιδευτικού συστήματος για όλη την αυτοκρατορία, και προβλεπόταν η υποχρεωτική στρατολογία των χριστιανών (Γεωργανόπουλος, 2001· Πελαγίδης, 2004· Φωτιάδης, 2004:86-88).

Μετά το 1909 οι Νεότουρκοι πέρασαν διάφορες φάσεις εσωτερικών προστριβών και αλληλοεξοντώσεων (Τσιρκινίδης, 1993), ενώ το αρχικό τους σύνθημα για ισότητα των εθνοτήτων της αυτοκρατορίας μεταβλήθηκε σε προπαγανδιστική συμπαράταξη των μουσουλμανικών στοιχείων της (Ροδάς, 1995) και σε πολιτική αναγκαστικής 'οθωμανοποίησης' (Αγτζίδης, 1997· Clogg, 1995· Φωτιάδης, 2002,τ.3). Παράλληλα κέρδιζε έδαφος η ιδεολογία του τουρκικού εθνικισμού και η εφαρμογή μέτρων για τη βαθμιαία εξόντωση των μη μουσουλμανικών πληθυσμών και τη δημιουργία ενός καθαρά τουρκικού κράτους (Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1919).

Το 1911 οι Νεότουρκοι σε Συνέδριό τους αποφάσισαν την εξόντωση των μη τουρκικών εθνοτήτων (Αγτζίδης, 1991, 1997, 1995· Ροδάκης, 2004), ενώ στην ικανοποίηση των επιδιώξεών τους συνέβαλε ο γερμανικός παράγοντας, που διατηρούσε τεράστια οικονομικά και στρατιωτικά συμφέροντα στην Τουρκία, τράπεζες και κολοσσιαίες επιχειρήσεις (Αγτζίδης, 1991, 1995, 2007). Αρκετοί ερευνητές θεωρούν ότι γερμανικής επινόησης ήταν η εξαφάνιση των χριστιανικών κοινοτήτων, η εκδίωξη των Αγγλογάλλων και η συντριβή των Ελλήνων (Ροδάς, 1978). Οι Τούρκοι προσπάθησαν να καταπνίξουν τα εμφανιζόμενα εθνικά κινήματα στη Μικρά Ασία μοιράζοντας όπλα στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς και δημοσιεύοντας προκλητικά άρθρα κατά των χριστιανών (Γεωργανόπουλος, 2001· Χαραλαμπίδης & Φωτιάδης, 2003).

Η ήττα τους στο Βαλκανικό πόλεμο υπαγόρευσε πολιτική τουρκοποίησης και αφανισμό των Ελλήνων (Φωτιάδης, 2004), εγκαθίδρυση νεοτουρκικής δικτατορίας, μεθοδευμένες εκκαθαρίσεις και ανθελληνικούς διωγμούς, με την καθοδήγηση ή μη των οικονομικών ανταγωνιστών των Αρμενίων και των Ελλήνων Γερμανών οργανωτών και του Γερμανού διοικητή του τουρκικού στρατού Liman von Sanders (Βεντήρης, 1970· Τσιρκινίδης, 1995· Φωτιάδης, 2002 τ.1, 2004). Μετά τους βαλκανικούς πολέμους οι Νεότουρκοι απόκτησαν τον έλεγχο του κράτους και στη θέση του οσμανισμού που ανεχόταν τις πολλές γλώσσες και θρησκείες πρόβαλλαν τον εκτουρκισμό (Ροδάκης, 2004). Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η εξουσία περιήλθε στους Enver πασά, Talaat μπέη, που αποφάσισαν τη σφαγή των

Αρμενίων (Κυνηγόπουλος, 1991), και Djemal πασά (Τσιρκινίδης, 1993), μια αιμοσταγή τριανδρία που εκτέλεσε το γενοκτονικό σχέδιο κατά των Ελλήνων και των Αρμενίων (Τσιρκινίδης, 1995). Σύμφωνα με τον G. Horton (1982) οι Νεότουρκοι ποτέ δεν είχαν πρόθεση να αποδώσουν ισότητα σε όλους τους λαούς που βρισκόταν υπό την εξουσία τους και όταν απέτυχαν να τους 'εκτουρκίσουν' εφάρμοσαν την πολιτική της εξόντωσης ή της εκδίωξης.

2.2. Η πρώτη φάση της Γενοκτονίας (1914-1918)

Το πρώτο βήμα της κλιμακούμενης βίας κατά των χριστιανικών εθνοτήτων ξεκίνησε το 1914 με τον εμπορικό αποκλεισμό των χριστιανικών, κυρίως των ελληνικών, επιχειρήσεων και η κινητοποίηση των ισλαμικών μαζών για την υλοποίηση των προαποφασισμένων σχεδίων, όπως εκτοπισμοί, λεηλασίες, δολοφονίες, ψυχολογική τρομοκρατία, επιθέσεις του τουρκικού τύπου, κ.ά. (Αγτζίδης, 1991, 2007· Γεωργανόπουλος, 2001· Πελαγίδης, 2001· Φωτιάδης, 2004), ενώ η τακτική αυτή στην Κωνσταντινούπολη απέβλεπε στον εκτουρκισμό της (Οικουμενικό Πατριαρχείο, *Μαύρη Βίβλος*, 1919). Οι αντιδράσεις του Πατριαρχείου δεν εισακούστηκαν και τον Ιούνιο του 1914 σε ένδειξη πένθους κήρυξε την εκκλησία υπό διωγμό κλείνοντας τις εκκλησίες και τα σχολεία όλης της χώρας (Αβραμίδης, 1991, τ.1· Γεωργανόπουλος, 2001· Ιωακειμίδης, 1970· Πανάρετος, 1927· Παυλίδης, 1979· Χαραλαμπίδης & Φωτιάδης, 2003).

Το καλοκαίρι του 1914 εξερράγη ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος, στον οποίο εισήλθε η Τουρκία τον Οκτώβριο στο πλευρό της Γερμανίας και Αυστροουγγαρίας, ενώ όλοι οι συμμαχικοί πρέσβεις, πρόξενοι και στρατιωτικοί ακόλουθοι απελάθηκαν από την Τουρκία (Τσιρκινίδης, 1993). Κηρύχθηκε γενική επιστράτευση (σεφερπειρλίκι) των ανδρών όλων των εθνοτήτων της οθωμανικής αυτοκρατορίας από 19 ως 45 ετών, ενώ όσοι δεν παρουσιάζονταν εντός έντεκα ημερών κρίνονταν λιποτάκτες και καταδικάζονταν σε θάνατο (Αγτζίδης, 1991· Γαβριηλίδης, 1992· Γκρίτση Μιλιέξ, 1976· Πελαγίδης, 2001· Σαμουηλίδης, 1980· Φωτιάδης, 1987, 2004· Χαραλαμπίδης & Φωτιάδης, 2000). Πολλοί έφευγαν μη θέλοντας να στρατευθούν στον τουρκικό στρατό λόγω της άγριας στρατιωτικής ζωής που γνώρισαν κατά τους Βαλκανικούς πολέμους (Αβραμίδης, 1991· Θεοφύλακτος, 1997· Φιρτινίδης, 1994). Η δυσπιστία των Νεότουρκων για τη δημιουργία χριστιανικών ομάδων στο στράτευμα (Φωτιάδης, 2004) και η επιδίωξη της πλήρους εξόντωσης των στρατευμένων (Πελαγίδης, 1999) είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία των ταγμάτων εργασίας (αμελέ

ταμπουρού) στα οποία εργάζονταν χιλιάδες Πόντιοι υπό σκληρή τουρκική επίβλεψη, κάτω από άθλιες συνθήκες και ατέλειωτες πεζοπορίες με αποτέλεσμα την εξάντληση και τον αποδεκατισμό τους κατά χιλιάδες (ΑΥΕ, 1917· Βεργέτη, 1994· Φωτιάδης, 1987). Όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα να καταβάλουν ποσό 44 χρυσών οθωμανικών λιρών, το αντισήκωμα (Ανθεμίδης, 2005· Γαβριηλίδης, 1992), δηλαδή τον αντίστοιχο απαλλακτικό φόρο (Πελαγίδης, 2004· Ροδάκης, 2004), προσωρινά απαλλάχθηκαν, στη συνέχεια όμως στάλθηκαν και αυτοί στα εργατικά τάγματα, αλλά οι θανάσιμες κακουχίες, η εξοντωτική δουλειά και η πείνα τους οδηγούσαν στη λιποταξία. Στην οικονομική αφαίμαξη των Ελλήνων, συνετέλεσαν η φορολογία (Ροδάκης, 2004), οι λεηλασίες περιουσιών (Κυφονίδου, 2013) και οι επιτάξεις ειδών που επέβαλαν οι στρατιωτικές αρχές και, ιδιαίτερα στην περιοχή της Αργυρούπολης, ισοδυναμούσαν με απογύμνωση του ελληνικού πληθυσμού (Φωτιάδης, 2004).

Η Τουρκία με τα παραπάνω μέτρα και τις διώξεις κατά του πληθυσμού άρχισε να εφαρμόζει το σχέδιο εξόντωσης των απίστων προκαλώντας το ποντιακό αντάρτικο ως λύση επιβίωσης των Ελλήνων ανταρτών και των οικογενειών τους (Ανθεμίδης, 2005· Τσιρκινίδης, 1993), κυρίως στο Δυτικό Πόντο, την Πάφρα, την Αμισό και την περιοχή της Τοκάτης, ενώ στον Ανατολικό Πόντο δρούσαν τα ανταρτικά σώματα της Σάντας, με αρχηγό τον Ευκλείδη Κουρτίδη (Αγτζίδης, 1995, 2007· Φωτιάδης, 1996· Χαραλαμπίδης-Φωτιάδης, 2003). Αυτές οι ομάδες αρχικά ήταν ασύνδετες και προστάτευαν τα ελληνικά χωριά (Κελεκίδης, χ.χ.), τους φυγόστρατους, τους καταδιωκόμενους, τα γυναικόπαιδα και τους αμάχους και τιμωρούσαν τους Τούρκους που αυθαιρετούσαν εις βάρος τους (Τανιμανίδης-Αντωνιάδης, 1992· Φωτιάδης, 2004). Στο πλαίσιο του αντάρτικου κινήματος υπήρξαν απόψεις, οι οποίες στόχευαν στη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους με συνδυασμό μιας γενικής επανάστασης των Ελλήνων και προέλασης των ρωσικών στρατευμάτων (Κουτσογιαννόπουλος, 1936· Φωτιάδης, 2004).

Η πρώτη χριστιανική ομάδα της Ανατολίας, που εξοντώθηκε το 1915 συστηματικά, ήταν η αρμενική με ενάμιση εκατομμύριο νεκρούς (Αγτζίδης, 1995β· Θεοφύλακτος, 1997· Φωτιάδης, 2004) ειδικά μετά την ήττα των τουρκικών στρατευμάτων από τους Ρώσους στο Σαρήκαμις του Καυκάσου, ενώ από τον Μάιο μέχρι το καλοκαίρι του 1915 όλοι οι αρμενικοί πληθυσμοί της ανατολικής και κεντρικής Μικράς Ασίας εκτοπίστηκαν. Ακολούθησε η εκτόπιση των Αρμενίων των δυτικών περιοχών (Αγτζίδης, 2007), και στη συνέχεια η εκποίηση των περιουσιών τους και ο εξισλαμισμός των επιζώντων (Bozarslan, 2004).

Τη σφαγή των Αρμενίων ακολούθησε η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, η οποία ξεκίνησε με την επιστράτευση όλων των αντρών 15-45 ετών και την αποστολή τους στα τάγματα εργασίας και συνεχίστηκε με επιθέσεις άτακτων τουρκικών ομάδων στα ελληνικά χωριά, λεηλασίες, φόνους, βιασμούς, εκτοπίσεις, εμπρησμούς (Ενεπεκίδης, 1962). Σύμφωνα με τους Αυστρογερμανούς τη γενικευμένη εθνική εκκαθάριση υπαγόρευαν η παντουρκιστική ιδεολογία προς εφαρμογή του Τουρκικού εθνικιστικού προγράμματος και του κυρίαρχου δόγματος *‘Η Τουρκία διά τους Τούρκους’* (Βαλαβάνης, 1925:132), και η *«βουλιμία των Τούρκων για την πλούσια ελληνική περιουσία»* (Ενεπεκίδης, 1962:140).

Η κατάσταση των Ελλήνων του Πόντου και της Ιωνίας επιδεινώθηκε όταν στις αρχές του 1915 η νεοτουρκική κυβέρνηση, με το πρόσχημα λήψης προληπτικών στρατιωτικών μέτρων, έκρινε αναγκαία την μαζική μετακίνηση των χριστιανικών πληθυσμών των παραλιακών περιοχών στα βάθη της Ανατολής (Φωτιάδης, 1987, 1993, 1991, 2004), υποκινούμενη από τη Γερμανία, που αποτέλεσε ηθικό αυτουργό των εγκλημάτων κατά των χριστιανών στην Τουρκία (Ιωακειμίδης, 1985). Οι εκτοπισμοί των ελληνικών πληθυσμών, οι λεηλασίες, οι πυρπολήσεις χωριών, οι βιασμοί και οι δολοφονίες στόχευαν στην εξόντωση ή στην αλλοίωση του εθνολογικού χαρακτήρα των ελληνικών περιοχών, για να επιτευχθεί ο ευκολότερος εκτουρκισμός, όσων θα απέμεναν (Αγτζίδης, 1991· Χαραλαμπίδης-Φωτιάδης, 2003)

Οι μετατοπίσεις πληθυσμών γινόταν μέσα στον χειμώνα (Βαλαβάνης, 1925· Ενεπεκίδης, 1995· Ψαθάς, χ.χ.) με δυσμενείς καιρικές συνθήκες και απαγόρευση μεταφοράς τροφίμων, ρούχων ή στρωμάτων (Αβραμίδης, 1991) προς άγνωστο προορισμό, ενώ τα ελληνικά σπίτια λεηλατούσαν Τούρκοι των γειτονικών περιοχών. Η στάθμευση των εκτοπιζόμενων επιτρεπόταν σε ακατοίκητες περιοχές, ώστε να αποκλείεται ο ανεφοδιασμός, ενώ απαγορευόταν η παροχή τροφής στους αδύναμους, οι οποίοι εγκαταλείπονταν ή φονεύονταν από τους Τούρκους. Απαγορευόταν η περίθαλψη των αρρώστων και η ταφή των νεκρών. Επιβαλλόταν η απολύμανση όλων, οδηγούμενων από τα κυβερνητικά και αστυνομικά όργανα, με την επίκληση λόγων υγιεινής σε θερμά λουτρά, όπου έμπαιναν γυμνοί, ενώ στο μεταξύ τα ενδύματά τους λεηλατούνταν. Όταν έβγαιναν παρατάσσονταν στο χιόνι περιμένοντας πάνω από ώρα την επίσκεψη των αρμοδίων οργάνων με στόχο την κατά το δυνατόν εξόντωσή τους. Κατόπιν, η πορεία συνεχιζόταν με πλήρη ασιτία με σκοπό την εγκατάσταση σε απομονωμένα, αμιγώς τουρκικά χωριά της μικρασιατικής ενδοχώρας, όπου,

απομονωμένοι από το Πατριαρχείο, χωρίς δασκάλους και πνευματική ηγεσία, οι περισσότεροι από τους επιζήσαντες ασπάζονταν τον ισλαμισμό (Αγτζίδης, 1991, 1995γ, 1997, 2007· Αλλαμανή- Παναγιωτοπούλου, 1980, τ.15· Sartiaux,1993:173· Φωτιάδης, 2004). *‘Την ερυθράν σφαγήν διεδέχθη η λευκή τοιάτη’* (Θεοφύλακτος, 1997:66· Sartiaux,1993:172), ενώ οι Εμβέρ και Ταλαάτ μπορούσαν να ισχυριστούν ότι οι εκτοπίσεις υπαγορεύτηκαν από στρατιωτικές ανάγκες και πως τα χέρια τους δεν λερώθηκαν με αίμα, αφού οι χριστιανοί πέθαιναν μόνοι τους στο δρόμο (Φωτιάδης, 2008). Ως *‘Ausschwitz εν ροή’* χαρακτηρίζει ο Ενεπεκίδης (1962, 1995) τις εξορίες και τις εξοντωτικές πορείες των κατοίκων ολόκληρων χωριών μέσα στο χιόνι χωρίς συγκεκριμένο προορισμό, με σκοπό το θάνατο. Στον Πόντο η καταστροφή του Ελληνικού στοιχείου έφτασε το 75% στην ύπαιθρο και το 30% στις πόλεις. Στην επαρχία Χαλδίας-Κερασούντος εκτοπίστηκαν 90.000, από τους οποίους σώθηκε το 20%, ενώ 45.000 κατέφυγαν στη Ρωσία (Αγτζίδης, 2007). Οι Τούρκοι εξαπέλυσαν διώξεις και κατά του ελληνικού πληθυσμού του Καυκάσου, ενώ το 1915 κατά την προέλαση του τουρκικού στρατού στην περιφέρεια του Καρς πλήθη Ελλήνων προσφύγων, φοβούμενοι τις σφαγές εγκατέλειπαν τις περιοχές τους (Αγτζίδης, 1997, 2007).

2.3. Η κατάληψη της Τραπεζούντας από τους Ρώσους

Στον Ανατολικό Πόντο το 1916 οι Ρώσοι μετά την ενίσχυση του μετώπου του Καυκάσου απώθησαν τα τουρκικά στρατεύματα, άρχισαν την προέλαση μέχρι το Βαϊβούρτ και μετά την ήττα των Τούρκων στο Κοπτ Δαγ κατέλαβαν το Ερζερούμ (Βαλαβάνης, 1925). Οι τουρκικοί πληθυσμοί πανικόβλητοι τράπηκαν σε φυγή, σε ποσοστό σχεδόν 75% του μουσουλμανικού συνόλου (Ξανθοπούλου-Κυριακού & Χασιώτης, 1997), ενώ διερχόμενοι από τα ελληνικά χωριά της επαρχίας Ροδοπόλεως και Χαλδίας και υποβοηθούμενοι από τους φανατικούς εντοπίους Τούρκους επέφεραν την καταστροφή (Βαλαβάνης, 1925· Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1919). Οι Έλληνες του Ανατολικού Πόντου προστάτευσαν το μουσουλμανικό στοιχείο από την επιθετικότητα των Αρμενίων του Ρωσικού στρατού κατά την περίοδο της ρωσικής κατοχής (Γεωργανόπουλος, 2008· Θεοφύλακτος, 1997· Φωτιάδης, 2002,τ.2). Στη συνέχεια οι Ρώσοι εισήλθαν στην Τραπεζούντα αποδεχόμενοι, όπως και οι δυνάμεις της Αντάντ, την *Προσωρινή Κυβέρνηση Τραπεζούντας*, η οποία κατά τη δίχρονη περίπου κατοχή των ρωσικών στρατευμάτων, περίοδο ησυχίας και ασφάλειας για τους κατοίκους όλων των εθνοτήτων (Βαλαβάνης, 1925· Φωτιάδης, 2004),

παραχωρήθηκε λίγες μέρες πριν την είσοδό τους στην Τραπεζούντα από τον βαλή της πόλης Μεχμέτ Τζεμάλ Αζμή μπέη στον μητροπολίτη Χρυσάνθο (Αγτζίδης, 1997, 2007· Βαλαβάνης, 1925· Βεργέτη, 1994· Χρυσάνθος, 1933), ο οποίος ακολούθησε μετριοπαθή πολιτική έναντι του μουσουλμανικού στοιχείου (Ενεπεκίδης, 1962).

Η κατάληψη της Τραπεζούντας από το ρωσικό στρατό και η δημιουργία ελληνικών ανταρτικών ομάδων χρησίμευσαν ως προσχήματα, ώστε να εξαφανιστεί καθετί ελληνικό. Πυρπολήσεις στην Αμισό, πεζοπορίες γυναικόπαιδων προς τα βιλαέτια Σεβάστειας και Άγκυρας, απορφάνιση παιδιών και εγκατάλειψή τους στα όρη ή σε τουρκικά χωριά, εκτοπισμός του άρρενος πληθυσμού της Πάφρας, μεταφορά προς το εσωτερικό του υπαίθριου πληθυσμού της Κερασούντας, ενώ τα ίδια συνέβαιναν στις επαρχίες Νεοκαισάρειας, Φάτσας, Τσαρτσαμπά, με στόχο την εξόντωση των Ελλήνων (Αγγελομάτης, 1971· Φωτιάδης, 1991, 2004). Ακόμη και οι σύμμαχοι των Τούρκων διατύπωναν τις αντιρρήσεις τους εγγράφως, όπως ο μαρκήσιος Pallavicini, που κατά την εκτίμησή του οι εκτοπισμοί του Ελληνικού στοιχείου δεν υπαγορεύονταν από στρατιωτικούς λόγους, αλλά από δόλιους πολιτικούς σκοπούς (Ενεπεκίδης, 1962).

2.4. Η αποχώρηση των Ρώσων από τον Πόντο

Η αστική επανάσταση στη Ρωσία τον Φεβρουάριο του 1917 ανέτρεψε την τσαρική απολυταρχία, ενώ τον Οκτώβριο του 1917 η άνοδος των Μπολσεβίκων όξυνε το ήδη υπάρχον προσφυγικό πρόβλημα των ελληνικών πληθυσμών με αποτέλεσμα στους 150.000 πρόσφυγες του μικρασιατικού Πόντου και του Καύκασου (Σκαλιέρης, 1995), που είχαν καταφύγει κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου κυρίως στις παραλιακές πόλεις, να προστίθενται και νέοι, προερχόμενοι από την ενδοχώρα της Ρωσίας (Αγτζίδης, 2007), επειδή στην Τραπεζούντα ο ρωσικός στρατός διαλύθηκε στο μέτωπο του Χαρσιώτη ποταμού και με τη συνθήκη του Μπρεστ Λιτόφσκ οι Μπολσεβίκοι παραχώρησαν στην Τουρκία τις περιοχές Καρς, Αρνταχάν και Βατούμ παραιτούμενοι από δικαιώματα στις βορειοανατολικές επαρχίες της Τουρκίας (Αγτζίδης, 1995 α, 2007· Αλεξανδρής, 1980· Βεργέτη, 1994).

Η αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων από τον ανατολικό Πόντο και τον Καύκασο και η ανακατάληψη της Τραπεζούντας από τους Τούρκους τον Φεβρουάριο του 1918 (Αλεξανδρής, 1980) δημιούργησαν προβλήματα στον ελληνικό πληθυσμό και την *Προσωρινή Κυβέρνηση Τραπεζούντας* (Αγτζίδης, 1997). Οι τουρκικές στρατιωτικές αρχές εξαπέλυσαν στίφη τσετέδων στη χώρα, οι οποίοι βιαιοπραγούσαν

σε βάρος ελληνικών χωριών της περιοχής (Χασιώτης, Ξανθοπούλου-Κυριακού & Αγτζίδης, 1997), αντιλαμβανόμενες την αντιπολεμική διάθεση των σοβιέτ και την άρνηση του ρωσικού στρατού να πολεμήσει, καθώς συγκεντρώθηκε όλος στην Τραπεζούντα (Χρυσανθος, 1933). Επιλέχθηκε η λύση της ένοπλης άμυνας (Ψαθάς, χ.χ.), που οργανώθηκε με την καθοδήγηση του μητροπολίτη Χρυσανθου (Κυφωνίδου, 2013) από την *Ελληνική Εθνική Ένωση Τραπεζούντας*, η οποία τροφοδοτήθηκε με οπλισμό από τις μπολσεβικικές αρχές (σοβιέτ) της πόλης και διένειμε όπλα σε όλο τον ελληνικό πληθυσμό του Πόντου (Αγτζίδης, 1991, 1995α, 1997· Πανάρετος, 1927· Πελαγίδης, 2004· Ροδάκης, 2004· Φωτιάδης, 2004· Χρυσανθος, 1933).

Παράλληλα, στις περιφέρειες των χωριών της Τραπεζούντας, Σουρμένων, Ματσούκας, Σάντας και Μεσοχαλδίου οργανώθηκε άμυνα, που κατόρθωσε να αποκρούσει επιτυχώς τις επιθέσεις των καθοδηγούμενων από Τούρκους αξιωματικούς τσετών (Αγτζίδης, 1991· Βεργέτη, 1994· Ψαθάς, χ.χ.) σώζοντας τον μισό ελληνικό πληθυσμό (Χρυσανθος, 1933). Στις περιοχές που καταλάμβανε ο τουρκικός στρατός πραγματοποιούνταν εκκαθαρίσεις, ώστε ολόκληρα ελληνικά χωριά ερημώνονταν, και οι κάτοικοι πανικόβλητοι προσπαθούσαν να αναχωρήσουν προς τη Ρωσία (Αγτζίδης, 1995· Ενεπεκίδης, 1995· Οικουμενικό Πατριαρχείο, 1919· Σιδηρόπουλος, 1966). Ο μητροπολίτης Χρυσανθος, φοβούμενος την αιματοχυσία, και ο Τούρκος διοικητής Βεχίπ πασάς συμφώνησαν κατόπιν όρων την αναίμακτη παράδοση της πόλης, ενώ όσοι φρουρούσαν τα υψώματα της πόλης διατάχθηκαν να κατεβούν και να παραδώσουν τον οπλισμό τους (Ψαθάς, χ.χ.). Οι ένοπλοι Έλληνες κατέφυγαν στη Ρωσία και οι ελληνικές οργανώσεις της Τραπεζούντας διαλύθηκαν (Αγτζίδης, 1995α· Σιδηρόπουλος, 1966). Άλλες περιπτώσεις ενόπλων κατέφυγαν στην ορεινή Σάντα, όπου δρούσε το αντάρτικο, ενώ 80.000-100.000 Έλληνες πρόσφυγες που εγκατέλειπαν τον Ανατολικό Πόντο κατέφυγαν στην εμφυλιοκρατούμενη πλέον τσαρική Ρωσία, την Κριμαία και τη Γεωργία (Αγτζίδης, 1995α).

2.5. Η έξοδος από το Καρς

Οι ειδήσεις για τις τουρκικές ωμότητες κατά των Ελλήνων του μικρασιατικού Πόντου και η μικρή, συγκριτικά με τον επερχόμενο τουρκικό στρατό, ελληνική στρατιωτική δύναμη του Καυκάσου οδήγησαν στην απόφαση παράδοσης της πόλης του Καρς στους Τούρκους (Αγτζίδης, 1997). Στο Καρς υπήρξαν αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις μεταξύ των πολιτικών στελεχών του ελληνικού

κινήματος που μελετούσαν τη φυγή, και των Ελλήνων στρατιωτικών που πίεζαν τον ελληνικό πληθυσμό να οργανώσει ένοπλη άμυνα εντασσόμενος στα τρία ελληνικά συντάγματα της Μεραρχίας του Καυκάσου (Ψαθάς, χ.χ.), όπως αποφασίστηκε στην σύσκεψη της Τυφλίδας τον Μάιο του 1917 μεταξύ των τεσσάρων χριστιανικών εθνοτήτων του Καυκάσου, των Γεωργιανών, των Αρμενίων, των Ελλήνων και των Ρώσων (Αγτζίδης, 1997). Για τον καθορισμό της στάσης του ελληνικού πληθυσμού και με συμμετοχή των εκπροσώπων όλων των ελληνικών κοινοτήτων συνήλθε το 3^ο Εθνικό Συνέδριο του Καρς, όπου αποφασίστηκε η μετακίνηση των παραμεθόριων ελληνικών κοινοτήτων προς το Καρς, αλλά η ραγδαία τουρκική προέλαση από το Καρς προς το Σαρίκαμις επέβαλε τη διακοπή του Συνεδρίου (Αγτζίδης, 1995α, 1997). Το Εθνικό Συμβούλιο κατέβαλε κάθε προσπάθεια για την προώθηση των προσφύγων στη νότια Ρωσία και στα λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας με στόχο την αναχώρηση για την Ελλάδα, ενώ διαλύθηκε η Μεραρχία του Καυκάσου (Ψαθάς, χ.χ.) και 70.000 Έλληνες πήραν τον δρόμο της προσφυγιάς (Αγτζίδης, 1991, 1997· Σαμουηλίδης, 1992). Τα συνέδρια της Τυφλίδας και του Ταϊγάν (Τανγκανρόκ), όπου διοργανώθηκε τον Ιούλιο του 1917 το Πρώτο Πανελλήνιο Συνέδριο, αποτέλεσαν τις πρώτες αυτονομιστικές κινήσεις του ελληνισμού της Ρωσίας (Κυφονίδου, 2013).

Η προσφυγοποίηση των δεκάδων χιλιάδων Ποντίων προς τις παραλίες της Μαύρης θάλασσας με τη Συνθήκη του Μπρεστ Λιτόφσκ ενεργοποίησε τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, στο Βατούμ, το Σοχούμ, το Νοβοροσίσκ, το Αικατερινοντάρ, το Βακού, κ.λ.π. (Αγτζίδης, 1991), οι οποίες ανέλαβαν το έργο της περίθαλψης των προσφύγων ιδρύοντας ανάλογες επιτροπές (Λαυρεντίδης, 1986· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013). Σημαντική είναι η συνδρομή του Ν. Καζαντζάκη, ο οποίος ως Γενικός Γραμματέας του Ελληνικού υπουργείου Πρόνοιας πρόσφερε περίθαλψη στους πληθυσμούς του Καρς (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2013). Από τη νότια Ρωσία, συσσωρευμένοι στα λιμάνια του Βατούμ και του Νοβοροσίσκ και ζώντας κάτω από άθλιες συνθήκες απειλούμενοι από την πείνα και τις ασθένειες περίμεναν την αναχώρηση για την Ελλάδα (Αγτζίδης, 1997).

2.6. Αγώνας για τη Δημοκρατία του Πόντου

Η γεωγραφική απομόνωση του Πόντου και η απροθυμία του ελληνικού κράτους για στρατιωτική επέμβαση στην περιοχή οδήγησαν από το 1918 στο αίτημα της ίδρυσης ανεξάρτητου κράτους, του οποίου δυναμικός εκφραστής από το 1919 ως το 1922 υπήρξε ο μητροπολίτης Χρύσανθος (Βεργέτη, 1994). Τον Φεβρουάριο του 1918

αντιπροσωπείες της Ευρώπης και της Αμερικής συγκάλεσαν το «*πρώτον Παμποντιακόν Συνέδριον εν Μασσαλία*», με διοργανωτή τον Πόντιο μεγαλέμπορο Μασσαλίας Κ. Κωνσταντινίδη (Βεργέτη, 1994· Παυλίδης, 1956· Πελαγίδης, 2004· Φωτιάδης, 1993), ενώ τον Ιούλιο του 1918 συγκλήθηκε στο Μπακού συνέδριο εκπροσώπων του Ελληνισμού της νότιας Ρωσίας, της Υπερκαυκασίας και του Πόντου, το οποίο διακήρυξε την ανεξαρτησία του Πόντου και εξέλεξε επταμελές συμβούλιο, που διεύθυνε όλα τα ποντιακά σωματεία. Τον Οκτώβριο του 1918 με την ανακωχή του Μούδρου (Τσιρκινίδης, 1993) η Τουρκία ακολούθησε τη συνθηκολόγηση των ηττημένων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο Κεντρικών Δυνάμεων, της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας. Ο Liman von Sanders παρέδωσε την αρχηγία του στρατού της Συρίας στον Κεμάλ, ένα μέρος του τουρκικού στρατού παραδόθηκε στους Συμμάχους (Αλλαμανή-Παναγιωτοπούλου, 1980), ενώ με σουλτανικό διάταγμα δόθηκε γενική αμνηστία (Σαμουηλίδης, 1992· Φωτιάδης, 2004).

Τα γεγονότα προκάλεσαν διάλυση του νεοτουρκικού κομιτάτου, συσπείρωση των Τούρκων εθνικιστών και αντίδραση από τις τάξεις του στρατού (Αλλαμανή-Παναγιωτοπούλου, 1980), αναζωπύρωσαν όμως τις ελπίδες και το εθνικό κίνημα του ποντιακού ελληνισμού, ενώ παράλληλα με την επιστροφή προσφύγων από τη Ρωσία άρχισε κινητοποίηση του ενθαρρυσμένου από τους μητροπολίτες Αμάσειας Γερμανό Καραβαγγέλη και Τραπεζούντας Χρύσανθο ελληνικού πληθυσμού και των αντάρτικων ομάδων για δημιουργία ανεξάρτητου ποντιακού κράτους (Αγγελομάτης, 1971· Ιωακειμίδης, 1970· Παυλίδης, 1956). Παράλληλα, οι Πόντιοι της διασποράς με πρωτοστάτη τον Κ. Κωνσταντινίδη (Αλλαμανή-Παναγιωτοπούλου, 1980), ενισχυμένοι από τις δηλώσεις του προέδρου των ΗΠΑ Ουίλσον για αυτοδιάθεση των λαών (Ροδάκης, 2004) ενεργούσαν υπέρ της προώθησης της ιδέας δημιουργίας αυτόνομης Ποντιακής Δημοκρατίας (Αγτζίδης, 1995α, 2007· Παυλίδης, 1956· Φωτιάδης, 1993) εκδίδοντας φυλλάδια, οργανώνοντας συνέδρια και υποβάλλοντας αιτήσεις και υπομνήματα στους εκπροσώπους των μεγάλων δυνάμεων (Αγτζίδης, 2007). Η ηττημένη Οθωμανική κυβέρνηση προσπαθούσε να αποτρέψει την ενίσχυση της ελληνικής παρουσίας στον Πόντο με διώξεις και απαγορεύσεις αποβίβασης στην Τραπεζούντα Ελλήνων προσφύγων που είχαν φύγει σε ξένες χώρες (Τσιρκινίδης, 1995), ενώ σε κάθε περιοχή του Πόντου και στις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, ιδρύθηκαν ανεξάρτητες μυστικές οργανώσεις, πέραν των ήδη υπαρχόντων πνευματικών, μουσικών και αθλητικών σωματείων των ελληνικών κοινοτήτων των

αρχών του 20ού αιώνα (Αλεξανδρής, 1980), οι οποίες στόχευαν από κοινού στη δημιουργία ανεξάρτητης Ποντιακής Δημοκρατίας (Αγτζίδης, 1997).

Τον Δεκέμβριο του 1918 στη Συνδιάσκεψη του Παρισιού αποφασίστηκε η οργάνωση των Ελλήνων της Μαύρης Θάλασσας και της νότιας Ρωσίας, στάλθηκε στις συμμαχικές κυβερνήσεις υπόμνημα του μητροπολίτη Χρύσανθου, που αιτούνταν την ανεξαρτησία του Πόντου με επιχειρηματολογία την ύπαρξη αριθμητικής εξίσωσης ελληνικού και μουσουλμανικού πληθυσμού, την αναγνώριση της ελληνικής εξουσίας από Ρώσους και μουσουλμάνους και την αποδοχή της από το γηγενή πληθυσμό, ενώ ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρότεινε την ενσωμάτωση του Πόντου στην Αρμενία (Αγτζίδης, 1991, 1997, 2007· Αλεξανδρής, 1980). Στις αρχές του 1919 η επίσημη θέση της Ελλάδας υποστήριζε τη δημιουργία ανεξάρτητης Αρμενίας που θα συμπεριλάμβανε την περιοχή της Τραπεζούντας (ΑΥΕ, 1919, Α/5/ΧΙΙ, Πόντος, αρ. πρωτ.679). Ακολούθησε πλήθος διαμαρτυριών των απανταχού ποντιακών οργανώσεων και συζητήσεις του πρωθυπουργού με τον Χρύσανθο και τον Κ. Κωνσταντινίδη (Θεοφύλακτος, 1953· Φωτιάδης, 2004), που οδήγησαν στην αλλαγή τακτικής του Βενιζέλου έναντι του ποντιακού ζητήματος. Τον Μάιο του 1919 έστειλε στον Πόντο τον έμπιστο συνεργάτη του συνταγματάρχη Καθενιώτη, ο οποίος πίστευε ότι ένα ποντιακό κράτος θα εξυπηρετούσε τα ελληνικά συμφέροντα (Βεργέτη, 1994· Φωτιάδης, 2004), με σκοπό να οργανώσει στρατιωτική δύναμη, αποστολή δύσκολη λόγω της αριθμητικής υπεροχής των Τούρκων στα παράλια της Μαύρης θάλασσας και της εξαγρίωσης του τουρκικού πληθυσμού εξαιτίας της ελληνικής κατοχής της Σμύρνης στις 15 Μαΐου 1919 (Αγτζίδης, 2007· Αλεξανδρής, 1980).

Βαλλόμενος ο Βενιζέλος από την αντιπολίτευση για τον τρόπο χειρισμού του ζητήματος του Πόντουτο καλοκαίρι του 1920 αναθεώρησε τη στάση του επηρεαζόμενος και από τα συμπεράσματα του Καθενιώτη (Αλεξανδρής, 1980), ώστε το φθινόπωρο του 1920 με επιστολές προς τον Λούντ Τζώρτζ και τον Ουίλσον αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για τη δημιουργία Ποντιακής Δημοκρατίας, και σχεδιάζει στρατιωτική επέμβαση στον Πόντο (Αγτζίδης, 1991, 1995α· Βεργέτη, 1994). Ωστόσο, η ασυνεννοησία της ελληνικής πλευράς και της αρμενικής κυβέρνησης αναφορικά με τον καθορισμό των συνόρων του Ποντιο-Αρμενικού κράτους (Αγτζίδης, 1991, 1995α· Αλεξανδρής, 1980) και τις λεπτομέρειες του ομοσπονδιακού ζητήματος, και η συνεργασία των Τούρκων εθνικιστών με τους μπολσεβίκους έθεσαν τέλος στις πιθανότητες ποντιοαρμενικής συνεργασίας, ενώ η επιστροφή του βασιλιά

Κωνσταντίνου στην Ελλάδα εξάλειψε κάθε συμμαχική συμπαράσταση (Αλεξανδρής, 1980).

Στο μεταξύ, η κυβέρνηση της Μόσχας για να τιμωρήσει τους Έλληνες για τη συμμετοχή τους με 23.000 στρατιώτες στην αποτυχημένη αντιμπολσεβικική Ουκρανική εκστρατεία του 1919, η οποία ανάγκασε χιλιάδες Ελλήνων να εγκαταλείψουν τα σπίτια τους (Βεργέτη, 1994), βοήθησε αφειδώς με παροχή πολεμοφοδίων, όπλων και χρυσού (Φωτιάδης, 2004) τους ισχυροποιημένους Τούρκους από τις νίκες στην Κιλικία και στην Αρμενία, όπου ο Αρμενικός στρατός το 1920 συνετρίβη από τον υπέρτερο τουρκικό (Χρυσάνθος, 1933).

Τον Μάρτιο του 1921 υπογράφηκε συνθήκη αδελφοσύνης και φιλίας μεταξύ Λένιν και Κεμάλ, ο οποίος ενισχύθηκε από τη βοήθεια της σοβιετικής κυβέρνησης (Αλεξανδρής, 1980· Βεργέτη, 1994). Η αμερικανική πολιτική μεταστράφηκε την κρίσιμη εκείνη περίοδο τηρώντας αρνητική στάση έναντι των Ελλήνων, τους οποίους θεωρούσε πλέον ανταγωνιστές και πρόσκομμα στην περαιτέρω οικονομική της διεύρυνση στον οθωμανικό χώρο, λόγω της ισχυρής οικονομικής και πολιτισμικής τους παρουσίας και της προγενέστερης σύνδεσής τους με το αγγλικό και γαλλικό κεφάλαιο, το οποίο ήθελαν να υπερκεράσουν (Γεωργανόπουλος, 2008). Οι διάδοχοι του Βενιζέλου χωρίς πολιτικό σχέδιο για το ζήτημα του Πόντου ακολούθησαν βραχυπρόθεσμες τακτικές, όπως ήταν ο βομβαρδισμός της Σαμψούντας από ελληνικά πολεμικά σκάφη τον Ιούνιο του 1922, που πυροδότησε τον τουρκικό φανατισμό και τις βιαιότητες κατά των Ελλήνων (Αλεξανδρής, 1980· Βεργέτη, 1994). Το αίτημα της ποντιακής αυτονομίας αποστερημένο από κάθε πολιτικό και στρατιωτικό έρεισμα έπαψε να έχει ελπίδα πραγμάτωσης (Κυφωνίδου, 2013).

2.7. Το κεμαλικό κίνημα και η δεύτερη φάση της γενοκτονίας

Στις 19 Μαΐου του 1919, την επομένη της υπό την προστασία συμμαχικών πολεμικών πλοίων (Clogg, 1995) απόβασης των Ελλήνων στη Σμύρνη, ο αξιωματικός του οθωμανικού στρατού Μουσταφά Κεμάλ αποβιβάστηκε, με τη συναίνεση των Βρετανών, στην Σαμψούντα (Αβραμίδης, 1991· Βεργέτη, 1994· Ροδάκης, 2004· Τσιρκινίδης, 1993· Φωτιάδης, 2005) με σκοπό την επιβολή της τάξης στην περιοχή (Γαβριηλίδης, 1992), ιδιαίτερα στις επαρχίες όπου οι τσέτες συνέχιζαν το γενοκτονικό τους έργο κατά των ανυπεράσπιστων χριστιανών (Αγγελομάτης, 1963). Μολονότι στάλθηκε από τον πρωθυπουργό Φερίτ πασά για να προστατεύσει τους κατατρεγμένους από τις τουρκικές συμμορίες πληθυσμούς, κύριο στόχο του

αποτελέσει η οργάνωση στρατού και η καταστολή του ποντιακού αντάρτικου (Αγτζίδης, 1995β, 2007· Αλεξανδρής, 1980· Τσιρκινίδης, 1993). Εκμεταλλεόμενος το θρησκευτικό συναίσθημα των μουσουλμανικών εθνών της Ανατολίας, που ξεσηκώθηκαν από την ελληνική κατοχή της Σμύρνης (15 Μαΐου 1919) και τις διαδόσεις περί συμμαχικής προθυμίας για τη δημιουργία ποντιακού κράτους και μιας Μεγάλης Αρμενίας, σύντομα αυτονομήθηκε από την κεντρική οθωμανική εξουσία. Συνεργαζόμενος με ληστρικές συμμορίες (Αγτζίδης, 1991, 1995) και τον Τοπάλ Οσμάν, με τον οποίο συναντήθηκε στις 29 Μαΐου 1919 στην Χάβζα (Φωτιάδης, 2002, τ.2, 2005, 2008), συγκρότησε ένα εθνικιστικό τουρκικό κίνημα στοχεύοντας στη μετατροπή της Μικράς Ασίας σε τουρκική πατρίδα χωρίς άλλη εθνική εκδοχή και στην ενδυνάμωση της τουρκικής αντίδρασης, που εκφράστηκε στα συνέδρια Ερζερούμ και Σεβάστειας, (Αγτζίδης, 1995β, 2007· Αλεξανδρής, 1980· Φωτιάδης, 2002, τ., 2004). Ενισχυμένος από αυτά ζήτησε από το σουλτάνο να αντικαταστήσει την κυβέρνηση Φερίντ, στην οποία οι κεμαλικοί επέρριπταν ευθύνη για τους ταπεινωτικούς όρους της Ανακωχής του Μούδρου. Ουσιαστικά, όμως, δημιουργήθηκε μια δεύτερη επαναστατική κυβέρνηση αποσχισθείσα από το τουρκικό κράτος με έδρα την Άγκυρα (Αγγελομάτης, 1963· Φωτιάδης, 1983, 2004), ενώ η έκκληση των Ποντίων ανταρτών για βοήθεια δεν εισακούγονταν από το ελληνικό κράτος (Αγτζίδης, 1995).

Τον Μάρτιο του 1920 ο Μέγας Βεζύρης συγκροτώντας ειδικά δικαστήρια για να δικαστούν οι υπεύθυνοι της Ανατολής (Κεμαλικοί) κήρυξε πόλεμο κατά του Κεμάλ, ο οποίος ανταπάντησε συγκαλώντας στις 23 Απριλίου 1920 τη Μεγάλη Εθνοσυνέλευση στην Άγκυρα (Βεργέτη, 1994· Τσιρκινίδης, 1993) και σχηματίζοντας στις 3 Μαΐου 1920 την πρώτη εθνική τουρκική κυβέρνηση, που απέρριψε τη συνθήκη των Σεβρών (Βεργέτη, 1994). Τον Ιούλιο παραιτήθηκε από το στρατό και αφοσιώθηκε στο εθνικιστικό του κίνημα (Φωτιάδης, 2004). Ήδη από τον Ιούνιο οι σύμμαχοι είχαν δώσει εντολή στην Ελλάδα να επεκτείνει τη ζώνη της στην Μ. Ασία, ενώ όταν δόθηκε εντολή κατάληψης της Ανατολικής Θράκης οι Κεμαλικοί απειλούσαν ανοιχτά τους συμμάχους υπερασπιζόμενοι την Αδριανούπολη, πρώτη ευρωπαϊκή πρωτεύουσά τους (Τσιρκινίδης, 1993).

2.8. Η πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων στη Μικρά Ασία

Τον Αύγουστο του 1920 υπογράφηκε η συνθήκη των Σεβρών (Clogg, 1995), που κατακύρωσε στην Ελλάδα όλη τη Θράκη ως την Τσατάλζα, τα νησιά του

βορειοανατολικού Αιγαίου, συμπεριλαμβανομένης της Ίμβρου και Τενέδου, ενώ η περιοχή της Σμύρνης παρέμενε υπό οθωμανική κυριαρχία, περιερχόταν όμως διοικητικά στην ελληνική κυβέρνηση για μια πενταετία, μετά την παρέλευση της οποίας η προσάρτηση της περιοχής στην Ελλάδα θα κρινόταν κατόπιν δημοψηφίσματος. Ο Κεμάλ κήρυξε το τουρκικό έθνος σε διωγμό και καλούσε τον λαό να υπερασπιστεί την πατρίδα (Clogg, 1995· Dakin, 1982· Λουκάτος, 1983· Σβολόπουλος, 1983· Φωτιάδης, 2005). Η Τουρκία διαμελιζόταν χωρίς να προβλέπεται τρόπος επιβολής της Συνθήκης, η οποία πυροδότησε τον τουρκικό φανατισμό (Ροδάκης, 2004). Ο Κεμάλ εξελισσόμενος σε παράγοντα δύναμης, με τον οποίο συνομιλούσαν οι εμπλεκόμενοι στο έδαφος διεκδίκησής του σύμμαχοι, διέθετε διαρκώς αυξανόμενο στρατό και ατάκτους πρόθυμους να εξαφανίσουν τους μη μουσουλμάνους υπηκόους, ενώ μόνοι δύσκολοι εχθροί του ήταν οι Έλληνες των δυτικών παραλίων και οι αντάρτες του Πόντου (Τσιρκινίδης, 1993).

Ο Βενιζέλος το Νοέμβριο του 1920 έχασε τις εκλογές από τη φιλοβασιλική παράταξη, που κέρδισε δημαγωγώντας πάνω στην κούραση του ελληνικού λαού από την μακροχρόνια εμπόλεμη κατάσταση με το σύνθημα «*Οίκαδε*» (Αγτζίδης, 1991, 1995β· Αλεξανδρής, 1980· Clogg, 1995· Τσιρκινίδης, 1993). Ο Κωνσταντίνος επέστρεψε στην Ελλάδα προσφέροντας στους Γάλλους ένα ιδανικό πρόσχημα, ώστε να ασκήσουν πίεση για αναθεώρηση της Συνθήκης των Σεβρών εις βάρος της Ελλάδας, ενώ από τη γαλλική στάση επηρεάστηκε και η Βρετανική Κυβέρνηση εμφανίζοντας αβεβαιότητα στην υποστήριξή της προς την χώρα μας (Αλεξανδρής, 1980· Σβολόπουλος, 1983).

Οι σύμμαχοι δεν ήταν πλέον διατεθειμένοι να επιστρατεύσουν δυνάμεις για το μικρασιατικό μέτωπο (Τσιρκινίδης, 1993). Η Αγγλική ηγεσία με αρχηγό τον Λούντ Τζωρτζ ήταν φιλελληνική επί Βενιζέλου όσο εξυπηρετούνταν τα συμφέροντά της, ενώ η πολιτική της εστιαζόταν στον πλήρη έλεγχο του Αιγαίου και της Ανατολικής Μεσογείου και φοβούμενη για τα συμφέροντά της δυσαρεστήθηκε με την επάνοδο του Κωνσταντίνου. Η Γαλλία αναλογιζόμενη τα οικονομικά της συμφέροντα, πανικοβλημένη λόγω των χτυπημάτων του Κεμάλ και φοβούμενη εξεγέρσεις στις κτήσεις της δεν ήταν προτιθέμενη για θερμότερη πολεμική αναμέτρηση (Τσιρκινίδης, 1993). Προσκολλήθηκε λοιπόν στην ανερχόμενη Τουρκία του Κεμάλ, με τον οποίο είχε υπογράψει συμφωνία από τον Οκτώβριο του 1921, ώστε να αναλάβει την εξόρυξη μετάλλων στην Τουρκία. Η Ιταλία κατόπιν μυστικής συμφωνίας εφοδίαζε με πολεμικό υλικό τον Κεμάλ (Αγτζίδης, 1991· Ροδάκης, 2004) ενώ εκδήλωνε αντίθεση

στην εδαφική επέκταση της Ελλάδας και, καθώς είχε ιδιοτελείς μπεριαλιστικές βλέψεις στην Μ.Ασία, οι άλλες δυνάμεις χρησιμοποίησαν τους Έλληνες αντισταθμιστικά στην ιταλική στρατιωτική παρουσία (Λοΐζος,1994). Η Αμερική είχε θέση υπέρ της ακεραιότητας της Τουρκίας και δυσπιστίας και ουδετερότητας προς την Ελλάδα, καθώς αρνήθηκε να αναγνωρίσει τον βασιλιά και την κυβέρνηση Γούναρη (Αγτζίδης, 1991· Clogg,1995· Horton,1982· Λοΐζος,1994· Σβολόπουλος, 1983·Τσιρκινίδης, 1993· Χαραλαμπίδης-Φωτιάδης,2003). Οι Ρώσοι δυσανεχτήθηκαν με τη συνθήκη των Σεβρών, γιατί επέτρεπε την ελεύθερη ναυσιπλοΐα όλων των πλοίων από και προς τη Μαύρη Θάλασσα. Έτσι, καθώς η νέα σοβιετική ηγεσία υπό τον Λένιν πίστευε ότι με τον Κεμάλ θα προωθούνταν τα ρωσικά συμφέροντα στην περιοχή και θα εμπόδιζαν την περαιτέρω διείσδυση των Αγγλο-Γάλλων στην Ανατολή, τον ενίσχυσε οικονομικά (Αγτζίδης, 1991), ώστε να ισχυροποιηθεί στην Τουρκία εκδιώκοντας τους φιλοδυτικούς Έλληνες και εγκαθιστώντας, όπως ήλπιζαν, μια φιλοσοβιετική κυβέρνηση, αν και τα κηρύγματα των Σοβιετικών δεν ανταποκρίνονταν στο Κοράνι (Λοΐζος, 1994· Φυλλίζης, 1987).

Η συνέχιση και η κλιμάκωση του ελληνοτουρκικού πολέμου στη Μικρά Ασία στα 1921-1922 παρά τη διεθνή απομόνωση της Ελλάδας (Τσιρκινίδης, 1993), επιδείνωσε την κατάσταση στον Πόντο, όπου οι Τουρκολαζοί αντάρτες πραγματοποιούσαν επανειλημμένες επιθέσεις τρομοκρατώντας την περιοχή, με ηγετική φυσιογνωμία τον Τοπάλ Οσμάν, έναν αγράμματο και άξεστο βαρκάρη, μετέπειτα δήμαρχο Κερασούντας (Βαλαβάνης, 1925· Τσιρκινίδης, 1993). Αυτός πρωτοστάτησε στις σφαγές, τους βιασμούς και τις εξορίες των Ελλήνων του Πόντου κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο δρώντας ανενόχλητα, καθώς ο Κεμάλ, συνεπικουρούμενος και από τους Ιταλούς στην περιοχή της Αττάλειας (Τσιρκινίδης, 1993), ήταν απασχολημένος με τις ελληνικές εκστρατείες του 1920-1921 στο μικρασιατικό μέτωπο. Οι ελληνικές νίκες στο Εσκή-Σεχίρ και το Αφιόν Καραχισάρ και ο κίνδυνος απώλειας της Άγκυρας, πρωτεύουσας του επαναστατικού Νεοτουρκικού κινήματος, κλιμάκωσαν τους εκτοπισμούς των Ελλήνων τον Ιούνιο-Ιούλιο του 1921 (Αλεξανδρής, 1980). Η προσέγγιση και η συμμαχία με τους Σοβιετικούς το 1921 αποτέλεσε τη μεγαλύτερη πολιτική επιτυχία του Κεμάλ, ο οποίος ενισχυμένος χρηματικά κατάφερε να οργανώσει τακτικό στρατό και να ανακόψει την επίθεση των Άγγλων και των Ελλήνων στο μικρασιατικό μέτωπο (Αγτζίδης, 1991).

2.9. Η κορύφωση της Γενοκτονίας

Στον Πόντο οι συμμορίες του Τοπάλ Οσμάν αποτελειώνοντας ό,τι είχε απομείνει από την πρώτη φάση των διωγμών τρομοκρατούσαν και αφάνιζαν τον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος υπέμενε τις ωμότητες των Τούρκων, ενώ οι εκκλήσεις των ανταρτών προς την ελληνική κυβέρνηση για αποστολή πολεμοφοδίων δεν λάμβαναν απάντηση (Αγτζίδης, 1991, 2007· Βαλαβάνης, 1986). Οι Τούρκοι με το πρόσχημα της καταπολέμησης των ανταρτών, οι οποίοι τροφοδοτούνταν από τις ελληνικές κοινότητες της Ρωσίας, ολοκλήρωσαν τη γενοκτονία (Αγτζίδης, 2007). Στο μεταξύ οι κεμαλικές και οι σουλτανικές αρχές φανάτιζαν τον τουρκικό λαό με ψευδολογα τηλεγραφήματα, που τοιχοκολλούσαν σε δημόσιους χώρους, για πιέσεις μουσουλμάνων από τις ελληνικές αρχές, ενώ συνυπεύθυνος για τον ξεσηκωμό του λαού ήταν και ο οθωμανικός τύπος (Φωτιάδης, 2004).

Τον Ιανουάριο του 1921 εξορίστηκαν οι κάτοικοι των παραλιακών χωριών, ιδιαίτερα της προχής Σαμψούντας, επειδή στα μεσόγεια ελάχιστοι κάτοικοι είχαν απομείνει, καθώς οι Έλληνες σφάζονταν, ατιμάζονταν, εξορίζονταν ή κατέφυγαν ομαδικά στα βουνά και στα δάση, για να σωθούν (Φωτιάδης, 2004). Επιστήμονες, γιατροί, δικηγόροι, έμποροι, διανοούμενοι σφαγιάζονταν καθημερινά με εντολή του Οσμάν πασά, ενώ τα αποκομμένα κεφάλια των ιερέων εκτίθεντο στους δρόμους (Βαλαβάνης, 1925). Ατέλειωτο είναι το μαρτυρολόγιο του Πόντου και τα βάσανα των κατοίκων των περιοχών Πάφρας, Χάβζας, Μερζιφούντας, Φάτσας, Κοτυώρων, Νίκαιας, Νικομήδειας, Αμισού (Σαμψούντας), Κερασούντας, Τραπεζούντας, κ.ά. Αξίζουν αναφοράς οι αλλεπάλληλοι εκτοπισμοί που συντελέστηκαν στην Σαμψούντα το καλοκαίρι του 1921, όπως το γεγονός της 4ης Ιουνίου 1921, όταν 1.040 Έλληνες με συνοδεία 200 χωροφυλάκων και 200 τσετών του Τοπάλ Οσμάν ξεκίνησαν για εξορία προς το εσωτερικό (Γαβριηλίδης, 1992). Σε απόσταση 46 χιλιομέτρων, στο «Καβάκ» (Φωτιάδης, 2002, τ.3), σταμάτησαν μπροστά στο σπίτι του Τούρκου Πεκίρ πασά όπου κατά τη διάρκεια της νύχτας τους επιτέθηκαν οι Τούρκοι συνοδοί τους και χωρικοί, που ειδοποιημένοι έφτασαν εκεί με κασμάδες, τσεκούρια κ.ά. (Γαβριηλίδης, 1992· Τσιρκινίδης, 1993). Από την Αμισό πραγματοποιήθηκαν εννιά αποστολές εξορίστων στα βάθη της Μ.Ασίας με αποτέλεσμα την εξόντωση του ανδρικού πληθυσμού της πόλης (Ανθεμίδης, 2005). Κατά τον ίδιο τρόπο εξοντώθηκαν οι κάτοικοι των Κοτυώρων, της Σινώπης, της Πάφρας, της Κερασούντας, της Τραπεζούντας και όλων των πόλεων, των κωμοπόλεων και των χωριών του Πόντου

(Ανθεμίδης, 2005· Τσιρκινίδης, 1993). Ο ανδρικός πληθυσμός ηλικίας 15 ετών και άνω της περιφέρειας Τραπεζούντας και της ενδοχώρας εκτοπίστηκε στα τάγματα εργασίας του Ερζερούμ, του Καρς και Σαρίκαμς (Αλεξανδρή, 1980).

Το 1921, εποχή που ο πληθυσμός των παραλιακών περιοχών του Πόντου αφανίζονταν, καθώς είχε αρχίσει η εξόντωση των πληθυσμών της Αμισού, Πάφρας, Αλατσάμ κ.τ.λ. (Ψαθάς, χ.χ.), ο Μουσταφά Κεμάλ ίδρυσε στην Αμάσεια, μακριά από τις μεγάλες πόλεις, όπου υπήρχαν προξενικές αρχές και εκπρόσωποι ξένων εμπορικών καταστημάτων (Φωτιάδης, 2005), τα διαβόητα Δικαστήρια της Ανεξαρτησίας (Αβραμίδης, 1991· Βαλαβάνης, 1925· Κυνηγόπουλος, 1991· Φυλλίζης, 1987), που αποτελούνταν από Τούρκους στρατιωτικούς και πολίτες κατευθυνόμενους από το κεμαλικό καθεστώς και στόχευαν στην εξόντωση του χριστιανικού πληθυσμού. Σε αυτά παραπέμφθηκε και με συνοπτικές διαδικασίες καταδικάστηκε σε θάνατο με απαγχονισμό το άνθος του Ελληνισμού της Αμισού (Φυλλίζης, 1987) και όλη η πολιτική, θρησκευτική, οικονομική και πνευματική ελληνική ηγεσία του Πόντου (Γαβριηλίδης, 1992· Φωτιάδης, 2004, 2008· Χαραλαμπίδης, 1990) με την κατηγορία της προσπάθειας ίδρυσης ποντιακού ελληνικού κράτους, εξουθενώνοντας έτσι το ελληνικό στοιχείο (Αγτζίδης, 1997, 2007· Αλεξανδρή, 1980· Ανθεμίδης, 2005· Κυνηγόπουλος, 1991· Μαχαιρίδης, 1995).

2.10. Το τέλος της Μικράς Ασίας και του Πόντου

Στη Μικρά Ασία το καλοκαίρι του 1921 μετά την εκδίωξη των τουρκικών στρατευμάτων πέραν του Σαγγάριου από τον ελληνικό στρατό, το σκηνικό άρχισε να αλλάζει και ο Κεμάλ ενισχυμένος προχωρούσε στην εφαρμογή του παντουρκικού του σχεδίου (Φωτιάδης, 2002, τ.3). Η ανεπάρκεια της νέας ελληνικής στρατιωτικής ηγεσίας, που απέσπασε στρατό από το μικρασιατικό μέτωπο προς τη Θράκη, η σκιά του Εθνικού διχασμού και η πολιτική επιπολαιότητα, η μεταστροφή των Άγγλων λόγω της επαναφοράς του γερμανόφιλου βασιλιά Κωνσταντίνου στην Ελλάδα και της αντιπολεμικής παράταξης μετά τις εκλογές του 1920, η σοβιετοτουρκική προσέγγιση, η αναγνώριση της κεμαλικής κυβέρνησης από το γαλλοτουρκικό σύμφωνο του 1921 (Αγτζίδης, 2007· Φωτιάδης, 1993), η γαλλική στρατιωτική βοήθεια προς τους Τούρκους και η τουρκική αντεπίθεση, που οργανώθηκε από τον σοβιετικό στρατιωτικό απεσταλμένο Φρούνζε, οδήγησαν την Ιωνία στην τελική φάση της τραγωδίας (Αγτζίδης, 2007).

Στις 26 Αυγούστου 1922 άρχισε η μεγάλη τουρκική επίθεση κατά μήκος των προωθημένων ελληνικών θέσεων στο Αφιόν Καραχισάρ, ενώ ατυχείς στρατιωτικοί ελιγμοί και ανεξέλεγκτες δυσμενείς συγκυρίες οδήγησαν στη διάσπαση και στην τελική κατάρρευση του ελληνικού μετώπου (Σβολόπουλος, 1983). Στις 8 Σεπτεμβρίου η Ύπατη ελληνική Αρμοστεία και το ελληνικό αρχηγείο εγκατέλειψαν τη Σμύρνη, ενώ ο ελληνικός στρατός υποχωρώντας προκαλούσε καταστροφές για να καθυστερήσει τις κεμαλικές δυνάμεις που τον καταδίωκαν (Φωτιάδης, 2002,τ.3). Οι Τούρκοι κατέστρεφαν, έσφαζαν, λεηλατούσαν, βιαιοπραγούσαν και αφάνιζαν τον χριστιανικό άμαχο πληθυσμό ή οδηγούσαν άλλους στο εσωτερικό της Ανατολίας (Λουκάτος, 1983· Παπαδόπουλος, 1928· Σβολόπουλος, 1983). Απουσίασε ένα σχέδιο άμυνας της Σμύρνης, που έπεσε τον Σεπτέμβριο του 1922 κάτω από τα απαθή βλέμματα και την αναληγσία των δυτικών συμμάχων (Σωτηρίου, 1962), ενώ η πόλη εκκενώθηκε από τον στρατό και μέχρι την τελευταία στιγμή απαγορευόταν η επιβίβαση του ελληνικού πληθυσμού στα πλοία (Αγτζίδης, 2007).

Στο μεταξύ στον Πόντο οι κεμαλικές δυνάμεις, επικουρούμενες από τους άτακτους τσέτες και τον φανατισμένο μουσουλμανικό όχλο, συνέχιζαν το γενοκτονικό τους έργο (Φωτιάδης, 2004). Οι ποντιακές οργανώσεις πίεζαν την ελληνική κυβέρνηση να επέμβει στρατιωτικά στον Πόντο χωρίς αποτέλεσμα, ενώ με πρωτοβουλία του αρχιεπισκόπου Αμάσειας Γερμανού Καραβαγγέλη διοργανώθηκαν Συνέδρια στην Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα, όπου αποφασίστηκε η αποστολή προς τις κυβερνήσεις της Αθήνας και των Συμμάχων επιστολών καταγγελίας των συντελούμενων στον Πόντο εγκλημάτων (Αλεξανδρής, 1980). Οι διαμαρτυρίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου, οι φωνές των ξένων σε Ευρώπη και Αμερική και τα δημοσιεύματα του τύπου για τις θηριωδίες των Κεμαλικών δεν ανέστειλαν την ορμή τους, καθώς οι κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν με το μέρος τους (Φωτιάδης, 2004· Ψαθάς, χ.χ). Η Τραπεζούντα μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου απέκτησε την όψη μουσουλμανικής πόλης (Φωτιάδης, 2004). Καταρτίστηκαν κατάλογοι με τις διευθύνσεις του ενήλικου άρρενος πληθυσμού, από 20 μέχρι 60 ετών (Φιρτινίδης, 1994), και ακολούθησαν συλλήψεις, που αποσκοπούσαν στην αποπομπή τους στο εσωτερικό με το πρόσχημα της στρατολογίας, χωρίς να επιτρέπεται να πάρουν οτιδήποτε από τα σπίτια τους (Φυλλίζης, 1987), ενώ ο Κεμάλ διέταξε τη λεηλασία των ελληνικών σπιτιών (Φωτιάδης, 2004).

Οι Νεότουρκοι για τους εναπομείναντες χριστιανικούς πληθυσμούς, κυρίως γυναικόπαιδα που είχαν απαχθεί βίαια με πρόσχημα την προστασία τους, ακολούθησαν την τακτική του βίαιου εξισλαμισμού δημιουργώντας ορφανοτροφεία, όπου παρείχαν τουρκική παιδεία και ισλαμική θεολογική μόρφωση στα παιδιά των εξοντωθέντων χριστιανών ή σε αυτά που απάγονταν δια της βίας από τα χέρια των γονέων τους (Πελαγίδης, 2001, 2004). Η σωτηρία είκοσι χιλιάδων ορφανών ελληνόπουλων, απειλούμενων με εξισλαμισμό οφείλεται στις Επιτροπές, που συγκροτήθηκαν από τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό (Αγτζίδης, 2007· Πελαγίδης, 1997· Φωτιάδης, 1993, 2004). Στον Πόντο απαγορεύθηκε η αναχώρηση των κατοίκων των εκτουρκισθέντων το 1917 και 1918 χωριών, επειδή στους επίσημους καταλόγους φέρονταν ως μουσουλμάνοι (Φωτιάδης, 1993, 1996). Σε άλλες περιπτώσεις εφαρμόστηκε αναγκαστική και βίαιη εγκατάσταση λίγων ελληνικών οικογενειών μέσα σε συμπαγή τουρκικά χωριά, από όπου απαγορεύονταν η έξοδος και η επικοινωνία με ελληνικούς πληθυσμούς (Πελαγίδης, 2001). Τέλος, οι Ελληνίδες υποχρεώνονταν να παντρευτούν μουσουλμάνους (Αγτζίδης, 2007· Γαβριηλίδης, 1992).

Από τους 697.000 περίπου ορθόδοξους ελληνόφωνους και Τουρκόφωνους πληθυσμούς, που ζούσαν στον Πόντο μέχρι το 1914 (Πανάρετος, 1927· Φωτιάδης, 1993, 2008), την περίοδο 1916-1923 δολοφονήθηκαν 353.000 από τους Νεότουρκους και τους Κεμαλικούς, στις πόλεις και τα χωριά, στις εξορίες, στις φυλακές, στο στρατό και στα τάγματα εργασίας (Βαλαβάνης, 1925· Φωτιάδης, 2004, 2008), ενώ 182.000 έφτασαν στην Ελλάδα και 85.000 κατέφυγαν στην εμφυλιοκρατούμενη Ρωσία (Αλεξανδρής, 1980· Φωτιάδης, 1991, 1993, 2004, 2005). Καταστράφηκαν ολοκληρωτικά 815 ακμάζουσες κοινότητες, όλα τα ελληνικά χωριά με τις 1.134 εκκλησίες και τα 960 σχολεία κήκαν και λεηλατήθηκαν, περιουσίες αξίας δύο και πλέον εκατομμυρίων φράγκων κλάπηκαν, 303.238 άνδρες εξολοθρεύθηκαν, ενώ πολλοί απαγχονίστηκαν ή πέθαναν από το κρύο (Φωτιάδης, 2004). Μέχρι την άνοιξη του 1924 προστέθηκαν 50.000 θύματα, κυρίως γυναικόπαιδα, ώστε ο συνολικός αριθμός θυμάτων ανέρχεται σε 353.000 (Βαλαβάνης, 1925). Δεκαδες χιλιάδες Ελλήνων του Πόντου χάθηκαν στις καραντίνες της Κωνσταντινούπολης και της Ελλάδας (Φωτιάδης, 2002, τ.1).

2.11. Η συνθήκη της Λωζάννης

Η Συνθήκη της Λωζάννης στις 24 Ιουλίου 1923 αποτέλεσε επιτυχία για την κεμαλική Τουρκία, καθώς εμφανιζόμενη ως νικήτρια και με υπερφίαλες αξιώσεις αναγνωρίστηκε διεθνώς ως αυτοδιάθετο και ανεξάρτητο κράτος (Δαφνής, 1974). Η μοίρα του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας αποφασίστηκε με την Ελληνοτουρκική Σύμβαση, που υπογράφηκε στις 30 Ιανουαρίου 1923 στη Λωζάννη και προέβλεπε για πρώτη φορά στην ιστορία των Εθνών (Δαφνής, 1974) την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών επισφραγίζοντας τη ‘μικρασιατική καταστροφή’ (Dakin, 1982· Δαφνής, 1974· Φωτιάδης, 2002, τ.3). Κριτήριο ανταλλαξιμότητας αποτέλεσε όχι η εθνική ταυτότητα αλλά το θρήσκευμα (Βεργέτη, 1994· Clogg, 1995· Φωτιάδης, 1993, 2004· Χαραλαμπίδης, 1991) του εναπομείναντος στην Τουρκία ελληνικού πληθυσμού και του μουσουλμανικού, που βρισκόταν στην Ελλάδα, ενώ εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης (Clogg, 1995· *Η Συνθήκη της Λωζάννης*, 1923· Βεργέτη, 1994· Τσιρκινίδης, 1993). Ταυτόχρονα με την ανταλλαγή των πληθυσμών ρυθμίστηκε και το ζήτημα της εκτίμησης των εγκαταλελειμμένων περιουσιών (Βεργέτη, 1994) των ανταλλάξιμων, που θα απαλλοτριώνονταν υποχρεωτικά, ενώ ανατέθηκε στη ‘Μικτή Επιτροπή’ να διενεργήσει μια γενική εκτίμηση της αξίας τους, ώστε το κράτος να καταβάλει αποζημιώσεις στους πρόσφυγες (Αγτζίδης, 1991· Παυλίδης, 1979). Η εγκαταλελειμμένη ελληνική περιουσία στην Τουρκία ανέρχονταν σε 100 δισεκατομμύρια δραχμές του 1924, ενώ η αντίστοιχη μουσουλμανική στην Ελλάδα σε 12,5 δισεκατομμύρια δραχμές (Λαμψίδης, 1989).

Η Ανταλλαγή ανέτρεψε τον εθνολογικό χάρτη της Βαλκανικής και της Μικράς Ασίας (Ροδάκης, 2004), οριοθέτησε τα ελληνικά εθνικά σύνορα (Γιαννουλόπουλος, 1978), στα οποία συγκεντρώθηκε το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών πληθυσμών, και περιόρισε τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας, από την οποία εξέλειψαν τα ξένα φυλετικά στοιχεία. Στην Τουρκία και την Ελλάδα δεν διατηρούνταν πλέον εστίες αλυτρωτισμού, αιτίες συγκρούσεων και αμοιβαίου μίσους (Αναστασιάδου, 1982) και δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για την ειρηνική συνεργασία μεταξύ τους (Δαφνής, 1974).

Από τον Νοέμβριο του 1922 ως τον Μάρτιο του 1923 κατέφθαναν από τα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου στιβαγμένοι στα τουρκικά πλοία (Βεργέτη, 1994) χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες στην Κωνσταντινούπολη, όπου δημιουργήθηκε οξύτατο

προσφυγικό πρόβλημα, καθώς το έργο της περίθαλψης των προσφύγων με εξαίρεση τους Άγγλους, δεν οργανώθηκε αποτελεσματικά από τις Αρμοστίες της Αντάντ, τις ελληνικές και διεθνείς φιλανθρωπικές οργανώσεις που δεν παρείχαν κάποια στοιχειώδη, έστω, στέγαση και περίθαλψη (Αγτζίδης, 1991· Αλεξανδρής, 1980· Βεργέτη, 1994). Μια επιδημία εξανθηματικού τύπου και ευλογιάς παρουσιάστηκε έπληξε τα προσφυγικά πλήθη στην Κωνσταντινούπολη (Αλεξανδρής, 1980· Βεργέτη, 1994· Χαραλαμπίδης, 1990), ενώ οι συνθήκες κάπως βελτιώθηκαν, όταν από τον Αύγουστο του 1923 η ελληνική κυβέρνηση άρχισε να δέχεται τους Πόντιους πρόσφυγες, από τους οποίους 180.000 εγκαταστάθηκαν στις επαρχίες της Βόρειας Ελλάδας (Αλεξανδρής, 1980· Bryer, 1976). Το 1924 υπήρχαν ακόμη στον Πόντο αρκετές χιλιάδες ανταλλάξιμοι που περίμεναν να μεταφερθούν στην Ελλάδα σύμφωνα με τη Συνθήκη (Φωτιάδης, 2002, τ.3). Οι Έλληνες του Καυκάσου εγκατέλειψαν τις εστίες τους ήδη από το 1919 και αναχώρησαν για την Ελλάδα με καθυστέρηση ενός έτους λόγω έλλειψης πλοίων, ενώ εξαιτίας των κακουχιών και της ταλαιπωρίας, πέθανε μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού (Αγτζίδης, 1991).

Κεφάλαιο 3^ο: Χαλδία, η κοιτίδα των μεταλλουργών

Η Χαλδία, γνωστή από την αρχαιότητα ως Χαλύβη ή Χαλυβία διοικητικά ανήκε στο νομό (σαντζάκι ή μουτεσαφιρλίκι) Τραπεζούντας. Εκτείνονταν μέχρι το νομό Σεβάστειας προς το νότο, το νομό Ερζερούμ προς τα ανατολικά, τους νομούς Σεβάστειας και Κασταμονής προς τα δυτικά, ενώ βόρεια βρεχόταν από τον Εύξεινο Πόντο (Χατζηκυριακίδης, 2003). Την επαρχία Χαλδίας αποτελούσαν το Καν (Αργυρούπολη), Τορούλ, Χερίανα και Κελκίτ (Χιονίδης, 1998). Πρωτεύουσά της ήταν το Καν (από τον περιρρέοντα ομώνυμο ποταμό) ή Γκιουμουσχανέ (οίκος αργύρου στα τουρκικά) (Χατζηκυριακίδης, 2003).

Ο μεσογειακός Πόντος, και ιδιαίτερα η Χαλδία, περιοχή πετρώδης και παραγωγώδης γεμάτη μεταλλεία, υπήρξαν σπουδαία κέντρα μεταλλουργίας, χάρη στα πλούσια μεταλλευτικά κοιτάσματα χαλκού, μαγγάνιου, μολύβδου, σιδήρου και κυρίως αργύρου (Γαβρά, 2003· Ελευθεριάδης, 1903· Χατζηκυριακίδης, 2003). Ο θρύλος για τον πλούτο και την εκμετάλλευση του υπεδάφους της ανάγεται χρονικά στην αργοναυτική εκστρατεία (Χατζηκυριακίδης, 2003) και την Ομηρική εποχή, καθώς τα μεταλλεία ήταν γνωστά, και μάλιστα βρίσκονταν σε λειτουργία: *«Αυτάρ Αλιζώνων-Οδίοσ και Επίστροφος ήρχον/τηλόθεν εξ Αλύβης όθεν αργύρου εστί*

γενέθλη...» (Ομήρου *Ιλιάς Β'* κατάλογος νεών, 52: 856-857· Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982· Παρχαρίδης, 1912). Τα μεταλλεία το 1722 έφτασαν στο απόγειο της ακμής τους, οπότε η Αργυρούπολη και ολόκληρη η επαρχία Χαλδίας χάρη στην ιδιαιτερότητα του υπεδάφους απέκτησαν μεγάλη ισχύ, οφειλόμενη στην διαφοροποιημένη, συγκριτικά με τον υπόλοιπο Πόντο, προνομιακή εκκλησιαστική και διοικητική πολιτική και στα χορηγούμενα προνόμια από το επίσημο κράτος στους μεταλλουργούς (Γαβρά, 2003· Νυμφόπουλος, 1953· Παπαμιχαλόπουλος, 1903· Παρχαρίδης, 1912· Χατζηκυριακίδης, 2003).

3.1. Η Αργυρούπολη

Η πρωτεύουσα και διοικητική έδρα της επαρχίας Χαλδίας (Κανδηλάπτης, 1937α), ήταν χτισμένη αμφιθεατρικά δίπλα στην αρχαία Ζάγχη (Ανδρεάδης, 1964) στις πλαγιές μιας ημιορεινής οροσειράς, σε απόσταση περίπου δυο ημερών ή 100 χιλιομέτρων νότια της Τραπεζούντας (Οικονομίδης, 1931· Κουτσουπιάς, 2002· Χαιρόπουλος, 1992). Κατά τους Βυζαντινούς χρόνους η επαρχία αποτελούσε το όγδοο θέμα της Χαλδίας με πρωτεύουσα την Τραπεζούντα (Οικονομίδης, 1931). Κατά το μεσαίωνα η χώρα ονομάστηκε Καν, από τον ποταμό Κάνι και ο κάτοικός της Κανίτης (Τριανταφυλλίδης, 1866). Αρχικά εξαρτιόταν θρησκευτικά από την Τραπεζούντα, αργότερα όμως, λόγω της ακμής των μεταλλείων η πόλη απόκτησε πολλά προνόμια, όπως απαλλαγή από φόρους, δώξεις, αγγαρείες και παιδομάζωμα (Τριανταφυλλίδης, 1866· Φιρτινίδης, 1994· Χατζηαντωνίου, 1999). Μέχρι την Ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν διοικητική έδρα με τις υποδιοικήσεις Τορούλ, Κελκίτ και Χεριάνων (Οικονομίδης, 1931) και μητροπολιτική της επαρχίας Χαλδίας (Ανδρεάδης, 1964· Ιωαννίδης, 1870· Παυλίδης, 1979). Το αρχικό τουρκικό όνομα 'Γκιουμουσχανέ', που απηχούσε το γεγονός ότι ήταν το κέντρο της πλούσιας σε κοιτάσματα αργύρου περιοχής, αντικατέστησε το 1846 με το αντίστοιχο ελληνικό 'Αργυρούπολη', ονομασία που υιοθετήθηκε από το σύνολο των εμπόρων, λογίων και εκκλησιαστικών αρχόντων (Χατζηκυριακίδης, 2003), διατηρώντας την αρχαία ονομασία Καν ο Γεώργιος Κυριακίδης (Κανδηλάπτης, 1937α· Οικονομίδης, 1931· Τριανταφυλλίδης, 1866· Χιονίδης, 1998), ο οποίος ενδιαφέρθηκε και για τον εξελληνισμό των τούρκικης προέλευσης επωνύμων (Κανδηλάπτης, 1970· Καούρης, 1999· Κουτσουπιάς, 2002).

Ο ρόλος που διαδραμάτισε η Αργυρούπολη, και η Χαλδία γενικότερα, υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός για τον ελληνισμό του Πόντου, κυρίως την εποχή της ακμής

των μεταλλείων (Παυλίδης, 1979· Οικονομίδης, 1931), καθώς αριθμούσε πάνω από οχτώ χιλιάδες οικογένειες (Κανδηλάπτης, 1929) υπήρξε εστία γραμμάτων με πέντε ναούς, τα δύο εκπαιδευτήρια του Ελληνικού Φροντιστηρίου και του Παρθεναγωγείου, φιλόπρωχο Αδελφότητα, το μέγαρο του φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου ο 'Κυριακίδης', Μητρόπολη, Διοικητήριο, Ταχυδρομείο, κ.ά. (Κανδηλάπτης, 1937α· Τριανταφυλλίδης, 1866· Χατζηαντωνίου, 1999).

Κατά τον 18^ο αιώνα η ευημερία των κατοίκων της Αργυρούπολης που ήταν επαγγελματίες, έμποροι, τεχνίτες, χρυσοχόοι, έφτασε σε πρωτοφανή για την εποχή επίπεδα, ώστε η πόλη να να εξελιχθεί σε πόλο προσέλκυσης τεράστιων ελληνικών πληθυσμιακών μαζών, να μεταβληθεί σε σημαντικό οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο, να είναι η πλουσιότερη του Πόντου (Παυλίδης, 1979· Φωτιάδης, 1993), αλλά και ολόκληρη η περιοχή Χαλδίας να λογίζεται ως η πλουσιότερη και πιο πολυάνθρωπη επαρχία της Μ. Ασίας (Παπαδόπουλος, 1928). Την ίδια εποχή έγιναν πολλά δημόσια έργα, όπως λιθόστρωτοι επαρχιακοί δρόμοι που διευκόλυναν την επικοινωνία με τα χωριά (Κουτσουπιάς, 2002). Παράλληλα, με δωρεές των Αρχιμεταλλουργών (Byrer, 1973-1974), των αρχόντων και των λοιπών χριστιανών αγοράστηκαν προσοδοφόρα κτήματα του Φροντιστηρίου Αργυρούπολης (Κανδηλάπτης, 1937α), ανεγέρθηκαν μεγαλοπρεπείς ναοί και προικίστηκαν με μεγάλο αριθμό χρυσών και ασημένιων αφιερωμάτων και εκκλησιαστικών κειμηλίων (Ιωαννίδης, 1870· Κανδηλάπτης, 1937α· Οικονομίδης, 1931) για τις λατρευτικές ανάγκες του ορθόδοξου στην πλειοψηφία λαού της Αργυρούπολης (Οικονομίδης, 1931).

Η κατάργηση των προνομίων, η οικονομική και πληθυσμιακή παρακμή της Αργυρούπολης στα μέσα του 19ου αιώνα, ο μαρασμός των μεταλλείων, η φτώχεια των κατοίκων λόγω του άγονου εδάφους και του ψυχρού κλίματος, που καθιστούσε την περιοχή άβατη και απροσπέλαστη το χειμώνα (Τριανταφυλλίδης, 1866), οδήγησαν σε μεταναστεύσεις, ενώ ο πληθυσμός ελαττώθηκε δραματικά (Κουτσουπιάς, 2002), καθώς αναζήτησε νέες μεταλλοφόρες φλέβες στη Ρωσία, στις παράλιες περιοχές του Πόντου και προς νότο μέχρι την Κιλικία και τη Μεσοποταμία (Παπαδόπουλος, 1971). Το φαινόμενο των μεταναστεύσεων ήταν εντονότερο μετά από κάθε ρωσοτουρκικό πόλεμο. Μετά τη δεκαοκτάμηνη ρωσική κατοχή και την αποχώρηση των Ρώσων τον Ιανουάριο του 1918, οι εκδικητικές διαθέσεις των Τούρκων οδήγησαν και πάλι τους κατοίκους των επαρχιών Ροδοπόλεως και Αργυρουπόλεως στο δρόμο προς τη Ρωσία (Θεοφύλακτος, 1997) και από εκεί στην

Ελλάδα, όπου έφτασαν μετά την Ανταλλαγή και οι τελευταίες 120 οικογένειες, οι οποίες εγκαταστάθηκαν στη Νάουσα μεταφέροντας την πλούσια Βιβλιοθήκη του Φροντιστηρίου (Κανδηλάπτης, 1937α).

3.2. Μεταλλεία

3.2.1. Προνόμια των μεταλλουργών και ακμή των μεταλλείων της Χαλδίας

Τα περίφημα προνόμια των μεταλλουργών είχαν παραχωρηθεί ήδη από το σουλτάνο Μουράτ Γ΄ το 1580 (1574-1595), ο οποίος κρατικοποίησε τις μεταλλουργικές στοές αφαιρώντας τες από τον τομέα εξουσίας των ντερεμπέδων και οι μεταλλουργοί εξασφάλισαν την αποκλειστική ιδιοκτησία και εκμετάλλευσή τους (Βακαλόπουλος, 1973· Κανδηλάπτης, 1929· Λαμψίδης, 1976-77· Τριανταφυλλίδης, 1870· Φωτιάδης, 1993· Χατζηκυριακίδης, 1999, 2003). Ανακήρυξε τη μεταλλοφόρο περιοχή *μπεϊλίκ*, δηλαδή προνομίουχα και ανεξάρτητη, και τους μεταλλουργούς *μπεϊλικτκσίδες*, προνομιούχους, δηλαδή ανθρώπους της κυβέρνησης (Γεωργιάδης, 1991,τ.1· Κανδηλάπτης, 1929· Οικονομίδης, 1919· Παυλίδης, 1979· Χατζηκυριακίδης, 1999). Ο διάδοχός του Μεχμέτ Γ΄ (1595-1603) επικύρωσε τα δοθέντα προνόμια και προέβη στη θέσπιση και νέων, η παραχώρηση προνομίων, ωστόσο, συνδεόταν με την υποχρέωση για εργασία χωρίς οι προνομιούχοι εργάτες να έχουν τη δυνατότητα να αποποιηθούν αυτή την ιδιότητα και να απαλλαγούν από την ανάλογη υποχρέωση εργασίας (Βακαλόπουλος, 1973,τ.2· Φωτιάδης, 1993). Άλλωστε, οι Οθωμανοί, εξαιτίας της πολεμοχαρούς ιδιοσυγκρασίας τους, της έλλειψης γνώσεων και ικανοτήτων ενασχόλησης με την εξόρυξη του μεταλλεύματος, των θρησκευτικών επιταγών του Κορανίου και έχοντας την εξουσία στα χέρια τους, δεν γνώριζαν την τέχνη του μεταλλευτή (Κανδηλάπτης, 1929· Σαμουηλίδης, 1988). Επιπλέον, θεωρούσαν το έργο των μεταλλουργών υποτιμητικό και ταπεινό, αλλά και βαρύ και επίμοχθο, γεγονός που εξυπηρετούσε τους αρχιμεταλλουργούς, αφού εξασφάλιζε την ομοιογένεια του εποπτευόμενου προσωπικού των μεταλλείων (Κανδηλάπτης, 1929· Χατζηκυριακίδης, 2003).

Το κυριότερο πλεονέκτημα, που ενίσχυε την προνομιακή θέση των μεταλλουργών, ήταν η απελευθέρωσή τους από το ζυγό των ντερεμπέδων, με αποτέλεσμα πολλοί Χριστιανοί και Κρυπτοχριστιανοί να εγκαταλείψουν τις παραλιακές περιοχές του Πόντου καταφεύγοντας στις ορεινές κοινότητες των ορυχείων της περιφέρειας Αργυρούπολης και, παρά τη σκληρή αλλά κατά κάποιον

τρόπο ελεύθερη ζωή, να ιδρυθούν εκεί πολλά ελληνοχριστιανικά χωριά, μακριά από μουσουλμανικούς οικισμούς, ή να μεγαλώσουν άλλα από το ρεύμα των νέων κατοίκων, εξελισσόμενα ενίοτε σε κωμοπόλεις και πόλεις (Βακαλόπουλος, 1973, τ.2· Bryer, 1976· Bryer et all, 1973-1974, τ.32· Ιωαννίδης, 1870· Κανδηλάπτης, 1949· Μελανοφρύδης, 1936· Παπαδόπουλος, 1948· Παυλίδης, 1979· Φωτιάδης, 1993). Έτσι αναπτύχθηκαν τα ορεινά χωριά της περιοχής Σάντας στα ανατολικά της Αργυρούπολης, της Κρώμνης, του Σταυρίου και της Ίμερας στα νότια (Πελαγίδης, 1999, 2001, 2004), του Δορούλ στα δυτικά και της Ματσούκας στα βόρεια της (Ανδρεάδης, 1964· Bryer, 1970, 1976· Λευκόπουλος, 1940· Νυμφόπουλος, 1953· Φωτιάδης, 1993). Εκεί οι Σουλτάνοι παραχωρούσαν ειδικά προνόμια στους Έλληνες τεχνίτες και αρχιμεταλλουργούς, προκειμένου να εξορύσσουν και να επεξεργάζονται τα πολύτιμα μέταλλα της περιοχής (Σαμουηλίδης, 1988).

Οι μεταλλουργοί και οι σχετικές με την παραγωγή των μετάλλων επαγγελματικές τάξεις απαλλάχθηκαν από τη φορολογία, τις εισφορές, τις αγγαρείες, τις διώξεις, το ζυγό των ντερεμπέδων (Πανάρετος, 1927), την υποχρεωτική στράτευση και το παιδομάζωμα (Κανδηλάπτης, 1929· Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982· Φωτιάδης, 1993). Οι σουλτάνοι αναγνώρισαν προνόμια και ελευθερίες στους έμπειρους Έλληνες μεταλλουργούς, που κατείχαν εταιρείες μεταλλείων (Φωτιάδης, 1993) και στο υπόλοιπο προσωπικό των μεταλλείων, αφού αποτελούσαν την πρώτη πλουτοφόρο πηγή του κράτους και τα έσοδα από αυτά μπορούσαν να επενδυθούν για τη στρατιωτική οργάνωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας και τη συνέχιση του επεκτατικού της έργου (Βακαλόπουλος, 1961-1980· Κανδηλάπτης, 1929· Φωτιάδης, 1993· Χατζηκυριακίδης, 2003). Όταν ο σουλτάνος αναγνώρισε ως άσυλα τους μεταλλουργικούς οικισμούς, επειδή μόνο το ελληνικό στοιχείο είχε μακροαίωνη παράδοση ενασχόλησης με τη μεταλλουργία (Γεωργιάδης, 1991,τ.1,· Ελευθεριάδης, 1903· Κανδηλάπτης, 1929· Φωτιάδης, 1993· Χατζηκυριακίδης, 2003), οι Έλληνες μεταλλουργοί απέκτησαν όλα τα εχέγγυα για μια ελεύθερη ζωή χωρίς παρεμβάσεις και προσκόμματα από την κεντρική διοίκηση. Εξαιρετικό προνόμιο αποτέλεσε η αναγνώριση του δικαιώματος κοπής αργυρών τουρκικών νομισμάτων, με νομισματοκοπείο στην Αργυρούπολη, και της παράλληλης κυκλοφορίας τους με τα αντίστοιχα τουρκικά (Γεωργιάδης, 1991,τ.1· Κανδηλάπτης, 1929· Οικονομίδης, 1931· Τριανταφυλλίδης, 1866). Οι μεταλλωρύχοι της Αργυρούπολης εκπροσωπούσαν στις δίκες αποκλειστικά από τον αρχιμεταλλουργό τους και τα τοπικά δικαστήρια είχαν λάβει σουλτανική εντολή να μην εφαρμόζουν τη συνηθισμένη στη υπόλοιπη χώρα

απονομή της δικαιοσύνης, αλλά να την κατανέμουν ισότιμα σε περιπτώσεις αδικίας μεταξύ Τούρκων και Χριστιανών (Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982).

Το 1839 με την έκδοση του Χάττι-Σερίφ καταργήθηκε, επίσημα τουλάχιστον, τοκαθιερωμένο από τα τέλη του 16^{ου} αι. σύστημα παροχής ιδιαίτερων προνομίων σε ορισμένες επαγγελματικές ομάδες που ασχολούνταν με τα ορυχεία ή και σε ολόκληρες κοινότητες (Φωτιάδης, 1993). Ωστόσο, κάποια προνόμια ίσχυαν σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα (Χατζηκυριακίδης, 2003), ώστε οι μεταλλοφόρες στοές της Αργυρούπολης να εξακολουθήσουν τη λειτουργία τους (Φωτιάδης, 1993).

3.2.2. Παρακμή των μεταλλείων και μετοικεσία των μεταλλουργών μέσα και έξω από τα γεωγραφικά όρια του Πόντου

Η αύξηση του μεταλλουργικού, στην πλειοψηφία του, πληθυσμού της Χαλδίας συνέβαλε στην οικονομική της ενδυνάμωση, στη συνέχεια όμως προκάλεσε έντονο πρόβλημα εύρεσης εργασίας, το οποίο οξύνθηκε, όταν οι μεταλλοφόρες φλέβες της Αργυρούπολης άρχισαν να εξαντλούνται, με απότοκο τη δυσκολία εξασφάλισης εργασίας, τη διαμόρφωση δυσμενέστερων όρων διαβίωσης και την ώθηση προς την αποδημία (Μελανοφρύδης, 1939· Χατζηκυριακίδης, 2003· Χιονίδης, 1998). Επιπλέον, η βαθμιαία εξάντληση των αποθεμάτων των μεταλλείων και η αποψίλωση των δασών (Φιρτινίδης, 1994· Φωτιάδης, 1993), απαραίτητης καύσιμης ύλης για την κατεργασία των μεταλλευμάτων, οδήγησε τα μεταλλεία, τόσο της Χαλδίας όσο και άλλα εκτός Χαλδίας, σημαντικά και φημισμένα για το μέγεθος της παραγωγής τους, σε μαρασμό (Παυλίδης, 2004). Έτσι, οι μεταλλουργοί με κέντρο τη Χαλδία και τη Μεσοχαλδία κατόπιν εξασφάλισης της σχετικής σουλτανικής άδειας-φιρμανίου και με την προστασία του εμίνη και του αρχιμεταλλουργού, στράφηκαν στην αναζήτηση και εκμετάλλευση νέων μεταλλοφόρων φλεβών κινούμενοι άλλοι προς τα παράλια, άλλοι προς την ενδοχώρα της Μ. Ασίας, άλλοι ανατολικά και βόρεια μέχρι τον Καύκασο, την Τυφλίδα και τη σημερινή Αρμενία ιδρύοντας νέους ελληνικούς μεταλλουργικούς εποίκισμούς, αναζωογονώντας παλαιότερους ή ενισχύοντας τους ήδη υπάρχοντες (Βακαλόπουλος, 1973,τ. Β΄· Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982· Λαμψίδης, 1975-76· Οικονομίδης, 1931· Τριανταφυλλίδης, 1870· Χατζηκυριακίδης, 1999, 2003). Οι οικισμοί αυτοί στη Μικρασιατική ενδοχώρα διατήρησαν τη γλώσσα, τα ήθη και έθιμα και καταγράφονταν ως κομμάτι του Πόντου λόγω της ιδιότυπης εκκλησιαστικής τους εξάρτησης από τη μακρινή μητρόπολη Χαλδίας-Χερροϊάνων (Βακαλόπουλος, 1973,τ.Δ΄· Bryer, 1976· Κανδηλάπτης, 1929· Ξανθοπούλου-

Κυριακού, 2003· Πελαγίδης, 2001, 2004· Τριανταφυλλίδης, 1866· Φιρτινίδης, 1994), καθώς οι αρχιερείς Χαλδίας είχαν την αξίωση να παρακολουθούν τα εκπατριζόμενα πνευματικά τέκνα τους για τη διάσωση της ελληνορδόδοξης παράδοσης (Χατζηκυριακίδης, 2003), κυρίως όμως εξαιτίας των τεράστιων οικονομικών απολαβών από την παραγωγή των μεταλλείων (Φωτιάδης, 1993) εισχωρώντας έτσι στις επαρχίες του Πόντου, της Μικράς Ασίας και της Μεσοποταμίας (Παπαδόπουλος, 1948).

Οι μεταλλουργοί, από τα μέσα του 18^{ου} αι., αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν κατά μικρές ομάδες αρχικά, μαζικότερα όμως στη συνέχεια, στο εσωτερικό της Μ. Ασίας αναζητώντας νέες μεταλλοφόρες περιοχές και τόπους εγκατάστασης. Από τα μέσα του 18^{ου} αι., με την αποδυνάμωση της Πύλης και την απώλεια του ελέγχου της επάνω στις επαρχίες, καθώς και την ήττα των πασάδων της έναντι τοπικών ανταγωνιστών (1758-1833), άρχισε ένα κύμα φυγής των Ποντίων προς τη Ρωσία, το οποίο εντείνονταν μετά από κάθε ρωσική εισβολή (Φωτιάδης, 1993).

Το μεγάλο μεταναστευτικό κύμα προς όλες τις περιοχές της Ανατολίας παρατηρείται στα τέλη του 18^{ου} και, κυρίως, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οφειλόμενο σε αίτια όπως το άγονο από γεωργικής άποψης έδαφος της ορεινής Χαλδίας, η φιλοδοξία των αρχιμεταλλουργών να ιδρύσουν άλλους μεταλλουργικούς οικισμούς- αποικίες, η σταδιακή διακοπή του μέτρου υποχρεωτικής εργασίας των προνομιούχων εργατών στα μεταλλεία κ.ά. (Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982). Εξωθητικό παράγοντα μετοικεσίας των μεταλλουργών της Χαλδίας και παρακμής των μεταλλείων αποτέλεσαν οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα, και ιδιαίτερα ο πόλεμος της περιόδου 1828-1829, κατά την οποία το ελληνικό στοιχείο ενθάρρυνε την προέλαση του ρωσικού στρατού στην Αργυρούπολη συμβάλλοντας στην επιτυχία της εισβολής του. Κατά τη διάρκεια της σύντομης ρωσικής κατοχής αρκετοί Έλληνες κρυπτοχριστιανοί φανέρωσαν την αληθινή θρησκεία τους, αλλά η απρόσμενη αποχώρηση των Ρώσων έφερε σε δεινή θέση το ελληνικό στοιχείο με ορατό τον κίνδυνο των τουρκικών αντεκδικήσεων (Βακαλόπουλος, 1973, τ.5· Ευαγγελίδης, 1898· Παυλίδης, 2004· Τριανταφυλλίδης, 1866· Φωτιάδης, 1993), οι οποίες σε μερικές περιοχές πήραν τη μορφή λεηλασίας, αρπαγής και ομαδικής σφαγής (Byyer, 1970· Κανδηλάπτης, 1929· Λαμψίδης, 1938· Μαυρογένης, 1963· Τριανταφυλλίδης, 1866, 1870).

Το γεγονός αυτό ανάγκασε πολλούς από τους αναγνωρισμένους Χριστιανούς ή Κρυπτοχριστιανούς Έλληνες, που έχασαν την εργασία τους, να κατευθυνθούν προς την Τραπεζούντα και τις άλλες παραλιακές πόλεις της Μαύρης Θάλασσας, από όπου είχαν έρθει οι πρόγονοί τους την εποχή των ντερεμπέδων, ώστε πολλές παραλιακές πόλεις, καθαρά τουρκικές μέχρι τότε, απέκτησαν ολόκληρες συνοικίες από Έλληνες ασχολούμενους με το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Πολλοί από αυτούς ήταν μεταλλουργοί και, καθώς η οικονομική τους κατάσταση ήταν επισφαλής με εμφανή τα πρώτα δείγματα ανεργίας (Φωτιάδης, 1993), μετανάστευσαν κατευθυνόμενοι προς τον Καύκασο (Ανδρεάδης, 1993· Βακαλόπουλος, 1973,τ.3· Παρχαρίδης, 1912· Τριανταφυλλίδης, 1870· Φωτιάδης, 1993· Χατζηκυριακίδης, 1999, 2003), γεγονός που συνετέλεσε και αυτό, μεταξύ άλλων, στη βαθμιαία παρακμή των μεταλλείων (Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982· Παρχαρίδης, 1912· Πελαγίδης, 2004· Τριανταφυλλίδης, 1865). Κυρίως με τη μετανάστευση προς τη Ρωσία αποχώρησαν πολλοί ειδικευμένοι εργάτες, και εν μέρει αναντικατάστατοι, από την περιοχή των μεταλλείων της Αργυρούπολης, γεγονός που αποτέλεσε έναν επιπρόσθετο λόγο παρακμής των ποντιακών μεταλλείων (Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982· Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1997β· Παρχαρίδης, 1912· Τριανταφυλλίδης, 1866).

Οι μεταναστεύσεις αυτές, κατέστρεψαν την αίγλη και την οικονομική ικμάδα της Χαλδίας, λειτούργησαν, ωστόσο, ευεργετικά στη διάρθρωση της ποντιακής κοινωνίας καθώς η Αργυρούπολη και οι γύρω οικισμοί διοχέτευσαν άφθονο, ζωτικό και δραστήριο ελληνικό στοιχείο στο εσωτερικό της Ανατολίας, ώστε δημιουργήθηκαν σταδιακά νέες αμιγώς ελληνικές αποικίες (Παυλίδης, 2004· Χατζηκυριακίδης, 2003), οι οποίες ενοποίησαν τον Ελληνισμό στον εσωτερικό μικρασιατικό χώρο (Ιωαννίδης, 1870).

3.2.3. Η εγκατάλειψη των μεταλλείων

Το σύνταγμα των Νεοτούρκων το 1908 και οι διακηρύξεις τους ελευθερίας και επανίδρυσης του κοινοβουλευτισμού αναπτέρωσαν τις ελπίδες των μεταλλουργών για απαλλαγή από τις πιέσεις της οθωμανικής κυβέρνησης για την παραχώρηση των μεταλλείων. Η οικονομικές δυσχέρειες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας μετά τους Βαλκανικούς πολέμους του 1912-1913 ώθησαν την κυβέρνηση στην κατάργηση των προνομίων των μεταλλουργών, στην αφαίρεση των περιουσιών στις περιοχές των μετάλλων, που περιήλθαν στη δική της κατοχή, και στη συνέχεια παραχωρήθηκαν σε ξένες εταιρείες και Ευρωπαίους επενδυτές. Έτσι, τα μεταλλεία περιήλθαν σε παρακμή

κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αι., έως τις αρχές του 20ού (Χατζηκυριακίδης, 1999). Ύστερα από οργανωμένες διώξεις, βίαιες εξοντώσεις και εκτοπισμούς των κατοίκων των μεταλλευτικών οικισμών, χρονολογούμενες από το 1916 (Φωτιάδης, 2002-2005, τ.4), η υποχρεωτική ‘Έξοδος’ όλου του Ελληνορθόδοξου στοιχείου από τη Μικρά Ασία το 1923 και 1924 αφαίρεσε από τους μεταλλουργούς την ευκαιρία προσφυγής και δικαστικής διεκδίκησης των δικαιωμάτων τους και τους ανάγκασε να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα (Χατζηκυριακίδης, 1999).

3.3. Παιδεία και εκπαίδευση στον Πόντο από το 1204 μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα

Απαρχή της ελληνικής παιδείας στον Πόντο θεωρούμε το έτος 1204, εποχή ίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, κατά την οποία η περιοχή άρχισε να αποκτά ιδιαίτερη πολιτισμική και εθνολογική ταυτότητα, μέχρι το 1922, οπότε η Καταστροφή έθεσε τέλος σε κάθε είδους κοινωνική δραστηριότητα. Από το 1204 μέχρι τα μέσα του 17^{ου} αι., περίπου, η εκπαίδευση δεν ήταν οργανωμένη στον Πόντο, αλλά υπήρχαν μεμονωμένες προσπάθειες λογίων με σκοπό την καλλιέργεια της ελληνικής παιδείας και την ανάπτυξη ορισμένων πνευματικών δραστηριοτήτων (Χατζησαββίδης, 2003).

Οι αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών ενδιαφέρθηκαν για την καλλιέργεια της παιδείας, ενώ οι διαπρεπείς από το 13^ο μέχρι και το 16^ο αι. λόγιοι του Πόντου, με γνωστότερους τον μετέπειτα καρδινάλιο Βενετίας Βησσαρίωνα, τον Γεώργιο Αμμούτζη, τον Γεώργιο Χρυσοκοκκή και τον Γεννάδιο Τραπεζούντιο, είχαν ποικίλες πνευματικές ενασχολήσεις, καλλιέργησαν φιλολογικές, θεολογικές, ιστορικές επιστήμες και την αστρονομία, διατηρούσαν στενές σχέσεις με τους λόγιους της Κωνσταντινούπολης και ακολουθούσαν τις επιστημονικές και πνευματικές τάσεις που κυριαρχούσαν εκεί. Κύριοι φορείς της εκπαίδευσης την εποχή αυτή ήταν οι κληρικοί, οι μοναχοί και οι αυλικοί, οι οποίοι δίδασκαν στα μοναστήρια και στα σπίτια πλουσίων πολιτών, ως οικοδιδάσκαλοι (Χατζησαββίδης, 2003). Κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα μοναδικός φορέας πνευματικής ζωής στην Τραπεζούντα και σε όλο τον υπόδουλο χριστιανικό κόσμο, ήταν η Εκκλησία, ενώ η εκπαίδευση, που δεν ήταν συστηματική, καλλιεργούνταν στα μοναστήρια (Χατζησαββίδης, 1993), που βρίσκονταν σε απόκεντρα μέρη όπου δεν έφτανε η βία της τυραννίας (Καμπουρίδου, 1986), όπως αυτά της Σουμελά, του Βαζελώνα και του

Περιστερεώτα, όπως αποδεικνύουν οι κώδικες των βιβλιοθηκών των μονών αυτών πριν το 1922 (Λαμψίδης, 1980α, τ.4· Πελαγίδης, 2004).

Στα τέλη του 17^{ου} αι., το 1682 ιδρύθηκε το *‘Φροντιστήριο της Τραπεζούντας’* (Θεοφυλάκτου, 1992) και στις αρχές του 18^{ου} αι. το *‘Φροντιστήριο Αργυρουπόλεως’*, με αποτέλεσμα την επανασύνδεση των Ελλήνων του Πόντου με την ελληνική παράδοση και της εκπαίδευσης με την παλιά της αίγλη. Την εποχή αυτή μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. η άνθηση του εμπορίου και η ακμή ορισμένων πόλεων του Πόντου συναρθρώνεται με την ανάληψη δραστηριοτήτων και δικαιοδοσίας από την εκκλησία υπέρ της μόρφωσης του υπόδουλου Ελληνισμού (Χατζησαββίδης, 1993, 2003) και ιδιαίτερα από τα μοναστήρια με περιορισμό της παιδείας στην ανάγνωση και τη γραφή (Πελαγίδης, 2001). Η εκπαίδευση, παρά τη δυτική επιρροή, έμεινε προσκολλημένη στη βυζαντινή παράδοση, ενώ εκκλησιαστικά εγχειρίδια ήταν τα ευρύτερα διαδεδομένα βιβλία προς σχολική χρήση. Η ελληνική γλώσσα διδασκόταν στην εκκλησιαστική της μορφή, αλλά με την αρχαία γραμματική, ώστε με τον όρο ελληνική γλώσσα αυτή την εποχή νοείται η αρχαία ελληνική σε αντιδιαστολή με τη *‘ρωμαίικη’*, δηλαδή τη δημοτική της εποχής (Χατζησαββίδης, 1993, 2003). Από τον 19^ο αιώνα η ελληνικότητα ενισχύθηκε από την πνευματική ανάπτυξη, που παρουσιάζεται από το Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, τα σχολεία, τα πνευματικά κέντρα (Βεργέτη, 1994) και τις χίλιες νέες εκκλησίες που χτίζονται την περίοδο 1839-1880 (Αλεξανδρής, 1980).

Στον Πόντο, εκτός των δύο Φροντιστηρίων, λειτουργούσαν οργανωμένα σχολεία και πριν από τα μέσα του 19^{ου} αι., οπότε ιδρύθηκαν στην Τραπεζούντα το πρώτο *‘Αλληλοδιδασκικόν’* (1840) και το πρώτο *‘Παρθεναγωγείον’* (1846), εκπαίδευση, ωστόσο, πρόσφεραν και οι οικοδιδάσκαλοι ή τα ιδιωτικά *‘Γραμματοδιδασκαλεία’*, όπου διδάσκονταν η γραφή, η ανάγνωση και βασικά στοιχεία αριθμητικής (Χατζησαββίδης, 2003). Ανάμεσα στους σημαντικότερους λόγιους του Πόντου από το 17^ο μέχρι και τα μέσα του 19^{ου} αι. συγκαταλέγονται ο Σεβαστός Κυμνίτης, ιδρυτής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας (Bryer, 1976· Θεοφυλάκτου, 1992· Κανδηλάπτης, 1970· Φωτιάδης, 1993), ο Θεόδωρος Συμεώνος, ο Λάζαρος Σκριβάς, ο Θεοδόσιος Ζωγραφάντης, ο Νικόδημος ο Περιστερεώτης, ο Σάββας Τριανταφυλλίδης (Χατζησαββίδης, 2003· Τριανταφυλλίδης, 1866).

3.4. Παιδεία και εκπαίδευση στον Πόντο από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα έως το 1922

Οι ιστορικές συνθήκες, όπως διαμορφώθηκαν το α΄ μισό του 19ου αι., η ακμάζουσα εμπορική και οικονομική δραστηριότητα και η σταδιακή απαλλαγή των πολιτών από τις αυθαιρεσίες των ντερεμπέδων, εξέθρεψαν μια ευνοϊκή κοινωνικοοικονομική κατάσταση στην Τραπεζούντα και σε ολόκληρο τον Πόντο, με αποτέλεσμα η παιδεία και η εκπαίδευση να γνωρίσουν μεγάλη ακμή μετά τα μέσα του 19^{ου} αι. (Φωτιάδης, 2008· Χατζησαββίδης, 1993, 2003). Την περίοδο του κοινοτισμού η κοινότητα, το κύτταρο της εξουσίας σε ολόκληρο τον Πόντο, οργανώθηκε καλύτερα μετά τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, με αποκορύφωμα το διάταγμα του Χάττι-Χουμαγιούν (1856), και συνέβαλε ιδιαίτερα στην πνευματική ανάπτυξη των ελληνικών πληθυσμών με την οικοδόμηση σχολείων, εκκλησιών και κοινοτικών κτηρίων. Η περίοδος αυτή τερματίζεται με την επανάσταση των Νεοτούρκων το 1908, οπότε πραγματοποιήθηκε η μετεξέλιξη του τουρκικού εθνικισμού σε κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία, μεταβολή που συμπεριέλαβε και την εκπαίδευση (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007· Φωτιάδης, 2008).

Καθώς μετά το 1883 η οικονομία του Ανατολικού Πόντου ήταν ακμάζουσα και το ελληνικό στοιχείο διέκρινε η οικονομική ευρωστία, έμποροι, τραπεζίτες και επιχειρηματίες πρόσφεραν σεβαστά ποσά υπέρ της κοινότητας και της επαρχίας Τραπεζούντας, όπως επίσης υπέρ θρησκευτικών, εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων (Φωτιάδης, 2002, τ.1· Χρύσανθος, 1933), ώστε δημιουργήθηκαν προϋποθέσεις μαζικοποίησης της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Η παιδεία ήταν αναπτυγμένη και σε άλλες περιοχές της ενδοχώρας, όπως στα χωριά της Σάντας, των Σουρμένων, της Κρώμνης, της Σεβάστειας, του Άκνταγ Ματέν (Καμπουρίδου, 1986), ενώ σε όλες τις πόλεις και τις κωμοπόλεις υπήρχαν αξιόλογα εκπαιδευτήρια (Παυλίδης, 1979).

Το θεσμικό εκπαιδευτικό πλαίσιο για τους κατοίκους του Πόντου, όπως και για όλους τους υπαγόμενους στον Οικουμενικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης, ρυθμιζόταν από τους Εθνικούς Κανονισμούς του Πατριαρχείου. Οι φορείς διαχείρισης της εκπαίδευσης συνιστούσαν το λειτουργικό της πλαίσιο, βασικά στοιχεία του οποίου ήταν η εποπτεία της Πύλης, η εποπτεία του Πατριαρχείου, οι επαρχιακές και οι κοινοτικές αρχές μέχρι το 1908, οπότε ξεκίνησε η προσπάθεια υποκατάστασης της εκπαίδευσης των μιλλέτ από την εθνική τουρκική εκπαίδευση

(Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007). Η Εποπτεία του Πατριαρχείου εκπληρωνόταν με τη Σύνοδο των Μητροπολιτών, που τελούσε υπό την προεδρία του Οικουμενικού Πατριάρχη και νοούνταν ως πνευματική αρχή των Χριστιανικών λαών που τελούσαν υπό την προστασία του, και το Διαρκές Μικτό Συμβούλιο. Σε επαρχιακό επίπεδο η εκπαίδευση κατευθυνόταν από τα Μικτά Εκκλησιαστικά Συμβούλια και τις Εκπαιδευτικές Επιτροπές, ενώ σε επίπεδο Κοινότητας εκπαιδευτικές αρμοδιότητες είχαν ο Μητροπολίτης και η Σχολική Εφορεία (Παυλίδης, 1979· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007).

Ο λόγος για παιδεία στον Πόντο αφορά συνήθως την οργανωμένη εκπαίδευση των μέσων του 19^{ου} αι. μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 (Χατζησαββίδης, 1993, 2003). Παρατηρήθηκε ένας μορφωτικός οργανισμός με την αποφασιστική στήριξη των πλούσιων ομογενών του εξωτερικού και με την ίδρυση φιλεκπαιδευτικών συλλόγων-σωματείων, που είχαν κύρια αποστολή τη στήριξη των σχολείων ή την ίδρυση νέων, που υπήρχαν σχεδόν σε κάθε πόλη, κωμόπολη και χωριό του Πόντου και οικοδομούνταν κατά κανόνα δίπλα στην εκκλησία προσδιορίζοντας τα βασικά ιδεολογικά στοιχεία του ποντιακού ελληνισμού (Παυλίδης, 2001, 2004).

Με το εκπαιδευτικό νομοσχέδιο του 1909 (Γεωργανόπουλος, 2001) οι Νεότουρκοι προσπάθησαν με την κατάργηση της αυτοτέλειας, του θεσμού των Εφοριών και των Δημογεροντιών, των σωματείων και των συλλόγων μέριμνας των ελληνικών σχολείων και με την κατάσχεση των μοναστηριακών και κοινοτικών κτημάτων, που στήριζαν οικονομικά τα σχολεία, να καταργήσουν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (Πελαγίδης, 2004· Φωτιάδης, 2002,τ.1, 2004). Το προνομιακό εκπαιδευτικό καθεστώς, που παραχωρούσε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στις Μητροπόλεις την αρμοδιότητα ρύθμισης των εκπαιδευτικών ζητημάτων, καταργήθηκε από την Οθωμανική κυβέρνηση το 1915 και τα ελληνικά σχολεία στην Τουρκία υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία του τουρκικού Υπουργείου Εκπαίδευσης, ώστε να εξομοιωθούν με τα οθωμανικά με την επιβολή της τουρκικής γλώσσας ως κύριου οργάνου διδασκαλίας των μαθημάτων (Πελαγίδης, 2001, 2004).

3.4.1. Η Διοίκηση των σχολείων

Μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι., ανώτατος διοικητής όλων των σχολείων μιας επαρχίας ήταν ο Μητροπολίτης της αντίστοιχης επαρχίας, διότι τα σχολεία ήταν λιγοστά και η

άσκηση της διοίκησης ήταν εφικτή από τον ίδιο. Μετά το 1850 η σταδιακή αύξηση του αριθμού των σχολείων και των μαθητών, αρχικά στην Τραπεζούντα και αργότερα στις υπόλοιπες επαρχίες, υπαγόρευσε την ανάθεση του έργου αυτού σε δύο όργανα αποτελούμενα από μέλη της ελληνικής κοινότητας που ενδιαφέρονταν για τα εκπαιδευτικά θέματα, την τριμελή Σχολική Εφορεία, την *επί των Έξω Σχολείων Επιτροπή* (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2005, 2007) που ήταν διαφορετική από την Εφορεία που διαχειριζόταν τα σχολεία της πόλης (Φωτιάδης, 2008), και το Σχολικό Συμβούλιο, τα μέλη του οποίου άλλαζαν κάθε δύο χρόνια (Ιωαννίδης, 1870· Χατζησαββίδης, 1993). Η τριμελής *‘Εκπαιδευτική Επιτροπή των έξω σχολείων’*, που κατόπιν μετονομάστηκε ως *‘Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Ξενοφών’*, έδρευε στην Τραπεζούντα (Χρυσάνθος, 1933). Σκοπός της ήταν η συντήρηση και προαγωγή των σχολείων των γύρω πόλεων και χωριών, η δημιουργία νέων σχολείων και η εξάπλωση της Ελληνικής γλώσσας και παιδείας. Έργο της ήταν η εύρεση πόρων για την επίτευξη των σκοπών της, η διαχείριση αφιερωμάτων και συνδρομών και η επίβλεψη, αυτοπροσώπως ή μέσω αντιπροσώπων, της κατάστασης των σχολείων και της προόδου των μαθητών (Καμπουρίδου, 1986· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου 2007).

Τα σχολεία είχαν εξάρτηση και λάμβαναν οδηγίες από την *«Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή»* (Π.Κ.Ε.Ε.), που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη και είχε πρόεδρο τον εκάστοτε Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης (Χατζησαββίδης, 1993), ο οποίος διατηρούσε τα παραχωρούμενα από το Μωάμεθ Β' τον Πορθητή θρησκευτικά προνόμια από την εποχή των βυζαντινών αυτοκρατόρων και ήταν ανώτερος θρησκευτικός, πολιτικός και πνευματικός αρχηγός των Ορθοδόξων (Σαμουηλίδης, 1988· Σβορώνος, 1999). Η Π.Κ.Ε.Ε. ήταν το ανώτατο εκπαιδευτικό συμβούλιο, που φρόντιζε για τη διαμόρφωση του προγράμματος λειτουργίας των σχολείων, την επιλογή της διδακτέας ύλης και των διδακτικών βιβλίων στις Μητροπόλεις της δικαιοδοσίας της και γενικά αποτέλεσε το θεσμικό, οργανωτικό και διοικητικό κέντρο της εκπαίδευσης των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην οθωμανική επικράτεια (Μπέτσας, 2005· Χατζησαββίδης, 1993, 2003).

3.5. Η παιδεία στη Χαλδία

Στην οθωμανική αυτοκρατορία, ένα κράτος που διέπονταν από τη θεοκρατία και το θρησκευτικό φανατισμό (Σαρής, χ.χ.,τ.1), εξαιτίας των θρησκευτικών προνομίων (Σαμουηλίδης, 1988) κατά τα πρώτα χρόνια μετά την άλωση μέχρι τον 17ο αιώνα διατηρήθηκαν άτυπα σχολεία στα μοναστήρια και τους νάρθηκες των Μητροπόλεων

υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (Ευαγγελίδης, 1936, τ.Α), ενώ οι ιερείς, οι οποίοι μορφώνονταν εκεί στοιχειωδώς, γίνονταν οι δάσκαλοι των σκλαβωμένων ελληνόπουλων στην κάθε κοινότητα (Κανδηλάπτης, 1970). Έτσι, σε όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας το Οικουμενικό Πατριαρχείο και η τοπική Εκκλησία αποτέλεσαν την ανώτατη εκπαιδευτική αρχή (Σολδάτος, 1989,τ. Α). Η Πατριαρχική Σύνοδος του 1593, μεταξύ άλλων θεμάτων, όρισε τον κάθε Μητροπολίτη ή Επίσκοπο υπεύθυνο για την ίδρυση σχολείων, την οργάνωση της Παιδείας και τη διδασκαλία των ιερών γραμμάτων στην επαρχία του (Ευαγγελίδης, 1936, τ.Α· Βακαλόπουλος, 1999).

Η εκπαιδευτική κίνηση στην περιοχή της Χαλδίας αποτέλεσε συνέπεια της ανάπτυξης μιας σχετικής ελευθερίας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, ενώ η αγάπη των κατοίκων της Χαλδίας προς τα γράμματα (Τριανταφυλλίδης, 1870) είχε τις ρίζες της στη μεγάλη πνευματική ανάπτυξη της "Τραπεζουντίας χώρας" (Ευαγγελίδης, 1994) και τα σχολεία ευδικιμούσαν την εποχή της ακμής των μεταλλείων (Τριανταφυλλίδης, 1866). Η σχετική ελευθερία που παραχωρήθηκε με το Χάττι Χουμαγιούν μαζί με την έλλειψη κρατικής επίβλεψης στα κατά κύριο λόγο αμιγώς ελληνικά χωριά της Χαλδίας επέτρεψε την ανέγερση σχολείων ακόμη και στα μικρότερα από αυτά και τη συνακόλουθη άνθηση της Παιδείας σε βαθμό που να μην υπάρχει αγράμματος Πόντιος, ενώ την εποχή εκείνη δεν γινόταν ακόμη λόγος για μόρφωση των κοριτσιών (Μελανοφρύδης, 1936). Η παρακμή των μεταλλείων και η συνακόλουθη μετανάστευση συνοδεύτηκε από την ελάττωση της επιθυμίας των κατοίκων για τα γράμματα και τον περιορισμό των σχολείων και των Γραμματοδιδασκαλείων (Τριανταφυλλίδης, 1866), με εξαίρεση τα σχολεία της Ιμέρας, της Κρώμνης και της Σάντας που βρίσκονταν σε ανθηρή κατάσταση και λειτουργούσαν κανονικά (Λαζαρίδης, 1988).

Η πραγματοποίηση του εκπαιδευτικού σκοπού εξαρτιόταν από την εποπτεύουσα εκκλησιαστική αρχή (Σαρρής, χ.χ., τ.2). Τα μαθήματα ήταν ανάλογα με την εκπαιδευτική βαθμίδα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1998). Η βασική εκπαίδευση στα τετρατάξια δημοτικά συνίστατο στην παρακολούθηση των μαθημάτων του στοιχειώδους σχολείου, του γραμματοδιδασκαλείου, το οποίο διατηρούσε ο ιερέας του χωριού ή της ενορίας με στόχο τη μάθηση απλών γραμματικών και αριθμητικών γνώσεων (Τανιμανίδης, 1986· Χατζησαββίδης, 1993), στοιχείων Ορθόδοξης Αγωγής και ωδικής. Η επόμενη βαθμίδα, απαραίτητη για την ανάδειξη κάποιου στον εκκλησιαστικό και εκπαιδευτικό χώρο του 17ου και 18ου αιώνα, ήταν οι Σχολές που

λειτουργούσαν στις μονές της Χαλδίας (Κανδηλάπτης, 1970). Στη δεύτερη αυτή βαθμίδα, οι μαθητές διδάσκονταν Θρησκευτικά, Ελληνικά, Αριθμητική, Γεωμετρία, Ιστορία, Γεωγραφία, Φυσιογνωσία, Φυσική Πειραματική, Χημεία, Γεωπονικά, Εμπορικά, Χειροτεχνία, Ιχνογραφία, Ωδική, Γυμναστική (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1998). Η σχολική περίοδος κάθε σχολικού έτους σε όλα τα σχολεία της επαρχίας, άρχιζε στις 15 Σεπτεμβρίου και έληγε τον Ιούνιο (Σπυράντης, 1990). Τα κυριότερα βιβλία αρχείου που κρατούσαν τα σχολεία ήταν το Μητρώο, το Ημερολόγιο, το Βαθμολόγιο και το Απουσιολόγιο (Σολδάτος, 1989, τ. Β).

3.6. Το «Φροντιστήριο Αργυρούπολεως»

Η Αργυρούπολη τον 17^ο αιώνα κατοικήθηκε από μεταλλωρύχους και από τότε ως την περίοδο του Τανζιμάτ είχε εξασφαλίσει ειδικά προνόμια (Κανδηλάπτης, 1929· Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982:25) και φορολογική ατέλεια με συνέπεια τη συσσώρευση πλούτου και τη δημιουργία προϋποθέσεων για πνευματική ανάπτυξη (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007) με πρότυπο την πνευματική ακμή της Τραπεζούντας και των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα δημιουργήθηκε ένας κύκλος λογίων που είχαν σπουδάσει στις Ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου ή στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας και αποτέλεσαν τη βάση της πνευματικής ανάπτυξης της περιοχής (Φωτιάδης, 2008).

Η 'εύανδρος Αργυρούπολις' αποτέλεσε κέντρο της αρχαιότατης επαρχίας Χαλδίας, πνευματική εστία όλης της περιφέρειας και πατρίδα πολλών επιστημόνων (Βαλαβάνης, 1925). Το Φροντιστήριο της Αργυρούπολης, ή Ελληνική Σχολή Χαλδίας, όπως ονομαζόταν μέχρι το 1840 (Κανδηλάπτης, 1970· Καμπουρίδου, 1986:173), ιδρύθηκε το 1723 από τον αρχιεπίσκοπο Χαλδίας Ιγνάτιο Σκριβία Α', το Φυτιάνο (Κανδηλάπτης, 1949· Κουτσοπιάς, 2002· Χατζηαντωνίου, 1999), και σε γενικές γραμμές ακολούθησε την πορεία του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας. Αρχικά ονομαζόταν 'Σχολή Ελληνικών Μαθημάτων' και στεγάστηκε στο σπίτι της οικογένειας Καλογεράντων (Κανδηλάπτης, 1970· Χατζησαββίδης, 2003) με πρώτο δάσκαλο τον Θεόδωρο Παύλο Φυτιάνο από τα Φυτιάνα. Λόγω της εισαγωγής του μαθήματος της εκκλησιαστικής και βυζαντινής Μουσικής στη Σχολή, το 1730 ονομάστηκε 'Σχολή Μουσικής' και το 1820 υπό τη διεύθυνση του Σεραφείμ Κουτζούπη 'Κοινόν Σχολείον της Μουσικής'. Μέχρι και το 1840 αποκαλούνταν 'Κοινόν Σχολείον Ελληνικών Μαθημάτων και της Μουσικής', ενώ τότε ονομάστηκε Φροντιστήριο από τον Σεραφείμ Χατζή Ακεψιμά τον Φυτιάνο, ονομασία που

διατηρήθηκε μέχρι την έξοδο από την πατρώα γη το 1923 (Κανδηλάπτης, 1970· Καούρης, 1999). Το Φροντιστήριο της Αργυρούπολης, ήταν ο κύριος σχολικός μηχανισμός της περιοχής Χαλδίας (Παυλίδης, 2001), γνώρισε πολλές περιπέτειες και έκλεισε τρεις φορές λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων μέχρι την ανάληψη της διεύθυνσης από το Γεώργιο Παπαδόπουλο-Κυριακίδη (1854-1860), με αποτέλεσμα την αναβάθμιση της λειτουργίας του (Κανδηλάπτης, 1970).

Ο Κυριακίδης υπήρξε από τις κορυφαίες φυσιογνωμίες στην ιστορία του Φροντιστηρίου, του οποίου ήταν απόφοιτος, ιδρυτής σχολείων, φιλανθρωπικών σωματείων και αδελφοτήτων (Κανδηλάπτης, 1911), ενώ στη συνέχεια σπούδασε στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, το Βουκουρέστι και την Αθήνα (Κανδηλάπτης, 1937· Κουτσοπιάς, 2002). Ενδιαφερόταν για την ποιότητα της μόρφωσης των αποφοίτων του Φροντιστηρίου, γιατί θα την μετέδιδαν ως δάσκαλοι της επαρχίας Χαλδίας και όλου του Πόντου (Κουτσοπιάς, 2002). Με δική του πρωτοβουλία οργανώθηκαν οι τρεις τάξεις του Ελληνικού (Οικονομίδης, 1931, τ.3), συντάχθηκε κανονισμός λειτουργίας των σχολείων, εμπλουτίστηκε η βιβλιοθήκη του Φροντιστηρίου, η οποία λειτουργούσε και σαν αναγνωστήριο, υιοθετήθηκαν αλλαγές και καινοτομίες που αφορούσαν την οργάνωση και τη λειτουργία των σχολείων, τη διενέργεια των χειμερινών και ετήσιων εξετάσεων ενώπιον των πολιτών, την εξασφάλιση και διαχείριση των οικονομικών πόρων, τη σχολική διοίκηση, ενώ όλες οι κοινότητες και τα χωριά υποχρεώθηκαν να ανοίξουν σχολεία, στα οποία ο ίδιος έστελνε δασκάλους του Φροντιστηρίου προς επόπτευση της προόδου τους και τα οποία και ο ίδιος επισκεπτόταν, με αποτέλεσμα την αύξηση του μαθητικού δυναμικού και την έγερση άμιλλας μεταξύ των μαθητών για τη διεύρυνση της εθνικής τους συνείδησης (Κανδηλάπτης, 1970· Καούρης, 1999).

Το Σεπτέμβριο του 1857, ο Γ. Κυριακίδης συγκάλεσε σε γενική συνέλευση τους Αργυροπολίτες και αποφάσισαν από κοινού, σύμφωνα με τον προταθέντα από τον ίδιο Κοινοτικό Κανονισμό, αλλά και με το Επιτροπικό, που ψηφίστηκε το 1858, τη βασική ευθύνη της εξασφάλισης των οικονομικών πόρων και της λειτουργίας των σχολείων να έχει ο Επίτροπος, δηλαδή ο εκλεγμένος πληρεξούσιος της κοινότητας (Κανδηλάπτης, 1970). Με το έγγραφο αυτό, η επιτροπή παραχωρούσε εν λευκώ στον Γ. Κυριακίδη αρμοδιότητες που αφορούσαν την είσπραξη των υπαρχόντων πόρων, την είσπραξη των υποχρεώσεων των εκκλησιών και των πολιτών προς τη Σχολή, την τακτοποίηση των συμβολαίων που την αφορούσαν, την ανάληψη πρωτοβουλιών για βελτιωτικές παρεμβάσεις που σχετίζονταν με τη μέριμνα για τη λειτουργία του

Φροντιστηρίου, το διορισμό των δασκάλων και την καταβολή του μισθού τους (Κανδηλάπτης, 1970· Κουτσουπιάς, 2002· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007). Ο Γ. Κυριακίδης έλαβε τα ίδια μέτρα και διατύπωσε τους ίδιους κανονισμούς για τις κοινότητες της επαρχίας Χαλδίας, όπως της Ίμερας, της Κρώμνης, της Σάντας κ.ά., με σκοπό την ενίσχυση των πόρων των σχολείων μέσω σοβαρών κανονισμών, ενώ με έξοδα δικά του χτίστηκαν αίθουσες στις μονές Χουτουρά και Ίμερας, που χρησίμευαν ως συνοδικά κέντρα, όπου με τους προκρίτους της περιοχής λαμβάνονταν σωτήρια μέτρα για τον ελληνισμό της επαρχίας εκείνης (Κανδηλάπτης, 1970:77-78).

Σημαντική για την ιστορία του Φροντιστηρίου ήταν η περίοδος κατά την οποία μητροπολίτης Χαλδίας ανέλαβε ο Γερβάσιος Σουμελίδης, που εργάστηκε με ζήλο και συνεργάστηκε στενά με τον Κυριακίδη για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών αναγκών όλης της επαρχίας (Κανδηλάπτης, 1937· Καούρης, 1999· Κουτσουπιάς, 2002· Οικονομίδης, 1931) με προτεραιότητα την επαναλειτουργία του Φροντιστηρίου κατά το σχολικό έτος 1865-66, που το 1864 είχε διακοπεί καθώς ο Κυριακίδης βρισκόταν στην Τραπεζούντα ως διευθυντής του εκεί Φροντιστηρίου (Κανδηλάπτης, 1970· Κουτσουπιάς, 2002).

Το 1873, ο Γεώργιος Κυριακίδης αποφάσισε την ανέγερση νέου μεγάρου του Φροντιστηρίου, του οποίου ο θεμέλιος λίθος τέθηκε στις 1 Ιουλίου 1875, παρουσία του Χαλδίας Γερβάσιου, του Κυριακίδη, πλήθους κόσμου και του σχολάρχη Γεώργιου Ευθυβούλη από την Ίμερα, μαθητή του Κυριακίδη (Οικονομίδης, 1931), ο οποίος εκφώνησε τον πανηγυρικό λόγο (Κανδηλάπτης, 1970). Το 1879 αποπερατώθηκε το διάωροφο κτίριο του Φροντιστηρίου (Κανδηλάπτης, 1970), ενώ στο μεταξύ η Σχολή συνέχιζε τη λειτουργία της στο παλιό κτίριο, με διευθυντή το Θωμά Παυλίδη από το 1870 ως το 1874 και το Γεώργιο Ευθυβούλη στη συνέχεια ως το 1878. Το νέο Φροντιστήριο λειτούργησε για πρώτη φορά κατά το σχολικό έτος 1879-80 με διευθυντή τον Θωμά Παυλίδη (Κανδηλάπτης, 1970· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007), ενώ από το 1896 ως το 1902, διεύθυνε και πάλι ο Γεώργιος Ευθυβούλης (Κανδηλάπτης, 1970· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007). Επί εποχής του Γ. Ευθυβούλη το 1899-1904 συστήθηκε η *‘Επί των Έξω Σχολείων’* εκπαιδευτική επιτροπή, που παρακολουθούσε τη λειτουργία των σχολείων δύο φορές το χρόνο μέσω ενός δασκάλου επόπτη, που υπέβαλε έκθεση στην Επιτροπή (Κανδηλάπτης, 1970).

Τα διδασκόμενα μαθήματα του Φροντιστηρίου Αργυρούπολης ήταν γενικά τα ίδια με τα διδασκόμενα στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας (Χατζησαββίδης, 2003).

Το Φροντιστήριο Αργυρούπολης αποτελούνταν από Δημοτική Σχολή και διτάξια Ελληνική (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007). Το 1836 ήταν Αλληλοδιδασκτικό δημοτικό σχολείο-Αρρεναγωγείο (Καούρης, 1999), όπου ο Π. Λευκόπουλος δίδαξε στο Φροντιστήριο Αργυρούπολης την αλληλοδιδασκτική μέθοδο το 1849 (Κανδηλάπτης, 1970· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007). Ο Π. Σιλβεστρίδης το 1863 καθιέρωσε την συνδιδασκτική μέθοδο, που οδήγησε στην ανάγκη αντιστοίχισης τάξεων και δασκάλων (Κανδηλάπτης, 1970· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007), ενώ το 1864 προστέθηκε ακόμα μια τάξη και ονομάστηκε συνδιδασκτικό. Στη συνέχεια προστέθηκαν οι τάξεις του Ελληνικού και το 1878 έγινε και Ημιγυμνάσιο (Καούρης, 1999· Πελαγίδης, 2004), ενώ το 1871 με την πρόσθεση και τρίτης τάξης στο Ελληνικό σχολείο συμπληρώθηκε ο πρώτος κύκλος της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Φωτιάδης, 2008). Το 1879 είχε πλήρη Αστική Σχολή και πέντε γυμνασιακές τάξεις με 12 καθηγητές και δασκάλους και πάνω από 300 τροφίμους (Κανδηλάπτης, 1937). Στην τελική του μορφή το Φροντιστήριο της Αργυρούπολης αποτελούνταν από έντεκα τάξεις, πέντε για το Δημοτικό Σχολείο, τρεις για το Ελληνικό ή Σχολαρχείο και τρεις για το Ημιγυμνάσιο. Από το 1873 και μετά προστέθηκε με δημοτικές τάξεις και νηπιαγωγείο (Καούρης, 1999) και το Παρθενγωγείο, που ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Γ. Κυριακίδη και εποπτεία του Μητροπολίτη Γερβάσιου (Κανδηλάπτης, 1970· Οικονομίδης, 1931· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007).

Μεγάλη ακμή του Φροντιστηρίου σημειώθηκε την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} και τα πρώτα 15 χρόνια του 20ού αιώνα. Το 1894 με πρωτοβουλία του διευθυντή Μητροπολίτη Γερβάσιου Σαρασίτη άρχισε να λειτουργεί ως επιμορφωτικό κέντρο για τους δασκάλους της περιοχής Χαλδίας, καταγράφηκαν οι τόμοι της βιβλιοθήκης του, η οποία μαζί με τη βιβλιοθήκη του Γεώργιου Κυριακίδη και του Μητροπολίτη Γερβάσιου Σουμελίδη αριθμούσε 5.000 τόμους χειρόγραφα και σπάνια συγγράμματα αρχαίας έκδοσης (Ανδρεάδης, 1964), και πραγματοποιήθηκαν πολλές βελτιώσεις στη λειτουργία του (Χατζησαββίδης, 2003). Το σχολικό έτος 1898-1899 δίδασκαν σε αυτό 12 εκπαιδευτικοί και φοιτούσαν περίπου 300 μαθητές (Λιουδάκη-Κυπραίου, 1982· Οικονομίδης, 1931), ενώ την ίδια εποχή περιλάμβανε μία τάξη Νηπιαγωγείου, τέσσερις τάξεις Δημοτικού και τρεις τάξεις Γυμνασίου, κατάσταση που διατηρήθηκε μέχρι το 1914, οπότε λόγω των πολέμων το φροντιστήριο ακολουθεί φθίνουσα πορεία, με επίταξη του κτιρίου από τη στρατιωτική διοίκηση (Βαλαβάνης, 1925), σύμπτυξη και συλλειτουργία με το Παρθενγωγείο Αργυρούπολης στο διδακτήριο του δεύτερου (Κανδηλάπτης, 1970· Λαζαρίδης, 1991) κατά διαταγή των Νεότουρκων

(Πελαγίδης, 1999, 2001, 2004), μέχρι το οριστικό κλείσιμό του το 1922 (Χατζησαββίδης, 2003). Την ίδια χρονιά έκλεισαν κατόπιν γενικής διαταγής όλα τα σχολεία των Ελλήνων και επιστρατεύθηκαν οι δάσκαλοι (Φιρτινίδης, 1994).

3.7. Η εκπαιδευτική κατάσταση στην επαρχία Αργυρούπολης

Εκτός τους διάφορους τύπους σχολείων και των σχολείων της *επί των Έξω Σχολείων Επιτροπής* της μητροπολιτικής περιφέρειας Τραπεζούντας, στα χωριά της περιφέρειας Αργυρουπόλεως λειτουργούσαν και αυτά που εποπτεύονταν με βάση το Επιτροπικό του 1858 από τον Κυριακίδη, τα οποία επιθεωρούνταν από αυτόν (Κανδηλάπτης, 1970) αναφορικά με τα διοριστήρια των δασκάλων, το πρόγραμμα σπουδών και τα σχολικά εγχειρίδια κατά την περίοδο 1854-1878 (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2007). Επίσης, τα σχολεία των Αδελφοτήτων ιδρύονταν από Συλλόγους ξενιτεμένων συμπατριωτών στις ιδιαίτερες πατρίδες τους με σκοπό την ενίσχυση της παιδείας στους τόπους καταγωγής τους και εγκατάστασης των οικογενειών τους, όπως για παράδειγμα η ίδρυση της Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Κρωμναίων το 1869 από Κρωμναίους κατοίκους Τραπεζούντας (Παρχαρίδης, *Ποντιακή Εστία*, τ.55:2702).

Στην επαρχία Αργυρούπολης, αποκλειστικά, λειτουργούσαν σχολεία που διοικούσαν και εποπτεύονταν από δασκάλους-Επιθεωρητές της πρωτεύουσας, οι οποίοι το καλοκαίρι στέλλονταν στα χωριά για να εποπτεύσουν τη λειτουργία των επαρχιακών σχολείων, ενώ συνέτασσαν εκθέσεις στα πλαίσια της επιθεώρησης για την κατάσταση της παιδείας (Οικονομίδης, 1931· Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου 2007). Στην επιθεώρηση των σχολικών πραγμάτων των σχολείων της επαρχίας ουσιαστικό ρόλο ασκούσε η Εξεταστική Επιτροπή, που αποτελούνταν από καθηγητές των Κεντρικών Σχολείων ή του Γυμνασίου Τραπεζούντος, οι οποίοι εκτελούσαν χρέη Επιθεωρητή σε προσδιορισμένες περιοχές, όπως για παράδειγμα ο Ίμεραίος καθηγητής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος Δ. Χρυσουλίδης που εξελέγη Επιθεωρητής των σχολείων Ίμερας, Κρώμνης και Λερίων. Υπάρχουν επίσης παραδείγματα τοπικών φορέων εξουσίας, όπως ήταν ο Σχολάρχης, που εκπλήρωνε πολλαπλούς ρόλους, ή η Εφορεία που λειτουργούσε ανεξάρτητα από τους θεσμούς της κοινότητας, όπως αυτό του Γ. Ιωαννίδη, σχολάρχη της Αστικής σχολής Ίμερας, ο οποίος λειτουργούσε ταυτόχρονα ως Έφορος Αναπληρωτής, ως Γραμματέας Δημογέροντας, Γραμματέας της Εφορείας και της Επιτροπής των ναών (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007).

3.8. Η Ίμερα.

Η Ίμερα ή Γήμερα της Χαλδίας χτίστηκε επί Βυζαντινής εποχής και πήρε το όνομα της από τον εξόριστο εκεί στρατηγό Ίμέριο. Αποτέλεσε το μεταίχμιο μεταξύ ασιατικών εθνών και της αυτοκρατορίας των Κομνηνών, ερημώθηκε στη συνέχεια και μετά την άλωση της Τραπεζούντας συνοικίσθηκε από τον Γεώργιο Ζουβάκ, που ίδρυσε την πρώτη ομώνυμη συνοικία της (Κανδηλάπτης, 1937β). Σύμφωνα με τον Γ. Παπαμιχαλόπουλο (1903:142-143) υπήρχε παράδοση ότι από εκεί είδαν τη θάλασσα οι Μύριοι του Ξενοφόντα και *«ότι τούτου ένεκα, του πόθου και του μέρου προς επάνοδον εις την πατρώαν γην, ωνόμασαν τον τόπον οι Έλληνες Ίμέραν»*.

Η Ίμερα ή Ίμερα κατά την δημόδη γλώσσα βρισκόταν στην περιφέρεια Αργυρούπολης (Σαμουηλίδης, 1992). Διοικητικά υπαγόταν στο θέμα της Χαλδίας και στη διοίκηση της Αργυρούπολης (Τανιμανίδης, 1988). Από τις εύανδρες, πλουσιότερες, πολυπληθέστερες, προοδευτικότερες και ανθηρότερες (Ροδάκης, 2004· Υγρόπουλος, 1983) κωμοπόλεις του Πόντου και της επαρχίας Χαλδίας, βρισκόταν στο νότιο τμήμα της Κρώμνης (Δομνηνός, 1896· Ιωαννίδης, 1870), από την οποία απείχε μισή ώρα (Παπαμιχαλόπουλος, 1903). Μαζί με τα χωριά Βαρενού, Παρτίν, Ποτάμι, Σταυρί και Χάραβα ήταν υποτελής στην Κρώμνη, σύμφωνα με τον *‘Κανονισμό της Κρώμνης και των υποτελών εις αυτήν χωρίων’* του 1852 (Τανιμανίδης, 1988· Φωτιάδης, 1996), που αναγνώριζε ως ανώτατη αρχή το *Κοινόν της Κρώμνης*, στο οποίο συμμετείχαν όλοι οι άνδρες (Μαυρίδης, 1991, τ.2). Αυτό ήταν υποχρεωμένο μετά την παρέλευση τριών ετών, δηλαδή το 1855, να συστήσει στην Ίμερα, τη Βαρενού και το Σταυρί τρία αλληλοδιδασκτικά σχολεία αξιοποιώντας τις προσόδους από κηδείες, γάμους, βαφτίσεις (Μαυρίδης, 1991, τ.2). Εκκλησιαστικά υπαγόταν στη μητρόπολη Χαλδίας, που έδρευε στην Αργυρούπολη (Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1950).

Βρισκόταν χτισμένη αμφιθεατρικά σε υψόμετρο 1500-2.000 μέτρων, επάνω στον ομώνυμο ποταμό, (Κανδηλάπτης, 1937β), που συνέβαλλε με το ποτάμι της Κρώμνης (Τριανταφυλλίδης, 1865), κοντά στο ιστορικό όρος Θήγη επάνω στις πλαγιές δύο υψωμάτων κάτω από τα οποία είχε αφετηρία ο ποταμός Γιαγλή-δερέ, παραπόταμος του Χαρσιώτη (Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1950). Γειτνιάζε με τα χωριά Σταυρί, Βαρενού, Παρτίν και Παξίν, που βρισκόταν γύρω από την Ίμερα και σε μικρή απόσταση από αυτήν (Τανιμανίδης, 1988). Απείχε 30 χιλιόμετρα από την Αργυρούπολη, 80 περίπου Νοτιοανατολικά της Τραπεζούντας

(Παπαμιχαλόπουλος, 1903· Φωστηρόπουλος, 1941). Μπορούσε να καυχηθεί όσο λίγα μεγαλοχώρια όπως εκείνη για την αμιγή ελληνικότητα και την προοδευτικότητα των 1.500 κατοίκων της (Ροδάκης, 2004· Φωστηρόπουλος, 1950). Είχε γύρω στις 400 οικογένειες με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό (Δομνηνός, 1896· Ελευθεριάδης, 1903· Ιωαννίδης, 1870· Κανδηλάπτης, 1937β· Τριανταφυλλίδης, 1866) από 600, που είχε παλαιότερα (Κανδηλάπτης, 1937β), 300 περίπου πριν τον Ευρωπαϊκό πόλεμο και 120 την περίοδο του ξεριζωμού και της Ανταλλαγής (Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1941), πέντε εκκλησίες, καλοχτισμένα σπίτια, Ελληνοαλληλοδιδασκατικό σχολείο (Ιωαννίδης, 1870), ένα γυναικείο μοναστήρι και αρκετά παρεκκλήσια, (Τανιμανίδης, 1988· Τριανταφυλλίδης, 1866· Χαιρόπουλος, 1992).

Η Ιμέρα με τις λευκές οικίες της από μακριά παρουσίαζε όψη πολίχνης, περιλάμβανε πέντε συνεχόμενες ενορίες (Καθημερετίων, Ζιτράντων, Τζακαλινάντων, Γιαννάντων, Ζουβακάντων) και τρεις άλλες σε ημίωρη απόσταση (Λειβάδ', Θωμάντων, Μαντρία), ενώ κάθε ενορία διατηρούσε τον ναό της και πολλά παρεκκλήσια (Φωστηρόπουλος, 1941, 1950). Διαιρούνταν στις εξής συνοικίες: 1) Της κυρίως Ίμερας στο κέντρο του χωριού ή συνοικία της Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου) ή Ζητράντων, 2) Αγίου Γεωργίου ή Καθημερετίων στην Κάτω Ίμερα, 3) Χαλδογιαννάντων και Τσακαλινάντων στην Άνω Ίμερα με ναό τον Άγιο Δημήτριο. Οι τρεις αυτές ενορίες βρισκόταν στην πλευρά του πρώτου βουνού (Φωστηρόπουλος, 1941). 4) Ζουβακάντων με ναό τον Άγιο Γεώργιο και 5) Γιαννάντων με ναό τον Άγιο Βασίλειο, στην άλλη πλευρά του βουνού (Φωστηρόπουλος, 1941), 6) Μανδρία, ανατολικά της Ιμέρας πέρα από το ποτάμι με ναό τον Άγιο Κωνσταντίνο, 7) Λειβαδόπον (ή Λειβάδ') στα δυτικά με ναό τον Άγιο Γεώργιο, 8) Θωμάντων (ή Ναζηράντων) νότια και απέναντι από τις δύο προηγούμενες, από την άλλη πλευρά του ποταμού, με ναό τον Άγιο Κωνσταντίνο (Κανδηλάπτης, 1937β· Πελαγίδης, 1999, 2004· Τανιμανίδης, 1988· Φωστηρόπουλος, 1941· Χατζηαντωνίου, 1999).

Η κυρίως Ίμερα, διαιρεμένη σε μικρή και μεγάλη Ίμερα οριζόμενες από τον διερχόμενο ποταμό (Δομνηνός, 1896), αποτελούνταν από τις ενορίες της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου με μεγαλοπρεπείς ομώνυμους ναούς (Γεωργιάδης, 1991, τ.2), που ιδρύθηκαν από τους Ιμεραίους και την μερική συνδρομή του κατά το έτος 1713 Ματέν Εμίνη της Αργυρούπολης Σαρή Μεχμέτ αγά, λόγω της εκτίμησής του για τους Ιμεραίους μεταλλωρύχους, με φερμάνι του ναού της Τσιμεράς της Μούζαινας και με

την συναίνεση του θρησκευτικού αρχηγού των Μεβλεβήδων της Αργυρούπολης (Κανδηλάπτης, 1937β).

Στο κέντρο της υπήρχε ανθηρή αγορά, διατηρούσε Φιλόπτωχο Αδελφότητα, η οποία προσέφερε ενίσχυση σε άπορους και στρατευθέντες νέους κατά την εποχή των διωγμών του Πόντου, ενώ συνεχιστής του έργου της είναι η *‘Αδελφότης Ιμεραίων’* στη Θεσσαλονίκη (Φωστηρόπουλος, 1950). Στην περιφέρεια της Ίμερας υπήρχαν άλλα δέκα χωριά με 700 σπίτια και 3.500 κατοίκους με ελληνικό πληθυσμό τα Γιαγλίντερε, Μουσάντων, Ρουσίον, Λυκάστ’, Παρτίν, Βαρενού, Νατσαράντων, Ζιγανίτα, Παζπέν, Μόλαλη με τουρκικό, Υφιράντων, Σινάντων με ανάμεικτο (Γεωργιάδης, 1991· Πελαγίδης, 1999).

Οι κάτοικοί της ήταν όλοι Έλληνες πλην λίγων οικογενειών της ενορίας Θωμάντων, που και αυτές ήταν ελληνικής καταγωγής και είχαν αλλαξοπιστήσει. (Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1941, 1950). Εξαιτίας του ορεινού τόπου επιδόθηκαν επιτυχώς στην κτηνοτροφία (Κανδηλάπτης, 1937β), ελάχιστοι συντηρούνταν από τοπικούς πόρους προερχόμενους από το μικροεμπόριο και την γεωργοκτηνοτροφία, ενώ αποζούσαν από τους πόρους που προέρχονταν από τους ξενιτεμένους και τους μετανάστες της (Υγρόπουλος, 1983). Περίφημα ήταν τα παρχάρια της Ίμερας, κατάφυτα από μυρίπνοα άνθη, τα δάση, τα κρυστάλλινα νερά και τα προϊόντα των οπωροφόρων κήπων της (Φωστηρόπουλος, 1950), τα μεγαλοπρεπή και καθαρά οικήματά της (Κανδηλάπτης, 1937β).

Οι φιλόπονοι Ιμεραίοι, προσλαμβανόμενοι από τον γενικό αρχιμεταλλουργό Ιωάννη Λογοθέτη Σαρασίτη και επί Ματέν-Εμινή Καρά Σελίμ αγά κατά το 1692, διέπρεψαν ως άριστοι παραστάτες και παλτατσίδες (Κανδηλάπτης, 1937β). Την εποχή της ακμής των μεταλλείων εργάζονταν στα μεταλλεία της Κρώμνης ως παραστάτες (έπλεναν το μετάλλευμα) (Γεωργιάδης, 1991, τ.2· Παρχαρίδης, 1912), ενώ μετά την παρακμή τους οι αποδημούντες εργάζονταν στο εσωτερικό της Τουρκίας κυρίως στο Ερζερούμ, το Ερζιγκιάν, τη Μαλάτεια και την Αργόνη, όπου ασχολούνταν με την οικοδομική, την αρτοποιία, τη σιδηρουργία και το μικροεμπόριο (Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1941). Διακρίθηκαν ως άριστοι χτίστες στην Ανατολή χτίζοντας ναούς, λουτράνες, γέφυρες, τεμένη, όπως ο Κάλφας Κοσμάς Κοσμίδης, ο Π. Καματσίδης, Τσαφράσκ και οι Σατατάδες (Κανδηλάπτης, 1937β), αλλά και ως έμποροι ή κτίστες και ιδιαίτερα ως μεταλλουργοί στις ρωσικές περιοχές της Τιφλίδας και του Καυκάσου, όπου ίδρυσαν πολλές αποικίες (Ιωαννίδης, 1870). Από τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878, που το μεταναστευτικό ρεύμα στράφηκε

προς τη Ρωσία, πολύ λίγοι εξακολούθησαν να μεταναστεύουν στο εσωτερικό, ενώ οι Ιμεραίοι απέκτησαν οικονομική επιφάνεια χάρη στην ευφυΐα και τη φιλοπονία τους, ώστε κατά τα έτη πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο να μην υπάρχει άπορος στο χωριό. Από τις αρχές του 20ού αιώνα οι ξενιτεμένοι Ιμεραίοι έπαψαν να πηγαινοέρχονται σποραδικά στην ξενιτιά και η μετανάστευση έλαβε οικογενειακό χαρακτήρα (Φωστηρόπουλος, 1941).

Η εύανδρος Ίμερα ανέδειξε Μητροπολίτες, Αρχιερείς Θεοδοσιουπόλεως (Μελανοφρύδης, 1936), καθηγητές, δασκάλους, μεταλλουργούς, τεχνίτες, επιστήμονες, όπως ο Μιχαήλ Γαληνός (Φωστηρόπουλος, 1950) και διακριθέντες ομογενείς σε διάφορες πόλεις της Ρωσίας, όπως ο Μάραντος, κάτοχος περιουσίας άνω των 40.000 στο Βλαδικαυκάς (Μελανοφρύδης, 1936). Μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1878 το μεταναστευτικό ρεύμα στράφηκε προς τη Ρωσία και ελάχιστοι μετακινούνταν πλέον στο εσωτερικό της Ανατολής (Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1950). Άνθρωποι φιλότιμοι, φιλόμουσοι, εθνικόφρονες, σοβαροί, συντηρητικοί και τίμιοι στις συναλλαγές τους προόδευσαν στον εμπορικό ή επιχειρηματικό τομέα και διέπρεψαν στην Τραπεζούντα, το Βατούμ, το Βακού, το Βλαδικαυκάς, την Πιατιγόρσκη, την Τασκένδη ακόμη και την Ιαπωνία, με στόχο να πλουτίσουν έντιμα στην ξενιτιά και επανερχόμενοι στην πατρίδα να υποστηρίξουν τα σχολεία τους, τα οποία περιέβαλλαν με πατρική στοργή (Κανδηλάπτης, 1937β).

Η Ίμερα μαζί με την γειτονική της Κρώμνη αποτέλεσε θέρετρο (Ανδρεάδης, 1964· Χατζηαντωνίου, 1999) των εύπορων Τραπεζουντίων χάρη στο εξαιρετικό και υγιεινό της κλίμα, τα μυρίπνοα άνθη των βουνών, τα καθαρά νερά, τα μαγευτικά δάση και τον καταγάλανο ουρανό, όπου οι ασθένειες σπάνιζαν (Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1941). Στους ναούς και τα παρεκκλήσια της τελούνταν πανηγύρεις, όπως της Κεντρικής Παναγίας, του Αγίου Γεωργίου, του Αγίου Δημητρίου, του Αγίου Ιωάννη, του Προφήτη Ηλία, του Αγίου Κωνσταντίνου, της Παναγίας Αερεμίτσας, της Ανάληψης κ.ά., όπου συνέρρεαν πολλοί προσκυνητές από τα περίχωρα (Φωστηρόπουλος, 1950). Στην Ίμερα και Κρώμνη, όπως και στην Σάντα υπήρχαν ωραία σπίτια, οι κάτοικοι της περιοχής ήταν φιλόξενοι και χρησιμοποιούσαν την πιο καθαρή διάλεκτο του Πόντου και περισσότερες αρχαιοπρεπείς λέξεις (Ανδρεάδης, 1964·Ιωαννίδης, 1870).

3.9. Η Μονή Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου

Ο μοναχισμός στον Πόντο σημείωσε μεγάλη κίνηση σε όλες τις εποχές με πλήθος μονών, οι οποίες, αν και παρήκμασαν τον 19^ο αιώνα, ανέδειξαν μεγάλες προσωπικότητες και έπαιξαν σπουδαίο ιστορικό, εθνικό, θρησκευτικό και εκπολιτιστικό ρόλο (Ανδρεάδης, 1964). Η περιοχή της Αργυρούπολης αριθμούσε πολλά μοναστήρια μεταξύ των οποίων ονομαστά ήταν του Αγίου Γεωργίου Χουτουρά, το Μοναστήρι Χάρσερας του Αγίου Γεωργίου, της Γεμουράς Αγίου Γεωργίου (Ανδρεάδης, 1964), της Παναγίας Γουμερά, του Αγίου Γεωργίου Χαλιναρά, του Αγίου Γεωργίου Χουτουρά, της Παναγίας Κρεμαστής, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου Ίμερας (Πελαγίδης, 2004).

Σε ωραία τοποθεσία πάνω από την Ίμερα (Ιωαννίδης, 1870· Τριανταφυλλίδης, 1866) στο δρόμο για την Κρώμνη (Φωστηρόπουλος, 1941) και στις υπώρειες του όρους Προφήτη Ηλία, σε γραφική θέση και καταπράσινο περιβάλλον με ψυχρή και διαυγή πηγή, θαυμαστό νερό και δροσερό αέρα (Κανδηλάπτης, 1929· Παπαμιχαλόπουλος, 1903· Τανιμανίδης, 1988) βρισκόταν η γυναικεία σταυροπηγιακή και στη συνέχεια ενοριακή Μονή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Δομνηνός, 1896), που προικίστηκε από αρχοντικούς οίκους της Αργυρούπολης και ιδιαίτερα των Σαρασιτών (Κανδηλάπτης, 1937β). Πιθανότατα ιδρύθηκε αρχικά την εποχή των Κομνηνών (Φωστηρόπουλος, 1939) και στη συνέχεια το 1710 από τον δέκατο τέταρτο Γενικό Αρχιμεταλλουργό Ιγνάτιο παπα-Ιωσήφ Σαρασίτη (Bryer, 1988· Σαμουηλίδης, 1992).

Πολλές φορές η μονή ερημώθηκε, αλλά χτίστηκε στα μέσα του 18^{ου} αιώνα από τρεις αδελφές που απαρνήθηκαν τον κοινωνικό βίο και μόνασαν εκεί (Κανδηλάπτης, 1929). Αρωγός στο έργο τους στάθηκε ο Γενικός Αρχιμεταλλουργός Ιγνάτιος Σαρασίτης¹ με τη σύζυγό του, ενώ με την πάροδο του χρόνου με την προστασία και άλλων ευαγών οίκων της Αργυρούπολης, όπως των Ρατόπουλων, Ζαμανών, Αλτιπαρμακιδών, κ.ά., έγινε μία από τις διαπρεπείς μονές του Πόντου προσφέροντας πολλές υπηρεσίες στον περίοικο Ελληνισμό τα χρόνια των

---

¹Εκείνη την εποχή ο Ιγνάτιος Σαρασίτης μαζί με τη σύζυγό του έτυχε να επιστρέφουν από προσκύνημα στην Παναγία Σουμελά και τυχαία να επισκεφθούν το σχεδόν κατεστραμμένο μοναστήρι της Ίμερας. Ο λιτός βίος των μοναζουσών προκάλεσε εντύπωση στην αρχόντισσα, η οποία σύγκρινε τα στολισμένα με χρυσό και διαμάντια πολυτελή της ενδύματα με την ένδεια των καλογριών και, αφού παρακάλεσε τον σύζυγό της να λάβει υπό την προστασία του τη μονή, αφιέρωσε τα ενδύματά της, ακολουθώντας το θρησκευτικό έθιμο του Πόντου κατά το οποίο οι πλούσιες γυναίκες, που φορούσαν πολυτελείς ενδυμασίες, προσερχόμενες στις πανηγύρεις τις αφιέρωναν στους ναούς ή τις χάριζαν στους φτωχούς. Σύμφωνα με παράδοση το μοναστήρι χτίστηκε με την πώληση της στολής εκείνης (Κανδηλάπτης, 1929:88).

καταδιωγμών (Κανδηλάπτης, 1929). Το μοναστήρι χτίστηκε στη θέση του παλιού ομώνυμου ναού, του οποίου οι βυζαντινές εικόνες μαρτυρούσαν την επί Κομνηνών θεμελίωση του. Σύμφωνα με τον Α. Φωστηρόπουλο (1939) *"Εις την ίδιαν θέσιν ήτο παλαιός κομψότατος ναίσκος κεκοσμημένος με βυζαντινός εικόνας εξωγραφισμένας επί της πλευράς του. Οι παλαιότεροι δε ανέφερον, ότι επί τοίχου του ναού εκείνου ήτο κεχαραγμένον το όνομα μίας αυτοκράτειρας των Κομνηνών, Θεοδώρας."*

Η μονή αποτέλεσε κέντρο της θρησκευτικής και πολιτιστικής ζωής ολόκληρης της κοιλάδας του Γιαγκλή Ντερέ, ενώ η ηγουμένη Ρωξάνη συνέβαλε στην ανέγερση του νέου ναού το 1859 (Bryer, 1988). Επάνω στο αέτωμα της εισόδου του Ιερού Ναού της Μονής, της οποίας εργοδηγός φέρεται ο Ιμεραίος Γρηγόριος Χρυσουλίδης, σε μαρμάρινη πλάκα χαραχτηκε η επιγραφή: ΟΙΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΞΟΥ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΚΑΙ ΒΑΠΤΙΣΤΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΓΗΜΕΡΑΣ ΕΠΙ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΑΜΠΙΝΤΟΥΛ ΜΕΤΖΙΤ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΧΑΛΔΙΑΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΩΝ ΤΗΣ Κ. ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΡΩΞΑΝΗΣ ΡΑΤΠ... ΚΑΙ ΣΥΝ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΜΗΝ/ ΜΑΪΟΣ 1 ΕΤΟΣ 1859 (Τανιμανίδης, 1988· Κουτσουπιάς, 2002).

Για την οικοδόμηση του ναού² οι Αργυροπολίτες συνέδραμαν με χορηγίες που αξιοποίησε η ηγουμένη Ρωξάνη (1859-1869), η οποία έχτισε και επίπλωσε πολλά δωμάτια, όπου διέμεναν οι δεκαπέντε μοναχές (Ιωαννίδης, 1970) που υπηρετούσαν τη μονή, και φιλοξενούνταν σημαίνουσες προσωπικότητες της Αργυρούπολης, με σημαντικότερο τον Αργυροπολίτη διευθυντή των Φροντιστηρίων Τραπεζούντας και Αργυρούπολης Γεώργιο Κυριακίδη, που κατά τη διετία 1860-1862 χρησιμοποιούσε τη μονή ως τόπο συσκέψεων και διέθεσε 2.000 γρόσια για να χτιστεί ένα *"λαμπρό διαμέρισμα, όπερ έφερε το όνομα του"* (Κανδηλάπτης, 1953: 2147· Κουτσουπιάς, 2002:198).

Το μοναστήρι είχε 25 δωμάτια, 12-15 μοναχές, πηγή που υδροδοτούσε την Ιμέρα, καθώς και πολλά ερείπια φρουρίων διάσπαρτα σε οχυρωμένες τοποθεσίες

---

²Ο Π. Τανιμανίδης (1988) βασισμένος σε μαρτυρία του Ιμεραίου Μουσικίδη Ζαχαρία αναφέρει ότι, επειδή δεν υπήρχε φιρμάνι που επέτρεπε την ανέγερση του Αγίου Ιωάννη, καθώς για την ανοικοδόμηση ή τις επιδιορθώσεις ενός ναού χρειαζόταν άδεια από τις αρμόδιες κρατικές αρχές, το μοναστήρι οικοδομήθηκε με το φιρμάνι του χωριού Τσιμερά, επί εποχής Αμπτούλ Μετζίτ και επί Μητροπολίτη Χαλδίας Θεόφιλου το 1859, είτε λόγω αβλεψίας των εντεταλμένων ελεγκτών αναφορικά με τη διαφορά των ομώνυμων Τσιμεράς-Γήμερας, είτε γιατί χρησιμοποιήθηκε το μέσο της δωροδοκίας.

(Ιωαννίδης, 1870). Επειδή βρισκόταν σε ασφαλή τοποθεσία μακριά από επικίνδυνα βλέμματα, στη μονή λαμβάνονταν σπουδαία βουλεύματα από τους θρησκευτικούς ηγέτες της Χαλδίας, όπως η απόφαση της ανακήρυξης των διπίστων ως ορθόδοξων Ελλήνων (Κανδηλάπτης, 1937). Επιπλέον, στο χώρο της μονής λήφθηκαν σπουδαίες αποφάσεις σχετικά με εκπαιδευτικά και εθνικά θέματα ζωτικής σημασίας για την επαρχία Χαλδίας (Κανδηλάπτης, 1953: 2147), ενώ η μονή διέθετε και αξιόλογη βιβλιοθήκη με πολύτιμα χειρόγραφα, τα οποία υπεξείρασε ο αρχαιολόγος Ουσπένσκι επί ρωσικής κατοχής (Κουτσοπιάς, 2002).

Η μονή αποτέλεσε εστία μοναστηριακής ζωής και αλληλοβοήθειας, καταφύγιο και προστασία οδοιπόρων, απόρων, φυγόστρατων και καταδιωγμένων από τον κατακτητή, κέντρο φιλοξενίας και θέρετρο οικογενειών από την Τραπεζούντα (Φωστηρόπουλος, 1941, 1950), εστία χριστιανικής αγάπης που δεν διέκρινε Χριστιανούς και Μουσουλμάνους, ενώ προκάλεσε το θαυμασμό και τον έπαινο Μητροπολιτών, Πατριαρχών και τουρκικών αρχών (Τανιμανίδης, 1988). Αποτέλεσε καύχημα των Ίμεραίων και πνευματική εστία, ενώ διατηρούσε την παράδοση και το Τυπικό, που αφορούσε την κοινή προσευχή, τις ακολουθίες, τις Ώρες, τον Εσπρινό-Απόδειπνο-Μεσονυκτικό, τον Όρθρο, τις Αγρυπνίες, κ.ά. (Τανιμανίδης, 1988). Οι προσκυνητές φιλοξενούνταν σε δέκα νέα οικήματα, δωρεά στη μονή της συζύγου του Αντρέα Σιμωνόφ Αρτεμησίας από την Κρώμνη, ενώ υπήρχε ευρύχωρο προαύλιο (Τανιμανίδης, 1988) και, έξω από τα κτίσματα της μονής, πηγή με άφθονα κρυσταλλικά και ορμητικά νερά, που υδροδοτούσαν τις κεντρικές ενορίες της Ίμερας (Υγρόπουλος, 1983)

Μετά το 1922 το μοναστήρι κάηκε, ενώ σώθηκε η εκκλησία χωρίς τον μεγαλόσταυρο του τρούλου. Μετά την Ανταλλαγή οι Τούρκοι το χρησιμοποίησαν ως μάντρα, ενώ λιγόστεψε και το άλλοτε άφθονο νερό της πηγής του Αγίου Ιωάννου (Τανιμανίδης, 1988). Σήμερα εκκλησία της μονής του Αγίου Ιωάννη είναι σταύλος αγελάδων και η καταστραμμένη στέγη της είναι επισκευασμένη με σκυρόδεμα (Bryer, 1988).

3.10. Η εκπαίδευση στην Ίμερα.

Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού υπάρχει διαχρονική παρουσία και εξέλιξη του σχολείου της Ίμερας. Η Ίμερα γύρω στο 1866 αριθμούσε 400 οικογένειες και είχε ένα Ελληνοαλληλοδιδακτικό Σχολείο (Τριανταφυλλίδης, 1866). Κατά το 1870 υπήρχε ένα Αλληλοδιδακτικό Σχολείο (Ιωαννίδης, 1988). Στα 1896 και

μέχρι το 1906 (Λαζαρίδης, 1988) είχε 400 οικογένειες, ένα εξατάξιο Πλήρες Δημοτικό Σχολείο και τρεις δασκάλους (Δομνηνός, 1896). Μέχρι το 1918 το σχολείο είχε εξελιχθεί σε Πλήρη Αστική Σχολή με πέντε Δασκάλους (Κανδηλάπτης, 1937β· Λαζαρίδης, 1988).

Η Ιμέρα αποτέλεσε μία από τις έξι κοινότητες της επαρχίας Χαλδίας, που προήγαγε τη διάδοση των γραμμάτων έχοντας καλές σχολές και λογίους, όπως ο Μητροπολίτης Θεοδοσιουπόλεως Ιάκωβος (1705-1712), ο Δημήτριος Χρυσουλίδης, διευθυντής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας το 1918-1919, ο Μητροπολίτης Θεοδοσιουπόλεως Τιμόθεος Ευθυβούλης, ο ηγούμενος Χουτουράς από τον οίκο των Χρυσουλιδών Κύριλλος ο Α΄, (1853-1876) και τους δασκάλους Γ. Ευθυβούλη, Γ. Ιωαννίδη, Ι. Ποιμενίδη, Ι. Ευθυβούλη και Ευδοκία μοναχή Παπά Αποστόλου, που δίδαξαν στα κέντρα του ελληνισμού του Πόντου, την Τραπεζούντα, την Αργυρούπολη, την Κερασούντα και το Βατούμ (Κανδηλάπτης, 1937β).

Για πολλά χρόνια τα μαθήματα διεξάγονταν σε οικίες από σχετικά εγγράμματους που χρησιμοποιούσαν τις παλιές μεθόδους διδασκαλίας. Μετά την εκμάθηση του αλφάβητου και του συλλαβισμού ακολουθούσε η ανάγνωση και η αποστήθιση από το Ψαλτήρι, την Οκτώηχο και το Γεροστάθη (Τανιμανίδης, 1988). Μετά την ανέγερση της σχολής διορίστηκαν τακτικοί δάσκαλοι (Φωστηρόπουλος, 1941), ωστόσο η διδασκαλία γινόταν πλημμελώς με πρωτογενή μέθοδο, ενώ οι εφαρμοζόμενες ποινές ήταν αυστηρές, όπως η υποχρεωτική αποστήθιση πολλών σελίδων, η κράτηση των μαθητών στις αίθουσες χωρίς διάλειμμα, το ξυλοκόπημα, η ορθοστασία σε ένα πόδι και με τα χέρια πάνω, η φυλάκιση στο υπόγειο κ.ά. Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και λίγο πριν την Ανταλλαγή η κατάσταση βελτιώθηκε καθώς εφαρμόζονταν παιδαγωγικότερες μέθοδοι, με την προσήκουσα όμως αυστηρότητα, και την οργάνωση της Σχολής ανέλαβαν με ζήλο έφοροι από τους νεότερους ανθρώπους του χωριού (Τανιμανίδης, 1988· Φωστηρόπουλος, 1941). Απαγορεύτηκαν οι βάρβαρες ποινές, καθιερώθηκαν τα διαλείμματα, προσλήφθηκαν νέοι δάσκαλοι και η σχολή έγινε πλήρης επτατάξια (Φωστηρόπουλος, 1941). Επί των ημερών του Βασιλείου Τικτόπουλου ως διευθυντή του σχολείου της Ιμέρας καθιερώθηκαν τα μαθήματα της Ωδικής και της Γυμναστικής (Υγρόπουλος, 1983).

Στα 1872 - 1875 χτίστηκε στο κέντρο του χωριού λίγο πιο πάνω από την αγορά, σε θέση πανοραμική (Υγρόπουλος, 1983), γραφικότερη και κατάφυτη (Φωστηρόπουλος, 1941) το διδακτήριο του τετρατάξιου (Χαιρόπουλος, 1992) Αλληλοδιδασκτικού (Ιωαννίδης, 1870) σχολείου της Ίμερας, που περιλάμβανε

τέσσερις αίθουσες, από τις οποίες η μεγαλύτερη χρησιμοποιούνταν και ως αίθουσα τελετών και κοινοτικών συνεδριάσεων, ενώ η μικρότερη είχε βιβλιοθήκη με σχολικά βιβλία, τη σειρά του Συλλόγου προς διάδοση ωφελίμων βιβλίων, τη σειρά των εκδόσεων Μαρασλή, κ.ά. (Λαζαρίδης, 1988· Τανιμανίδης, 1988· Υγρόπουλος, 1983· Φωστηρόπουλος, 1941). Το σχολικό κτήριο διακρίνονταν για τον όγκο και την ωραία εμφάνισή του, η οποία προκάλεσε το θαυμασμό του καταδιωκόμενου από τον ρωσικό στρατό κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο αρχιστράτηγου του ανατολικού μετώπου Βεχίπ πασά (Ιωαννίδης, *Ποντιακή Εστία*)³.

Το Σχολείο της Ίμερας, με πέντε δασκάλους και βιβλιοθήκη (Κανδηλάπτης, 1937β), λειτουργούσε ως Επτατάξιος Κεντρική Αστική Σχολή, με παράρτημα στο Λειβάδι (Φωστηρόπουλος, 1950, τ. 5), είχε καλή φήμη χάρη στο διδακτικό προσωπικό και τη φιλομάθεια των μαθητών και θεωρούνταν η καλύτερη μετά το Ημιγυμνάσιο της Αργυρούπολης (Καούρης, 1999· Κουτσουπιάς, 2002· Τανιμανίδης, 1988· Φωστηρόπουλος, 1941, 1950). Αποτελούσε κύριο μέλημα των κατοίκων και προόδευσε ιδιαίτερα από την εποχή που ο Γεώργιος Κυριακίδης Παπαδόπουλος επέβαλε τους σχολικούς κανονισμούς, οι οποίοι διατηρούνταν και κατά τα επόμενα χρόνια (Κανδηλάπτης, 1912).

Το σχολικό έτος έληγε τον Ιούνιο εκάστου έτους, ωστόσο τα σχολεία της περιοχής της Ίμερας έκλειναν στις 10 Ιουλίου, γιατί περίμεναν να έρθει από την Τραπεζούντα η εξεταστική επιτροπή για την εποπτεία της προόδου των σχολείων και τη διενέργεια των εξετάσεων, ενώ πολλοί καθηγητές παραθέριζαν στην Ίμερα και τη γειτονική της Κρώμνη (Κανδηλάπτης, 1912:1697). Μια Κυριακή εντός του Ιουλίου διενεργούνταν οι εξετάσεις των μαθητών του σχολείου της Ίμερας ενώπιον εξεταστικής επιτροπής αποτελούμενης από επιφανείς δασκάλους, η οποία συνέχαιρε τους διδάσκοντες του σχολείου για τις επιτυχείς απαντήσεις των μαθητών, καθώς επίσης και τους εφόρους και όλους τους παριστάμενους Ίμεραίους για τις καταβαλλόμενες προσπάθειες υπέρ του σχολείου. Η ίδια επιτροπή ακολούθως διενεργούσε τις εξετάσεις των μαθητών των σχολείων και στις άλλες ενορίες της

---

³ Ο Βεχίπ πασάς μαζί με το επιτελείο του έφτασε το 1915 στο κέντρο της Ίμερας και συνομίλησε με τους προύχοντες του χωριού, αφού προηγουμένως απαγόρευσε την είσοδο των στρατιωτών του προς αποφυγήν εκτρόπων (Ιωαννίδης, *Ποντιακή Εστία*), ενώ δεν έκρυψε από τους επιτελείς του το θαυμασμό του για την φιλομουσία των Ίμεραίων και την πικρία του για την μειονεκτική θέση της εκπαίδευσης των ομοεθνών του (Φωστηρόπουλος, 1941:153).

Ιμέρας, ενώ απένειμε στους επιμελείς μαθητές ως βραβεία βιβλία, τα οποία έστειλε ο Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος 'Ξενοφών' (Φωστηρόπουλος, 1885).

Οι οικονομικοί πόροι του σχολείου προέρχονταν από τους ετήσιους ειδικούς δίσκους, τις δωρεές, τους εράνους, τις συνδρομές των μαθητών, τα κληροδοτήματα, τους ειδικούς ετήσιους δίσκους, τα έσοδα ενοριών, τα έσοδα από γιορτές και κάλαντα, τα εμβάσματα και τις δωρεές των απόδημων, που έστελναν το υστέρημά τους κάθε χρόνο την ημέρα της εορτής των Τριών Ιεραρχών (Κουτσουπιάς, 2002· Τανιμανίδης, 1988). Σε μία τέτοια τελετή το ποσό των εράνων ανήλθε πάνω από εκατό λίρες (Φωστηρόπουλος, 1941). Επίσης, υπέρ του σχολείου καθιερώθηκε το κέρδος της μονοπωλιακής κατανάλωσης οινοπνευματωδών ποτών (Καούρης, 1999· Τανιμανίδης, 1988), τα οποία αποθηκεύονταν στο υπόγειό του, αλλά και οι εισπράξεις των παγκαριών των εκκλησιών του κέντρου, της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου. Κατά τα τελευταία χρόνια η περιουσία της σχολής ανέρχονταν στις 2.000 λίρες σε μετρητά και ακίνητα (Φωστηρόπουλος, 1941). Τα τελευταία χρόνια το σχολείο, χάρη στην καλή διαχείριση τη Σχολικής Εφορίας, απέκτησε κεφάλαιο 10.000 χρυσών λιρών και χάρη στην οικονομική ενίσχυση του Ιμεραίου στην καταγωγή ισόβιου δήμαρχου Κρασαναβότσκι (Κανδηλάπτης, 1937β· Υγρόπουλος, 1983) και επιστήθιου φίλου του αρχιστράτηγου Κουροπάτκιν (Κανδηλάπτης, 1937β), Γεώργιου Κορσαββίδη, ένα κτήμα αξίας 60.000 ρουβλίων στη ρωσική πόλη Κρασαναβότσκι (Τανιμανίδης, 1988).

Τέλος, η σχολή της Ιμέρας στάθηκε αρωγός των απόρων κατοίκων του χωριού και κυρίως των στρατευθέντων και των απελαθέντων κατά τον πόλεμο, υπέρ των οποίων κατέβαλε γύρω στις 100 χρυσές και 1.000 χάρτινες λίρες ως αντισηκώματα και βοηθήματα (Λαζαρίδης, 1988· Φωστηρόπουλος, 1941).

3.11. Η Ιμέρα κατά τα τελευταία έτη μέχρι την τελική έξοδο το 1923

Η Ιμέρα πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο απολάμβανε προνομιούχο, αυτόνομη και ήσυχη ζωή και μόνο η εμφάνιση των φορολογικών υπαλλήλων θύμιζε την τουρκική δουλειά, λόγω της αμιγούς ελληνικότητας, και της απομακρυσμένης θέσης της από την έδρα των τουρκικών αρχών, των οποίων εκπρόσωποι δεν παρέμεναν σε αυτήν (Φωστηρόπουλος, 1941). Ωστόσο, το 1914 διατάχθηκε γενική επιτράτευση που είχε φοβερές συνέπειες για τους στρατευμένους νέους, κακομεταχείριση, εξευτελισμούς, αρρώστειες και κακουχίες, με αποτέλεσμα την λιποταξία και την ανακήρυξή τους σε φυγόστρατους, οι οποίοι σε περίπτωση σύλληψης υποβάλλονταν σε βασανιστήρια και

ξυλοδαρμούς (Φιρτινίδης, 1994). Κατά τα τελευταία χρόνια του πολέμου εφαρμόστηκαν από τις τουρκικές αρχές εκτοπισμοί του ανδρικού πληθυσμού⁴, αγγαρείες σε στρατιωτικά έργα και οικονομικές απαιτήσεις, που τερματίστηκαν με την προέλαση των Ρωσικών στρατευμάτων, τα οποία κατέλαβαν την Ίμερα τον Ιούλιο του 1916 με εκδηλώσεις έξαλλης χαράς των κατοίκων (Φιρτινίδης, 1994· Φωστηρόπουλος, 1941), οι οποίοι τραγουδούσαν πανηγυρίζοντας (Ιωαννίδης, Π.Ε, τ.63-64): *‘ Η Γίμερα η Γίμερα έμορφον πολιτεία/ αν αξιών’ατο ο Θεός θα γίνεται Ρουσσία’*.

Με τη διάνοιξη της συγκοινωνίας με την Τσαρική Ρωσία, που σκόπευε να καταλάβει όλη την Μ. Ασία και να φτάσει στην Κωνσταντινούπολη (Φιρτινίδης, 1994), οι περισσότεροι επέστρεψαν στην απελευθερωθείσα πατρίδα, ενώ η χάραξη της σιδηροδρομικής γραμμής Τραπεζούντας-Ερζερούμ, που θα διέρχονταν επάνω από το χωριό, δημιούργησε την εντύπωση της επίλυσης του μεταναστευτικού ζητήματος με την επιτόπια εξασφάλιση εργασίας (Φωστηρόπουλος, 1941).

Η Ρωσική Επανάσταση και η συνακόλουθη εγκατάλειψη του μετώπου από το Ρωσικό στρατό σήμανε την επάνοδο των Τούρκων το Φεβρουάριο του 1918, η χαώδης όμως κατάσταση που επικράτησε στη Ρωσία οδήγησαν τους Ίμεραίους στην απόφαση να μην εγκαταλείψουν την πατρίδα τους. Κατά το δίμηνο διάστημα από την ρωσική οπισθοχώρηση μέχρι την τουρκική ανακατοχή η Ίμερα απέφυγε τις επιδρομές των Τουρκικών συμμοριών, που λήστευαν τα γύρω χωριά, λόγω του έγκαιρου εξοπλισμού και της συστηματικής αμυντικής οργάνωσης του τόπου από ένοπλες ομάδες (Φωστηρόπουλος, 1941), που ανέλαβαν συστηματικά την περιφρούρηση της Κρώμνης και της Ίμερας συνεργαζόμενες μεταξύ τους (Φιρτινίδης, 1994). Οργανώθηκε ελληνική αμυντική γραμμή 300 οπλιτών με επικεφαλής έναν Έλληνα του Καρς (Αγτζίδης, 2007· Θεοδουλίδης, 1986). Η δολοφονία 14 κατοίκων του χωριού Λερίν (Λιαρία), η ολική καταστροφή και προσφυγιά 500 ανθρώπων του Λερή στην Ίμερα (Φιρτινίδης, 1994· Φωτιάδης, 2004) από συμμορίες 300 ένοπλων Τούρκων, προερχομένων από τα Σούρμενα, το Γιαμούρ-τερέ, το Βεσερνή και

---

⁴ Ο Γ. Φιρτινίδης (1994) από την Κρώμνη που έζησε τα γεγονότα παραθέτει ένα σημαντικό περιστατικό που έλαβε χώρα τον Μάρτιο του 1916, λίγο πριν την κατάληψη της περιοχής από τα ρωσικά στρατεύματα και αφορά την Κρώμνη και την Ίμερα. Καταγγέλθηκε στην Άρδασσα ότι ο γνωστός στους Κρωμναίους τσαούσης Ασλάν Τσαούς δωροδοκήθηκε από τον Ίμεραίο Σιβρόπουλο μέσω του Κρωμναίου Αχιλλέα Φιρτινίδη- γνωστού για τη σύνεση, την πειθώ και τις ιδιαίτερα επιτυχείς διπλωματικές του ικανότητες κατά την εκπροσώπηση των συντοπιτών του στις Τουρκικές αρχές-και ακολούθως διατάχθηκε απέλαση όλων των ανδρών της Ίμερας, από την οποία κατόρθωσε να τους σώσει ο Α. Φιρτινίδης χάρη στην πειστικότητά του.

Τάνερα, οι οποίες «επί σειράν ημερών εξηκολούθουν το απαίσιον αυτών έργον, μηδενός κωλύοντος, και μετέφερον την λείαν αυτών εφ' ίππων εις τα μέρη των», ανάγκασαν τους κατοίκους της Ίμερας, κατόπιν κοινής συνεδρίασης με τους πρόσφυγες της περιοχής τους, να αναλάβουν οι ίδιοι την προστασία των χωριών: ...«άπαντες οι δυνάμενοίνα φέρωσιν όπλα εκ των Ιμεραίων και προσφύγων Λερίων έδωσαν τον επί τούτω συνταχθέντα όρκον ενώπιον των ιερέων και των γερόντων» (Ανώνυμος, 11.1.1919 στο Φωτιάδης, 2008,τ.2:173-174, 2004:210· Ιμεραίος, 9.2.1919, 11.1.1919· εφημ. *Εποχή* στο Φωτιάδης, 2002, τ.10:310-313, 2004:210, 2008, τ.2:173-174).

Η επαρχία Ροδοπόλεως, κατά τον Βαλαβάνη (1925), με την Σάντα, την Ίμερα και την Μάτσκα υπέστη μεγάλη φθορά από τα γειτονικά ληστρικά χωριά⁵. Την ίδια εποχή η Ίμερα έγινε το συμβουλευτικό κέντρο όλων των χωριών της περιοχής, ενώ φιλοξένησε και περιέθαλψε πολλούς από τους κατοίκους τους, επειδή κρατούσε μακριά τα κακοποιά στοιχεία, όχι μόνο γιατί αυτοί φοβόταν την αντίσταση των Ιμεραίων, αλλά και επειδή οι Οθωμανοί τους σεβόταν για τη συνετή στάση τους την περίοδο της ρωσικής κατοχής, κατά την οποία δεν κακοποίησαν μουσουλμάνους.⁶ Επιπλέον, προστάτευσαν από την Αρμενική εκδίκηση τους Τούρκους της ενορίας Θωμάντων, που κατέφυγαν στο Λιβάδι, ώστε η Ίμερα δεν υπέφερε μετά την ανακατάληψή της από τον Τουρκικό στρατό με εξαίρεση κάποιες οικονομικές εισφορές και την κατάσχεση μέρους του ιματισμού, που εγκατέλειψε φεύγοντας ο Ρωσικός στρατός (Φωστηρόπουλος, 1941).

---

⁵Ο ανθυπίατρος Σπ. Κασσαβέτης, ως γιατρός της αποστολής του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στον Πόντο περιέγραψε τις ληστείες και τις δολοφονίες στις επαρχίες του Πόντου και τη δράση των ληστικών ομάδων στην Τραπεζούντα, Ίμερα, Κρώμνη, Σάντα, Παναγία Σουμελά (Φωτιάδης, 2004:285). Μια τέτοια ληστική ομάδα στην επαρχία Χαλδίας και στην Ίμερα ήταν η περίπτωση της απειλητικής εμφάνισης στην Ίμερα του, ανάλογου του Τοπάλ Οσμάν, μονόφθαλμου ληστή της Χαλδίας Κιόρ Σαλέχ (*Εποχή*, 9.2.1919·Ιωαννίδης, 1920-21:3101), ο οποίος μαζί με δέκα άλλους ομοίους του απαίτησε από τους κατοίκους να φιλοξενηθεί με πλουσιοπάροχο τραπέζι και στη συνέχεια να χορέψουν οι γυναίκες προς τέρψη αυτών. Η κατάσταση αντιμετωπίστηκε με σύνεση, ψυχραιμία και ευστροφία από τον προύχοντα Λάμπρο Μαυροματόπουλο, ο οποίος δέχτηκε να φιλοξενήσει τους ληστές όχι όμως και το χορό των γυναικών, καθώς τα ήθη ήταν αυστηρά και ο κίνδυνος μεγάλος, και κάλεσε τους είκοσι οπλισμένους άντρες του χωριού να παρουσιάζονται κατά διαλείμματα ανά ένας ή δύο με διάφορες προφάσεις την ώρα της συζήτησής του με τον επίμονα απαιτητικό Κιόρ Σαλέχ, ο οποίος φοβούμενος ότι οι οπλισμένοι ήταν πολλοί υπαναχώρησε και περιορίστηκε τελικά σε ένα απλό γεύμα, παραιτούμενος από την απαίτηση του χορού των γυναικών (Ιωαννίδης, *Π.Ε.*, τ. 63-64).

⁶Κατά τη διάρκεια της ρωσικής κατοχής του Πόντου ο χριστιανικός πληθυσμός έδειξε ψυχραιμία και μετριοπάθεια και δεν προχώρησε σε αντεκδικήσεις κατά του μουσουλμανικού, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων βιαιοπραγιών, που έλαβαν χώρα στην Τραπεζούντα και την ποντιακή ενδοχώρα, όπου Αρμένιοι φυγάδες, μέλη οικογενειών που σφαγιάστηκαν κατά την πρόσφατη Γενοκτονία, στελέχωσαν τα προελαύνοντα ρωσικά στρατεύματα αποζητώντας την τιμωρία των εμπλεκόμενων στα γεγονότα του 1915 (Ξανθοπούλου-Κυριακού & Χασιώτης, 1997:180-181).

Η ανακωχή του Μούδρου τον Οκτώβριο του 1918 και η αναμενόμενη ποντιακή αυτονομία αναπτέρωσε το φρόνημα των κατοίκων, αλλά η επικράτηση του Κεμάλ εγκαινίασε νέα περίοδο διωγμών με πιέσεις, φορολογικές αφαιμάξεις, στρατολογία, αποπομπή στο εσωτερικό κατά την οποία αναχώρησαν πάνω από τριάντα άτομα κάθε ηλικίας, εκ των οποίων περίπου δέκα βρήκαν τραγικό θάνατο από τις κακουχίες και τις στερήσεις, ενώ οι υπόλοιποι σώθηκαν δια της φυγής (Φωστηρόπουλος, 1941).

Το καλοκαίρι του 1923 οι Κρωμναίοι μαζί με τους Ιμεραίους γνωρίζοντας ότι επρόκειτο για το τελευταίο έτος παραμονής στην πατρίδα τους οργάνωσαν από κοινού εκκλησιασμούς και γλέντια στην Ανάληψη της Ήμερας και τον Άγιο Θεόδωρο της ενορίας Σαράντων κατά τις εορταστικές ημέρες της Ανάληψης και του Αγίου Θεοδώρου αντίστοιχα, ενώ ήλπιζαν ότι θα εγκατέλειπαν τα χωριά τους την άνοιξη του 1924, ώστε να μετακινηθούν ευκολότερα, και με τις αποσκευές τους (Φιρτινίδης, 1994). Η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής είχε φροντίσει να μην μετακινηθούν οι εναπομείναντες ελληνικοί πληθυσμοί στον Πόντο μέχρι τον Μάιο του 1924, ωστόσο οι Τούρκοι παραβιάζοντας τη συμφωνία τον Ιανουάριο⁷ μετακίνησαν αναγκαστικά μέσα στη βαρυνειμωνιά και εντός ελάχιστης προθεσμίας τους πληθυσμούς των περιφερειών Αργυρουπόλεως και Ροδοπόλεως αναγκάζοντάς τους να πορευτούν χωρίς μέσα και εφόδια στην Τραπεζούντα, όπου έφτασαν αφού εγκατέλειψαν τα πάντα και σχεδόν γυμνοί κατόπιν πολλών ταλαιπωριών (Βαλαβάνης, 1925· Βεργέτη, 1994· Φιρτινίδης, 1994). Στην Κρώμνη και την Ήμερα προς επίσπευση της αναχώρησης έφτασαν Τούρκοι αγωγάτες για τη μεταφορά, ενώ οι Ιμεραίοι, σε αντίθεση με τους Κρωμναίους, που επιδίωξαν παράταση της παραμονής τους μέχρι

---

⁷Σύμφωνα με τον Τανιμανίδη (1988) στις 5 Ιανουαρίου του 1924 έφτασε στην Ήμερα διαταγή της τουρκικής κυβέρνησης σύμφωνα με την οποία οι κάτοικοι έπρεπε μέσα σε τρεις ημέρες να εγκαταλείψουν τον τόπο τους, ενώ το ίδιο βράδυ της παραμονής των Θεοφανίων ένα σύνταγμα τουρκικού στρατού περικύκλωσε το χωριό, και ο Τούρκος συνταγματάρχης υπόδειξε στον μοναδικό εναπομείναντα εφημέριο παπά-Γιώργη Τανιμανίδη να χτυπήσει την καμπάνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στις 6 το πρωί και όχι στις 12 τα μεσάνυχτα, όπως ήταν το έθιμο. Η τελευταία λειτουργία τελέστηκε κανονικά στην Ήμερα, στις 12 τα μεσάνυχτα, ανήμερα της εορτής των Θεοφανείων παρουσία του Τούρκου συνταγματάρχη και του επιτελείου του, οι οποίοι άναψαν κεριά μπροστά στα μάτια των έκπληκτων χριστιανών, δέχτηκαν να φωτιστούν και κατόπιν έφυγαν, αφού έδωσαν άδεια στην οικογένεια του παπά να παρατείνει την παραμονή της για δεκαπέντε ημέρες και να πάρει ό, τι μπορούσε. Η οικογένεια Τανιμανίδη, αφού τέλεσε στις 7 Ιανουαρίου την τελευταία λειτουργία στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη, προσπάθησε να δεματοποιήσει όσα κειμήλια ήταν δυνατόν από τις εκκλησίες της Ήμερας, ενώ με εντολή του παπα-Γιώργη μάζεψαν και κατόπιν κομμάτιασαν τις καμπάνες και τα μανουάλια των εκκλησιών για να εξασφαλιστούν χρήματα για την μεταφορά των κατοίκων. Ανάμεσα στα κειμήλια εκείνα ήταν η καμπάνα της εκκλησίας της Παναγίας και οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου της, που σήμερα βρίσκονται στον Άγιο Γεώργιο της Νεάπολης Κοζάνης, τόπο εγκατάστασης πολλών οικογενειών από την Ήμερα, ενώ άλλες βρίσκονται στο ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τοξοτών Ξάνθης (Τανιμανίδη, 1988:61-63).

την άνοιξη, εκκένωσαν την Ίμερα την 16^η Ιανουαρίου⁸ του 1924 (Φιρτινίδης, 1994). Αφού πούλησαν τα εναπομείναντα υπάρχοντά τους ‘έναντι πινακίου φακής’ προσπάθησαν να εξοικονομήσουν τις δαπάνες της πολυήμερης καθόδου προς τη Τραπεζούντα, όπου έφτασαν χάρη σε γενναία φιλοδωρήματα, για να αποσοβηθούν τα απευκταία (Φωστηρόπουλος, 1941) και στεγάστηκαν προσωρινά άλλοι στο Μετόχι και άλλοι σε σπίτια (Φιρτινίδης, 1994).

Από την Τραπεζούντα η Επιτροπή Ανταλλαγής (Φιρτινίδης, 1994) έστειλε τους Ίμεραίους πρόσφυγες στην Ελλάδα, όπου μαζί με όσους έφτασαν και από τη Ρωσία κατανεμήθηκαν στους συνοικισμούς Λειψίστα Κοζάνης, Αρσακλή (Πανόραμα) Θεσσαλονίκης, Δάροβα (Κεχρόκαμπο) Χρυσούπολης, Σαλτικλή (Νέα Ίμερα) Ξάνθης, Σλίβενι (Κορομηλιά) Καστοριάς, μέσα στη Θεσσαλονίκη, στον Πειραιά, την Αθήνα και αλλού (*Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, τ. 2· Φωστηρόπουλος, 1941).

Στην Ίμερα σήμερα υπάρχει η εντυπωσιακή παραθεριστική έπαυλη του τραπεζίτη Φωστηρόπουλου και άλλων Τραπεζουντίων και Αργυρουπολιτών, η βρύση και η εκκλησία, που είναι πια αποθήκη, ενώ διακρίνονται λίγες αγιογραφίες. Γύρω από αυτήν σώζονται ημικαταστρεμμένες εκκλησίες και μοναστήρια. Σήμερα στην Ίμερα κατοικούν λίγοι Τούρκοι, ενώ το καλοκαίρι την επισκέπτονται παραθεριστές από την Τραπεζούντα και την Αργυρούπολη (Φωτιάδης, Ν., 1996).

---

⁸ Σε διασωθείσα επιστολή προς τη μητέρα του στην Αθήνα ένας Ίμεραίος πρόσφυγας στις 2 Φεβρουαρίου του 1924 γράφει:

...«Τέσσαρες ημέραι γίνονται σήμερα, αφ’ ότου βία κατεβήκαμεν από το χωρίον Ίμερα. Την 10^{ην} Ιανουαρίου έφθασεν αιφνηδώς εις το χωρίον Τουρκική χωροφυλακή εξ 20 στρατιωτών και δύο αξιωματικών μετά δύο γραμματέων. Περικύκλωσαν αμέσως το χωρίον και με απειλάς μας εφανέρωσαν τον λόγον της παρουσίας των. Ο τρόμος μας ήτο μέγας, διότι εν αρχή υποθέσαμεν ότι πρόκειται περί εξοντώσεώς μας. **«Εντός τριών ημερών οφείτε να εγκαταλείψετε τα χωρία σας, να κατεβήτε εις την Τραπεζούντα διά να επιβήτε των ατμοπλοίων, τα οποία περιμένουν να σας παραλάβουν»**, μας λέγουν. Η ίδια διαταγή εδόθη και εις τα άλλα χωρία Κρώμνη, Λυκάστη, Βαρενούν, Αργυρούπολιν κλπ. Επίσης εις την περιφέρειαν Τορούλ.

Είνε απερίγραπτος και συγκινητικοτάτη η κατάσταση...

Τα υπάρχοντά μας επωλήθησαν δωρεάν, τόσον δωρεάν ώστε και οι αγορασταί έμειναν εμβρόντητοι. Επήραμε μερικά πράγματα, απαραίτητα της πρώτης ανάγκης και τα οποία, ένεκα βαρυτάτων αγωγίων, μας εκόστισαν τριπλάσια της αξίας των! 50 λίρας επληρώσαμεν διά το αγώγιον ενός ζώου (όνου)! 15 ημέρας ωδοιπορούμεν μέσα εις τα βουνά, μέσα εις βαρύτατον χειμώνα. Μητέρες με βρέφη εις τας αγκάλας τρέμουσαι εκ του ψύχους, γυναίκες έγκυοι μη δυνάμεναι να βαδίσουν εγκαταλείπονται εις τον δρόμον. Γέροντες και γραίαί εις τους δρόμους εγκαταλελειμμένοι, παιδιά ορφανά, οδυρόμενα ωθούνται βαναύσως υπό κτηνωδών χωροφυλάκων δια να οδοιπορήσουν τελείως εξηντημένα. Ο κάλαμός μου αδυνατεί να περιγράψη τα παθήματά μας όλα. Σεις φανταστήτε τα όσα παθαίνομεν από όσα μέχρι σήμερα ηκούσατε και εγράφησαν».... Π.Β. (Βαλαβάνης, 1925:292· Φωτιάδης, 2002,τ.13:124).

Κεφάλαιο 4^ο: Ο Γρηγόριος Λευκόπουλος

4.1. Η Βιογραφία του Γρηγόριου Λευκόπουλου

Μέσα στο αρχείο του Γρηγόριου Λευκόπουλου παρατίθεται από τον ίδιο με τρόπο αναλυτικό έμμετρη αυτοβιογραφία του, στην οποία αναφέρεται αναλυτικά στην ξενιτεία και τους πολλούς τόπους που γνώρισε κατά την εικοσαετή του περιπλάνηση αναζητώντας εργασία και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης ή πλουτισμού, καθώς και στο είδος της απασχόλησης, που ποίκιλλε αρκετά ανάλογα με την κατάσταση και τον εκάστοτε τόπο διαμονής.

Ο Γρηγόριος Λευκόπουλος γεννήθηκε το 1883 στην Ύμερα του Πόντου. Για λόγους βιοποριστικούς τον Ιανουάριο του 1896 σε ηλικία δεκατριών-δεκατεσσάρων ετών και μόλις τελείωσε το σχολείο, όπου διακρινόταν ως καλός μαθητής, αναγκάστηκε, όπως και πολλοί άλλοι συντοπίτες του, να πάρει το δρόμο της ξενιτείας ακολουθώντας τον οδικό άξονα που οδηγούσε από την γειτονική Κρώμη, τον Αεζαχαρέα, τη Λαραχανή και το Τσεβιζλούκ στην Τραπεζούντα, από την οποία πέρασε στο Βατούμ και από εκεί στο Ποτ και το Αρτιλέρ. Ο Γρηγόριος Λευκόπουλος, όπως φαίνεται μέσα από το αρχείο του, ήταν άνθρωπος κοσμογυρισμένος, αφού μεγάλη είναι η περιπλάνησή του σε διάφορους τόπους της Ρωσίας, του Καρς, της Κριμαίας, του Καυκάσου, της Υπερκαυκασίας, της Σιβηρίας, της Κίνας αλλά και της Τουρκίας.

Η περιπλάνησή του εκκινεί από την Γάγρα (Γκάγκρη), τη Σότσα (Σότσι), το Σοχούμ, το Τουαψέ, το Κελιντσούκ, το Νοβοροσίτσι, την Ανάπα, το Κερτς, πηγαίνει στην Κριμαία και στη συνέχεια γνωρίζει τις περιοχές Μαγιάκ, Ουζούν Αγιάκ, Μαγκούτ, Γιεκούς, Μιαβλούς, Χαρψιτεήν, Πετρόφσκι, Θεοδοσία. Στην Κριμαία περιπλανάται στο Καραβουίν, τη Συμφερούπολη, το Πελπέκ και τη Σεβαστούπολη, την οποία επέλεξε επειδή εκεί ζούσαν πολλοί συντοπίτες του Ιμεραίοι. Κατόπιν έφτασε στη Γιάλτα και το Γουρζούφ και συνέχισε στο Τσαγκόνιν, το Γραμματικόφ, τη Στανισλάφκα, τη Σεμικαλότιζαν, το Κερτς, το Αικατερινοντάρ, τη Μινεράλη, το Πετιγόρσκι, το Κισλοβίσκι, το Ζελεγνοβίσκι, το Εσεντουκί, το Βλαντικαυκάς, τη Γρόζνα, το Πετρόφσκι, το Τερπιάντ, την Ελισαβετούπολη, το Βακού, την Τιφλίδα, τη Μιχαήλοφκα, όπου ήταν υλοτόμος, το Πορζόμ, το Τσιβεσβάρ, το Σαμπρέτ, την Αλεξανδρούπολη και το Καρς. Εκεί αναζήτησε μια θεία του, επειδή απέμεινε όμως καθ' οδόν χωρίς χρήματα μόνο με δέκα ρούβλια αναζήτησε τον φιλεύσπλαχνο πλούσιο Χατζηπαναγιώτη, ο οποίος τον συνέδραμε οικονομικά, ξόδεψε, ωστόσο, τα

χρήματα εκείνα και έτσι αναχώρησε για το Καβουσμάν, όπου δούλευε στα σύνορα της Τουρκίας. Από εκεί έφυγε προς το Καραουργάν, το Ακτσάι, τη Ζαραπαχανά και κατόπιν επιστρέφει στην Τιφλίδα. από όπου αρχίζει νέα περιπλάνηση στις περιοχές Τσαρίτσα, Καζάν, Τιχορέτσκι, Αρμασίρ.

Στο μεταξύ ξέσπασε πόλεμος στη Σιβηρία μεταξύ Ρωσίας-Ιαπωνίας, κατά τον οποίο δίνονται ευκαιρίες εύκολου πλουτισμού, οι οποίες προσελκύουν τον γράφοντα.⁹ Ταξιδεύει με τρένο περνώντας το Ταγαρνόζ (Ταγαρνρόκ), κατεβαίνει στο Ραστώφ (Ροστώβ), περνά το Ζαράτωφ, τη Ζαμάρα, το Νικολαέφσκι, το Τσιαλιαπίνσκι, το Όμσκι, το Τόμσκι, την Τούλα, τη Χόπα, κατεβαίνει στο Ιρκούτσκι, περνά τη Βαϊκάλη, φτάνει στην Τσιτά, στην Αντριάνοφκα, στην Πόρζα μέχρι και στην Μαντζουρία, ενώ στους ενδιάμεσους σταθμούς αναζητά δουλειά παντού, συντροφιά βέβαια και με άλλα γνωστά του άτομα ελληνικής καταγωγής, συγχωριανούς του ή μη. Ο Γ. Λευκόπουλος δηλώνει ότι όλα αυτά τα χρόνια μεγάλωσε, δούλεψε, πλούτισε, κέρδισε αλλά και ξόδεψε χρήματα και εξακολουθούσε να γυρίζει τον κόσμο. Επόμενοι σταθμοί ήταν το Ταλακνόν και το Τσιτσικάρ, περιοχές της Κίνας, όπου υπήρχαν μεταλλωρυχεία. Εντυπωσιάζεται από την διαφορετική ζωή, τις συνήθειες των ανθρώπων, τα φαγητά, τη θρησκεία, την εργατικότητα των Κινέζων, αλλά και από την έλλειψη προσωπικής υγιεινής και των διαφορετικών ταφικών τους εθίμων, επειδή οι Κινέζοι δεν έθαβαν τους νεκρούς.

Στη συνέχεια φεύγει για το Χαρπίν και από εκεί μαζί με τρεις άλλους άντρες για να δουλέψουν αναλαμβάνοντας εργολαβίες, επειδή «*ερχίνεσεν του Αμουρί ο δρόμος*». Πήγαν στο Αλεούρ και το Πουσουλέη περιμένοντας να αρχίσουν οι δουλειές το καλοκαίρι, αλλά τα σχέδια ματαιώνονται λόγω απρόβλεπτων συνθηκών,

---

⁹Από τα μέσα της δεκαετίας 1880 και εξής ξεκίνησε η πραγματοποίηση της σιδηροδρομικής σύνδεσης της ευρωπαϊκής Ρωσίας με τον Καύκασο, την Υπερκαυκασία, τις δυτικές ακτές της Κασπίας και ακολούθως την Κεντρική Ασία και τη Σιβηρία, ώστε κατά τη διάρκεια των εργασιών μετεγκαταστάθηκαν πολλοί χριστιανικοί πληθυσμοί- και μεταξύ τους και αρκετές χιλιάδες Έλληνες-στις ανατολικότερες επαρχίες της Ρωσίας. Ανάμεσα στους εργολήπτες των σιδηροδρομικών έργων συμπεριλαμβάνονταν και μερικοί Έλληνες, οι οποίοι προτιμούσαν να προσλαμβάνουν ομοεθνείς από τις περιοχές του Καυκάσου ή του Πόντου, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν από το Ροστώβ ως το Βλαδικαυκάς και το Μπακού, ενώ η ελληνική παρουσία εντοπίστηκε και πέρα από την Υπερκαυκασία κατά μήκος της κατασκευαζόμενης γραμμής ξεκινώντας από το Κρασνοβότσκι, προχωρώντας προς το Ασχαμπάντ, την Τασκένδη, την Κοκάνδη και φτάνοντας ως το Ιρκούτσκι και την Τσιτά της Σιβηρίας, το τέρμα του Υπερσιβηρικού σιδηροδρόμου (Χασιώτης & Ξανθοπούλου-Κυριακού, 1997:148-149). Κατά το διάστημα που κατασκευάζονταν ο υπερσιβηρικός σιδηρόδρομος υπήρχαν πολλές εργασίες, ενώ όταν ξέσπασε ο Ρωσοϊαπωνικός πόλεμος, «*τότε πλέον πακτωλός χρυσού έρρεεν εις τας παγωμένας εκτάσεις του Ιρκούτσκι, του Χαρπίν και Βλαδιβοστόκ, πολλοί δε οι αποκήσαντες εις ελάχιστον διάστημα περιουσίας κολοσσιαίας*» (Μελανοφρύδης, 1936:24). Αμέσως μετά την ήττα της Ρωσίας στον ρωσο-ιαπωνικό πόλεμο (1904-1905) οργανώθηκαν στα όρια της Ρωσικής Αυτοκρατορίας σφαγές των Αρμενίων από το τουρκικό κέντρο του Μπακού (Ροδάκης, 2004:162).

γυρνούν άπρακτοι στο Σρεκένσκι και κατόπιν φτάνουν στο Ιρκούτσκ. Δουλεύει με τα παιδιά του συμπατριώτη του Τανιμανίδη, που ευημερούσαν στο Άτσινσκι, ενώ ακολούθως περνά στον Καύκασο, συγκεκριμένα στο Ορεμβούγο, την Τασκένδη, το Ασχαπάτ, την Σαμαρκάντη, το Κρασνοβότσκι για να επιστρέψει στο Βακού, όπου εργάζεται σε μικρά μπακάλικά και σε άλλου είδους εργασίες.

Ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει να αναφερθεί στα επαγγέλματα με τα οποία κατά καιρούς ασχολήθηκε. Στο Πετιγόρσκι (Πιατιγόρσκ) έγινε οικοδόμος και πριστεριούχος κατανοώντας ότι δεν πρόκειται με τον τρόπο αυτό να προοδεύσει. Στο Βακού, εκτός πολλών άλλων επαγγελμάτων, ήταν φούρναρης, όπως και στο Καβουσμάν (Καγισμάν), στην Πετρόφσκη και στο Τερπέντ μάγειρας, στο Ουζούν Αγκιάκ δεν αποδίδει καμιά ενασχόλησή του, ενώ ανάλογα με τους άνδρες με τους οποίους είχε επαγγελματικές σχέσεις έγινε καφετζής ακόμα και πλανόδιος έμπορος. Στο Τσεπερεκέντ ήταν ιδιοκτήτης φούρνου και στην Πάκλα αναφέρει ότι ήταν διευθυντής «με τη Κώστα τα παιδιά» χωρίς να διευκρινίζει το είδος της εργασίας. Στο Κρασνοβότσκι απέκτησε γαλακτοπωλείο και συνεχώς προσπαθεί να προοδεύσει όντας πνεύμα εμπορικό και ανήσυχο.

Με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου στέλνει στην πατρίδα του την Ίμερα τους δικούς του ανθρώπους, τη μάνα, τη γυναίκα και την μικρή του κόρη, καθώς στο μεταξύ παντρεύτηκε, όταν πήγε στην Κριμαία, και δημιούργησε οικογένεια. Ο ίδιος παραμένει στην ξενιτιά για τα επόμενα δύο έτη και κερδίζει αρκετά χρήματα στο Κίεβο έχοντας ζαχαροπλαστείο, στη συνέχεια όμως γυρίζει στη Γροζνά και μετά από αρκετό καιρό ανοίγει καφενείο, το οποίο πουλάει στα 1916 αποφασίζοντας να επιστρέψει στο χωριό του, την Ίμερα.

Επιστρέφοντας προς την πατρίδα του αποβιβάζεται αρχικά στην Τραπεζούντα, η όψη και τα ερείπια της οποίας τον συγκινούν, επειδή στο μεταξύ είχε συντελεστεί η Γενοκτονία του Αρμενικού λαού από τους Τούρκους, με τη συμφωνία της Ρωσίας, όπως επισημαίνει ο Γ. Λευκόπουλος. Χρονοτριβεί για λίγο καιρό και ακολούθως πηγαίνει στο Ταλταπάν, με σκοπό να ανοίξει μπακάλικο με έναν συμπέθερό του, συνεργασία που δεν ευοδώνεται, γιατί ο συνέταιρός του τον κλέβει και τελικά απαλλάσσεται από αυτήν την εμπλοκή με τον ανέντιμο άντρα. Επιστρέφει στην Τραπεζούντα ανοίγοντας καφενείο στο Γκιαούρ Μειϊτάν, αλλά οι Ρώσοι λήστεψαν τα

μαγαζιά της Τραπεζούντας¹⁰ καθώς και το δικό του, με αποτέλεσμα να πάει στο Τεϊρμέντερε, όπου με τον επονομαζόμενο Σωκράτη Ευφραιμίδη γίνεται και πάλι επιστάτης, χωρίς να αναφέρει σε τι είδους εργασία, δηλώνοντας ότι είναι ευχαριστημένος από την ποιότητα της συνεργασίας τους. Αρρωσταίνει στη συνέχεια από περιπνευμονία και αναρρώνει με δυσκολία, ενώ για να επιβιώσει γίνεται προμηθευτής σε φούρνους.

Την εποχή που οι Ρώσοι επέστρεφαν στη Ρωσία πέρασε βάσανα και προσπάθησε να επαναχαράξει την πορεία του μέχρι να μπορέσει να διαφύγει και να επιστρέψει στο Βατούμ.¹¹ Με τη φυγή των Ρώσων και την επάνοδο των Τούρκων εκπατρίζεται για ακόμα μία φορά και ακολουθώντας πλέον το δρόμο της προσφυγιάς πορεύεται, όπως και αρκετοί συντοπίτες του, οι οποίοι έχασαν τις περιουσίες τους και εκπατρίστηκαν, προς τη Θεοδοσία (Ερζερούμ) δίνοντας αγώνα για την επιβίωση. Φτάνει στην Αβαρουσία (Νοβοροσίτσι), όπου εργάζεται οπουδήποτε βρίσκει εργασία και καταφέρνει να ανοίξει φούρνο συνεταιρικά, αλλά διαπληκτίζεται με τον συνétaίρο και πριν αρχίσουν τη δουλειά κλείνουν την θνησιγενή εκείνη επιχείρηση.

Στην συνέχεια ακολουθεί με άλλους πρόσφυγες τον δρόμο προς την Ελλάδα, ενώ καταθέτει στο χειρόγραφο του ότι από την τρικυμία που συνάντησαν ταξιδεύοντας κατόρθωσαν να περισώσουν μόνο κάποια φτωχικά κλινοσκεπάσματα. Φτάνοντας με το πλοίο «Πηνεϊός»¹² αρχικά στο Λαύριο τον Απρίλιο του 1919,¹³ μαζί

---

¹⁰ Κατά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων ολόκληρα συντάγματα στρατού οπισθοχωρούσαν εγκαταλείποντας τη στρατιωτική πειθαρχία κατευθυνόμενα προς την Τραπεζούντα, αφού έκαιγαν σε όλους τους σταθμούς της διαδρομής άμαξες, αυτοκίνητα, στρατιωτικά εφόδια, ενώ σκότωναν ή εγκατέλειπαν τα στρατιωτικά ζώα (Φωτιάδης, 2004:205). Η αναρχία ήταν τόση, ώστε οι Ρώσοι αξιωματικοί δεν μπορούσαν να επιβληθούν στους Κοζάκους και στους άλλους φαντάρους (Πανάρετος, 1927:208), οι οποίοι λήστευαν και βασάνιζαν κάθε τυχόντα χωρίς να λογοδοτούν σε κανέναν, ενώ τα προϊόντα των αρπαγών και των ληστειών τα μετέφεραν στις πατρίδες τους, όπου αλληλοσκοτώνονταν για τη μοιρασιά των κλοπιμαίων. Στην Τραπεζούντα η αναρχία είχε ως αποτέλεσμα τη λεηλασία όλων των εμπορικών καταστημάτων (Νυμφόπουλος, 1953:319· Φωτιάδης, 2002, τ.2:157, 2004:205). Αντίθετα από τα αναρχοκρατούμενα τμήματα του ρωσικού στρατού που καταλήστευαν την περιοχή, οι σοβιετικές αρχές της Τραπεζούντας επέδειξαν φιλόδοξα αισθήματα προς τους δοκιμαζόμενους Έλληνες (Φωτιάδης, 2002, τ.2:167), εξαγοράζοντας από τους Τούρκους ολόκληρους πληθυσμούς και διαθέτοντας πλοία για την περαιώσή τους προς τα ρωσικά παράλια (Σκουλούδης, 1987:28).

¹¹ Οι πρόσφυγες προκειμένου να αναχωρήσουν για την Ελλάδα συσσωρεύτηκαν στα δύο λιμάνια, του Βατούμ και του Νοβοροσίτσι (Αγτζίδης, 1997:206).

¹² Την εποχή αυτή πλοία είχαν μεταβεί στα ρωσικά παράλια για να μεταφέρουν τους Έλληνες πρόσφυγες του Πόντου στις πατρίδες τους. Έτσι τον Απρίλιο του 1919, απέπλευσε από το Νοβοροσίτσι το επιταγμένο ατμόπλοιο "Πηνεϊός" για την Αμισό, χωρίς όμως να καταφέρει να αποβιβάσει τους 834 πρόσφυγες που μετέφερε, επειδή οι μωαμεθανοί λεμβούχοι, κατόπιν εισήγησης των τοπικών αρχών, εμπόδιζαν την αποβίβασή τους, στα πλαίσια της γενικότερης λογικής των Τούρκων, οι οποίοι είχαν εξαπολύσει επιθέσεις μέσω του τουρκικού τύπου, φανατίζοντας το μουσουλμανικό πλήθος, σφαγές και αρπαγές περιουσιών, καθώς οι οθωμανικές αρχές φοβόταν μια ενδεχόμενη επιστροφή των Ελλήνων της Ρωσίας που θα ανέτρεπε το πρόγραμμά τους για εθνολογική αλλοίωση του Πόντου (Φωτιάδης, 2002, τ.2:388-397).

με τη γυναίκα και τα πλέον δύο του παιδιά, βρέθηκε στη δεινή θέση του πρόσφυγα, ελεεινός (κατά δικό του χαρακτηρισμό), άνεργος και δυστυχής. Στο Λαύριο αναζητά εργασία και προσλαμβάνεται ως ανειδίκευτος εργάτης σε Γαλλική εταιρεία. Στο μεταξύ απόκτησε και τρίτο παιδί, ενώ κατονομάζει τους δύο γιούς του (Τάσος και Σταύρος). Μετακινείται κατόπιν στον Πειραιά, όπου εργάζεται σε λεβητοποιείο και είναι πιο ευχαριστημένος. Εξακολουθώντας να αναζητά καλύτερη τύχη αλλάζει συχνά επαγγέλματα και ασχολείται με διάφορες και κάθε είδους εργασίες, δουλεύοντας σε φαναρτζίδικο, ως εκφορτωτής караβιών στο λιμάνι, ως σακοράφος (ράφτης σακιών), ακόμη και ως φωτογράφος. Μετακινείται από το Λαύριο ως την Αθήνα και από την Κύθνο ως τη Σαντορίνη προσπαθώντας να εξασφαλίσει αστική αποκατάσταση, για να καταλήξει να γίνει και πάλι φούρναρης.

Αποκαμωμένος από τις συνεχείς περιπλανήσεις και νιώθοντας ανασφάλεια αναζητά τόπο οριστικής εγκατάστασης. Πηγαίνει στη Μακεδονία, όπου προβλεπόταν εγκατάσταση αγροτών και εγκαθίσταται στο Τσαλί Τσιφλίκ' (Μαυρότοπο), όπου τον ανέμεναν νέες περιπέτειες λόγω των δυσμενών συνθηκών που επικρατούσαν εκεί, όπως η πείνα, η αρρώστια, η ελονοσία, καθώς επίσης αγώνες και βάσανα για την επιβίωση. Στη νέα του πατρίδα ανέπτυξε κοινωνική και πολιτική δράση *«με την συνδρομή των προοδευτικότερων εκ των εκάστοτε μελών των Επιτροπών»*, ώστε να θεμελιωθεί ο νέος προσφυγικός συνοικισμός του Μαυρότοπου.

Τον Ιούλιο του 1923 ο Γρηγόριος Λευκόπουλος συμμετείχε ως μέλος της Επιτροπής Προσφύγων του Πειραιά και αντιπροσωπεύοντας πενήντα οικογένειες περιόδευσε στη Μακεδονία, ενώ τα μέλη της Επιτροπής φτάνοντας στο Τσαλί

---

¹³ Οι πρώτοι Πόντιοι πρόσφυγες έφτασαν στην Ελλάδα το 1918. Από αυτούς άλλοι έφυγαν από τον Πόντο για να σωθούν από τη γενοκτονία (Σακκάς, 1957), άλλοι από τον Καύκασο λόγω της τουρκικής προέλασης και της βίαιης απόπειρας στρατολόγησης του ελληνικού πληθυσμού από την κυβέρνηση της Αρμενικής Δημοκρατίας (Αγτζίδης, 1991:104) και αρκετοί εύποροι Έλληνες της Ρωσίας που έχασαν τις περιουσίες τους λόγω της σοβιετικής επανάστασης (Παυλίδης, 1953:102).

Το πρώτο κύμα μαζικής μετανάστευσης από την πρώην Σοβιετική Ένωση προς την Ελλάδα σημειώθηκε από το 1918 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '20, και κυρίως από το 1921 μέχρι το 1923. Αποτελείται από τους πρόσφυγες του Μικρασιατικού Πόντου που κατέφυγαν στην πρώην Σοβιετική Ένωση λόγω των διωγμών της περιόδου 1914-1924, άλλα και από Πόντιους μόνιμα εγκατεστημένους στις περιοχές της Υπερκαυκασίας (Γεωργία, Αρμενία και Αζερμπαϊτζάν), της Ουκρανίας και της Ρωσίας, που κατέφυγαν στον ελλαδικό χώρο κάτω από την πίεση των ιστορικών γεγονότων, όπως η Οκτωβριανή επανάσταση το 1917, η προέλαση του τουρκικού στρατού στον Καύκασο το 1918, η αποτυχημένη εκστρατεία της Αντάντ στην Ουκρανία εναντίον των μπολσεβικικών στρατευμάτων το 1919, στην οποία συμμετείχαν 23.000 Έλληνες στρατιώτες και τους οποίους ακολούθησαν πανικόβλητοι χιλιάδες Έλληνες της Ρωσίας (Βεργέτης, 1992:82-83). Οι Έλληνες του Καυκάσου εγκατέλειψαν τις εστίες τους το 1919 και πήγαν στο Βατούμ με σκοπό να αναχωρήσουν για την Ελλάδα, ωστόσο, εξαιτίας της έλλειψης πλοίων παρέμειναν εκεί μέχρι και έναν χρόνο διαμένοντας σε σκηνές, ενώ το 1/3 του πληθυσμού αποδεκατίστηκε από τις κακουχίες, την ελονοσία, τον τύφο, την πείνα και το ψύχος και πολλοί πέθαναν κατά τη μεταφορά με τα πλοία λόγω των άθλιων συνθηκών (Αγτζίδης, 1991:104· Χασιώτης, 1997β:288-290).

Τσιφλίκ (Μαυρότοπο) και βρίσκοντας συγχωριανούς από τις ίδιες περιφέρειες του Πόντου αποφάσισαν την εκεί προσέλευση των οικογενειών που εκπροσωπούσαν. Ο ίδιος εγκαθίσταται μαζί με την ομάδα που εκπροσωπούσε (Τρίτη ομάδα προσφύγων) στο Τσαλί Τσιφλίκ τον Σεπτέμβριο του 1923.

Το 1924 διετέλεσε Γραμματέας της Επιτροπής Προσφύγων του Μαυρότοπου, ενώ τον Αύγουστο του 1925 εκλέχτηκε μέλος της επόμενης Επιτροπής Προσφύγων. Το ίδιο έτος συμμετείχε ως της μέλος Επιτροπής Εράνων υπέρ της εκκλησίας. Στη συνέχεια και μέχρι το 1926 εκλεγόταν ως σύμβουλος των Επιτροπών Προσφύγων, ενώ συνολικά διετέλεσε δύο φορές Γραμματέας των Προσφυγικών αυτών Επιτροπών.

Το 1927 κατά την ανασύνταξη των εκλογικών καταλόγων για την εγγραφή και την απόκτηση εκλογικών βιβλιαρίων των ψηφοφόρων διορίστηκε από την Δημαρχία Δράμας Γραμματέας και μέλος της Επιτροπής Αναθεωρήσεως εκλογικών Βιβλιαρίων. Το ίδιο έτος διορίστηκε βεβαιωτής φόρου γεωργικής παραγωγής. Από τη Νομαρχία διορίστηκε Γραμματέας για την συμπλήρωση δηλώσεων αποζημιώσεως προσφύγων και κατόπιν Γραμματέας της Πρωτοβάθμιας Εκτιμητικής Επιτροπής κοινότητας Γετουρμάζ.

Ήταν ένας από τους επινοητές της ιδέας σύστασης Συνεταιρισμού στον Μαυρότοπο και από τα ιδρυτικά του μέλη, ενώ διετέλεσε δύο φορές Γραμματέας του Συνεταιρισμού από την αρχή της ίδρυσής του το 1925 μέχρι το 1926 και, μετά από μικρή διακοπή, από το 1927 μέχρι το 1929 καθώς και σύμβουλος του Διοικητικού Συμβουλίου κατά το διάστημα από το 1925 μέχρι το 1931. Το 1928 εκλέχθηκε Πρόεδρος Διοικητικού Συμβουλίου του Συνεταιρισμού, ενώ κατά την απογραφή του 1928 διορίστηκε Απογραφέας. Επιπρόσθετα, διετέλεσε Γραμματέας του Αγροτικού παραρτήματος Μαυροτόπου, Γραμματέας της Εκκλησιαστικής Επιτροπής, και διευθύνων της Εκκλησιαστικής επιτροπής του Αγίου Ιωάννου.

Εκλέχθηκε Γερουσιαστής του Αγροτικού κόμματος το 1929 επί εξαετία (μέχρι το 1935) και παραιτήθηκε από τη θέση του Γραμματέα και μέλους της Εκκλησιαστικής Επιτροπής. Ως Γερουσιαστής ο Γ. Λευκόπουλος συνεισέφερε οικονομικά για την ενίσχυση του εκκλησιαστικού ταμείου του Μαυρότοπου, καθώς κατόρθωσε να διασφαλίσει από το Ταμείο Ανταλλαξίμων ποσό 30.000 δραχμών.

Το 1931 συμμετείχε στη Γενική Συνέλευση για την ανάδειξη Διοικητικού Συμβουλίου του Αναμορφωτικού Ομίλου του Μαυρότοπου. Το 1936 ενέργησε ώστε να προωθηθούν στη Διοίκηση του Συνεταιρισμού νέα πρόσωπα με το όραμα να εξυγιανθεί ο Συνεταιρισμός, ωστόσο οι προσδοκίες διαψεύστηκαν.

Τέλος, το 1938 εκλέχθηκε Πρόεδρος του Συνεταιρισμού. Επί προεδρίας του και εντός διαστήματος δέκα μηνών κατόρθωσε: α) να διευθετήσει τα ζητήματα κινητής και ακίνητης περιουσίας του Συνεταιρισμού, β) να ρευστοποιήσει τα κεφάλαια άνω των 100.000 δραχμών, γ) να εξοφλήσει τις οικονομικές του υποχρεώσεις προς την Αγροτική Τράπεζα, προς την Ένωση Συνεταιρισμών και προς τρίτους, δ) να αποκαταστήσει το γόητρο των κατοίκων του Μαυρότοπου προς το Γεωργικό Γραφείο Δράμας, ε) να διαχειριστεί τον αλωνισμό με έπαινο από μέρους της εποπτείας, στ) να αγοράσει σπαρτική μηχανή, εργαλεία και να καλύψει και άλλες ελλείψεις του Συνεταιρισμού. Εξυγίανε τον Συνεταιρισμό εφαρμόζοντας προσχεδιασμένο πρόγραμμα αναδιοργάνωσης, ώστε αυτός να καταστεί πρότυπο για άλλους συνεταιρισμούς και να καταλάβει θέση μεταξύ των πρώτων Συνεταιρισμών του νομού Δράμας.

Σε κάθε περίπτωση προσπάθησε να συμβάλει στην προαγωγή του τόπου του συμμετέχοντας σε Επιτροπές και Συμβούλια και αναλαμβάνοντας μεσολαβητικές πρωτοβουλίες ανάμεσα στις αντιμαχόμενες παρατάξεις των διαιρεμένων από το 1927 και εξής συντοπιτών του λόγω τοπικισμού, φανατισμού, φαύλου κομματισμού και διχόνοιας προσβλέποντας να βρει διόδους συνδιαλλαγής και κατάπαυσης των παραπάνω παθών και να πείσει τους εμπλεκόμενους να ομονοήσουν (βλπ Παράρτημα Α, σελ 274).

Σύζυγος του Γρηγόριου Λευκόπουλου ήταν η Αθηνά Κωνσταντινίδου, με την οποία απέκτησε τρία τέκνα, την Σοφία, τον Αναστάσιο και τον Σταύρο. Ο επίλογος της ζωής του γράφτηκε κατά τρόπο τραγικό. Οδηγήθηκε μαζί με άλλους Έλληνες, μεταξύ των οποίων ήταν και ο γιος του Τάσος, από τον Μαυρότοπο σε τοποθεσία μεταξύ Πετρούσας και Πρωσοτσάνης Δράμας, όπου εκτελέστηκαν το 1941 από τους Βούλγαρους, συμμάχους των Γερμανών, οι οποίοι πραγματοποιούσαν εκκαθαρίσεις στην περιοχή πέραν του Στρυμώνα¹⁴.

4.2. Η Εργογραφία του Γρηγορίου Λευκόπουλου

Το αρχείο του Γρηγορίου Λευκόπουλου, το οποίο αποτέλεσε και την πηγή των πληροφοριών που ανιχνεύθηκαν στην παρούσα εργασία, αποτελείται από 750 χειρόγραφες σελίδες, οι οποίες ψηφιοποιήθηκαν σε 370 σελίδες.

---

¹⁴Πληροφορητές οι εγγονοί του Γρηγόριου Λευκόπουλου, Αναστάσιος και Γρηγόριος Λευκόπουλος (6-5-2019).

Το περιεχόμενο του αρχείου αφορά: 1. σε ιστορικά στοιχεία της περιοχής της Ιμέρας του Πόντου, στα οποία ο συγγραφέας πραγματεύεται: α. την ιστορία της Ιμέρας από την ίδρυσή της μέχρι την περίοδο της πρώτης φάσης της γενοκτονίας, β. τα γεωμορφολογικά και κλιματικά στοιχεία της περιοχής, γ. στοιχεία της διοικητικής οργάνωσης της περιοχής δ. την οικονομία και την εμπορική κίνηση της περιοχής, όπου παρουσιάζονται με λεπτομέρειες στοιχεία της καθημερινότητας των κατοίκων, ε. τις απορρέουσες μετακινήσεις του άρρενος πληθυσμού λόγω της οικονομικής δυσπραγίας μετά την παρακμή των μεταλλείων. 2. Το πολιτισμικό γίνεσθαι της περιοχής της Ιμέρας στο οποίο αναλύονται στοιχεία: α. της εφαρμοζόμενης, εκπαιδευτικής πολιτικής και δραστηριότητας του τόπου. β. του θρησκευτικού βίου, για τον οποίο ο συγγραφέας ενδελεχώς καταγράφει: τα θρησκευτικά αρχιτεκτονήματα, τους ναούς, τα παρεκκλήσια, το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη, τους ιερωμένους, τους ψάλτες και τις μοναχές, γ. της αρχιτεκτονικής που αφορά τις παλαιότερες και νεότερες οικείες, δ. του κοινωνικού βίου που αφορά στη συλλογική καθημερινότητα των κατοίκων και ε. των εθίμων και των παραδόσεων του τόπου.

Ερευνητικό πλαίσιο

Κεφάλαιο 5^ο: Μεθοδολογία της Έρευνας

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα παρουσιάσουμε τα γενικά χαρακτηριστικά της έρευνας προκειμένου να ανιχνεύσουμε την αντικειμενικότητα των ιστορικών στοιχείων που κατατίθενται στο αρχειακό υλικό του Γρηγορίου Λευκόπουλου. Η παρούσα έρευνα μπορεί να συμβάλλει στον βιβλιογραφικό εμπλουτισμό που είναι αναγκαίος (με παρόμοιες έρευνες), για ενδεχόμενες προσπάθειες άλλων ερευνητών των ιστορικών ή λογοτεχνικών αρχείων.

5.1. Σκοπός της Έρευνας

Βασικός σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να ικανοποιήσει ιστοριοδικές ανάγκες με την ανάδειξη δύο μεγάλων θεματικών, την «*Ιστορία*» και τον «*Πολιτισμό*» της περιοχής Ιμέρας του Πόντου και η αντιστοίχιση αυτών με επίσημα ιστορικά στοιχεία. Ως ειδικότεροι στόχοι τέθηκαν, η εξέταση των επιμέρους αξόνων, που συνθέτουν τους παραπάνω δύο βασικούς δομικούς πυλώνες της και η αντικειμενική παράθεση αυτών. Ως τέτοιοι ορίζονται:

A. Τα στοιχεία που αποτυπώνουν την ιστορία της Ιμέρας:

1. τα ιστορικά, 2. τα γεωγραφικά-μορφολογικά στοιχεία, 3. η διοίκηση, 4. η οικονομία, 5. η αποδημία,

B. Τα στοιχεία που αποτυπώνουν και συνθέτουν τον πολιτισμό της Ιμέρας:

1. η εκπαίδευση, 2. η θρησκευτική ζωή, 3. η αρχιτεκτονική, 4. ο κοινωνικός βίος, 5. ο λαϊκός πολιτισμός και η παράδοση.

5.2. Το Δείγμα της Έρευνας

Ερευνητικό δείγμα αποτελεί το απροσπέλαστο μέχρι σήμερα πρωτογενές αρχειακό υλικό, που αντλήθηκε από το χειρόγραφο αρχείο 750 σελίδων του πρόσφυγα από την Ιμέρα του Πόντου και μετέπειτα Ελλαδίτη Γερουσιαστή του Αγροτικού κόμματος Γρηγόριου Λευκόπουλου, το οποίο φυλάσσεται στην προσωπική βιβλιοθήκη του Καθηγητή κ. Κώστα Φωτιάδη. Κατόπιν ψηφιοποίησης του χειρόγραφου προέκυψε εκτενές κείμενο 370 σελίδων, το οποίο κατόπιν μελετήθηκε προσεκτικά από την ερευνήτρια, ώστε να επιλεγούν τα στοιχεία που εμπίπτουν στη θεματολογία της εργασίας. Το παραπάνω υλικό πλαισιώθηκε με βιβλιογραφικές παραπομπές, στην περίπτωση που κρίθηκε αναγκαίο να φωτιστούν οι επιμέρους ενότητες, για την πληρέστερη κατανόηση και την εμπειρισταωμένη τεκμηρίωσή του αρχειακού υλικού.

5.3. Μεθοδολογία της Έρευνας

Καθώς η παρούσα εργασία εμπίπτει στην κατηγορία των ιστορικών ερευνών ακολουθήθηκε η ιστορική-ερμηνευτική μέθοδος (Πυργιωτάκης-Παπαδάκης, 2003:199). Στα πλαίσιά της επιχειρείται η αξιοποίηση του αρχαιακού υλικού και η περιγραφή του ιστορικού συγκείμενου, το οποίο αναπτύσσεται σε τρία κεφάλαια με κριτήριο σημαντικές ιστορικές τομές για την περιοχή του Πόντου γενικότερα και της Χαλδίας-Αργυρούπολης-Ιμέρας ειδικότερα.

Η ιστορική-ερμηνευτική (Historical Interpretative method) ανήκει στις εμπειρικές μεθόδους και επικεντρώνεται στη συλλογή και ανάλυση δεδομένων που αναφέρονται στο παρελθόν, τηρώντας τους κανόνες της ιστορικότητας των φαινομένων και της διαλεκτικής σχέσης του μέρους με το όλο, παρέχοντας τη δυνατότητα ανάδειξης κινήτρων, αξιών και άλλων παραγόντων μέσω της «κατανόησης» που συνθέτουν ένα ιστορικό φαινόμενο (Lange, 2013:9).

Σύμφωνα με τον Borg (1963) η ιστορική έρευνα έχει οριστεί ως συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, εκτίμηση και σύνθεση μαρτυριών, ώστε να θεμελιωθούν γεγονότα και να προκύψουν συμπεράσματα αναφορικά με τα παρελθοντικά συμβάντα. Κατά την αναζήτηση και συγκέντρωση δεδομένων από πρωτογενείς πηγές ουσιαστικά επιχειρείται η επίτευξη μιας πράξης αναδόμησης, για να προκύψει μια ολιστική οπτική, αφού η μέθοδος αναζήτησης προσπαθεί να οριοθετήσει μια συγκεκριμένη εποχή και να την ερμηνεύσει μέσα στο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτισμικό και πνευματικό της περιβάλλον. Έτσι το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας επικεντρώνεται στη γενική άποψη των συνθηκών και όχι απαραίτητα στα ειδικά στοιχεία που την προκαλούν, αν και σπανίως επιτυγχάνεται χωρίς έντονη διαμάχη και αμφισβήτηση, ιδίως των λεπτομερειών (Cohen, Manion & Morison, 2007).

Η ιστορική έρευνα καθίσταται ως ένα από τα δυσκολότερα είδη έρευνας όσον αφορά την επιτυχή διεξαγωγή της, λόγω της δυσκολίας συλλογής επαρκών δεδομένων μέσω προσωπικών μαρτυριών, ντοκουμέντων, παρατηρήσεων και αναφορών (Cohen, Manion & Morison, 2007). Αναπόφευκτα, λοιπόν, ενώ τα ιστορικά γεγονότα είναι αντικειμενικά και ανεπανάληπτα, τα δεδομένα και η ερμηνεία τους εξαρτώνται από τον εκάστοτε ερευνητή, ο ιστορικός λόγος είναι κατασκευασμένος και οι ιστορικές ερμηνείες πολλαπλές (Κόκκινος, 1998). Αυτό καθιστά την ιστορία μη αντικειμενική και ουδέτερη, χωρίς ωστόσο να αποκλείει τη

επιστημονική της εγκυρότητα, η οποία επιτυγχάνεται μέσω τηρουμένων βασικών προϋποθέσεων. Είναι σημαντικό ο ερευνητής να συνειδητοποιεί το ρόλο της ιστορικής επιστήμης, να ελέγχει, να κρίνει και να διασταυρώνει τις πηγές, να τις εντάσσει και να τις ερμηνεύει μέσα στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο (Cohen, Manion & Morison, 2007).

Το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής έρευνας είναι ποιοτικό από τη φύση του. Αυτό συμβαίνει επειδή το κυρίως αντικείμενο της ιστορικής έρευνας αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από λεκτικό και άλλο συμβολικό υλικό που πηγάζει από το παρελθόν μιας κοινωνίας ή μιας κουλτούρας (Cohen, Manion & Morison, 2007).

Για την επεξεργασία του αρχειακού υλικού στην παρούσα εργασία χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος της ανάλυσης περιεχομένου, η οποία θεωρείται κατάλληλη για έρευνα εκπαιδευτικών πηγών, όπως ευρύτερα για κάθε ποιοτικό υλικό (Berelson, 1971). Σύμφωνα με τους Cohen, Manion & Marison (2007) η ανάλυση περιεχομένου έχει οριστεί ως ερευνητική μέθοδος με πολλαπλούς σκοπούς που έχει αναπτυχθεί ειδικά για να διερευνήσει ένα φάσμα προβλημάτων με στόχο την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Οι προσεγγίσεις στην ανάλυση περιεχομένου επιδιώκουν να εντοπίζουν κατάλληλες κατηγορίες και μονάδες ανάλυσης, οι οποίες αντικατοπτρίζουν την αρχική θεώρηση ενός γραπτού μνημείου και καλύπτουν, σε βασικές γραμμές, το περιεχόμενο. Επομένως είναι φανερό πως η μονάδα ανάλυσης είναι βασικό κριτήριο για την αποδελτίωση του υλικού και την ταξινόμησή του σε κατηγορίες (Holsti, 1969). Μέσω της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου επιχειρήθηκε η περιγραφική αναπαράσταση του υπό έρευνα υλικού και η παρουσίαση χαρακτηριστικών αναφοράς.

Για την εποικοδομητικότερη ανάλυση του αρχειακού υλικού και την αντιστοίχισή του με τα επίσημα ιστορικά γεγονότα, κρίθηκε αναγκαία η ταξινόμηση και κατηγοριοποίηση των ιστορικών στοιχείων που αναφέρει ο συγγραφέας (Γρηγόριος Λευκόπουλος). Οι πληροφορίες που εκμαιεύουμε από το κείμενο διαχωρίστηκαν σε δύο ομάδες:

A. ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν το ιστορικό γίνεσθαι της περιοχής της Ιμέρας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο και

B. ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν το πολιτισμικό γίνεσθαι της περιοχής της Ιμέρας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

Στην Α. ομάδα, καταγράψαμε και διερευνήσαμε τα στοιχεία εκείνα που αφορούν σε πέντε κατηγορίες: 1. Τα ιστορικά, 2. τα γεωμορφολογικά στοιχεία, 3. η διοίκηση, 4. η οικονομία, 5. η αποδημία και στοιχεία της διοικητικής οργάνωσης της περιοχής

Στην Β. ομάδα, καταγράψαμε και διερευνήσαμε τα στοιχεία εκείνα που αφορούν σε πέντε κατηγορίες: 1 η εκπαίδευση, 2. η θρησκευτική ζωή, 3. η αρχιτεκτονική, 4. ο κοινωνικός βίος και 5. ο λαϊκός πολιτισμός και η παράδοση. Η ανάλυση του περιεχομένου υλοποιήθηκε σύμφωνα με τις παραπάνω κατηγορίες και ξεχωριστά για κάθε ομάδα. Στη συνέχεια, πραγματοποιήθηκε αντιστοίχιση των ευρημάτων με τα επίσημα ιστορικά στοιχεία που παρουσιάστηκαν στο θεωρητικό πλαίσιο και από την οποία εξήχθησαν τα τελικά πορίσματα της έρευνας.

Κεφάλαιο 6^ο: Ανάλυση Περιεχομένου

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί θα παρουσιάσουμε τα στοιχεία που ανιχνεύσαμε στο αρχειακό υλικό του Γρηγορίου Λευκόπουλου, σύμφωνα με τις κατηγορίες που προαναφέρθηκαν στο πέμπτο κεφάλαιο και στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε να ανιχνεύσουμε την αντιστοίχσή τους με τα επίσημα ιστορικά γεγονότα που αφορούν στην ίδια περιοχή και στην ίδια χρονική περίοδο της ιστορίας.

6.1. Ποσοτική Ανάλυση

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε τα στοιχεία που αναγνωρίσαμε μέσα στο κείμενο του Γρηγορίου Λευκόπουλου ξεχωριστά για κάθε επιμέρους ομάδα και κατηγορία:

Αποτελέσματα της έρευνας

Α. Ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν το ιστορικό γίνεσθαι της περιοχής της Ιμέρας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο

1. Τα ιστορικά στοιχεία

Στην πρώτη κατηγορία παραθέτουμε στοιχεία που αφορούν την ιστορική ίδρυση και την παρουσία των κατοίκων της Ίμερας, καθώς και την απορροές από την γειτνίαση με τους Τούρκους μέχρι την εξοικεσία των κατοίκων της περιοχής από την πατρίδα τους.

2. Γεωγραφικά στοιχεία

Στην δεύτερη κατηγορία που αφορά στα γεωγραφικά στοιχεία που αναφέρονται στο αρχείο, καταγράψαμε 180 συνολικά περιοχές που ο συγγραφέας μνημονεύει μέσα από τις περιηγήσεις τόσο τις δικές του, όσο και της ζωής των κατοίκων της Ιμέρας.

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται οι περιοχές (96) που ανήκουν στο γεωγραφικό χώρο της Ρωσίας:

Περιοχές της Ρωσίας				
Βατούμ	Κριμαία	Νοβοροσίσκι	Τυφλίδα	Αικατερινοντάρ
Κερτς	Οδησσός	Καπαρτίγκα	Σεβαστούπολη	Βλαδικαυκάς
Τιχορέτσκη	Ροστάβ	Εριβάν (Αρμενία)	Αρτίλέρ	Μινεράλη
Τασκέντ	Ιρκούτσκι	Κιέβο	Ανάπα	Γκάγκρη
Σότσι	Σοχούμ	Τουαγέ	Γιεκούζ	Κελιντσούκ
Μαγιάκ	Ουζούν Αγιάκ	Μαγκούτ	Θεοδοσία	Μιαβλούς
Αρπάτς	Πετρόφσκι	Συμφεροπούλη	Ταγανρόκ	Καραβούν
΄Αχουσχαν	Ζαμάρα	Ζαραφχανά	Καζάν	Αρμασίρ
Τσαρίτσα	Καβουσμάν	Σαμπρέτ	Τερπιάντ	Τσιβεσβάρ
Μιχαήλοβα	Πορζόμ	Ελισαβετούπολη	Πετιγόρσκι	Πετρόφσκι
Εσεντουκί	Ζελεγοβίσκι	Κισλοβίσκι	Ποτ	Τλιτσια
	Σαρίκαμς	Νικολαέφσκι	Ζαράτωφ	Βερισσιάν
Χαρπιπεήν	Σεμικαλότζα	Στανισλάρκα	Γραμματικόφ	Τοτσκόιν
Πελέκ	Αλεξανδρόπολ	Τσιαλιαπίνσκι	Όμσκι	Τόμσκι
Αντριάνοφκα	Πορζόμ	Τούλα	Χόπα	Καταγάν
Τσιτά	Πόρζα	Τιβίκ	Ορεμβούγο	Απινσκι
Κρανοβότσκι	Σαμαρκάντη	Ασχαπάτ	Ιρκούτσκ	Πιατιγόρσκ
Καγισμάν	Τερπέντ	Τσπερεκέντ	Πάκλα	Γροζνά
Χαρπίν	Γιάλτα	Γουρζούφ	Λάλογλη	Τσίπλαχλη
Όλουχλη	Μαντζουρία (Κίνα)			

Πίνακας 1. Περιοχές που ανήκουν στη Ρωσία

Στον πίνακα 2, οι περιοχές που ανήκουν στο γεωγραφικό χώρο της Τουρκίας (57):

Περιοχές της Τουρκίας				
Ιμέρα	Χαλδία	Τραπεζούντα	Κωνσταντινούπολη	Λαζία
Ματσούκα	Καρς	Αργυρούπολη	Πουλγάρ Ματέν	Αγκυρα
Ποζούχ	Αγ Ματέν	Αχουσχαν	Πορζόμ	Χάκαζα
Γετουρμάζ	Λιαρία	Σουλαμίζ	Τσογκάρ	Καρμούτ
Κρόμνη	Χάρσερα	Σίχτορμι	Παϊπούρτη	Ερζερούμ
Μιατιάνια	Φισόν –τερέ	Κοπ-ταγ	Πουρνά-καπάν	Ατς-γαλά
Καραπουϊκ	Άργανη	Μαλάτεια	Καπαδοκία	Κιατιάκ
Χαν-τερέ	Ακτσάι	Ζυβίν	Χασάν-γαλά	Ζυβίν
Χασάν-γαλά	Τσαπικ	Καραουργάν	Χάρσερα	Θεφίλ
Άρδασσα	Ταλταπάν	Γόδονα	Κουζούλ- κιοϊ	Τσεβιζλούκ
Μαμαχατούν	Ζαραφχανά	Λαραχανή	Ταλταπάν	Τεϊρμέντερε
Βακού	Γιαλαούτσαμ			

Πίνακας 2. Περιοχές που ανήκουν στην Τουρκία

Στον πίνακα 3, οι περιοχές στο γεωγραφικό χώρο της Ελλάδας (27):

Περιοχές της Ελλάδας				
Θράκη	Μακεδονία	Λειψίστα	Καβάλα	Θεσσαλονίκη
Πειραιάς	Κοζάνη (Νεάπολις)	Νέα Ίμερα	Αρσακλή Πανόραμα	Αθήνα
Δράμα	Νάουσα	Καϊλάρια	Πογιάτι (Αττικής)	Δραπετσώνα Αγία Σωτήρα (Πειραιάς)
Ξάνθη	Μαυρότοπος	Καλαμαριά	Καραπουρνού	Άγιος Γεώργιος (Σαλαμίνα)
Ρουφ -Αθήνα	Σκοπευτήριο -Καλλιθέα	Λαύριο	Μακρονήσι	Πάτρα
Βόλος	Πρέβεζα			

Πίνακας 3. Περιοχές που ανήκουν στην Ελλάδα

3. Η διοίκηση

Στην κατηγορία που αφορά στη διοίκηση, καταγράφηκαν αναφορές, οι οποίες περιγράφουν την οργάνωση της διοίκησης στην περιοχή της Ιμέρας, αλλά και στον ελλαδικό χώρο. Ειδικότερα, γίνονται αναφορές στους: α. στους μικτάρηδες και β. στη δημογεροντία.

4. Η οικονομία

Στην κατηγορία που αφορά στην οικονομία της περιοχής, αναφέρονται οι ασχολίες των κατοίκων, το εμπόριο και η κύρια πηγή οικονομικής εκμετάλλευσης (τα μεταλλεία της Αργυρούπολης). Στον πίνακα 4. Παρατηρούμε τις επαγγελματικές δραστηριότητες που αναφέρονται μέσα στο αρχείο του Γρ. Λευκόπουλου:

Επαγγελματικές δραστηριότητες στην περιοχή της Ιμέρας				
Γεωργία	Κηπουρική	Δεντροφυτεία	Κτηνοτροφία	Υλοτομία
Μεταλλευτική δραστηριότητα	Εμπορικές μεταφορές	Μουσικοί	Παντοπωλεία	Καφενεία
Φούρνοι	Σιδεράδικα	Φαναρτσίδικον	Χάνια	Κρεωπωλεία
Αποθήκες σιτηρών	Παπουτσάδικα		κατάστημα του μονοπωλείου του σχολείου	
Χαμαιλέτες (Μύλοι)				

Πίνακας 4. Επαγγελματικές δραστηριότητες στην περιοχή της Ιμέρας

5. Η αποδημία

Στην κατηγορία που αφορά στην αποδημία, καταγράψαμε αναφορές που περιγράφουν την αποδημία προς τη Ρωσία, αναφορές την αποδημία εντός της Οθωμανικής επικράτειας και αναφορές για την περιπλάνηση και εγκατάσταση στην Ελλάδα μετά την προσφυγοποίηση την οριστική εξοικεσία από τον ιστορικό Πόντο και την ανταλλαγή των πληθυσμών.

B. Ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν το πολιτισμικό γίνεσθαι της περιοχής της Ιμέρας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

1. Η εκπαίδευση

Στην κατηγορία που αφορά στην εκπαίδευση, ο Γρηγόριος Λευκόπουλος αναφέρεται λεπτομερώς, τόσο για το σχολείο ως εκπαιδευτικό σύστημα, όσο και για τη σχολική ζωή των μαθητών και δασκάλων. Μνημονεύει Δασκάλους και δωρητές των σχολείων, καθώς και τους διαπρέψαντες μαθητές στα γράμματα και το εμπόριο. Επίσης, αναφέρεται: α. στην Αστική Σχολή της Ιμέρας, β. στα Φροντιστήρια της Τραπεζούντας και της Αργυρούπολης.

2. Η θρησκευτική ζωή

Το ενδιαφέρον του συγγραφέα για τη θρησκευτική ζωή των κατοίκων της περιοχής, είναι μεγάλο, καθώς παρατηρούμε ότι καταγράφει με λεπτομέρειες 10 Ναούς, 1 μοναστήρι και 12 ναΐσκους στον πίνακα 5.

Θρησκευτικοί χώροι- Ναοί της περιοχής της Ιμέρας				
Άγιος Ευγένιος	Κοίμηση της Θεοτόκου	Άγιος Δημήτριος	Άγιος Γεώργιος	Άγιος Γεώργιος
Άγιος Βασίλειος	Άγιος Κωνσταντίνος	Άγιος Κωνσταντίνος	Τριών Ιεραρχών	Άγιος Γεώργιος
Μοναστήρι της περιοχής της Ιμέρας				
Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη				
Παρεκκλήσια της περιοχής της Ιμέρας				
Του αγίου Παντελεήμονος	Της αγίας Βαρβάρας	Της αγίας Μαρίνης	Του αγίου Θεοδώρου	Της Ζωοδόχου πηγής
Του αγίου Ηλίου	Του αγίου Στεφάνου	Της Αναλήψεως	Της αγίας Άννης	Του αγίου Παύλου
Του αγίου Χαράλαμπος	Της Παναγίας			

Πίνακας 5. Θρησκευτικά κτίσματα της περιοχής της Ιμέρας

Μέσα στο αρχείο μνημονεύονται 2 αρχιμανδρίτες, 10 ιερείς, 13 ψάλτες και 15 μοναχές.

3. Η αρχιτεκτονική

Στην κατηγορία που αφορά στην αρχιτεκτονική, ο συγγραφέας περιγράφει με λεπτομέρειες τις οικείες και τα λοιπά κτίσματα τόσο της παλαιότερης, όσο και της νεότερης περιόδου, παραθέτοντας στοιχεία τόσο για τον εσωτερικό χώρο των οικείων, όσο και για τη δόμηση της στέγης.

4. Ο κοινωνικός βίος

Στην κατηγορία που αφορά στην κοινωνική ζωή των κατοίκων της περιοχής, καταγράφονται λεπτομερείς αναφορές που αποτυπώνουν περιγραφικά το κοινωνικό γίνεσθαι της Ιμέρας και είναι: α. τα Παρακάθια, β. το παρέβγαλμαν κατά τη αποδημίαν στα ξένα, γ. το *πιάγκ'* και το λούσιμο και δ. τα παιχνίδια των παιδιών. Στον πίνακα 6 καταγράφονται τα παιχνίδια που έπαιζαν τα παιδιά στην Ιμέρα:

a/a	Παιχνίδια στην Ιμέρα
1	Τα λίντσια (πεντόβολα)
2	Απτουρμάν (αυγατιστής)
3	Επρ τουρ πέρ (τα βαρελάκια)
4	Τους κλέφτας (κλέφτες & χωροφύλακες)

5	Το κλίκον (ο κρυφτός)
6	Την τσαλτίκαν (τρύλιζα με ράβδο)
7	Ζύμι παραζύμι (ζύμη προζύμι)
8	Το τόπ (τόπι με κλωστή)
9	Τ'άψιμον (τα σκλαβάκια)
10	Λαμπούκας (τα πλακάκια)
11	Τσαμύναν (η τυφλόμυγα)
12	Το μαντίλ (το μαντήλι)
13	Το τύμη τύμη
14	<i>Τα σιονοκούστια (βώλους από χιόνι)</i>
15	<i>Τον κρυφτούλη</i>

Πίνακας 6. Τα παιχνίδια που έπαιζαν τα παιδιά στην Ιμέρα

Στον κοινωνικό βίο της περιοχής, εντάσσονται επίσης και άλλες εκδηλώσεις, όπως ο γάμος κ.λπ., τις οποίες όμως κατατάσσουμε στην επόμενη κατηγορία για το λόγο ότι αποτελούν πολύτιμα πολιτιστικά στοιχεία της περιοχής.

5. Ο λαϊκός πολιτισμός και η παράδοση.

Στην κατηγορία που αφορά στα στοιχεία που απαρτίζουν το πολιτιστικό γίνεσθαι της περιοχής, καταγράφηκαν τα έθιμα: α. για το σουμάδεμαν (ο αρραβώνας), β. για τη χαράν (ο γάμος), γ. τα πανηγύρια, δ. τα έθιμα των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς (κάλαντα, Μωμόγεροι, πανηγύρι του Αγίου Βασιλείου), ε. το φώτισμα, στ. τα *Εμπονέστια* (Απόκρεω), ζ. τα έθιμα του Πάσχα (Κυριακή του Πάσχα, δεύτερη Ανάσταση και τουφέκισμα του Ιούδα, δεύτερη ημέρα του Πάσχα), η. μουσική, τραγούδια (της αγάπης και του έρωτα, της γυναικείας ομορφιάς, της καθημερινής ζωής, των συναισθημάτων, τα σκωπτικά, της ξενιτειάς, τα βουκολικά) και θ. οι χοροί της Ιμέρας, όπως παρατηρούμε στον πίνακα 7.

α/α	Παραδοσιακοί χοροί της Ιμέρας
1	Ομάλ
2	Σιτόν
3	Κοτσαγκέλ'
4	Σερνανίτσα
5	Τίταρα
6	Γέμουρα
7	Σαρίκουζ
8	Σέρρα

9	Μαχαίρ'
10	Μητερίτσα

Πίνακας 7. Οι χοροί στην περιοχή της Ιμέρας

Αξιοσημείωτες επίσης είναι οι αναφορές του συγγραφέα για τα είδη των εδεσμάτων και διατροφής των κατοίκων της περιοχής. Καταγράφηκαν 57 φαγητά και εδέσματα, όπως παρουσιάζονται στον πίνακα 8:

Φαγητά και Εδέσματα στην περιοχή της Ιμέρας				
Αλεύρια	μακαρίνα ξερόν- ζωγρόν	πλιγούρια	κορκότα εργινά	κρίθινα
νισσιαστόν	πουσίντια	φούρνικα τσουπίδια	τσορτάνια	ταρχανά
κιλίδ	λουκάνικα	καβουρμάν	πατσάδες	τσίρια
αρμόθια	σοηματσάδες	παστίλαν	πιακμιάζ	πλακίν
πασκιτανοσίρβ	χαράτζ	λάχανα χαμνά	τσορτάνια	λιτσάνια
χαλβάν	κοκιμελοσσίρβ	μαλέζ	τρίμμαν	χασίλ
πουσίντια	μαλαχτούν	τσιριχτά	σέφτελα	φούστρον
ποριανία	ζιλπάν	πιάφ	βραστάρ	τσουμούρ
γαλετσός	γαλατοκολόκυνθον	σιρόν	χαβίτζ	στίπα
αυλούκ	χαγία	γάραμσον	λιχτσέα	τσορβάδες
τσικουντσάδες	πιρπιρίμια	φελία	κρεατικά	ιλιστά
πασκιτάν	μαντσίρας			

Πίνακας 8 Φαγητά και Εδέσματα στην περιοχή της Ιμέρας

6.2. Ποιοτική Ανάλυση

Σε αυτή την ενότητα θα προβούμε σε ποιοτικές παρατηρήσεις και θα εμβαθύνουμε στα στοιχεία που καταγράψαμε μέσα από το αρχείο του Γρηγορίου Λευκόπουλου.

A. Ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν το ιστορικό γίνεσθαι της περιοχής της Ιμέρας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο

6.2.1. Τα Ιστορικά στοιχεία

α. Η ίδρυση της Ιμέρας

Η προσωπική αναδίφηση του Γ. Λευκόπουλου στις πηγές και τις ιστορικές αναφορές για την ίδρυση της Ίμερας εκκινεί από τον εντοπισμό του ονόματος «Ίμερα» από την αρχαιότητα και την Βυζαντινή εποχή. (βλπ. Παράρτημα Δ, σελ. 305).

Πρώτη εκδοχή για την ίδρυση της Ιμέρας

Ο Γ. Λευκόπουλος στα γραφόμενά του εστιάζει το ενδιαφέρον του σε μία παράδοση, η οποία ισχυροποιείται από το γεγονός ότι υιοθετήθηκε από σημαίνοντα πρόσωπα της εποχής του, όπως ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς και ο αρχιερατικός επίτροπος Χαλδίας Αθανάσιος Οικονόμος Σουμελίδης. Σύμφωνα με αυτήν, η Ίμερα

κτίστηκε επί Βυζαντινής εποχής από τον στρατηγό Ιμέριο, ο οποίος εξορίστηκε εκεί για χρονικό διάστημα πολλών ετών και κατ' επέκταση έδωσε το όνομά του στην περιοχή. Ο τόπος στη συνέχεια φαίνεται πως ερημώθηκε, ενώ αποτέλεσε μεταίχμιο Ασιατικών εθνών, συγκεκριμένα Τούρκων, Τουρκομάνων, Περσών και Κούρδων.

Βασιζόμενος σε όλα τα παραπάνω, ο Γ. Λευκόπουλος χρονολογεί την αρχική ίδρυση της Ιμέρας στα χρόνια του εξόριστου στρατηγού Ιμερίου γύρω στο 1200-1300, πριν ακόμη και από την ίδρυση της αυτοκρατορίας των Κομνηνών, όπως γράφει χαρακτηριστικά: *«Τάυτα περί της ιδρύσεως της Ιμέρας, την ίδρυσιν της οποίας δυνάμεθα να χρονολογήσωμεν ως προς την πρώτην περί εξορίστου στρατηγού Ιμερίου εποχήν προ της χρονολογίας της ιδρύσεως της Τραπεζουντιακής αυτοκρατορίας των Κομνηνών, περί το 1200-1300»*.

Δεύτερη εκδοχή-Λαϊκή Παράδοση για την ίδρυση της Ιμέρας

Κατά τον Γ. Λευκόπουλο ήταν άγνωστο το πώς, ενώ ο τόπος μέχρι την άλωση της Τραπεζούντας το 1461 έμεινε έρημος, μετά το χρονολογικό αυτό όριο κατοικήθηκε και πάλι. Οι απόψεις για την επανίδρυση της Ίμερας ήταν διστάμενες, καθώς άλλοι θεωρούσαν ότι το γεγονός αυτό οφειλόταν σε κάποιον ονομαζόμενο Γαγά, ενώ άλλοι ως νέο ιδρυτή θεωρούσαν κάποιον Γεώργιο Ζουβάκη.

Ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο του καταγράφει την λαϊκή παράδοση της εποχής του αναφορικά με την επανίδρυση της Ίμερας και τον συνοικισμό που δημιουργήθηκε από τον ονομαζόμενο Γαγά και τον Γεώργιο Ζουβάκη, όπως ήδη αναφέρθηκε. Κατά την Λαϊκή παράδοση, λοιπόν, μετά την κατάλυση της αυτοκρατορίας των Κομνηνών, την άλωση της πρωτεύουσάς τους, της Τραπεζούντας, από τον Μεχμέτ και την παράδοσή της στον ναύαρχο του τουρκικού στόλου Μαχμούτ πασά, εξισλαμισμένου πρώτου εξάδελφου του φιλόσοφου Γεώργιου Αμοιρούτση, οι περισσότεροι κάτοικοι της πόλης διασκορπίστηκαν και έφτασαν όπου κατόρθωσε ο καθένας να καταφύγει, για να σώσουν τη ζωή και την τιμή τους, κυρίως όμως για να διαφύγουν τον κίνδυνο του υποχρεωτικού εξισλαμισμού και των φρικτών βασανιστηρίων, στα οποία θα υποβάλλονταν.

Η αναχώρηση από την Τραπεζούντα δεν έγινε κατά τον ίδιο τρόπο για όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ο βασιλιάς και τα μέλη της βασιλικής οικογένειας κατόπιν συνθηκολόγησης κατέφυγαν στην Θράκη, την Μακεδονία και την

Κωνσταντινούπολη¹⁵, ενώ οι περισσότεροι ανήκοντες στην άρχουσα τάξη στην Βλαχία, την Ιταλία και αλλού. Αντίθετα, οι κατώτερες, λαϊκές κοινωνικές τάξεις διασκορπίστηκαν ασύντακτα είτε στις περιοχές γύρω από την Τραπεζούντα, είτε στα ενδότερα της Λαζίας, της Ματσούκας και της Χαλδίας. Στην προσπάθειά τους να βρουν ασφαλές καταφύγιο, ώστε να σωθούν από τα βάρβαρα ένστικτα και την θηριωδία των «*απαισίων κατακτητών*», διείσδυσαν σε περιοχές ορεινές, δύσβατες, δασώδεις και απόκρημνες μέσα σε φαράγγια και κρυψώνες.

Ακολουθώντας τον δρόμο της αναζήτησης ασφαλούς κρησφύγετου ο ένας εκ των δύο ιδρυτών, ο Γαγάς, κατέληξε στο άγριο και πυκνό δάσος της παλαιότερα κατοικημένης Ιμέρας. Κατοίκησε στη συνέχεια σε μian άκρη, που πήρε το όνομά της από τον ίδιο και ονομάστηκε Γαγάντων, και ζούσε εκεί με την οικογένειά του ασχολούμενος με παραγωγικές δραστηριότητες που επέτρεπε ο δύσβατος τόπος, με μικρή κτηνοτροφία και ελάχιστη και πρωτόγονη γεωργία. Κύριο μέλημα ήταν να προστατευτεί από την τουρκική επιβουλή και να διασφαλίσει την ζωή, την θρησκεία και την τιμή του.

Μία ημέρα, ενώ τα παιδιά του έβοσκαν σε κάποιο κοντινό μέρος το μικρό ποίμνιο του πατέρα τους, καθώς διέκριναν καπνό στον ορίζοντα, ένιωσαν έκπληξη και φόβο βασιζόμενοι σε αφηγήσεις εκείνου περί Τούρκων κακοποιών. Πιστεύοντας, λοιπόν, ότι επρόκειτο για Τούρκο κακοποιό έσπευσαν να ειδοποιήσουν τον πατέρα τους, ο οποίος, αν και εμφανίστηκε καθησυχαστικός προς τα παιδιά του, ανήσυχος, ωστόσο, στην πραγματικότητα, μετά από τριήμερη ανίχνευση και αφού έλαβε προφυλάξεις κατά το δυνατότερο, πλησίασε τον απρόσμενο γείτονα. Εκείνος ήταν ομοιοπαθής, όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια, και έτσι γνωρίστηκαν και, θεωρώντας ότι τους ένωνε το κοινό πεπρωμένο, αποφάσισαν αλληλοβοηθούμενοι να μετριάσουν την σκληρή οδύνη που εκ των πραγμάτων βίωναν.

Ο δεύτερος αυτός κάτοικος, και ένας εκ των δύο ιδρυτών της Ιμέρας, ονομαζόταν Γεώργιος Ζουβάκης και για το λόγο αυτό η ενορία του ονομάστηκε Ζουβακάντων, ενώ του Γαγά έλαβε το όνομα Γαγάντων. Προς επίρρωση των γραφομένων του ο Γ. Λευκόπουλος καταθέτει τη μαρτυρία του για την ύπαρξη της οικίας του Γαγά στην Ίμερα, η οποία σωζόταν μέχρι τον εκπατρισμό των Ελλήνων

---

¹⁵ Βλ. περισσότερα στο Fallmerayer, J.P.(2003).«*Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*»

και της οποίας οι στύλοι ήταν κορμοί δέντρων λεύκας, που χρησιμοποιήθηκαν κατά το χτίσιμο χωρίς να ξεριζωθούν αποκόπτοντας μόνο τις κορυφές τους.

Ο Γεώργιος Ζουβάκης στη συνέχεια ίδρυσε στην ενορία του παρεκκλήσι αφιερωμένο στην μνήμη του Αγίου Θεοδώρου, ενώ αργότερα τη θέση του κατέλαβε ο ναός της ενορίας, ο Άγιος Γεώργιος, πίσω από το Άγιο βήμα του οποίου διατηρούνταν και το παλαιό, ανακαινισμένο ωστόσο, παρεκκλήσι.

Τα αίτια της αύξησης του πληθυσμού της Ιμέρας

Άγνωστος για την παράδοση παρέμεινε ο τρόπος και ο τόπος προέλευσης των ανθρώπων που μετοίκησαν στην Ιμέρα, με αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού της, καθώς οι κάτοικοι αριθμούσαν περί τις 600 οικογένειες. Οι γεροντότεροι της εποχής του Γ.Λευκόπουλου, σύμφωνα με το αρχείο του, αφηγούνταν ότι αυτοί προερχόταν από διάφορα μέρη και προσήλθαν εκεί σε διαφορετικές εποχές, ενώ αναφέρεται ως αίτιο ρητά η εποχή του τιμαριωτισμού το 1666¹⁶, που φαίνεται ότι αποτέλεσε το αποκορύφωμα της μετοικεσίας και της πυκνής προσέλευσης ανθρώπων προς την Ιμέρα.

Το τιμαριωτικό σύστημα και οι καταπίεσεις των τιμαριούχων

Σημαντική είναι η αναφορά του Γ. Λευκόπουλου στα αίτια της επέκτασης της Ιμέρας και της αύξησης του πληθυσμού της, που ήταν η προσπάθεια των χριστιανών να διαφύγουν και να απαλλαγούν από την καταπίεση του Οθωμανικού καθεστώτος και κυρίως από την τυραννία των τιμαριούχων. Οι τιμαριούχοι επέβαλαν την βούλησή τους στους χριστιανούς, ασκούσαν δικαστική εξουσία δικάζοντας και καταδικάζοντάς τους και ρύθμιζαν τους φόρους. Οι χριστιανοί αναγκαζόταν να υποστούν καταπίεσεις, ενώ η ζωή και η τιμή τους εξαρτιόταν από την αυθαιρεσία των τιμαριούχων, οι οποίοι τους εξουσίαζαν σε σημείο τέτοιο, ώστε αποφάσιζαν για τη ζωή ή τον θάνατό τους. Επενέβαιναν στην καθημερινότητά τους ακόμα και στα συνοικέσια, τους γάμους ή και τις κηδείες τους. Απήγαγαν τις ωραιότερες κοπέλες και γυναίκες και γενικότερα αποτελούσαν μάλιστα για τους χριστιανούς ασκώντας τεράστια εξουσία επάνω τους. Αντλούσαν το κύρος τους κατόπιν εξαγοράς των παραπάνω προνομίων καταβάλλοντας στον Σουλτάνο κάποιον χρηματικό φόρο, επιστρατεύοντας σε καιρό

---

¹⁶ Το τιμαριωτικό σύστημα διοίκησης εισήχθη στην οθωμανική αυτοκρατορία το 1666, εποχή επιβολής νέων μεθόδων εξόντωσης του ελληνισμού και του χριστιανισμού γενικότερα, την βάρβαρη τυραννία των διορισμένων από το Σουλτάνο σατραπίσκων Ντερεμπέηδων, οι οποίοι ήταν αυτεξούσιοι και κυβερνούσαν κληρονομικά κατά τόπους, έχοντας δικαιώματα ζωής και θανάτου στους υπόδουλους (Ανθεμίδης, 1986:111)

πολέμου έναν αριθμό στρατιωτών, ενώ μέσω κληρονομικών δικαιωμάτων κατόρθωσαν να επιβάλουν την κυριαρχία τους στην περιφέρεια της δικαιοδοσίας τους. Ο Γ. Λευκόπουλος καταγγέλλει τις αυθαιρεσίες των τιμαριούχων¹⁷ μέσα στο αρχείο του κάνοντας σημαντικές αναφορές στις καταχρηστικές πιέσεις τους κατά των χριστιανών.

Καταληκτικά, ο Γ. Λευκόπουλος, υποθέτει ότι οι περίοικοι αλλά και οι μέτοικοι από απομακρυσμένες περιοχές κατέφυγαν στην Ίμερα πιθανόν επειδή είχαν υποπέσει προηγουμένως στη δυσμένεια και την οργή κάποιου τιμαριούχου, γράφοντας χαρακτηριστικά: *«Οι κατά καιρούς και εκ διαφόρων άλλων περιοίκων οι και απομεμακρυσμένων χωρίων μέτοικοι της Ίμέρας θα ήσαν εξ εκείνων ασφαλώς οι οποίοι δια τον άλφα ή βήτα λόγον είχαν υποπέσει εις την δυσμένειαν του τιμαριούχου, την οργήν και την εκδίκησιν του οποίου φεύγοντες κατέφυγον εις Ίμέραν, ίσως διότι ήτο δια τους τοιούτους καταφύγιον».*

Τα αίτια της πληθυσμιακής συρρίκνωσης της Ίμέρας

Φθίνουσα πορεία ακολουθεί ο πληθυσμός της Ίμερας, σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου. Κατά την περίοδο 1461-1600 η Ίμερα αριθμούσε *«600 οικογενείας αμιγείς Ελληνικάς»*, αριθμός που διατηρήθηκε σταθερός *«μέχρι του Ρωσοτουρκικού πολέμου τω 1877»*. Στη συνέχεια λόγω μετοικεσιών και μετακινήσεων προς διάφορες επαρχίες της Τουρκίας ο αριθμός των οικογενειών σταδιακά μειώθηκε σε 400. Ήταν η περίοδος της μετακίνησης των μεταλλωρύχων, της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης εξαιτίας της παρακμής των τοπικών μεταλλείων της Αργυρούπολης, προς άλλα μεταλλεία, όπως αυτά του Ποζούχ, της Άγκυρας, του Αγ Ματέν, του Πουλγάρ Ματέν, κ. ά. Ανάλογες μετακινήσεις σημειώθηκαν και προς την Ρωσία από το 1850 μέχρι το 1870, εποχή ομαδικών μετακινήσεων μετά τον πόλεμο του Καρς.

---

¹⁷ Οι Ντερεμπέδες βρισκόταν σε συνεχείς διαμάχες μεταξύ τους, πίεζαν τους χωρικούς (Βακαλόπουλος, 1973, τ.Β', σ.45-46, τ.Δ', σ.93), άρπαζαν τα σπίτια και τα κτήματα των ελεύθερων καλλιεργητών μετατρέποντάς τους σε δουλοπάροικους (Σαμουηλίδης, 1992:162), επέβαλαν φόρους, δίκασαν και ασκούσαν όλες τις εξουσίες (Παυλίδης, 1979:43). Η απληστία των Ντερεμπέδων ενεργούσε εις βάρος της ζωής, της τιμής, της προσωπικής ελευθερίας και της περιουσίας των καταφρονεμένων και καταπιεζόμενων υπόδουλων (Νυμφόπουλος, 1953:99· Παυλίδης, 1979:43), ενώ πολλοί από αυτούς επέμεναν στο δίκαιο της πρώτης βραδιάς για τις παρθένες σκλάβες τους (Φωτιάδης, 1993:283) προβάλλοντας την αξίωση την πρώτη νύχτα του γάμου των Ελλήνων η νύφη να διέλθει στο πλευρό τους με απώτερο σκοπό τον εκτουρκισμό των ραγιαδων (Παυλίδης, 1979:80). Σε αυτούς πληρωναν οι χριστιανοί, όταν παντρεύονταν, ειδική εισφορά, συνήθως ισοδύναμη με 7 παράδες, που αντιστάθμιζε το δικαίωμα της πρώτης νύχτας (Γεωργιάδης, 1991, τ.1, σ.300).

Ιδιαίτερα μετά τον Ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1877 δημιουργήθηκε μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα, το οποίο *«παρέσυρε και εκ των κατοίκων της Ίμερας πολλές οικογενείας, αίτινες μετανάστευσαν εις Καρς, Άχουσχαν, Πορζόμ και αλλαχού της Ρωσίας»*. Αλλά και μετέπειτα μετοίκησαν πολλοί *«εις διάφορα μέρη και πόλεις της Ρωσίας όπου είχαν τας εργασίας των»*, ενώ τονίζεται ότι αυτοί εξακολουθούσαν να διατηρούν *«την Τουρκικήν των υπηκοότητα»*. Μετά λοιπόν τις αλληπάλλληλες μεταναστεύσεις ο αριθμός των οικογενειών της Ίμέρας *«κατά το 1912 δεν υπερέβαινε τας 400 οικογενείας, εξ ων τέσσαρες μόνον ήσαν Τουρκικαί»*.

Εθνολογική σύσταση των κατοίκων της Ίμέρας

Οι κάτοικοι της Ίμέρας, όπως διευκρινίζει μέσα στο αρχείο του ο Γ. Λευκόπουλος, *«ήσαν καθαρώς αμιγείς χριστιανοί»*. Ωστόσο, χωρίς να διευκρινίζει σε ποια χρονική περίοδο αναφέρεται, βασιζόμενος στην ονομασία ορισμένων ενοριών, υποθέτει ότι πιθανότατα παλαιότερα από τη δική του εποχή υπήρχαν Τούρκοι στην περιοχή. Δεν παραλείπει να σημειώσει, ότι *«παρ' όλην την ελληνικότητα των κατοίκων υπήρχον τοποθεσίαι και ονομασίαι ενοριών μαρτυρούσαι την κάποτε ύπαρξιν Τούρκων (ονομασίαι ως η ενορία Αληπασσάντων, Κιρμανάντων Γουζάντων κ.λ.π.)»*. Μοναδική εξαίρεση μουσουλμάνων κατοίκων της Ίμέρας αποτελούσαν οι *«περί τας 10 οικογενείας Τούρκοι»*, οι οποίοι κατοικούσαν στην ενορία Θωμάντων ή Ναζιράντων, κατά την τουρκική ονομασία, που απείχε κατά μία ώρα απόσταση από το κέντρο της Ίμερας. Από τις δέκα τουρκικές οικογένειες οι τέσσερις *«κατήγοντο από χριστιανούς εξισλαμισθέντας»*, επομένως οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν πληθυσμιακά μια ελάχιστη και αμελητέα μειοψηφία στην περιοχή της Ίμέρας.

Η ιστορία των εξισλαμισμένων οικογενειών της ενορίας Θωμάντων (Ναζιράντων)

Η ενορία Θωμάντων αποκαλούνταν με το όνομα αυτό από τους χριστιανούς, όμως από τους Τούρκους ονομαζόταν Ναζιράντων. Αυτή η διαφοροποίηση της ονοματολογίας βρίσκει εξήγηση στο γεγονός της ύπαρξης μεικτού πληθυσμού, χριστιανών και μουσουλμάνων, καθώς ανάμεσα στις δέκα τουρκικές μουσουλμανικές οικογένειες της ενορίας υπήρχαν τέσσερις, όπως προαναφέρθηκε, οι οποίες προερχόταν από εξισλαμισμένες, άλλοτε χριστιανικές, οικογένειες. Από την ανάλυση του Γ. Λευκόπουλου δεν διαφεύγει μια παράδοση, η οποία εξηγεί τον εκούσιο εξισλαμισμό του *«προπάτορος αυτών Γεωργίου»* και των απογόνων του κατ' επέκταση. Η εξιστόρηση του Γ. Λευκόπουλου αναδεικνύει ζητήματα, όπως η

εσωτερική διασπορά και μετανάστευση των μεταλλουργών της περιοχής της Ίμερας στο εσωτερικό της Τουρκίας μετά την γενική παρακμή των μεταλλείων της Χαλδίας προς αναζήτηση άλλων μεταλλοφόρων φλεβών, αλλά και η δυνατότητα απόδοσης τιμών και παραχώρησης ιδιαίτερων προνομίων από τον Σουλτάνο στους χριστιανούς τεχνίτες μεταλλουργούς με αντάλλαγμα την υποχρεωτική αλλαγή θρησκευτικής πίστης και τον εξισλαμισμό όχι μόνον των ίδιων, αλλά και των οικογενειών τους και μάλιστα δια βίου. Δεν έλειπαν οι περιπτώσεις οικειοθελούς προσχώρησης στον ισλαμισμό για λόγους συμφεροντολογικούς.

Αξιοπρόσεκτο αποτελεί το γεγονός της απόδοσης του τίτλου του Ναζίρ, των ιδιαίτερων τιμών και της τουρκικής ένδυσης του Γεώργιου μετά την αλλαξοπιστία του με χρυσοποίκιλτο σπαθί¹⁸ σαρίκι και κόκκινα διακριτικά και των παραχωρηθέντων από τον Σουλτάνο προς τον Γεώργιο προνομίων του αγά τιμαριούχου επί τεσσάρων χωριών, των Λικάστ, Βαρενούς, Παρτίν και Νατσαράντων. Επιβεβαιώνεται κατά τον τρόπο αυτό η βαρύνουσα σημασία των μεταλλείων για το τουρκικό κράτος, που παραχωρούσε προνόμια στους χριστιανούς μεταλλουργούς, όχι βέβαια χωρίς βαρύ αντάλλαγμα, αφού ο ασπασμός του Κορανίου και η συνακόλουθη προσχώρηση στον μωαμεθανισμό αποτελούσε αμετάκλητο γεγονός και σήμαινε αποκοπή από την υπόλοιπη κοινότητα.¹⁹ Ο Γ. Λευκόπουλος αντιλαμβάνεται τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό της οικογένειας του Γεώργιου ως εκτουρκισμό και πλήρη απομάκρυνση, επομένως, από τον πρότερο κοινωνικό περίγυρο. Παράλληλα, εστιάζει την προσοχή του στην επιδεικτική στάση που επέδειξε ο Γεώργιος κατά την επιστροφή στην πατρίδα του λόγω πλούτου και

---

¹⁸ Εκτός του ματέν-εμίνη (επόπτη των μεταλλείων), που ήταν Τούρκος (Γεωργιάδης, 1991:250· Κανδηλάπτης, 1929:41· Οικονομίδης, 1931:181), το αξίωμα του γενικού και ειδικού αρχιμεταλλουργού (ουστάμπαση και ματεντζήπαση, αξίωμα μεγάλο και τιμητικό, αντίστοιχα), πλην ελαχίστων εξαιρέσεων καταλάμβαναν Έλληνες σε όλη τη διάρκεια της λειτουργίας των μεταλλείων της Χαλδίας και των μεταλλουργικών αποικιών της (Ανδρεάδης, 1993:25· Γεωργιάδης, 1991:257· Βακαλόπουλος, 1973, τ.Δ', σ.110· Κανδηλάπτης, 1929:38-49· Τριανταφυλλίδης, 1870:62-63). Η επιλογή τους επικυρωνόταν από το σουλτάνο σε ειδική τελετή ενώ υπογράφονταν αυτοκρατορικό φερμάνι με το οποίο ορίζονταν Γενικός Αρχιμεταλλουργός, λάμβανε τον τίτλο του Αγά, περιβάλλονταν με ειδικό ένδυμα, έφερε σπαθί και απολάμβανε τιμές (Κανδηλάπτης, 1929:44-49).

¹⁹ Σύμφωνα με την εντολή του Μωάμεθ, το Κοράνι και τον ισλαμικό νόμο, όποιος μουσουλμάνος εγκατέλειπε το Ισλάμ και άλλαζε πίστη έπρεπε να θανατωθεί με αποκεφαλισμό (Ανδρεάδης, 1993:27, 86· Bryer, 1976:175· Clogg, 1995:15· Ροδάκης, 2004:137· Φωτιάδης, Κ., 1993:350· Φωτιάδης, Κ., 1998:158· Φωτιάδης, Κ., 2004:521· Φωτιάδης, Ν., 1996:211· Τριανταφυλλίδης, 1866:89). Ο εκχριστιανισμός ενός μουσουλμάνου ή η εγκατάλειψη του Ισλάμ θεωρούνταν ένα από τα άμεσα θρησκευτικά εγκλήματα (Σαρρής, χ.χ., τ. 1:214).

κατοχής υψηλότατου τίτλου, ερμηνεύοντάς την ως «τουρκική αλαζονεία» και αφήνοντας να διαφανεί από πλευράς του μια αρνητική αποτίμηση κάποιων χαρακτηριστικών του τουρκικού λαού.

Η συνέχεια της εξιστόρησης του Γ. Λευκόπουλου παραθέτει αφενός την οξεία αντίδραση του Θωμά, αδελφού του Γεώργιου, ο οποίος, θεωρώντας ασυμβίβαστη τη συμβίωση των δύο, καθώς ο ίδιος παρέμενε πιστός στο χριστιανισμό, ενώ ο αδελφός του αλλαξοπίστησε εκούσια, αποφασίζει να γίνει αδελφοκτόνος, και αφετέρου την τελική έκβαση της αδελφικής διένεξης, με τον Γεώργιο να συνειδητοποιεί το βάρος της πράξης του, καθώς η προσχώρηση στον ισλαμισμό ήταν μη αναστρέψιμη, και γεμάτος μεταμέλεια και τύψεις να τιμωρεί τον εαυτό του με αυτοεξορία προς άγνωστο σημείο.

Αξίζει να παρατηρηθεί, ότι η προσχώρηση του Γεώργιου στο Ισλάμ δημιούργησε στον αδελφό του Θωμά αίσθημα αισχύνης, που δεν μπορούσε να υπομείνει, καθώς η χριστιανική θρησκευτική πίστη αποτελούσε κριτήριο διάκρισης από τους αλλόθρησκους πληθυσμούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν βαθύτατα ριζωμένη στις συνειδήσεις των ανθρώπων και αποτελούσε έρεισμα, σημείο αυτοπροσδιορισμού, μέσο διατήρησης της κοινωνικής συνοχής και διακριτικό στοιχείο εθνολογικής ταυτότητας.

Οι απόγονοι, λοιπόν, του Γεώργιου, ο οποίος «έγινε Ναζίρ», ονόμαζαν την ενορία τους Ναζιράντων, ενώ οι απόγονοι του Θωμά αποκαλούσαν την ίδια ενορία Θωμάντων, επομένως τα τοπωνύμια σε πολλές εκ των περιπτώσεων εξηγούνται από την οικογένεια που αρχικά ίδρυε μια ενορία. Ο Γ. Λευκόπουλος δίνει διευκρινίσεις για τους απογόνους του Γεώργιου-Ναζίρ τονίζοντας ότι οι οικογένειές τους ήταν σταθερά τέσσερεις, χωρίς ποτέ να αυξηθούν ή να μειωθούν, γεγονός που καταδεικνύει τη σταθερή χριστιανική πεποίθηση των κατοίκων της Ίμερας, αλλά και την εφαρμογή της απαγορευτικής ρύθμισης του Κορανίου αναφορικά με το ζήτημα της θρησκευτικής αποποίησης: *«Οι μετέπειτα απόγονοι αυτού προερχόμενοι εκ του Χασάν ήσαν τέσσαρες οικογένειας. Ο Χασάν, ο Μεμέτ αλής, ο Γιουσούφ και ο Νουρής. Τέσσαρες οικογένειαι ουδέποτε έγιναν πέντε ουδέποτε όμως εμειώθησαν και εις τρείς. Αυτοί οι απόγονοι του Ναζίρ ονομάζουν την ενορίαν Ναζιράντων. Οι του Θωμά απόγονοι του Θωμά ονομάζουν την ενορίαν Θωμάντων».*

Οι υπόλοιπες μουσουλμανικές οικογένειες της ενορίας Ναζιράντων

Οι υπόλοιπες μουσουλμανικές οικογένειες, εκτός των τεσσάρων οικογενειών που προέρχονταν από τον εξισλαμισμένο Ναζίρ, ήταν δύο ενός επονομαζόμενου Μουσταφά και δύο κάποιου ονομαζόμενου Αππάς με τα τέκνα τους αντίστοιχα, συνολικά τέσσερις τουρκικές οικογένειες. Επιπλέον υπήρχε «η *Μαρία παχή*, ήτις εξισλαμισθείσα επανήλθε πάλιν εις τον χριστιανισμόν επαναβαπτισθείσα μετά του τέκνου της ονομασθέντος Νικόλαος υπό του αναδόχου αυτού διδασκάλου Νικολάου Προσκηνητόπουλου εκ Βαρενού» στοιχείο που, αφενός αφήνει να διαφανεί ότι οι απλοί ανώνυμοι άνθρωποι είχαν κάποια δυνατότητα να επανέλθουν στον χριστιανισμό πιθανότατα με την ανοχή των μουσουλμάνων, ίσως κρυπτοχριστιανών, συμπατριωτών τους, οι οποίοι δεν τους κατέδιδαν στις αρχές (ωστόσο δεν διευκρινίζεται ο τρόπος μεταστροφής μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου), και αφετέρου ότι σε κάποιες περιπτώσεις ο ανάδοχος μπορούσε δώσει το όνομά του στο παιδί που βάφτιζε. Μια δεύτερη περίπτωση, αυτήν τη φορά αλλαγής θρησκείας και προσχώρησης μωαμεθανού στη χριστιανική πίστη ήταν ένας από τους γιούς του Αππάς, ο οποίος για να βαπτιστεί κατέφυγε στην μονή της Παναγίας Σουμελά²⁰, καθώς τα μοναστήρια του Πόντου και ιδιαίτερα αυτό της Παναγίας Σουμελά αποτελούσαν τον θεματοφύλακα της χριστιανικής θρησκείας και του ελληνισμού. Προφανώς ο Αππάς επέλεξε να βαπτισθεί εκεί, γιατί στον τόπο του αυτό δεν ήταν εύκολο και ίσως για να προστατευτεί από τον αυστηρό ισλαμικό νόμο που αφορούσε την αλλαξοπιστία και την αποστασία από το Κοράνι.²¹ Όπως επισημαίνει ο Γ. Λευκόπουλος, «*Εις τον χριστιανισμόν προσήλθε και εις εκ των υιών του Αππάς καταφυγών εις την μονήν Σουμελά και βαπτισθείς υπό του αναδεξαμένου αυτόν ηγουμένου της μονής ονομάσας αυτόν Χρήστον Ιερόπουλον*».

²⁰ Τα μοναστήρια εκτός του ότι σχετίζονταν με το έργο της παιδείας, ιδιαίτερα σε περιόδους έλλειψης σχολείων, προστάτευαν τους χριστιανικούς πληθυσμούς της περιφέρειάς τους και φρόντιζαν να επαναφέρουν στον χριστιανισμό τους κατά περιόδους εξωμόσαντες. Υπήρχαν περιπτώσεις που παιδιά εξισλαμισμένων γονέων προσέρχονταν στον κρυπτοχριστιανισμό με κατάλληλο προσηλυτισμό, που γινόταν με πολλή προφύλαξη και προσοχή σε μοναστήρια, ενώ υπήρχαν και μουσουλμανίδες παντρεμένες με Κρυπτοχριστιανούς, οι οποίες προσελκύνονταν στον κρυπτοχριστιανισμό με διάφορα τεχνάσματα. Ωστόσο οι Κρυπτοχριστιανοί ποτέ δεν έδιναν τις θυγατέρες τους σε μουσουλμάνους (Πελαγίδης, 2001:97·Τριανταφυλλίδης, 1866:91-92).

²¹ Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της ποντιακής ενδοχώρας, αντίθετα από εκείνον των παραλίων και των μεγάλων πόλεων, έδειχνε κάποια ανεκτικότητα απέναντι στα μοναστήρια και τις υπαγόμενες σε αυτά κοινότητες, ίσως επειδή οι μουσουλμάνοι κατά μεγάλο μέρος κατάγονταν από χριστιανούς, καθώς λίγοι γνήσιοι μουσουλμάνοι εγκαταστάθηκαν στην απομονωμένη και φτωχή ποντιακή ενδοχώρα (Φωτιάδης, 1993:272).

Ειρηνική συμβίωση μεταξύ Χριστιανών και Τούρκων της ενορίας Ναζιράντων

Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Γ. Λευκόπουλου στην ειρηνική συμβίωση μεταξύ των χριστιανών και των Τούρκων της ενορίας Ναζιράντων²², οι οποίοι αντιμετωνίζονταν θετικά από τους πρώτους καθώς είχαν αφομοιωθεί γλωσσικά, μιλώντας άπταιστα ελληνικά, και ενδυματολογικά, χωρίς μάλιστα οι γυναίκες τους να τηρούν τον μουσουλμανικό κανόνα της κάλυψης του προσώπου τους, ενώ συμμετείχαν στις χριστιανικές εορτές και πανηγύρεις²³, κατά μία μονομερή «πολιτιστική ανταλλαγή». Ο Γ. Λευκόπουλος εστιάζει την προσοχή του στη συμμετοχή μουσουλμάνων ιδιαίτερα στα έθιμα του Πάσχα και παραθέτει ένα περιστατικό της εποχής αναφορικά με τον γιο του εξωμότη Ναζίρ, τον Χασάν, ο οποίος συμμετείχε στις ομάδες που επισκεπτόταν το Πάσχα τα σπίτια του χωριού προφέροντας το Χριστός Ανέστη: *«Ο Χασάν μάλιστα απευθείας απόγονος του αλλαξοπισθέντος Ναζίρ εγύριζε το Πάσχα εις όλα τα σπίτια προφέρων το Χριστός Ανέστη και ζη και βασιλεύ' ο κύριος συγχαίρων τους κυρβάδας του με την εορτήν των. Ο Χασάν εσυνήθισε πολλές λέξεις επί το Ελληνικότερον και έλεγε την μασσάν πυράγρα κ.ά.»*. (Βλπ Παράρτημα Δ, σελ 305).

²² Ο Α. Βακαλόπουλος (1973) συμπεραίνει ότι οι Τούρκοι της περιοχής Τραπεζούντας που περιλαμβάνει τις μοναστηριακές περιφέρειες Σουμελά, Περιστερεώτα και Βαζελώνος, καθώς και το μεγαλύτερο τμήμα της Χαλδίας, ήταν ελληνικής καταγωγής, αφού συχνά Έλληνες και Τούρκοι του ίδιου χωριού ή περιφέρειας καταγόταν από τον ίδιο κοντινό ή μακρινό πατέρα. Επειδή οι μονές ασκούσαν αντίρροπη δύναμη στην τάση των χωρικών προς εξωμοσία περιορίστηκε και ο εκούσιος εξισλαμισμός των περιοχών αυτών (Βακαλόπουλος, 1973, τ. Δ', σ.99-100). Λόγω της ανάμιξης των εθνών, των φυλών, των θρησκευμάτων, των εθνολογικών φυλών στον Πόντο (Παπαμιχαλόπουλος, 1903:151) υπήρχε μια πολιτιστική ανταλλαγή μεταξύ τους, ενώ πολλοί Τούρκοι συμμετείχαν σε χριστιανικές θρησκευτικές ιεροτελεστίες. Στην Ημέρα πήγαιναν και οι Τούρκοι το Πάσχα από σπίτι σε σπίτι και χαιρετούσαν λέγοντας "Χριστός Ανέστη" (Φωτιάδης, 1993:340).

²³ Σύμφωνα με τον Πελαγίδη (1999, 2001:91) κατά μια ακραία έννοια ο χριστιανισμός λειτουργούσε ως κρυφή πίστη και στις περιπτώσεις του πλήρους εξισλαμισμού των χριστιανών, όχι μόνο όταν διατηρούσαν την ελληνική τους γλώσσα αλλά και όταν την έχαναν, καθώς οι εξισλαμισμένοι διατηρούσαν τα χριστιανικά τους έθιμα και αισθάνονταν οικεία και φιλικά προς τους Χριστιανούς, τους οποίους έφταναν σε σημείο να προστατεύουν όταν διέτρεχαν κίνδυνο. Μετέδιδαν στα παιδιά τους την ανάμνηση των τύπων της χριστιανικής λατρείας, τιμούσαν τους Αγίους και την Παναγία, φύλαγαν ως ιερά κειμήλια διάφορα εκκλησιαστικά βιβλία και σκεύη, ενώ ομολογούσαν με υπερηφάνεια την ελληνική τους καταγωγή (Πελαγίδη, 2001:91). Και ενώ η τουρκική υπαλληλία αντιμετώπιζε τον Έλληνα ως τον ηττημένο και πολιτικά υποδεέστερο και οι Έλληνες έβλεπαν στα πρόσωπα των Τούρκων τον τύραννο και σφετεριστή της ελευθερίας τους, στην κοινωνική βάση υπήρχε μια προσέγγιση των μαζών οφειλόμενη κυρίως στη γοητεία που ασκούσε το ελληνικό στοιχείο στο τουρκικό. Έτσι, οι απλοϊκοί Τούρκοι χωρικοί συμμετείχαν στις χριστιανικές γιορτές, όπως π.χ. του Πάσχα, πήγαιναν στις εκκλησίες για ιαματικούς λόγους, ενώ τα μοναστήρια του Πόντου ήταν καταφύγιο και για τους δύο λαούς (Αμθελίδης, 2005:83).

Έριδες και δικαστικές υποθέσεις μεταξύ των κατοίκων της Ίμερας και της Χάκαζας

Μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου καταγράφεται μια περίπτωση κακής γειτνίασης των κατοίκων της Ίμερας με τους κατοίκους της Χάκαζας, εκ των οποίων οι περισσότεροι ήταν Τούρκοι και με τους οποίους συνόρευαν προς δυσμάς, ενώ τους χώριζαν κτηματικές διαφορές αναφορικά με το αμφισβητούμενο παρχάρι Βάζια. Δημιουργήθηκαν έριδες, καθώς και οι δύο πλευρές διεκδικούσαν αυτό το παρχάρι, οι οποίες οδήγησαν σε *«πολυδαπάνους δίκας και διεκδικήσεις, τας οποίας διεξήγαγον ένεκεν αυτών οι Ίμεραίοι με τους Χακαζενούς»*. Οι δίκες αυτές κόστισαν για τους Ίμεραίους *«υπέρ τας 3000 λιρ. χρυσάς και ουκ ολίγους ξυλοδαρμούς και σκάνδαλα»*, όπως αναφέρει ο Γ. Λευκόπουλος αφήνοντας να διαφανεί τουρκική δικαστική μεροληψία σε βάρος των χριστιανών και το γεγονός ότι οι δικαστικές υποθέσεις ήταν επιπλέον και μακροχρόνιες, ενώ δεν καταγράφεται κάποιο κόστος για τους Τούρκους *«Χακαζενούς»* διάδικους, αντιπάλους των Ίμεραίων. Η τουρκική δικαιοσύνη τελεσιδίκησε τελικά υπέρ των Χακαζενών, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο Γ. Λευκόπουλος, αφού *«εν τέλει δε επεδικάσθησαν υπό των Τουρκικών δικαστηρίων εις τους Χακαζενούς»*, ενώ ο ίδιος μέμφεται έμμεσα τα τουρκικά δικαστήρια για λήψη μεροληπτικής απόφασης *«διότι η Χάκαζα είχε Τούρκους πολλούς ήσαν και ολίγοι χριστιανοί»*. Υπονοεί, λοιπόν, ότι το τουρκικό δικαστικό σύστημα ήταν διάτρητο και οι δικαστικές αποφάσεις αδικούσαν τους Χριστιανούς αποκαλύπτοντας ένα μέσο καταπίεσεων του τουρκικού κράτους, το οποίο φαίνεται να λειτουργεί εισπρακτικά και, ίσως, άδικα,²⁴ τιμωρητικά και καταπιεστικά για αυτούς. Μάλιστα, ο Γ. Λευκόπουλος προσθέτει ότι, μετά την τελική εκδίκαση της υπόθεσης και της επιδίκασης του παρχαριού Βάζια στους Χακαζενούς, εκείνοι *«κοροϊδεύοντες τους Ίμεραίους τους έλεγαν «τα Βάζια τον μεν καλοκαίρι από τον Μάϊον μέχρι τον Σεπτέμβριον επεδικάσθησαν εις εμάς και κατόπιν όλους τους άλλους μήνας τους περισσότερους εις εσάς (τον χειμώνα δηλ.), τι άλλο θέλετε;»»*.²⁵

²⁴Επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας η μαρτυρία των μη μουσουλμάνων υπηκόων δεν είχε αξία για τη δικαιοσύνη και δε λαμβάνονταν υπόψη στο δικαστήριο αν ήταν αντίθετη από τη μαρτυρία ενός μουσουλμάνου (Clogg, 1995:15· Σβορώνος, 1999:42)

²⁵Οι Ίμεραίοι επέμειναν στη δικαστική διεκδίκηση του παρχαριού αυτού, υπόθεση για την οποία ξόδεψαν πολλά χρήματα και λίγο πριν την Ανταλλαγή των πληθυσμών δικαιώθηκαν, ωστόσο δεν πρόλαβαν να αποκομίσουν οφέλη, γιατί εκκένωσαν την Ίμερα (Κ.Μ.Σ., Φάκελος Ίμερα, ΠΟ 779,780).

Εξοικεσία των κατοίκων της περιοχής Ίμερας

Ιδιαίτερη μνεία κάνει ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο του για «*την αμιγή ελληνικότητα και την θέσιν της*» εξαιτίας των οποίων απολάμβανε «*εξαιρετικώς προνομιούχου, ησύχου και αυτονόμου ζωής*». Χωρίς να παρέχει λεπτομερείς πληροφορίες επισημαίνει ότι «*Κατά την τελευταίαν της όμως δεκαετίαν εδοκιμάσθη από μεγάλας περιπετειάς από τας οποίας διεσώθη χάρις εις την σύννεσιν, την διορατικότητα και την οργάνωσιν των κατοίκων της. Σπουδαίαν υπηρεσίαν προσέφερεν εις αυτήν η μεσολάβησις του τότε μητροπολίτου Τραπεζούντος και ήδη Αρχιεπισκόπου Ελλάδος κ.κ. Χρυσάνθου. Επίσης επαξίως αντιπροσώπευσεν αυτήν κατά τα τελευταία έτη ότε απέβη συμβουλευτικόν κέντρον ολοκλήρου της περιοχής ο κ. Δημήτριος Φωστηρόπουλος*».

Σημαντική είναι η εξιστόρηση του Γ. Λευκόπουλου για τον εκπατρισμό των κατοίκων γειτονικών χωριών της της Ίμέρας από την περιοχή της Αργυρούπολης, που ακολούθησαν κοινή μοίρα κατά την οριστική εξοικεσία από την πατρίδα τους. Η κατάληψη του Ανατολικού Πόντου από τους Ρώσους το 1916 αναπτέρωσε το ηθικό των ελληνικών και χριστιανικών πληθυσμών, υπήρξε όμως σύντομη και η αποχώρηση του Ρωσικού στρατού προκάλεσε κύμα μαζικής φυγής²⁶ και οριστικό εκπατρισμό των Ελλήνων. Η Τραπεζούντα και η ενδοχώρα της εκκενώθηκαν, όπως επίσης και η υπόλοιπη ποντιακή ενδοχώρα «*αναταράσσεται και χειμαρρωδώς εκπατρίζεται, τα πάντα εγκαταλείπονται και παρορώνται προ της προσπαθείας της φυγής*», ενώ εκατοντάδες γυναικόπαιδα στην προσπάθειά τους να σωθούν «*κατέρχονται εις Τραπεζούντα και διαπεραιούνται εις Βατούμ*». Επειδή όμως στη

---

²⁶Με την αποχώρηση των Ρώσων και την ανακατάληψη της περιοχής Τραπεζούντας από τους Νεότουρκους το Φεβρουάριο του 1918 (Βεργέτη, 1994:108) στην περιφέρεια της Τραπεζούντας άρχισαν συγκρούσεις μεταξύ Τούρκων και ενόπλων Ελλήνων, ενώ στην ενδοχώρα οι Έλληνες αντιστέκονταν για εβδομάδες. Η παρουσία Ελλήνων αξιωματικών του ρωσικού στρατού επικουρούμενων από τη στρατιωτική οργάνωση των χωρικών απότρεψε την επέλαση των Τούρκων ατάκτων. Στην Ίμερα, οργανώθηκε ελληνική αμυντική γραμμή με επικεφαλής έναν Έλληνα από το Καρς (Αγτζίδης, 1997:139· Φωτιάδης, 2004:210). Η επαρχία Ροδοπόλεως, κατά τον Βαλαβάνη (1925), με την Σάντα, την Ίμερα και την Μάτσκα, υπέστη μεγάλη φθορά από τα γειτονικά ληστρικά χωριά. Τα γεγονότα αυτά προκάλεσαν τρόπο στον ελληνικό πληθυσμό της υπαίθρου, των πόλεων και της ίδιας της Τραπεζούντας, που αθρόα εγκατέλειπε τις περιουσίες του ακολουθώντας τον ρωσικό στρατό, για να ζητήσει άσυλο στις παράλιες πόλεις του Καυκάσου, ιδιαίτερα στο Σοχούμ, όπου συσσωρεύονταν αντιμετωπίζοντας συχνά το θάνατο (Βαλαβάνης, 1925:92). Κατά το διάστημα μεταξύ 15 Ιανουαρίου και 1 Μαρτίου 1918, λίγο πριν την ειρήνη μεταξύ Ρωσίας-Τουρκίας και τη λήξη της κατοχής του Ανατολικού Πόντου, που επανερχόταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εκπατρίστηκαν και ακολούθησαν τους Ρώσους 45.000 Έλληνες της επαρχίας Χαλδίας, 26.000 της επαρχίας Τραπεζούντας και 4.862 της επαρχίας Ροδοπόλεως (Πανάρετος, 1927:209· Φωτιάδης, 1993:455, 2004:207-208· Ψαθάς, χ.χ.:250 κ.ε.).

συνέχεια η συγκοινωνία μεταξύ Τραπεζούντος και ενδοχώρας διακόπηκε, «τα караβάνια των φυγάδων στρέφονται ανατολικότερον», για να μπορέσουν να διαφύγουν μέσω ξηράς από το Ερζερούμ «όπου τα Τουρκικά στρατεύματα αναχαιτίζονται από τον Αρμενικόν στρατόν και διατηρείται η επαφή μετά της Ρωσίας», ελπίζοντας να φτάσουν στον τόπο της σωτηρίας τους, τη Ρωσία.

Ο Γ. Λευκόπουλος καταδικάζει την συμπεριφορά του τουρκικού όχλου μετά την αποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων από τον Ανατολικό Πόντο καθώς «ο μέχρι της χθες δουλικότατα υποκύπτων εις την Ρωσικήν κατοχήν Τουρκικός όχλος, ο προσποιούμενος τον άκακον και κακόμοιρον βαρβαρικός συρφετός, αναθαρρήσας εκ της αποχωρήσεως των Ρώσων κεντάται η αιμοδιψία του και τα βάρβαρα ένστικτά του και αναζητά θύματα προς κορεσμόν των παθών του. Προβαίνει λοιπόν εις επιδρομάς και λεηλασίας κατά των Ελληνικών χωρίων και φονεύει και πυρπολεί όπου ευρίσκει αντίδρασιν και αντίστασιν». Είναι χαρακτηριστική η αποκάλυψη της τουρκικής υποκρισίας και του προσωπείου που δεν κατορθώνει να αποποιηθεί την εγγενή βαρβαρότητα, όπως και η μαρτυρία του Γ. Λευκόπουλου για στόχευση, από τους Τούρκους, των ελληνικών περιουσιών καθώς και η τουρκική τακτική των ληστρικών επιδρομών, των φόνων και των πυρπολήσεων όσων αντιστέκονταν.

Ανάλογη με τα παραπάνω είναι η μαρτυρία του Γ. Λευκόπουλου για την επιδρομή των Τούρκων κατά των χωριών της περιοχής Αργυρούπολης, όπως ήταν το Γετουρμάζ και τα Λιαρία (Λερίν), των οποίων η αντίσταση άφησε έξι θύματα και ισάριθμους πληγωμένους, «ενώ οι εναπομείναντες εγκαταλείπουν το παν εις τους επιδρομείς» αναζητώντας καταφύγιο στις γειτονικές περιοχές, οι οποίες αποτέλεσαν υπόδειγμα αλληλεγγύης. Για να αποφύγουν το θάνατο κατέφυγαν «οι μεν του Γετουρμάζ εις Σουλαμίζ και Τσογκάρ, οι δε του Λιαρί²⁷ και Καρμούτ εις τας κωμοπόλεις Ίμεραν και Κρώμνην άλλοι δε εις τα χωρία Χάκαζα και Χάρσερα». Λόγω της επείγουσας κατάστασης, η οποία προοιωνιζόταν πως θα χειροτέρευε οι κάτοικοι των παραπάνω περιοχών έλαβαν ομόφωνα την απόφαση «αμέσου φυγής», και της εσπευσμένης ομαδικής φυγής προς την Ρωσία, «όπου άπας ο Ελληνικός πληθυσμός του ανατολικού τμήματος του Πόντου εξεπατρίσθη».

---

²⁷ Οι κάτοικοι του χωριού Λιαρία για να προστατευθούν από το μίσος και την οργή των Τούρκων κατέφυγαν το 1918 στην Ίμερα, όπου φιλοξενήθηκαν επί εξάμηνο περίπου (Τανιμανίδης, 1986:155). Οι κάτοικοι της Ίμερας σε συνενόηση με τους κατοίκους την γειτονικής Κρώμνης αποφάσισαν να παραμείνουν στην πατρίδα τους και να την περιφρουρήσουν διαδίδοντας σκόπιμα ότι διέθεταν τα κατάλληλα μέσα και οπλισμένους άνδρες (Ίμεραίος, εφημ. *Εποχή* 9.2.1911· Φιρτινίδης, 1994:464).

Πορεία προς την Παϊπούρτη

Εκκενώθηκαν «αποτόμως» τα χωριά γύρω από την Αργυρούπολη «όπως το Σουλαμίς, Σίχτορμι, Γετουρμάζ, Τσογκάρ και Λιαρή», των οποίων οι κάτοικοι, αφού πρώτα κατήλθαν σε έναν τεκέ «επί της αμαξιτής οδού Τραπεζούντος Ερζερούμ» για να εξασφαλίσουν τα απαραίτητα για το ταξίδι τους μεταφορικά μέσα, αμάξια και ζώα, αναχωρούν κατευθυνόμενοι προς την Παϊπούρτη «και την 26ην Ιανουαρίου 1917 φεύγουν διά του Γαβούχ-ταγ εις Βαϊβούρτ όπου φθάνουν μετά διήμερον πορείαν». Ιδιαίτερη μνεία γίνεται από τον Γ. Λευκόπουλο για την δυσκολία προσπέλασης του ορεινού και επομένως δύσκολου περάσματος του Γαβούχ-ταγ κατά τη διάρκεια του χειμώνα μέσα σε μια χώρα δύσβατη, χωρίς ευνοϊκές καιρικές συνθήκες και σύγχρονες οδικές υποδομές, επειδή «Το Γαβούχ-ταγ εν ώρα χειμῶνος και από ανθρώπους εγκαταλείψαντας το παν και πανικοβεβλημένους δεν είναι διάβασις προσιτή. Με καρδίαν συντετριμμένην και δυνάμεις εκ των συγκινήσεων και των πανικών εξαντλημένας δεν είναι ευπροσπέλαστα τα ὄρη προπαντός εν Τουρκία άνευ συγκοινωνιών τον χειμῶνα».

Κατά την πορεία των ανθρώπων που εγκατέλειψαν τις εστίες τους και την πατρογονική γη σημειώθηκαν απώλειες καθώς κάποιοι χάθηκαν στα μισά του δρόμου κατά την πορεία προς την Παϊπούρτη, ενώ άλλοι, καταπονημένοι και εξαντλημένοι, βραδυπορούσαν αναγκάζοντας όσους ήδη είχαν φτάσει σε αυτήν να τους περιμένουν, ώστε να συνεχίσουν την πορεία τους, όπως καταθέτει ο Γ. Λευκόπουλος: «Πολλοί εκ των αναχωρησάντων εξαντληθέντες εκ της πορείας και του ψύχους βραδυπορούν ενώ άλλοι φθάνουν εις τα μισά του δρόμου άλλοι δε έφθασαν ήδη εις Βαϊβούρτ διά να περιμένουν την οπισθοπορείαν ίνα συγκεντρωμένοι και πάλιν ακολουθήσουν τον δρόμον των περιπετειών και βασάνων». Ήταν η εποχή που ο Αρμενικός στρατός αγωνιζόταν να κρατήσει το μέτωπο και να εμποδίσει την τουρκική προέλαση με σκοπό την προσάρτηση της περιοχής εκείνης στο υπό ίδρυση Αρμενικό κράτος, όπως παραθέτει ο Γ. Λευκόπουλος: «Αλλά και οι πόλεις και τα πέριξ του Βαϊβούρτ τα εκ της αναχωρήσεως των Ρωσικών στρατευμάτων, υπολείμματα Αρμενικού στρατού ανασυγκροτηθέντα ετοιμάζονται να κρατήσουν το μέτωπο και να εμποδίσουν την προέλασιν των Τούρκων διά να κρατήσουν δι'εαυτούς τα μέρη ταύτα διά να τα προσαρτήσουν εις το Αρμενικόν κράτος το οποίον αγωνίζονται να σχηματίσουν».

Από την Παϊπούρτη στο Ερζερούμ

Οι ελληνικοί πληθυσμοί των χωριών της Αργυρούπολης και συγκεκριμένα η ομάδα της οποίας την πορεία, όπως τονίζει ο Γ. Λευκόπουλος, θα παρακολουθήσει, δεν σταματάει παρά μόνο εκεί που θεωρεί ότι είναι ασφαλής αποβλέποντας αποκλειστικά και μόνο στη διάσωση των μελών της αδιαφορώντας, καθώς ήταν κατατρεγμένη και φοβισμένη, για τις προσπάθειες του Αρμενικού λαού: *«Η εκ των αναφερθέντων χωριών συγκροτηθείσα ομάδα, την οποίαν πρόκειται να παρακολουθήσωμεν επί μακρόν και η οποία άπαξ εκπατρισθείσα δεν πρόκειται να σταματήσει πουθενά, ει μη μόνον εκεί όπου θα θεωρήσει αυτήν εξησφαλισμένην, αδιαφορεί διά τας περί των Αρμενίων προσπάθειάς εις εν και μόνον αποβλέπουσα, την διάσωσιν της ζωής των αποτελούντων αυτήν μελών»*. Η ομάδα αυτή, λοιπόν, αφού κατάφερε να συγκεντρωθεί *«όθεν εις Βαϊβούρτ έσπευσε να αναχωρήσει εκείθεν ίνα αποφύγη την τυχόν εκ μέρους των Αρμενίων παρεμπόδισιν»*, φοβούμενη μήπως εγκλωβιστεί εκεί και στοχεύοντας πάντα να φτάσει σε Ρωσικό έδαφος. Συνεχίζοντας την πορεία *«Υπό τας ιδίας πάντοτε ταραχώδεις συνθήκας και με την ίδιαν δυστυχίαν πίπτοντες και χειρόμενοι ακολουθούν τον κοπιωδέστατον δρόμον του εκπατρισμού»* περνούν από μεταλλοφόρες περιοχές *«τα Μιατιάνια και το Φισόν –τερέ»* και στη συνέχεια *«αντικρύζουν το άγριον και φοβερόν Κοπ-ταγ»*.²⁸

Στο σημείο αυτό ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρεται εμφατικά στις δυσμενέστατες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν και την δύσκολη διάβαση του Κοπ-ταγ, η οποία προξενεί δέος, καθώς επρόκειτο για πραγματικό νεκροταφείο, όπου χιλιάδες άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους· χριστιανοί λόγω βασανισμών στα τάγματα εργασίας και Τούρκοι λόγω απωλειών κατά την προέλαση του ρωσικού στρατού: *«Κοπ-ταγ! Θλιβερόν δια ανάμνησιν είναι το Κοπ-ταγ το νεκροταφείον χιλιάδων ανθρώπων ου μόνον χριστιανών αλλά και Τούρκων. Χριστιανών εργασθέντων εκεί και διά μυρίων βασάνων θανατωθέντων. Τούρκων οπισθοχωρούντων κατά την προέλασιν ασθενείς*

---

²⁸Όρος στο δρόμο προς το Ερζερούμ, αποτέλεσε τόπο ταγμάτων εργασίας, όπου όποιος πέθαινε πεταγόταν παραπέρα (Ψαθάς, χ.χ. :151). Οι τελευταίες επιχειρήσεις των Ρώσων στο μέτωπο του Καυκάσου άρχισαν το Μάρτιο του 1916 και ο στρατηγός Λιάχωφ προελαύνοντας νικηφόρα στις 6 Απριλίου κατέλαβε την Αργυρούπολη και στις 14 την Τραπεζούντα φτάνοντας ως τα Πλάτανα. Τον Μάιο του 1916 το Σώμα του Τουρκεστάν, ύστερα από σφοδρές μάχες επάνω στο Κοπ-Νταγ, κατέλαβε την οχυρωμένη Παϊπούρτη και προχώρησε πέρα από την κοιλάδα Κελκίτ και Χερίανας στον μεσημβρινό Πόντο. Τα δύο σώματα του κέντρου προχώρησαν από το Ερζερούμ και συνεχίζοντας την προέλαση κατέλαβαν τις οροσειρές Εσκιάρ-Νταγ και Τσιμέν-Νταγ, επειδή όμως η γραμμή των επιχειρήσεων βρισκόταν μακριά από τις κεντρικές βάσεις ανεφοδιασμού του μετώπου, οι Ρώσσοι δούλεψαν ακούραστα για τη σύσταση συγκοινωνίας, που στερούνταν η Ανατολή, στρώνοντας το 1916 τη στενή σιδηροδρομική γραμμή Σαρίκαμης-Ερζερούμ. Οι Τούρκοι περιορίστηκαν στη διατήρηση των θέσεων που ήδη κατείχαν, ενώ κάποιοι αυτομολούσαν στο ρωσικό στρατό (Τσέρτικ, 1936:37).

και πληγωμένοι και αποδεκατισθέντες μη ανθέξαντες εις την αγρίαν φύσιν του, τους ανέμους τα κρύα και την δύσκολον διάβασίν του. Η ανάβασις και διέλευσις διά του Κοπ-ταγ προπαντός εν ώρα χειμώνος οπότε το χιόνι υπερβαίνει το ανάστημα του ανθρώπου δεν είναι από τα αστεία εκείνα και αφελή παραμύθια που διηγούνται περίξ της θερμάστρας εξασφαλισμένοι από το ψύχος και με πλήρες το στομάχι. Το Κοπ-ταγ δεν δέχεται ούτε φιλοξενεί διαβάτας τον χειμόνα. Επ'αυτού βογκούν οι άνεμοι και προξενούν ρίγη εις το σώμα και απόγνωσιν εις την ψυχήν. Εκεί από το φύσημα του βορά κόβεται η αναπνοή και λυγίζονται τα γόνατα καθιστώντα αδύνατον την πορείαν και βέβαιον τον θάνατον». Παρά τις δυσκολίες, μετά από πενθήμερη ταλαιπωρία τελικά «Η ανεμοδαρμένη ομάς δοκιμάσασα όλας τας φοβερότητας και υποστάσα τα πάνδεινα διάβη το Κοπ-ταγ την 30-31 Ιανουαρίου 1917 και έφθασεν εις Πουρνά-καπάν την 1ην Φεβρουαρίου διαβάσα δε το Ατς-γαλά, Καραπουϊκ και Γλιτσια έφθασεν την 3η Φρβρουαρίου εις Ερζερούμ».

Από το Ερζερούμ στο Καρς

Στο Ερζερούμ, όπως συνέβαινε και στην Παϊπούρτη, οι Αρμένιοι αγωνιζόταν για τη δημιουργία ανεξάρτητου Αρμενικού κράτους προσπαθώντας να αναχαιτίσουν την προέλαση των Τούρκων. Η ομάδα των Ελλήνων δεν εστίασε στην πολιτική των Αρμενίων και, προκειμένου να σωθεί, αναχώρησε από το Ερζερούμ «διαβάσα δια του Χασάν-γαλά Ζυβίν και Κιατιάκ έφθασεν εις Γαραουργάν και Χαν-τερέ εκεί δε εις Σαρίκαμις», όπου τους υποδέχθηκε η προσφυγική επιτροπή των Ελλήνων της περιφέρειας και «κατένειμεν αυτούς εις τα Ελληνικά χωρία Τιβίκ, Λάλογλη, Τσίπλαχλη, Βερισιάν, Γιαλαούτσαμ, Τσαπίκ και Όλουχλη». Αξιοσημείωτο κατά τον Γ. Λευκόπουλο είναι το γεγονός ότι η υποχώρηση των ρωσικών στρατευμάτων συμπαρέσυρε κατά τρόπο μαζικό τον Ελληνισμό του Ανατολικού Πόντου, ο οποίος βρήκε καταφύγιο στον Καύκασο, όπου οργανώθηκε συστηματική περίθαλψη για τους πρόσφυγες του Πόντου, καθώς «οι Έλληνες της περιφέρειας Καρς είχαν συστήσει εις την πόλιν Καρς Κεντρικήν επί των προσφύγων Ελλήνων του Πόντου Ανωτάτην Επιτροπήν με υποεπιτροπάς εις τα διάφορα κέντρα της περιφέρειας σκοπός της οποίας ήτο η υποδοχή, περίθαλψις και στέγασις των εισρεόντων εις την περιφέρειαν Καρς προσφύγων». Ο Γ. Λευκόπουλος εξαιρεί την δράση της Επιτροπής, αλλά και το έργο, την προσφορά και την αποτελεσματικότητα του Ελληνισμού της περιφέρειας Καρς, ο οποίος τροφοδότησε, στέγασε, φιλοξένησε και πρόσφερε αφειδώς περίθαλψη στους χειμαζόμενους συμπατριώτες του: «Η δράσις της επιτροπής ταύτης και η τεραστία

υποβοήθησις του Ελληνισμού του Πόντου θα μένη μνημειώδης. Ο Ελληνισμός της περιφέρειας Καρς απέδειξεν κατά την σκληράν εκείνην περίοδον της δοκιμασίας του Ελληνισμού ότι εμφορείτο από τα πλέον πατριωτικά αισθήματα και το συναίσθημα της φιλανθρωπίας, της αλληλεγγύης και της αδελφικής του προς τους δοκιμασθέντας αδελφούς του αγάπης. Υπεδέχθη, έθρεψε, ετροφοδότησε, εστέγασεν και περιέθαλψεν πάντας τους εκεί καταφυγόντας αδελφούς, πρόσφυγας μετά προθυμίας και αφογγύστως υποστάς παντός είδους θυσίαν διά την παρηγορίαν και ανακούφισιν του εκπατρισθέντος έθνους. Οι κάτοικοι των χωρίων εις τα οποία κατενεμήθη η δική μας ομάς μετά προθυμίας εδέχθησαν και παρέσχον εις αυτούς πάσαν υποστήριξιν και αδελφικότατα εφιλοξένησαν και περιέθαλψαν αυτούς».

Φυγή των Ελλήνων μετά την Οκτωβριανή επανάσταση από το Καρς προς την Κριμαία και το Νοβοροσίτσι

Στο μεταξύ οι Τούρκοι, «επωφεληθέντες της εσωτερικής εν Ρωσία χαώδους καταστάσεως», που δημιουργήθηκε λόγω της Οκτωβριανής επανάστασης του 1917, εξουδετέρωσαν την ασθενή αντίσταση των Αρμενίων και πέρασαν απρόσκοπτα τα σύνορα με αποτέλεσμα η περιφέρεια του Καρς, στην οποία «εβδομήντα επτά χωρία εδημιουργήθησαν από το 1850 από τους μεταναστεύσαντας εκ διαφόρων περιοχών της Τουρκίας Έλληνας, οι οποίοι έφυγαν από την βίαν και την βαρβαρότητα των Τούρκων», να βρεθεί σε κίνδυνο «και ο Ελληνισμός προ διλήμματος να μένη ή να εκπατρισθή μετά των εκπατρισθέντων ήδη Ελλήνων του Πόντου». Στη συνέχεια δημιουργήθηκε νέο προσφυγικό κύμα των Ελλήνων του Καρς, που προστέθηκαν στους πρόσφυγες του Πόντου, κατευθυνόμενων στην πόλη του Καρς, ώστε να περαιωθούν στην Κριμαία, το Νοβοροσίτσι και αλλού και από εκεί να φτάσουν στην Ελλάδα. Μόλις γνωστοποιήθηκε η παραχώρηση των περιοχών τους στην Τουρκία ως απότοκο της διάσκεψης της Τυφλίδας²⁹ οι Έλληνες της περιφέρειας Καρς μαζί με τους πρόσφυγες από τον Πόντο «έσπευσαν αμέσως να εγκαταλείψουν τας περουσίας και τα υπάρχοντα αυτών και αθρόοι και αυτοί μετά των εις αυτούς καταφυγόντων προσφύγων να φύγουν εις Καρς οπόθεν δια μυρίων εμποδίων και αντιδράσεων να κατέλθουν εις Τυφλίδα και Ποτ. Εκείθεν διά πολλών δυσκολιών και θυμάτων ουκ

---

²⁹ Πρόκειται για τη διάσκεψη της Τυφλίδας το Νοέμβριο του 1917, όπου αποφασίστηκε για λόγους αμυντικούς των χριστιανικών εθνοτήτων του Καυκάσου η στρατιωτική συγκρότηση κατά εθνότητα αναλογικά με τον πληθυσμό της καθεμιάς. Έτσι οι Έλληνες δημιούργησαν την Ελληνική Μεραρχία του Καυκάσου. Ακολούθησε η συνθήκη του Μπρεστ-Λιτόφσκ που παραχώρησε στους Τούρκους τις περιοχές του Καρς και Αρνταχάν και το προσφυγικό ρεύμα προς την Ελλάδα. Βλ. περισσότερα στο (Αγτζίδης, 1997: 115-148).

ολίγων διεπεραιώθησαν άλλοι εις την Κριμαϊάν και τας διαφόρους πόλεις αυτής και άλλοι εις Νοβοροσίτσι και άλλοι αλλού». Ο Γ. Λευκόπουλος δηλώνει στο σημείο αυτό ότι «Η ομάς την οποίαν ημείς παρακολουθούμεν κατευθύνθη και αυτή εις Νοβοροσίτσι, όπου έμειναν μερικοί εξ αυτών ενώ οι περισσότεροι κατευθύνθησαν εις Καπαρτίγκαν»

Μετακίνηση προς την Ελλάδα μετά την Συνθήκη της Λωζάννης

Μετά την ταραχώδη και χαοτική κατάσταση που επικράτησε στο εσωτερικό της άλλοτε εύρωστης οικονομικά Ρωσίας, φτώχης όμως κατά τα έτη 1918-1919, και την επέμβαση του ξένου παράγοντα, με τον οποίο συντάχθηκε και η Ελλάδα, δημιουργήθηκε η ανάγκη της απομάκρυνσης του Ελληνικού πληθυσμού. Επιπρόσθετα, *«και η δυνάμει της συνθήκης της Λωζάννης ανταλλαγή κατέστησαν την παραμονήν του Ελληνικού πληθυσμού προβληματικήν και επιβαλλομένην την μετακίνησιν και μετανάστευσίν του εις Ελλάδα»*. Αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν *«οι δις και τρις μετακινήθέντες»* να μετοικήσουν για μία ακόμη φορά *«θυσιαζόμενοι ηθικώς και υλικώς και να γίνουν τρεις φορές πρόσφυγες»* με τελικό προορισμό την Ελλάδα. Ο Γ. Λευκόπουλος αποδίδει παραστατικά τη φυγή των πανικόβλητων ανθρώπων από τα λιμάνια της Ρωσίας και της Κριμαϊάς: *«Οι λιμένες από Βατούμ μέχρι Νοβοροσίτσι και από Κερτσίου μέχρι Οδησσού παρουσιάζουν θλιβεράν όψιν πληθυσμού συμφυρομένου, καταυλισμούς αλλοφρονούντος λαού, αφετηρίας μεταναστεύσεως πανικοβλήτου πληθυσμού φεύγοντος από την εσωτερικήν χαώδη κατάστασιν της Ρωσίας, απομακρυνόμενον της εκείθεν της Μαύρης θαλάσσης πατρίδος και φέρδην μίγδην επιβιβαζόμενον των πλοίων της πατρίδος αείποτε μεγάλην και κραταιάν ελευθερώτριαν και αναστηλώτριαν του ενδόξου Βυζαντινού κράτους ονειροπόλησεν»*.

Ελληνικές περιοχές εγκατάστασης των Ίμεραίων

Ο Γ. Λευκόπουλος συνοψίζοντας σε λίγες γραμμές την προδιαγεγραμμένη τύχη της Ίμερας και των κατοίκων της, που ακολούθησαν, όπως και ο υπόλοιπος Ελληνισμός του Πόντου τον δρόμο της προσφυγιάς, αναφέρει: *«Ο Ευρωπαϊκός πόλεμος εύρε τους περισσότερους με τας οικογενείας των στα ξένα. Μετά δε την κατάληψιν της Τραπεζούντος υπό των Ρώσων έφυγαν και οι άλλοι εις Ρωσσίαν η δε επάρατος ανταλλαγή εξεπάτρισε και τους ολιγίστους εναπομείναντας και η εύανδρος, καλλίμορφος και ζακουσμένη Ίμερα ερημώθη και ερειπώθη όπως και όλα τα ελληνικά χωριά και αι πόλεις της Τουρκίας»*.

Μέσα στο αρχείο του ο Γερουσιαστής Γ. Λευκόπουλος επισημαίνει ότι πολλές οικογένειες Ιμεραίων «έμειναν εις Ρωσσίαν μη δυνηθείσαι να κατέλθουν εις Ελλάδα», τονίζει ότι «αι κατελθούσαι οικογένειαι ευρίσκονται σποραδικώς εις πολλά μέρη της παλαιάς και νέας Ελλάδος» και καταγράφει τις περιοχές της Ελλάδας, κυρίως της Μακεδονίας, όπου εγκαταστάθηκαν Ιμεραίοι: «Λυψίστα-Καιλάρια, Κοζάνη (Νεάπολις), Θεσσαλονίκη (πόλις), Αρσακλή Πανόραμα Θεσσαλονίκης, Δάροβον ή Σάλτικλη (Νέα Ίμερα) Ξάνθης, Μαυρότοπον (Τσαλιτσιφλίκ) Δράμας, εντός της πόλεως Δράμας, Αθήνας, Πογιάτι (Αττικής), Νάουσα πόλις Καταχάν. Εις δύο συνοικισμούς έδωσαν το όνομα της αλησμονήτου πατρίδος των «Ίμερα»». Τέλος σε άλλο σημείο του αρχείου προσθέτει στους τόπους εγκατάστασης τον Πειραιά και την Καβάλα,³⁰ αναδεικνύοντας το γεγονός ότι απότοκο της προσφυγιάς αποτέλεσε η διασπορά των προσφύγων σε διαφορετικά μέρη της Ελλάδας.

6.2.2. Γεωμορφολογία περιοχής

Θέση-Υψόμετρο

Η Ίμερα, με βάση το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, αποτελούσε ορεινό οικισμό³¹. Περιτριγυρίζονταν από παντού από ορεινούς όγκους και κείτονταν σε υψόμετρο 1.500 μέτρων. Είχε μεσημβρινό προσανατολισμό και βρίσκονταν χτισμένη κατά τρόπο αμφιθεατρικό στους πρόποδες του όρους Άγιος Ηλίας επάνω στις πλευρές δύο υψωμάτων, κάτω από τα οποία διέρχονταν ο ποταμός Γιαγλή-Τερε. Σχετικά με τη διαδρομή αυτού του ποταμού, ο οποίος μαζί με το ποτάμι της Κρώμνης αποτελούσε παραπόταμο του Κάνη, πληροφορούμαστε από το αρχείο του Γρηγόριου Λευκόπουλου ότι: «Ο διερχόμενος εκατέρωθεν του χωρίου ποταμός είχε τας εκβολάς αυτού από το όρος Αγ-γιαρι και από την τοποθεσίαν Αλτσάγαλα και Σταύρωμαν ενωνόμενα παρά την τοποθεσίαν τη Ταν το Γεφύρ και αποτελούντα το ποτάμι, το οποίον μετά τρίωρον ρουν διερχόμενον κάτωθεν του χωρίου ηνώνετο με τον ποταμόν της Κρώμνης εις την θέσιν Διπόταμος παρά το παρεκκλήσιον του Αγίου Χαραλάμπους, οι

³⁰Βλ. και Φωστηρόπουλος, 1941:158. Ο Τανιμανίδης εκτός των τόπων αυτών αναφέρει ότι Ιμεραίοι στην Ελλάδα εγκαταστάθηκαν επίσης στους Τοξότες Ξάνθης, στο Κιλκίς, στη Χιλή, στην Ολλανδία, ενώ με ενέργειες του πατέρα του Παπαγιώργη Τανιμανίδη μια καμπάνια από την εκκλησία της Παναγίας στην Ίμερα και οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου της μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα και βρίσκονται στον Άγιο Γεώργιο της Νεάπολης Κοζάνης, όπου εγκαταστάθηκαν πολλές οικογένειες από την Ίμερα και μερικές άλλες εικόνες βρίσκονται στο ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τοξοτών Ξάνθης, όπου ήταν εφημέριος ο παπα-Γιώργης μέχρι το 1949 (Τανιμανίδης, 1988:63,72-74).

³¹Η Ίμερα αποτελούσε ορεινό οικισμό με υψηλή, κυρίως δενδρώδη, βλάστηση και άφθονο φυσικό πράσινο μέσα στον οικισμό (Γαβρά, 2003:55).

δύο ποταμοί αποτελούντες ένα ηγώνοντο παρά το χωρίον Χάραβα τρεις ώρας απέχον της Ίμερας με τον ποταμόν Κάνις (τη Κονί το ποτάμ.)».

Όρια-Σύνορα

Ο Γ. Λευκόπουλος καταγράφει τα όρια³² της περιοχής αναφέροντας, ότι ανατολικά η Ίμερα οριζόταν από: α) το όρος Άγ-Γιαρι (Λευκό όρος), δια μέσου του οποίου επικοινωνούσε με τα Λιαρία («Κοάς-Λιαρία»), τα οποία απείχαν από αυτήν τρεις ώρες, β) τις τοποθεσίες Αλτσάγαλα, τη Καμελί το στουδ' και Κουρόπα, γ) τα παρχάρια (θήρετρα/παραχώρια) Ζούμωτρον και Λευκέν, και δ) την πηγή «Σταύρωμαν», η οποία απείχε από το παρχάρι Λευκέν δέκα λεπτά της ώρας και φημιζόταν για τα κρύα και καθαρά νερά της.

Δυτικά οριζόταν από: α) το όρος Θωμάντων ή «τη Θωμά το ραχίν» (όρος του Θωμά), και β) τα παρχάρια Κολονιάτκα και Βάζια, παρχάρι μέσω του οποίου διερχόταν ο δρόμος για τη Αργυρούπολη.

Προς το βορά οριζόταν από: α) το όρος Άγιος Ηλίας, στην κορυφή του οποίου υπήρχε ομώνυμο παρεκκλήσι, β) την απόκρημνη τοποθεσία Κοφρακοφώλια, από την οποία διέρχονταν «μονοπάτιος δρόμος», μέσω του οποίου επικοινωνούσε με την κωμόπολη Κρώμνη, η οποία απείχε από την Ίμερα περίπου μισή ώρα και γ) το όρος Δανίαχα, μέσω του οποίου επικοινωνούσε με το χωριό της Κρώμνης Μόχορα.

Προς το νότο οριζόταν από: α) το όρος Καστρόλιθος και β) με τις τοποθεσίες Άγιος Παύλος³³, Λιμνίν, μέσω του οποίου επικοινωνούσε με τα «Καρμούτια» (Άνω και Κάτω Καρμούτ), που απείχαν περίπου δύο ώρες από την Ίμερα, και Ζούτονος.³⁴

Ενορίες

Συνεχίζοντας την παρουσίαση του τόπου του ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρεται λεπτομερώς στις ενορίες³⁵ και τους ναούς του. Συνοπτικά, η Ίμερα αποτελούνταν από το κυρίως συμπαγές τμήμα, το οποίο διαιρούνταν σε επτά ενορίες: α) Ζιτράντων, β)

³² Βλ. και Τανιμανίδης, 1988:20.

³³ Χαρακτηριστικό στον Πόντο και ιδιαίτερα στην περιφέρεια Τραπεζούντας ήταν οι πολλές τοποθεσίες και τα παρεκκλήσια με το όνομα Αεμπαύλον (Άγιος Παύλος)(Αρχείο Γ. Λευκόπουλου).

³⁴ Η τοποθεσία αυτή αναφέρεται μέσα στο αρχείο ως πατρίδα του περίφημου Πορφύρ', «ο οποίος βραχνόφωνος ών και τραυλός είχε δύο ειδικότητας έφτανε σσιλιάβρια πήλινα και γαλιόνια (σφυρίκτρας και πίπες πήλινες), ήτο δε και περίφημος και περιζήτητος δια το κλάδεμα των καβακίων. Δια τούτο κάθε καλοκαίρι ήρχετο στο χωριό για το κλάδεμα και για να τον πειράζουν τα παιδιά και οι γυναίκες» (Αρχείο Γ. Λευκόπουλου).

³⁵ Βλ. και Τανιμανίδης, 1988: 21-22

Καθημερετίων στην Κάτω Ίμερα, γ) Τσακαλινάντων και Χαλτογιαννάντων, δ) Ζουβακάντων, ε) Γιαννάντων, στ) Μαντρία,³⁶ ζ) Λιβιάδ,³⁷ και η) Θωμάντων³⁸. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κάποιες ενορίες-συνοικίες εκτείνονταν σε περισσότερες ενορίες-μαχαλάδες, ενώ υπήρχαν σε όλες τις παραπάνω ενορίες χριστιανικοί ναοί.³⁹

Πιο συγκεκριμένα, διαβάζουμε μέσα από το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου: «*Η Ίμερα απετελείτο από το κυρίως συμπαγές τμήμα διαιρούμενον εις τας εξής ενορίας: Καθημερετίων (κάτω Ίμερα) με τας ενορίας Τσιασσιμάντων, Κωσσιακάντων, Γαγάντων, Μαλτάντων με ναόν τον Άγιον Γεώργιον. Ζυτράντων (συνοικία της Παναγίας) με τας ενορίας Πουτιάντων, Κιρμανάντων, Παντζάντων, Αληπασάντων, Ζαφιάς, Ταγάντων, Γουζάντων με ναόν της κοιμήσεως της Θεοτόκου.*

Πέριξ δε του κέντρου υπήρχον αι συνοικίαι Τσακαλινάντων με την ενορίαν Χαλτογιαννάντων συνεχόμενοι σχεδόν με το κέντρον με ναόν του αγίου Δημητρίου.

Εις απόστασιν 10 λεπτών της ώρας από το κέντρον το Ζουβακάντων με τας ενορίας Ποπατραφυλλάντων, Απρασάντων, Μουμουλάντων με ναόν τον άγιον Γεώργιον. Την ενορίαν Γιαννάντων με ναόν τον άγιον Βασίλειον. Την συνοικίαν Μαντρία επικοινωνούσαν με το κέντρον δια του Μεσοράσσ και απέχουσαν περί τα τρία τέταρτα της ώρας με ναούς τους τρεις Ιεράρχας και τον του αγίου Κωνσταντίνου.

---

³⁶ Βρισκόταν ανατολικά της Ίμέρας σε απόσταση μισής ώρας και σε ωραία θέση με πολλά κρύα νερά. Περιλάμβανε περίπου είκοσι οικογένειες που ασχολούνταν με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και τις μεταφορικές εργασίες (Φωστηρόπουλος, 1941:155).

³⁷ Βρισκόταν στα δυτικά της Ίμέρας σε απόσταση μισής ώρας μεταξύ ψηλών βουνών, ήταν η μεγαλύτερη από τις απομακρυσμένες ενορίες της και είχε την εποχή της ακμής του επρίπου πενήντα οικίες και δεκαπέντε τα τελευταία χρόνια πριν τον εκπατρισμό. Αποτελούνταν από τις ενορίες Αμιράντων, Κορλοτσάντων και Αντράντων και είχε σχολή για τις πρώτες τάξεις των μαθητών του Λιβαδίου, οι οποίοι συνέχιζαν τις σπουδές τους στην Κεντρική Σχολή της Ίμέρας μετακινούμενοι καθημερινά κάτω από αντίξοες καιρικές συνθήκες και αριστεύοντας οι περισσότεροι (Φωστηρόπουλος, 1941:154)

³⁸ Βρισκόταν απέναντι από την Ίμερα σε απόσταση μιάς ώρας προς το νότο και ήταν η μοναδική ενορία της που περιλάμβανε Τούρκους κατοίκους, οι οποίοι όμως προέρχονταν από δύο Έλληνες αδελφούς, από τους οποίους ο ένας εξισλαμίστηκε τιμώμενος με αξιώματα από τις τουρκικές αρχές και ονομάστηκε Ναζίρ. Έτσι η ενορία από τους Οθωμανούς αποκαλούνταν Ναζιράντων, ενώ έλαβε την ελληνική της ονομασία από τον έτερο αδελφό, τον Θωμά. Οι δέκα περίπου Οθωμανικές οικογένειες της ενορίας Θωμάντων ζούσαν ευτελώς από πενιχρή γεωργία και κτηνοτροφία, ενώ δύο Οθωμανοί από την ενορία αυτή επανήλθαν στο χριστιανισμό νυμφευόμενοι νέες του χωριού, οι δε γυναίκες τους παλαιότερα ήταν κρυπτοχριστιανές (Φωστηρόπουλος, 1941:155).

³⁹ Βλ. και Φωστηρόπουλος, 1941:153. Υπήρξε εποχή που όλοι οι ναοί λειτουργούσαν τακτικά, η Ίμερα είχε δεκαεφτά ιερείς, εφτά από τους οποίους στο Λιβιάδι, αλλά τα τελευταία έτη καθιερώθηκε μονο η εκκλησία στην Παναγία και τον Άγιο Γεώργιο του κέντρου εναλλάξ, ενώ οι εισπράξεις των παγκαριών κατατίθενταν στο ταμείο της σχολής. Οι υπόλοιπες εκκλησίες, εκτός από του Λιβαδίου λειτουργούσαν σε ορισμένες μέρες, ενώ έψαλλαν όποιοι είχαν την ικανότητα να ψάλλουν καθώς ποτέ δεν διορίστηκαν τακτικοί ψάλτες (Φωστηρόπουλος, 1941:153).

Την συνοικίαν Λειβάδ' απέχουσαν από το κέντρον ημίσεια ώραν και αποτελουμένην από τας ενορίας Αμοιράντων, Κορλοτσάντων, και Αντριάντων με ναόν τον Άγιον Γεώργιον ανακαινισθέντα εξ υπαιτιότητος ρωγμών. Εις το Λειβάδ υπήρχε και μικρόν σχολείον δια τους μικρούς μαθητάς, οι οποίοι κατόπιν συνέχιζον την φοίτησιν εις το Κεντρικόν σχολείον.

Την ενορίαν Θωμάτων εις μιάς ώραν απόστασιν από το κέντρον με ναόν τον Άγιον Κωνσταντίνον. Το Θωμάτων εκαλείτο ούτως από τους χριστιανούς, ελέγετο δε Ναζιράντων από τους Τούρκους».

Συμπληρωματικά ο Γ. Λευκόπουλος δίνει λεπτομερέστερες πληροφορίες για τις ενορίες, τις μεταξύ τους αποστάσεις και τους εφημέριους των ναών εστιάζοντας στα ονόματα των τελευταίων εξ αυτών λίγο πριν τον εκπατρισμό των κατοίκων και την εγκατάλειψη των πατρογονικών εστιών: «*Το συμπαγές κέντρον, η κυρίως Ιμέρα από τας ενορίας Ζιτράντων, Γουζάντων, Αλη πασσάντων, Γιαχουσιάντων, Ταγανανάντων και Κοσσιακάντων με τον καθεδρικόν ναόν της Παναγίας και εφημέριους τον πρωτοσύγγελον παπα Ιωάννην Ευθυβούλην, τον παπα Δημήτριον Ευθυβούλην και τελευταίως τον παπα Γεώργιον Τανιμανίδην και παπα Τιμόθεον Ευθυβούλην. Το κάτω μέρος του κέντρου Καθημερετίων (κάτω Ίμερα) με τας ενορίας Τομπουλάντων, Γαγάντων και Μαλτάντων με ναόν τον άγιον Γεώργιον και ιερείς τον αρχιμανδρίτην παπα Κωνσταντίνον Λευκόπουλον, παπα Θεόδωρον Παπαδόπουλον, παπα Λαυρέντιον και τελευταίως τον παπα Γώργιον Λευκόπουλον. Την ενορίαν Τσακαλινάντων συνεχομένην σχεδόν με το κέντρον με ναόν τον άγιον Δημήτριον και εφημέριον τον παπα Κωνσταντίνον Χαλτογιαννίδην.*

Το Ζουβακάντων και Γιαννάντων απέχοντα εκ του κέντρου περί τα δέκα λεπτά της ώρας απ' αλλήλων δε περί τα 5-6 λεπτά με ναούς τον άγιον Γεώργιον και άγιον Βασίλειον πριν τον παπα Τριαντάφυλλον τελευταίως δε τον εκ της ενορίας Μαντρία εφημέριον παπα Δημήτριον Τσιλιγκαρίδη. Τα Μαντρία με ναόν τον άγιον Γεώργιον και ιερέα τον παπα Δημήτριον Τσιλιγκαρίδη. Τα Μαντρία απείχαν από το κέντρον ημίσειαν ώραν. Το Λιβιάδ εις απόστασιν τριών τετάρτων της ώρας από το κέντρον με ναόν τον άγιον Γεώργιον και εφημέριον τον παπα Αθανάσιον τελευταίως τον παπα Πολυχρόνιον Παπαπαύλου. Και τέλος την ενορίαν Θωμάτων (ή Ναζιράντων από τας 4 Τουρκικάς οικογενείας) με ναόν τον άγιον Κωνσταντίνον και εφημερεύοντα πάντοτε ένα εκ των ιερέων του Καθημερετίων».

ΙΜΕΡΑ					
ΠΕΡΙΟΧΗ	ΕΝΟΡΙΕΣ	ΕΝΟΡΙΕΣ - ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ	ΝΑΟΙ	ΕΦΗΜΕΡΙΟΙ	
ΚΥΡΙΩΣ ΙΜΕΡΑ	Ζιτράντων	Πουτιάντων	Κοίμηση της Θεοτόκου	Πρωτοσύγγελος Ιωάννης Ευθυβούλης Δημήτριος Ευθυβούλης Γεώργιος Τανιμανίδης Τιμόθεος Ευθυβούλης	
		Κιρμανάντων			
		Παντζάντων			
		Αληπασάντων			
		Ζαφιάς			
		Ταγάντων			
		Γουζάντων			
		Γιαχουσιάντων			
	Ταγανανάντων				
ΑΝΩ ΙΜΕΡΑ	Τσακαλινάντων		Άγιος Δημήτριος	Κωνσταντίνος Χαλτογιαννίδης	
	Χαλτογιαννάντων				
ΚΑΤΩ ΙΜΕΡΑ	Καθημερετίων	Τσιασμιάντων	Άγιος Γεώργιος	Αρχιμανδρίτης Κωνσταντίνος Λευκόπουλος Θεόδωρος Παπαδόπουλος Παπα Λαυρέντιος Γεώργιος Λευκόπουλος	
		Κωστιακάντων			
		Γαγάντων			
		Μαλτάντων			
		Τομπουλάντων			
ΑΛΛΕΣ ΕΝΟΡΙΕΣ Σ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΡΙΩΣ ΙΜΕΡΑ	Ζουβακάντων	Ποπατραφυλλάντων	Άγιος Γεώργιος	Παπα Τριαντάφυλλος Δημήτριος Τσιλιγκαρίδης	
		Απρασάντων			
		Μουμουλάντων			
	Γιαννάντων		Άγιος Βασίλειος		
	Μαντρία		Τρεις Ιεράρχες	Δημήτριος Τσιλιγκαρίδης	
			Άγιος Κωνσταντίνος		
	Λιβιάδ'	Αμοιράντων	Κορλοτσάντων	Άγιος Γεώργιος	Παπα Αθανάσιος Πολυχρόνιος Παπαπαύλου
			Αντριάντων		
	Θωμάντων (ή Ναζιράντων)		Άγιος Κωνσταντίνος	Ένας εκ των ιερέων των Καθημερετίων	

Πηγές

Ο Γ. Λευκόπουλος κάνει ιδιαίτερη μνεία στην «αιγλίαισαν φύσιν» της πατρίδας του με τα κρύα νερά και τις ονομαστές πηγές της, που πρόσφεραν αναψυχή κατά τη διάρκεια των ομαδικών εκδηλώσεων, των εκδρομών και των διασκεδάσεων, και δημιουργούσαν έντονα ενθυμήματα και βαθιά νοσταλγία για τους ξενιτεμένους συμπατριώτες του, καθώς «διά τον καθένα έχουν αφήσει και μίαν ανάμνησιν κάποιας διασκεδάσεως ή κάποιας εκδρομής με ποθητήν παρέαν, κάποιον γλυκό όνειρον, ύπνον ή κάποιαν κατόπιν κόπου ανάπαυσιν». Τέτοιες πηγές ήταν: «η του Αγίου Ιωάννου με

τα καθαρά νερά της, τη Κάναρ το πεγάδ, η Χαντσούκα, η Βάτορμη, η Μελπομένη⁴⁰, τη Χαλίλ το πεγάδ, η Τσουντσουβάνα, ο Τσιαγουλέν, το Γαζ, το Φιλ πογάρ του Θωμάντων και το φημισμένον Σταύρωμαν».

Τοποθεσίες-Τοπωνύμια

Ο Γ. Λευκόπουλος στην προσπάθεια του να διασώσει ό, τι αφορά τον τόπο του δεν παραλείπει να καταγράψει τα ονόματα των τοποθεσιών⁴¹ της Ίμερας, που είχαν το δικό τους χαρακτηριστικό όνομα: «*Αηλίας, Δανίγιαχα, Αένες, Δίσακα, Λαγκάδια, Καλκανά, Σερεκά, Μαλέας, Κατσία, Τσορμάδες, Καρούσια, Τη Σαρβάν τα σπέλια, Κάναρ, Λεβόνια, Νεσίν, Γεφύρ, Ακάμψ, Βάτορμι, Αεβασιλή γωνέας, Μαλετεσσίκ, Καλύμ', Μελπομένη, Όλισμαν, Τη Γιαλίτα τ'ορμίν, Τη Κούρτονος το ταφίν, Τη μαντρί τ'ορμίν, Τιμιόσταυρος, Μεσοράς, Πουλίτσης φωλέαν, Μαστορίον, Τσαπνίτκα, Καναζούτια, Αρτσάγαλα, Τ'ανέμ'τ'ορμίν, Χαραχτά, Ζωνάρια, Γερανέα Πεγάδια, Κλιβιάνια, Τραπεζόλιθος, Σσαχπανά, Αλογομούστες, Κόκκινα γωνέας, Τη ταν το γεφύρ', Αλικά Νερά, Λιχούδους, Χαβγάλ, Χαντζάρ, Τη Γαγά τα κώμια, Παθηνία, Αεζιάρát, Τ'Αεργί τ'ορμίν, Μυλοκοπέιον, Ομάλ, Ζωναρέας, Κοχάρας ορμίν, Καραβά, Αγί Άννα, Γούρτεζιν, Καταράχτες, Καστρόλιθος, Λαβάς, Θεμονοστάτες, Τη κουλίας το σπελέν, Σανζαβέρ, Κοχλακιστέρα, Αεπέτρον, Τρανόν τσαϊρ, Γαζ, Λέκσσια, Κοχά, Τσάκον, Τσιχούρ, Μεζάρια, Τουμπίν, Τη Θωμά το ρασσίν, Κολονιάτκα, Δραγκόζα, Τρυπεμέντζα, Τσαουλέν, Τ'Αντρέα η γωνέα, Συβιλίτας, Χαλίλ, Τσουντσουβάνα, Κιντινήρ, Χοζάνια, Κάζια, Λαγκάδ, Θερανή ομάλ, Σκυλοφούρκ, Ποπά ρασία, Τσερόπον, Γριζέα, Κιρμονός, Κατσία, Τσίκουτον, Κοφρακοφώλια, Γορός, Φωσία, Δράκον, Τσιχούρ', Κακαρνούα, Σορσόνα, Σελ, Τσιμπλέας, Ιλιακόν, Αμοιράντων, Μετκιάρια, Λικαστή ορμίν, Γιαρόπον, Δάχτυλα, Κερασόπα, Τσαϊγαράδες, Ανάληψη, Ορνοτόπ, Αγαπέσια, Καπανόπον, Σπαθόλιθον, Αερεμίτσα⁴², Αεμπαύλον, Λιμνίν, Αεστέφανον, Αεβασιλή γωνέας, Τσούκλαρη».*

⁴⁰ Το τοπωνύμιο της πηγής αυτής προέρχεται από υπαρκτό πρόσωπο και όπως επισημαίνεται μέσα στο ίδιο το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου «*Η Μελπομένη ονομάσθη ούτως από το όνομα μιάς Τραπεζούντιας κόρης, η οποία υπηρετούσε κάποιον Ιωάννην, ο οποίος ετοιμοθάνατος ων ήλθεν και διέμεινε επί δύο έτη στο χωριό και έγινε καλά. Αυτός δεν έπινε άλλο νερό παρά από εκείνο που του κουβαλούσε η Μελπομένη από μίαν ου μακράν της κατοικίας του βρύσιν, εκ του ονόματος της οποίας ονομάσθη και η βρύσις εκείνη Μελπομένη».*

⁴¹ Βλ. και (Τανιμανίδης, 1988:19-20)

⁴² Σε υψόμετρο 2500 μέτρων, μέσα στην ερημιά της φύσης με πανοραμική και μεγαλοπρεπή θέα (Τανιμανίδης, 1988:26) των καθαρά ελληνικών χωριών και των γραφικών τοπίων (Φωστηρόπουλος, 1938:60), πάνω από την ενορία Λειβάδι (Κανδηλάπτης, 1936:32) της Ίμερας, απέναντι από τον Άεν Ζαχαρέα βρισκόταν το παρεκκλήσι της Ίμερας "Αερεμίτ'σα", Παναγία η Ερημίτισσα, που όφειλε το όνομά του στην ερημική του τοποθεσία (Φωστηρόπουλος, 1938:60), και είχε μεγάλη φήμη σε όλη τη

ΤΟΠΟΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ		
ΠΗΓΕΣ	ΟΡΗ	ΠΑΡΧΑΡΙΑ
Αγίου Ιωάννου Σταύρωμαν Φιλ Πογάρ του Θωμάντων Μελπομένη Χαντσούκα Βάτορμη τη Κάναρ το πεγάδ Τσουντσουβάνα Τσιαγουλέν τη Χαλίλ το πεγάδ Γαζ	Άγ-Γιαρι (Λευκό όρος) Καστρόλιθος Άγιος Ηλίας Θωμάντων ή «τη Θωμά το ραχίν» (όρος του Θωμά) Δανιάχα	Κολονιάτκα Λιμνίν Ομάλ Βάζια Ζούμωτρον Λευκέν Μουζενίτκα

Μητροπολιτική επαρχία της Αργυρούπολης. Κατά την παράδοση κάποιος ασκητής μόναζε εκεί σε παρακείμενη σκίτη, που ονομάστηκε "τ' ασκητή το σπέλεν" (Φωστηρόπουλος, 1938:60· Τανιμανίδης, 1988:25), ενώ άλλη παράδοση απέδιδε την ίδρυσή του σε μια τυφλή γριά από την Αργυρούπολη, που αφού οδηγήθηκε εκεί θεραπεύθηκε με τη χάρη της Παναγίας (Τανιμανίδης, 1988:25· Φωστηρόπουλος, Π.Ε, τ.Α':405), έχτισε κατόπιν την μονή και μόνασε (Κανδηλάπτης, 1936:32).

Ο εορτασμός του Δεκαπενταύγουστου της 'Αερεμίτσας', ήταν από τις λαμπρότερες θρησκευτικές πανηγύρεις της επαρχίας Αργυρουπόλεως (Φωστηρόπουλος, 1941:154), επειδή αυτή η ενορία της Ημέρας διακρινόταν για την ευπορία και το φιλοπρόοδο χαρακτήρα της, όπως και όλοι οι Ημεραίοι (Φωστηρόπουλος, 1938:60). Την ημέρα εκείνη εκατοντάδες προσκυνητές συνέρρεαν στην ερημική της περιοχή (Τανιμανίδης, 1988:26) για να τιμήσουν τη μνήμη της "Ερημίτιδος Παναγίας", της οποίας η επέτειος αποτελούσε εθνική γιορτή του Λειβαδίου (Φωστηρόπουλος, 1938:60), αλλά και του Ελληνισμού της περιοχής (Τανιμανίδης, 1988:26).

Κατά την παραμονή της εορτής αφιερωνόταν στην Παναγία 15-20 αρνιά, τα οποία σφάζονταν και μεταφέρονταν κοντά στην πηγή της θέσης "Τουρνόπον" (Κανδηλάπτης, 1936:32). Εκεί παρασκευάζονταν από τις οικοδέσποινες "ο Ψαλμός" της Παναγίας, το υπαίθριο γεύμα, ενώ οι νέοι του Λειβαδίου, που ανέβαιναν από την εσπέρα με τη συνοδεία της λύρας, (Φωστηρόπουλος, 1941:155&1938:60), συγκέντρωναν τα απαιτούμενα σκεύη, ξύλα και πετρέλαιο, ώστε να ανάψουν κατά μήκος του περιβάλλοντος του παρεκκλησίου φωτιά, την καθιερωμένη "φωτοχυσία", που λάμπρυνε την παραμονή της πανηγυρής (Τανιμανίδης, 1988:26· Φωστηρόπουλος, 1938:60) και συνοδεύονταν από πυροβολισμούς και πυροτεχνήματα, ενώ ακολουθούσε ολονύχτια διασκέδαση (Φωστηρόπουλος, 1938:60). Την αυγή, ενώ επικρατούσε ψύχος και τριγύρω υπήρχε ομίχλη, τελούνταν καταναυκτικότετη θεία λειτουργία, μετά το πέρας της οποίας όλοι οι προσκυνητές κατέρχονταν με τη συνοδεία της λύρας στη θέση της πηγής "Τουρνόπον", όπου προσφέρονταν το πλούσιο γεύμα της Παναγίας. Ακολουθούσε χορός στην παρακείμενη κοιλάδα "Σκυλοφούρκ" και κάθοδος στο Λειβάδι, όπου συνεχιζόταν η διασκέδαση με ολόήμερη φιλοξενία των προσκυνητών (Τανιμανίδης, 1988:26· Φωστηρόπουλος, 1938:60· Φωστηρόπουλος, Π.Ε, τ.Α':406). Από την ερήμωσή της μετά το τέλος του Ελληνισμού του Πόντου απέμεινε ο στίχος: *Άερεμίτσα θ' απομέν' πάντα σην ερημίαν/ θα παίρ' δεβάζ' κα το Λειβάδ' με τ' έναν χαλαρδιάν* (Τανιμανίδης, 1988:26· Φωστηρόπουλος, 1938:60).

Οδικοί άξονες

Επικοινωνία με την Τραπεζούντα

Δύο ήταν οι οδικοί άξονες, κατά τον Γ. Λευκόπουλο, οι οποίοι συνέδεαν τη Ίμερα με την Τραπεζούντα, μέσα από δύο διαφορετικές διαδρομές :

A) Η πρώτη διαδρομή γινόταν *«διά του Αγίου Ζαχαρίου- Λαραχανής -Τζιβισλούκ-Τραπεζούς»*, η οποία διακόπτονταν το χειμώνα λόγω του υπερβολικού ψύχους.⁴³

B) Η δεύτερη διαδρομή ήταν πολυήμερη και *«και λίαν κοπιώδης και επικίνδυνος»*, εξυπηρετούσε κατά τη διάρκεια του χειμώνα και διεξάγονταν *«διά Χάραβα-Άρδασσα-Ζύγανα-Χαψίκιοϊ-Τζιβιζλούκ-Τραπεζούς»*.⁴⁴

Επικοινωνία με την Αργυρούπολη

Από το παρχάρι Βάζια διερχόταν ο δρόμος διαμέσου του οποίου η Ίμερα επικοινωνούσε με τα χωριά Θεφίλ⁴⁵, Χάκαξα, Γόδονα, Χαρσέρα, Κουζούλ-κιοϊ, Ταλταπάν και την Αργυρούπολη (Κιουμουσχανά).

Η συγκοινωνία με την Αργυρούπολη διακόπτονταν το χειμώνα, ενώ με τα άλλα κέντρα ήταν αδύνατον να επικοινωνήσει κανείς αυτή την εποχή του χρόνου.

Κλίμα-Κλιματικά δεδομένα

Σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, ορεινή καθώς ήταν η Ίμερα χτισμένη σε υψόμετρο 1500 μέτρων είχε *«κλίμα⁴⁶ ξηρόν και υγιεινότατον»*, άφθονα κρύα νερά,

⁴³ Ήταν διαδρομή 100 χλμ. και η συντομότερη οδός προς την Τραπεζούντα και χρησίμευε κατά τους καλοκαιρινούς μήνες καθώς το χειμώνα καθίστατο αδιάβατη λόγω του χιονιού (Ανδρεάδης, 1993:11· Παπαδόπουλος, 1937: 362). Οι Ίμεραίοι περνούσαν από τη Λαραχανή για να πάνε στην Τραπεζούντα (Τανιμανίδης, 1988:30· Φιρτινίδης, 1994:79). Οι Κρωμναίοι συννεοήθησαν με τους Λαραχανιώτες και με την άδεια της τουρκικής κυβέρνησης έχτισαν τον δρόμο Τσεβισλούκ-Λιβαδιά-Αεζαχαρέα με συνδρομές και προσωπική εργασία των Ματσουκατών, από τα χωριά των οποίων περνούσε ο δρόμος (Μεταλλείδης, 1937:141).

⁴⁴ Από την οδό αυτή, που ήταν 150 χλμ. (Ανδρεάδης, 1993:11), διερχόταν και το ταχυδρομείο του εσωτερικού, ενώ η συντήρησή της επιβλήθηκε στους περίοικους χριστιανούς με αγγαρείες (Παπαδόπουλος, 1937: 362·Φιρτινίδης, 1994:79).

⁴⁵ Στα πλαίσια των στενών σχέσεων των κατοίκων της Ίμερας με τους Τούρκους των γειτονικών οικισμών οι Τούρκοι του οικισμού Θεφίλ' χρησιμοποιούνταν απ'τους Ίμεραίους ως εργάτες με "μεροκάματο" ή για "αγωγή" (Αδημοσίευτο αρχαικό υλικό Κ.Μ.Σ.-Φάκελοι οικισμού Ίμερας ΠΟ 779 και 780). Επισημαίνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου ότι το Θεφίλ' ήταν πατρίδα του ηγεμόνα της Χαλδίας Θεόφιλου Κουρκονά, από τον οποίο προκύπτει και το όνομα Θεφίλ. Οι Ίμεραίοι για να πάνε στην Αργυρούπολη περνούσαν από την Άρδασσα ή από το Λυκάστ και το Κορό (Τανιμανίδης, 1988:30).

⁴⁶Η Ίμερα είχε κλίμα εύκρατο, δροσερό και υγιεινό και ουρανό διαυγή (Ιωαννίδης, 1870:163·Παπαμιχαλόπουλος, 1903:142). Βλ και Φιρτινίδης, 1994:65. Το κλίμα της περιοχής, η αφθονία σε γάλα, αυγά και πρόβειο κρέας, τα κρύα, χωνευτικά και κάποια μεταλλικά νερά καθιστούσαν την περιοχή της Κρώμνης και της Ίμερας πόλο έλξης και παραθερισμού πολλών οικογενειών καταγόμενων από αυτές, αλλά και Τραπεζουντίων (Παρχαρίδης, 1912:19-22).

καταπράσινες κοιλάδες, οπωρώνες και πολλά δάση. Κατά τη διάρκεια του χειμώνα επικρατούσαν ακραίες καιρικές συνθήκες λόγω του χιονιού, ώστε να υπάρχει αποκλεισμός και διακοπή κάθε συγκοινωνίας και επικοινωνίας με τα υπόλοιπα κέντρα. Το καλοκαίρι η δροσερή ατμόσφαιρα ήταν πόλος έλξης των παραθεριστών, που συνέρρεαν στην περιοχή της Ίμερας από την Τραπεζούντα. Οι κλιματικές συνθήκες διαμόρφωναν την ενασχόληση των κατοίκων με τις πρωτογενείς παραγωγικές διαδικασίες και την τοπική οικονομία κατ' επέκταση, τη ζωή των κατοίκων ανάλογα με την εποχή του χρόνου, όπως τα παρακάθια το χειμώνα ή το λούσιμο στα πιάγκια το καλοκαίρι, τις ενέργειες για να πραγματοποιηθούν οι απαραίτητες χειμωνιάτικες προμήθειες ή τη ζωή στα παρχάρια το καλοκαίρι και τις εκδρομές την ίδια εποχή. Κοντολογίς, το κλίμα αποτελούσε διαμορφωτικό παράγοντα του φυσικού τοπίου, της βλάστησης, της απασχόλησης, της οικονομίας, της επικοινωνίας, της συγκοινωνίας, της υγείας, των συνηθειών και της καθημερινότητας των ανθρώπων.

6.2.3 . Διοίκηση-εκκλησιαστική διαίρεση της Ίμερας

Σύμφωνα με τον Γρηγόριο Λευκόπουλο σε απόσταση 14-15 ωρών, γύρω στα 80 χιλιόμετρα, ανατολικά της Τραπεζούντος «*εκείτο η από πάσης απόψεως ανθηρά και ακμάζουσα κομόπολις Ίμερα*». Η Ίμερα διοικητικά υπάγονταν στην υποδιοίκηση της Άρδασσας, από την οποία απείχε περίπου έξι ώρες, ενώ εκκλησιαστικά στην μητρόπολη Χαλδίας. Από την επαρχία Αργυρούπολης απείχε νοτιοανατολικά περίπου πέντε ώρες με ενδιάμεσα χωριά το Θεφίλ, τη Χάκαζα, την Χάρσερα, τα Γόδονα, το Κουζούλ- κιοϊ, που αποτελούσε καθαρά Τουρκικό χωριό, και το Ταλταπάν.

Τοπικές αρχές: Μικτάρηδες–Δημογεροντία

Αξιόλογη είναι η αναφορά του Γ. Λευκόπουλου στη διοίκηση και τις αρχές του τόπου, οι οποίες αποτελούνταν από τη δημογεροντία⁴⁷ με επικεφαλής τον Μικτάρη.

---

⁴⁷ Σπουδαίο ρόλο στην Αυτοδιοίκηση του Πόντου έπαιξε η επταμελής Δημογεροντία, η οποία συνέβαλε στην επίλυση τοπικών προβλημάτων, ώστε οι αντίδικοι να μην φτάνουν στα τουρκικά δικαστήρια, και αποτελούσε έκφραση του ελληνοχριστιανικού και δημοκρατικού πνεύματος, καθώς συγκροτούνταν κατόπιν ψηφοφορίας των κατοίκων ενός χωριού. Η Ίμερα, σύμφωνα με τις γνωστές διατάξεις των προνομίων, απολάμβανε πλήρη αυτοδιοίκηση. Κάθε χρόνο με καθολική ψηφοφορία εκλέγονταν η επταμελής Δημογεροντία με επικεφαλής τον Κοινοτάρχη (Μουχτάρη), τον μόνο έμμισθο, ως προϊστάμενο και εκπρόσωπο του χωριού απέναντι στις τουρκικές αρχές, και την Τριμελή Σχολική Εφορία. Πρωταρχικό μέλημα της Δημογεροντίας ήταν η συμπαράστασή της στο έργο της εκκλησίας και του σχολείου και η εξασφάλιση των απαραίτητων εσόδων, ενώ αρωγοί στο έργο της ήταν οι όλοι οι κάτοικοι και οι ξενιτεμένοι. Η Δημογεροντία ρύθμιζε όλες τις εκκλησιαστικές, σχολικές και κοινοτικές υποθέσεις, ενώ οι αποφάσεις της είχαν απαραβίαστο κύρος και οι κάτοικοι πειθαρχούσαν σε αυτές. Εκτελούσε συχνά και χρέη δικαστηρίου, ώστε οι κάτοικοι σπάνια κατέφευγαν

Αρμοδιότητα του Μικτάρη (Κοινοτάρχη) ήταν η αντιπροσώπευση του χωριού ενώπιον των τουρκικών αρχών, ενώ παράλληλα ήταν το εκτελεστικό όργανο των αποφάσεων της δημογεροντίας. Η θητεία των μελών της δημογεροντίας ήταν μονοετής, ενώ τα μέλη της ήταν αιρετά πρόσωπα και αναδεικνύονταν μέσω εκλογικής διαδικασίας «εν γενική των κατοίκων συνελεύσει».

Ο Γ. Λευκόπουλος κάνει λόγο για τις διοικητικές αρμοδιότητες των εκάστοτε δημογεροντιών και μικτάρηδων, που εκτείνονταν στη φύλαξη αλλά και στη διατήρηση των δασών και στη ρύθμιση ζητημάτων που αφορούσαν την υλοτομία. Αυτή επιτρεπόταν το φθινόπωρο κάθε έτους για διάστημα 10-15 ημερών από ορισμένα μόνο τμήματα, προς αποφυγή της αποψίλωσης των δασών, και μόνο για τα ξερά ξύλα, ενώ τα χλωρά «κατέχοντο υπό των δασοφυλάκων⁴⁸ (γουροκτσίδων)», οι οποίοι διοριζόταν από την Δημογεροντία «και εξεποιούνται και επροστιμάροντο υπέρ του σχολικού ταμείου», σημείο που εστιάζει την προσοχή του αναγνώστη στη μέριμνα που επεδείκνυαν οι διοικητικές τοπικές αρχές για την εξασφάλιση οικονομικών πόρων υπέρ του σχολείου, που αποτελούσε επίκεντρο της προσοχής όλης της κοινότητας.

Έμμεσα ο Γ. Λευκόπουλος επαινεί τον Μικτάρη της Ιμέρας Ηλία Χρυσουλίδη, ο οποίος ως «συνετός και δραστήριος Μικτάρης» καθιέρωσε τις παραπάνω διατάξεις και επιπλέον «εις την φροντίδα του οποίου οφείλεται ως επί το πλείστον η αναδάσωσης μεγάλων εκτάσεων και η περιφρούρησις αυτών», καθώς τα δάση είχαν ζωτική σημασία για την περιοχή λόγω των μεταλλείων.

Ο Γ. Λευκόπουλος καταγράφει ως εξέχοντα πρόσωπα μικτάρηδες,⁴⁹ που άφησαν «αξιομνημόνευτον εποχήν» για τις σοφές ενέργειες, τις καλές και επωφελείς για το κοινωνικό σύνολο πράξεις και επειδή καθιέρωσαν συστήματα και επέδειξαν οργανωτική πείρα, και ήταν: «ο Καραπαύλος Χατζηγιάννης, ο Παύλος Χατζησπυριδάκος, ο Ηλίας Χρυσουλίδης και ο Ηλίας Παυλίδης. Νεώτεροι δε ο Σάββας

σε τουρκικά δικαστήρια, ενώ η τουρκική δικαιοσύνη συχνά εμπιστευόταν την αντικειμενικότητά της. Εξέλεγε τις Εκκλησιαστικές Επιτροπές, τις τριμελείς Σχολικές Εφορείες, τους νεωκόρους, ενώ η Μητρόπολη που επέπτευε τα σχολεία επικύρωνε την εκλογή τους. Καθόριζε τις αποδοχές των βοσκών, των δασοφυλάκων και των αγροφυλάκων, ρύθμιζε τη σειρά για το πότισμα και χορηγούσε την σχετική άδεια για την υλοτόμηση, ενώ εκτός από τον Μικτάρη (Κοινοτάρχη) όλα τα υπόλοιπα πρόσωπα της Δημογεροντίας ήταν άμισθα (ΚΜΣ, φάκελοι χωριού: Ίμερα (ΠΟ 779,780)· Τανιμανίδης, 1988:49-50· Φωστηρόπουλος, 1941:154).

⁴⁸ Οι δασοφύλακες και οι αγροφύλακες ήταν εκτελεστικά όργανα των κοινοτικών αρχών, διορισμένα από αυτές και αναγνωρισμένα από τις τουρκικές αρχές (Φωστηρόπουλος, 1941:154).

⁴⁹ Βλ. και Τανιμανίδης, 1988:35.

Μεχόννας, Κυριάκος Τικτόπουλος, Κωνσταντίνος Καϊτιαζίδης, Γεώργιος Γιαχουσιτίδης, Ιωάννης Κακουλίδης, Δημήτριος Τανιμανίδης, Πέτρος Χρυσόπουλος. Τελευταία δε προ του Ευρωπαϊκού πολέμου ο Σπυρίδων Σαμανίδης, Παύλος Παυλίδης», ο οποίος τονίζεται ότι ήταν ο τελευταίος μικτάρης «ο κλείσας την Μικταρικήν βίβλον της ιστορίας της Ίμερας και σφραγίσας την τελικήν αυτής ερήμωσιν διά της ενδόξου σφραγίδος των ευκλεών αυτής ημερών».

6.2.4. Οικονομία

Παρχάρια

Τα Παρχάρια ως τόπος οικονομικής δραστηριότητας

Αξιόλογη αναφορά μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου γίνεται στις οικονομικές δραστηριότητες και τις κοινωνικές εκδηλώσεις που παράλληλα λάμβαναν χώρα στα παρχάρια.

Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να επισημανθεί ότι τα παρχάρια προέκυψαν ως οικονομική δραστηριότητα από τις ιδιαίτερες κλιματικές και γεωφυσικές συνθήκες του τόπου. Αποτελούν, όμως, και τόπο εκδρομής, αναψυχής και διασκέδασης για τους ξενιτεμένους της Ίμερας, οι οποίοι επέστρεφαν κατά τους καλοκαιρινούς μήνες στην πατρίδα τους, αλλά και για αρκετούς παραθεριστές από την Τραπεζούντα, με αποτέλεσμα να είναι παράλληλα σημαντικός πυλώνας του καθημερινού βίου των απλών ανθρώπων και του παραγόμενου από αυτούς λαϊκού πολιτισμού.

Τρόπος καθιέρωσης των παρχαριών

Μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου αιτιολογείται η καθιέρωση των παρχαριών ως τόπου καλοκαιρινής βοσκής για τα αιγοπρόβατα, αλλά και για τα μεγάλα ζώα και κυρίως τις αγελάδες, η ποία συναρτάται με τη γεωμορφολογία του ορεινού τόπου. Επειδή γύρω από την Ίμερα υπήρχαν κυρίως «χορτοθέρια»⁵⁰ και δεν ήταν εύκολο τα ποιμνια να βόσκουν σε αυτά φεύγοντας μακριά «διά την βοσκήν» και να επιστρέφουν κάθε βράδυ «καταπονούμενα εις τον δρόμον», καθιερώθηκε το σύστημα «του παρχαρέματος (παρχάρ=θέρετρον, εξοχή)».

⁵⁰ Τόπος χορτοπαραγωγός και κατάλληλος για θέρισμα (Παπαδόπουλος, Α., 1961, τ.2, σ.524), χλοερά οροπέδια σε ψηλά βουνά (Τανιμανίδης, 1988:40).

Τα παρχάρια της Ίμερας

Ο Γ. Λευκόπουλος καταγράφει τα παρχάρια της πατρίδας του μέσα στο αρχείο του, σύμφωνα με το οποίο η κυρίως Ίμερα, το συμπαγές δηλαδή τμήμα της, είχε τα εξής παρχάρια: α) το Λιμνίν, β) τ' Ομάλ, γ) τα Μουζενίτκα, δ) το Λευκέν και ε) το Ζούμοτρον. Επισημαίνει, επίσης, ότι *«οι της συνοικίας Ζουβακάντων, Γιαννάντων και Μαντρία επαρχάρευν εις τα ίδια παρχάρια»*, ενώ *«το Λειβάδ είχεν ιδιαίτερον παρχάρ, τα Καλονιάτκα»*. Τέλος, άλλο παρχάρι ήταν τα Βάζια, για την διεκδίκηση του οποίου οι Ίμεραίοι περιέπεσαν σε μακροχρόνιες διενέξεις με τους περίοικους Χακαξενούς,⁵¹ στους οποίους τελικά προσκυρώθηκε το παρχάρι από τα τουρκικά δικαστήρια, όπως αναλυτικά παρατέθηκε παραπάνω.

Χρονική διάρκεια-παραγόμενα προϊόντα

Χρονικά η περίοδος του παρχαρέματος διαρκούσε από τον Μάιο μέχρι τον Σεπτέμβριο κάθε έτους. Τα παραγόμενα προϊόντα και τα οικονομικά αποτελέσματα της όλης διεργασίας στα παρχάρια ήταν, κατά τον Γ. Λευκόπουλο, *«τα αρωματικά και κεχριπαρένια βουτύρατα και τα ιλιστά, διά να παρασκευάζουν τα ωραία πασκιτάνια (είδος μυζήθρας ειδικής διά σούπα, τσορβάν πασκιτανένον), τα οποία προορίζοντο διά την χειμερινήν κατανάλωσιν»* και διασφάλιζαν μια σχετική αυτάρκεια στις οικογένειες.

Παρχαρέτισσες

Κάθε ενορία είχε τον άνθρωπο στον οποίο θα εμπιστευόταν τα ζώα της *«εις τον παρχάρ'»* ή, πιο απλά, ανά 10-15 ή και 20 οικογένειες είχαν μία *«παρχαρέτ'σαν (αι αναλαμβάνουσαι το παρχάρεμαν ήσαν όλες γυναίκες)»*, με την προϋπόθεση να καταβάλουν σε αυτήν α) *«ορισμένον χρηματικόν ποσόν κατά κεφαλήν ζώου»*, και β) *«ποσότητα τινά βουτύρου»*. Οι παρχαρέτισσες⁵² ήταν γυναίκες ηλικιωμένες και σε αυτές οι κάτοικοι παρέδιδαν τα ζώα τους κατόπιν προηγηθείσας μεταξύ τους συμφωνίας, ότι αυτές θα αναλάμβαναν *«την διατήρησιν των τε αιγοπροβάτων και των αγελάδων αυτών»*.

---

⁵¹ Τα σπουδαιότερα παρχάρια της Ίμερας ήταν το Ζούμοτρον, το Λευκέν, τ' Ομάλ, τα Μουζενίτκα, τα Κολονιάτκα και τα Βάζια, που τα διεκδικούσε επί χρόνια η Χάκαζα (Τανιμανίδης, 1988:40· Φωστηρόπουλος, 1941: 149· Φωστηρόπουλος, 1949:166).

⁵² Οι παρχαρέτισσες (ρωμάνες) αναλάμβαναν την περιποίηση των ζώων ορισμένων οικογενειών και ζούσαν σε λιθόκτιστες καλύβες, όπου αποθήκευαν το γάλα και παρασκεύαζαν το γιαούρτι και το αγελαδινό βούτυρο (Τανιμανίδης, 1988:40· Φωστηρόπουλος, 1941: 148). Καθεμιά αναλάμβανε τα ζώα 5-6 οικογενειών, οι ιδιοκτήτες των οποίων παρέμεναν στα χωριά (Σπυράντης, 1990:50· Φωστηρόπουλος, 1949:166).

Συγκεκριμένα, οι γυναίκες αυτές υποχρεωνόταν να αναλάβουν συγκεκριμένες εργασίες: α) «το άρμεγμα των γαλακτοφορικών ζώων», β) «το παρασκεύασμα του βουτύρου και του ιλιστού» και γ) «την παράδοσιν των ως άνω χωριστά εις κάθε οικογένειαν». Επιπρόσθετα «επιτηρούσαν τον ποιμένα και κατεσκεύαζον τα κουσκούρια (ξηρά κόπρος χρησιμοποιουμένη ως καύσιμος ύλη)», για να χρησιμοποιηθούν κατά τη διάρκεια του χειμώνα, εκμεταλλευόμενες όλους τους διαθέσιμους πόρους. Καθώς τα παρχάρια ήταν πολλά, παρχαρέτισσες υπήρχαν πολλές, ενώ «ο παρχάρτζς»⁵³ παρουσίαζε τη εικόνα οικισμού, που αποτελούνταν από ισάριθμες με τον αριθμό των παρχαρετισσών καλύβες, φτιαγμένες κατά σειρά, όπου αυτές διέμεναν.

Παρχαρομάνες

Επικεφαλής των παρχαρετισσών ήταν οι γεροντότερες γυναίκες και ονομαζόταν παρχαρομάνες.⁵⁴ Ονομαστές παρχαρομάνες της Ίμερας ήταν «η Γολυβίτσα, η Τομπούλινα, η Ροζάνα κ.ά.».

---

⁵³ Παρχάρτζς= παρχάρι, βοσκότοπος σε χλοερό οροπέδιο ή μέρος ορεινό, χλοερό, όπου υπάρχει ποιμενικός οικισμός (Παπαδόπουλος, 1961, τ.2, σ. 162), στον οποίο απομακρύνονταν τα ποίμνια για βοσκή (Τριανταφυλλίδης, 1866:60) κατά τους θερινούς μήνες εξαιτίας της έλλειψης χόρτου (Φωστηρόπουλος, 1941: 148) και ετοίμαζαν τα κτηνοτροφικά τους προϊόντα (Θεοφυλάκτου, 1992:293). Η μετακίνηση στα παρχάρια αποτελούσε μια από τις βασικές όψεις της κοινωνικής ζωής των Ελλήνων του Πόντου (Παυλίδης, 2004:50). Οι Πόντιοι πήγαιναν στους εξοχικούς αυτούς τόπους για λόγους αναψυχής και παραθερισμού, όταν επρόκειτο για οικογένειες πλουσίων, και για εργασιακούς σε ό,τι αφορά τους κτηνοτρόφους (βλ. περισσότερα στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, τ.4: 263-266). Τα παρχάρια ήταν επίσης κέντρα ψυχαγωγίας και διασκέδασης των Ίμεριτών και άλλων παραθεριστών (Φωστηρόπουλος, 1949:166). Ο παραθερισμός στα παρχάρια αποτελεί το παλαιότερο έθιμο της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και ξεκινούσε με το λιώσιμο των χιονιών τον Μάιο. Αποτελούσε πηγή εσόδων για τους χωρικούς, καθώς στα παρχάρια τα ζώα μπορούσαν να τραφούν καλύτερα (Asan, 1998:202-203) και από το γάλα τους παρασκεύαζαν λόγω της ποικιλίας των ανθέων χρυσίζουν και φημισμένο βούτυρο, το οποίο έφτανε μέχρι τις αγορές της Κωνσταντινούπολης (Τριανταφυλλίδης, 1865:83), τυρί, στραγγιστό γιαούρτι εξασφαλίζοντας από το καλοκαίρι ένα μέρος των τροφίμων του χειμώνα. Πολλές φορές υπήρχαν καυγάδες για τη διεκδίκηση ιδιαίτερα των τσαϊριών (λιβαδιών), που ήταν για τους χωρικούς το πολυτιμότερο μέρος των παρχαριών (Asan, 1998:202-203). Η παραμονή στα παρχάρια διαρκούσε συνήθως όλο το καλοκαίρι, ενώ για τους κατοίκους των ορεινών χωριών, που όλα είχαν το δικό τους παρχάρι η παραμονή διαρκούσε 1-2 μήνες περισσότερο, γιατί συνδυαζόταν με την αξιοποίηση των τόπων αυτών ως σημαντικών βοσκότοπων (Παυλίδης, 2004:50). Παρχάρια υπήρχαν σε όλο το μήκος του ανατολικού και κεντρικού Πόντου, σημαντικότερα εκ των οποίων θεωρούνταν τρία, της Σάντας, της Κρώμνης και της Ίμερας, προς τα νότια της Τραπεζούντας (Παπαμιχαλόπουλος, 1903:137,143).

⁵⁴ Ήταν οι αρχιτσοπάνισσες (παρχαρομάνες), οι οποίες αναλάμβαναν την φροντίδα όχι μόνο των δικών τους ζώων, αλλά και άλλων οικογενειών με τις οποίες συνάπτονταν ειδική συμφωνία για την αμοιβή της παρχαρομάνας, η οποία έπαιρνε συνήθως ένα μέρος των κτηνοτροφικών προϊόντων που παράγονταν από το γάλα των ξένων αγελάδων. Οι παρχαρομάνες είχαν ιδιαίτερη αξιολύπη και γενναϊότητα και το επάγγελμά τους ήταν τιμητικό και σκληρό συνάμα, καθώς πέρα από τη σκληρή δουλειά, αντιμετώπιζε και τα στοιχεία της φύσης, τα αγρίμια, κάποτε και τους αλλόθρησκους ή τους ληστές. Η άνοδος της στα οροπέδια, όπως και η κάθοδος από αυτά, γινόταν με τρόπο πανηγυρικό και με συδοδεία λαϊκών οργανοπαιχτών, ενώ κάποτε ανέβαινε στα παρχάρια από τον Φεβρουάριο και

Ποιμένες-βοσκοί

Κάθε τμήμα της Ύμερας διέθετε τον δικό του ποιμένα για τη διαφύλαξη των ζώων. Διαιρούμενη σε δύο τμήματα είχε δύο νοικιασμένους ποιμένες⁵⁵ εκτός από τις απομακρυσμένες συνοικίες, όπως το Λειβάδ, Μαντρία, Ζουβακάντων και Θωμάντων, για τα ζώα των οποίων υπήρχαν ιδιαίτεροι βοσκοί. Όλα τα αιγοπρόβατα του χωριού «*συνεποσούντο εις 3000-4000 και εις 1000 περίπου μεγάλα ζώα*», σύμφωνα με την καταγραφή του Γ. Λευκόπουλου που αξιολογεί θετικά, μέσα στο αρχείο του, τους ανθρώπους των παρχαριών, οι οποίοι εξάσκησαν το επάγγελμα του ποιμένα στο διηγεκές, κατόρθωσαν να γίνουν ονομαστοί και ήταν:

1. *«Ο εκχριστιανισθείς Γεώργιος Ποιμενίδης, τέκνα του οποίου ήσαν ο καθηγητής Ιωάννης Ποιμενίδης και ο εργολάβος Δημήτριος Ποιμενίδης.*
2. *Ο περίφημος διά την λεβεντιά του τα τραγούδια και την ωραίαν φωνήν του Γεώργιος Τσιαλιαλής*
3. *και ο ανδρείος Τούρκος Αχμέτ του Γιουσούφ εκ της ενορίας Θωμάντων».*

Προστάτες του παρχαριού-Κουρσεφταρίδες

Από τη ματιά του Γ. Λευκόπουλου δε διαφεύγουν οι κίνδυνοι που πιθανόν να προέκυπταν από επίδοξους κακοποιούς, κλέφτες ή και «*επιβουλευτάς*» της τιμής των ενοίκων «*του παρχάρ'*». Προς αποφυγήν αυτών των κινδύνων λαμβανόταν πρόνοια για την προστασία του «*παρχάρ'*» και την φύλαξη των παρχαρετισσών, την οποία ανέθεταν «*εις ένα ή δύο κουρσεφταρίδας (οπλοφόρους φύλακας)*», που αναλάμβαναν αυτήν την υποχρέωση. Κουρσεφταρίδες ήταν «*ο περίφημος εκ Ρουσίας Μεράλτς, εκχριστιανισθείς Τούρκος, ο Γεώργιος Γερασιμίδης, ο ανδρείος και τολμηρός Ηρακλής Ορφανός, ο Θεόδωρος Γαλτζής εκ Κρώμνης*».

επέστρεφε τον Σεπτέμβριο (*Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, τ.4:263-266· Φιρτινίδης, 1994:76).

⁵⁵ Έμμισθοι βοσκοί που φύλαγαν τις αγελάδες ή τα αιγοπρόβατα των χωρικών, που έδιναν τα ζώα τους σε ένα κοπάδι (Asan, 1998:203), ενώ κάποιες φορές την υποχρέωση αυτή αναλάμβαναν οι ίδιοι οι κάτοικοι εναλλάξ (λασίδια) (Τανμανίδης, 1988:40). Καλοί ήταν *οι τσοπάνοι* από την Μόχωρα, ενορία της Κρώμνης γειτονική της Ύμερας. Ο βοσκός είχε δικαίωμα να παρασκευάσει την παροιμιώδους νοστιμιάς *πουλαμάν* παίρνοντας από κάθε πρόβατο ένα ως δύο *ροϊά* γάλα και βράζοντάς το μέχρι να γίνει πηχτό (Φωστηρόπουλος, 1949:166). Οι τσοπάνηδες έπρεπε να είναι εξασκημένοι ώστε να προβλέπουν τις απότομες και επικίνδυνες καιρικές μεταβολές, οι οποίες μπορούσαν να επιφέρουν αφανισμό του κοπαδιού, και να μεταφέρουν τα ζώα σε ασφαλέστερα σημεία (Φιρτινίδης, 1994:78).

Τα παρχάρια ως τόπος παραθερισμού

A. Για τους ξενιτεμένους

Τα παρχάρια αποτελούσαν χώρο αναψυχής, εκδρομής και διασκέδασης «*διά τους επανακάμπτοντας εκ της ξενιτείας*», οι οποίοι διέμεναν εκεί επί μία ή δύο ημέρες απολαμβάνοντας τη ζωή του βουνού και της υπαίθρου. Εκεί διασκέδαζαν και «*ετρωγόπινον χαριεντιζόμενοι με τις παρχαρέτισσες*», οι οποίες πρόσφεραν εγκάρδια φιλοξενία, ένδειξη αγνού κοινωνικού εναγκαλισμού, και έκαναν τα πάντα για να ευχαριστήσουν «*τα ξενιτιάρικα τα παιδιά*», ώστε να ξεχάσουν κατά την ολιγόμηνη παραμονή τους την μακροχρόνια αποδημία στην ξενιτιά και να απολαύσουν τις φυσικές καλλονές της ιδιαίτερης πατρίδας τους. Ο Γ. Λευκόπουλος περιγράφει συνοπτικά την ανέμελη ζωή «*των ξενιτιάρηδων*» κατά το σύντομο χρονικό διάστημα παραμονής τους στην πατρίδα, όπου αντηχούσαν «*ο κεμεντζές, τα τραγούδια, οι πυροβολισμοί, τα αστεία και τα αθώα και μεστά πατριωτικής ηθικής και σεμνοπρεπείας ξεφαντώματα*», στα πλαίσια πάντα της ευπρέπειας και της αυτοσυγκράτησης, ως απόδειξης των οριοθετημένων ηθών, της επιβολής και εφαρμογής των κοινωνικών κανόνων σε κάθε ανθρώπινη εκδήλωση.

B. Για τους εκδρομείς-παραθεριστές

Τα παρχάρια, επιπλέον, αποτελούσαν τόπο επιλογής των παραθεριστών από την Τραπεζούντα για την πραγματοποίηση εκδρομών. Σε αρκετές εκ των περιπτώσεων αυτοί διέμεναν στα παρχάρια τους καλοκαιρινούς μήνες και έχοντάς τα ως ορμητήρια «*εξέδραμον προς τα κρύα νερά και τα χλοερά τοπία*». Την απόλαυση της εκδρομής και του ορεινού τοπίου συμπλήρωναν τα εδέσματα «*με τα αρνιά της σούβλας και τα παραγεμιστά*» και ιδιαίτερα «*εγεύοντο την περίφημον πουλαμάν (πήζον εντός του ψυχροτάτου των πηγών ύδατος γάλα)*», το οποίο παρασκεύαζαν κατά παραγγελία οι βοσκοί. Οι εκδρομείς διέμεναν άλλοτε στα παρχάρια και άλλοτε σε σκηνές απολαμβάνοντας «*την γλυκύτητα της υπαίθρου*», την οποία εξαίρει ο Γ. Λευκόπουλος.

Ο ίδιος, απαθνατίζει με τρόπο γλαφυρό την εικόνα της φύσης των παρχαριών της Ήμερας γράφοντας: «*τα βουνά και τα λαγγάδια εδόνουν το καλοκαίρι από τα κουδουνίσματα των ποιμνίων, τα μακρόσυρτα τραγούδια των ποιμένων (Ματσουκάτκον), τα ηδύμολπα άσματα των νεαρών θεριστάδων με την επισφράγησιν των κελαηδημάτων των πτηνών και την παραδείσιον όψιν των εις χλόην, άνθη και πρασινάδα οργιαζούσης φύσεως*».

Οικονομία Εντός Ίμερας

Ποικίλες ήταν οι ασχολίες και τα επαγγέλματα, κατά τον Γ. Λευκόπουλο, των κατοίκων της Ίμερας, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε διάφορους τομείς.

A. Αγροτικές δραστηριότητες

- Η γεωργία⁵⁶ της Ίμερας ήταν ασήμαντη και πολύ λίγη, καθώς δεν βοηθούσε ο δασώδης και πρηνής τόπος, με αποτέλεσμα να μην επαρκεί για να καλύψει τις ανάγκες ούτε όσων ασχολούνταν με αυτήν και οι κάτοικοι να αγοράζουν τα σιτάρια της χρονιάς. Με τη γεωργία ασχολούνταν κυρίως οι γυναίκες λόγω της απουσίας των ανδρών στην ξενιτεία. Αυτές *«ήσαν υποχρεωμένοι να θερίσουν από παντού από τους ηλιακούς και τα χορτοθήρια»* και στη συνέχεια να ξηραίνουν και να αποθηκεύουν ό,τι είχαν θερίσει.
- Κηπουρική: στην Ίμερα υπήρχαν πάμπολλοι οπωρώνες⁵⁷ και εκλεκτά οπωροφόρα δέντρα κάθε είδους, με αποτέλεσμα να υπάρχει επάρκεια, αφού τα οπωρικά *«ευρίσκοντο εν αφθονία εις κάθε σπίτι»*. Την άνοιξη ήταν νωπά τα οπωρικά, ενώ το χειμώνα διατηρούνταν αποξηραμένα για να χρησιμεύσουν ως πρώτη ύλη *«διά τα περίφημα κομπόστα (χοσάφια) και τα πουλουλιασμένα απίδια και μήλα»*, ο ζυμός των οποίων αντικαθιστούσε το κρασί και το ούζο, *«τα οποία δεν είχαν και μεγάλη πέρασι στο χωριό»*.
- Δενδροφυτεία: ήταν υποχρεωτική τόσο η αναδάσωση εκτός, όσο και εντός του χωριού, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να συναγωνίζονται μεταξύ τους για το ποιος θα φυτέψει περισσότερα και καλύτερα δέντρα.
- Κτηνοτροφία:⁵⁸ η κτηνοτροφία αποτελούσε από τα παλαιότερα χρόνια ασχολία των κατοίκων και ευδοκίμούσε περισσότερο στην Ίμερα συγκριτικά με τη γεωργία. Η Ίμερα είχε *«ελαφράν οικόσιτον κτηνοτροφίαν»* επειδή όλοι σχεδόν οι άνδρες *«ήσαν ξενιτευμένοι και επηγαινοήρχοντο κατά διαστήματα*

⁵⁶ Λεπτομερέστερες αναφορές στην σπορά, το αλώνισμα και τη γεωργία βλ. στο Φωστηρόπουλος, 1949:161-162.

⁵⁷ Βλ. και Τανιμανίδης, 1988, σ. 42-43. Από την εποχή της Ρωσικής μετανάστευσης οι μικρογεωργικές εργασίες περιορίστηκαν και εξακολούθησαν μόνο στις ενορίες Μαντρία και Θωμάτων, ενώ η καλλιέργεια περιορίστηκε στους μικρούς λαχανόκηπους, τα τριφύλλια και τους οπωροφόρους κήπους, που απέδιδαν κυρίως μήλα, απίδια και ευώδη δαμάσκηνα (Φωστηρόπουλος, 1941:148). Ενώ τα οπωροφόρα δέντρα αφήνονταν ακλάδευτα και απεριποίητα και αναπτύσσονταν μόνο τους, απέδιδαν καλής ποιότητας καρπούς, *«ευχύμους και ευώδεις»* (Φωστηρόπουλος, 1949:164).

⁵⁸ Κάθε οικογένεια διέθετε 1-3 αγελάδες και περίπου δεκαπέντε αιγοπρόβατα, που βοσκούσαν σε εκμισθωμένη βοσκή ή εναλλάξ, από τους κατοίκους (Υγρόπουλος, 1983:64·Φωστηρόπουλος, 1941:148). Κύρια ασχολία της Ίμερας ήταν η κτηνοτροφία με τα γνωστά παρχάρια (Τανιμανίδης, 1988:40). Βλ. επίσης και Φωστηρόπουλος, 1949:165. Κυρίως οι γυναίκες ασχολούνταν στα σπίτια με τις κτηνοτροφικές εργασίες, *«διότι γεωργία ουδεμία σχεδόν ασκείται»* (Παπαμιχαλόπουλος, 1903:141-142).

μικρά ή μεγάλα εις την πατρίδα». Τα ζώα, μικρά και μεγάλα, ήταν οικόσιτα και εσταυλισμένα επί έξι μήνες, κατά τη διάρκεια του χειμώνα.

B. Υλοτομία: ⁵⁹

Σύμφωνα με τους κανονισμούς και τις διατάξεις, τις οποίες καθιέρωσε ο Μικτάρης Ηλίας Χρυσουλίδης, η ξύλευση επιτρεπόταν το φθινόπωρο κάθε έτους επί 10-15 ημέρες και μόνο για τα ξερά ξύλα και από ορισμένα τμήματα. Στην Ιμέρα σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου υπήρχε την εποχή εκείνη ένας δασοφύλακας.

Γ. Μεταλλευτική δραστηριότητα

Κύρια ασχολία των περισσότερων κατοίκων υπήρξαν τα μεταλλεία, τόσο τα τοπικά της Ιμέρας και της Κρώμνης, όσο και της Αργυρούπολης, από όπου αναδείχθηκαν εξαιρετοι μεταλλουργοί τεχνίτες.

Δ. Εμπορική–Μεταφορική δραστηριότητα

Η μετακίνηση εμπορευμάτων και γενικότερα η συγκοινωνία με την Αργυρούπολη και με την Τραπεζούντα πραγματοποιούνταν εκτός από τους ξένους και από Ιμεραίους αγωγάτες,⁶⁰ που ήταν οι *«Παύλος Τσιλιγκαρίδης, Ιωάννης Τσιλιγκαρίδης, Στυλιανός Παλαταζής και Ηλίας Τσιράς»*. Τέλος, υπήρχε ο *«Σωφέρ: Σάββας Γ. Γιαχουστίδης»*.

E. Παραδοσιακοί μουσικοί

Η Ιμέρα είχε φημισμένους *«λυριτσίδας»* (λυράρηδες), *«ήσαν ο πατήρ και ο υιός Φώτιος και Σαββέλης, Γιαχουστίδαι»*, οι οποίοι άφησαν εποχή και ήταν πασίγνωστοι όχι μόνο στο χωριό και τη γύρω περιοχή, αλλά η φήμη τους απλωνόταν και σε ολόκληρο τον νομό Τραπεζούντας *«με την αθάνατον Ποντιακήν λύραν των, με τα γλέντια και τας διασκεδάσεις των, την ωραίαν φωνήν και τα ηδυπαθή και μερακλίδικα τραγούδια των»*. Αυτήν την ατμόσφαιρα ευθυμίας συμπλήρωνε ο *«περίφημος και αστείος ζουρνασής»* Χατζηχαράλαμπος Γιαχουστίδης, *«ο προσδίδων ιδιαιτέραν ευθυμίαν και διαχυτικότητα εις τους γάμους με τον ζουρνά του και με τον οποίον είχαν το θάρρος και την τόλμην να αστειεύονται αι γυναίκες και τα παιδάκια ακόμη»*.

---

⁵⁹ Στα δάση της περιοχής υπήρχαν η πεύκη, η ελάτη, η δρυς, οι αίγειροι και άλλα δέντρα, που προστατεύονταν από τις αυστηρές διατάξεις της Δημογεροντίας, την τήρηση των οποίων επέπτενε ο μικτάρης (κοινοτάρχης), ενώ τα ανάλογα πρόστιμα καθιερώθηκαν επί των ημερών του Ηλία Χρυσουλίδη και εισπράττονταν για λογαριασμό του ταμείου του σχολείου (Τανιμανίδης, 1988:43). Οι κάτοικοι ξυλεύονταν από τα ξερά κλαδιά των δασών και από τις λεύκες και τις ιτιές του χωριού (Φωστηρόπουλος, 1941:149).

⁶⁰ Η συγκοινωνία πραγματοποιούνταν με άλογα κάθε εβδομάδα από εγχώριους αγωγάτες, κυρίως από την ενορία Μαντρία, οι οποίοι είχαν αποκτήσει και μέχρι δέκα υποζύγια και Τούρκους υπαλλήλους από άλλα χωριά (Φωστηρόπουλος, 1941:151)

ΣΤ. Αγορά-Καταστήματα

Σημαντικό παράγοντα, κατά τον Γ. Λευκόπουλο, τονωτικό της τοπικής οικονομικής και εμπορικής κίνησης αποτελούσαν τα εμβάσματα που αποστέλλονταν από τους Ιμεραίους που ήταν εγκαταστημένοι στη Ρωσία και «υπερέβαινον τας 10-15000 λίρας ετησίως». Για τον λόγο αυτό η Ίμερα είχε επάρκεια αγαθών με «πλήρη κατηρτισμένην αγοράν⁶¹ με παντός είδους μαγαζιά και εμπορικά και εν πλήρη εμπορική κινήσει, ικανοποιούντα πάσαν ανάγκην των κατοίκων, αλλά και κάθε γούστο και ιδιοτροπία». Στην αγορά, μάλιστα, υπήρχε μεγάλη ζυγαριά⁶² «δια της οποίας ενεργείτο πάσα χονδρική πώλησις και αγορά», γεγονός που αποτελεί μαρτυρία ότι πραγματοποιούνταν αγοραπωλησίες σημαντικού μεγέθους. Ειδικότερα, μέσα στο αρχείο καταγράφονται τα παρακάτω καταστήματα⁶³ και οι ιδιοκτήτες τους:

«Παντοπωλεία της Καρτερός Τριανταφυλλίδου, του Δημητρίου Ευθυβούλη, του Ισαάκ Φωστηροπούλου, του Δημητρίου Τανιμανίδου, του Γεωργίου Θωμαΐδου, του Πέτρου Χρυσοπούλου, του Χαράλαμπου Τσιλιγκαρίδου, του Χαράλαμπου Κακουλίδου.

Καφενεία: του Κωνσταντίνου Τσιλιγκαρίδου, Δαμ. Ξανθοπούλου Μιχαήλ Κοκοζίδου.

Φούρνοι: της Καρτερός Τριανταφυλλίδου, Ελένης Χατζηδημητρίου, Ευσταθίου Ευσταθιάδου.

Σιδεράδικα: του Δημητρίου Χρυσουλίδου, Κωνσταντίνου Τσιλιγκαρίδου, Κυριάκου Τογανίδου.

(...)τσιίδικα: του Αλή Αππάς εκ της ενορίας Θωμάτων και

Φαναρτσιίδικον του Κυριάκου Γαραμισίδου.

Χάνια: του Ιωάννου Ιωακειμίδου και της Ελένης Χατζηδημητρίου.

Κρεωπωλεία: του Γεωργίου Θωμαΐδου και Δημητρίου Τανιμανίδου.

---

⁶¹ Μεταξύ των δύο κεντρικών ενοριών Ζιτράντων και Καθημερετιών βρισκόταν η αγορά με δύο διαμερίσματα, που είχε παντοπωλεία, τεχνικά εργαστήρια, καφενεία και πανδοχεία και με ιδιαίτερη κίνηση κατά το θέρος με την προσέλευση των σιτηρών με διάφορα ζώα. Την εποχή του πολέμου στην αγορά παρέμειναν ένα παντοπωλείο, ένα σιδηρουργείο και ένα καφενείο (Φωστηρόπουλος, 1941:151-152).

⁶² Στις 14 Αυγούστου 1911 μετά την τελετή της επετειακής γιορτής των Ιμεραίων για την Αδελφότητα συνήλθαν τα μέλη της υπό την Προεδρεία του Γ. Φωστηρόπουλου, που κατά σύμπτωση βρισκόταν εκείνη την ημέρα στην Ίμερα και μεταξύ άλλων αποφάσισαν να προβούν στην ανέγερση δημόσιας κοινοτικής ζυγαριάς στην αγορά του χωριού (*Φάρος της Ανατολής*, 24.8.1911), για το ζύγισμα των σιτηρών, μέσω του οποίου παρακρατούνταν φόρος υπέρ του σχολείου (Φωστηρόπουλος, 1941:152).

⁶³ Βλ. και Τανιμανίδης, 1988:36.

Αποθήκες σιτηρών: Του Κωνσταντίνου Μουμουλίδου, Ματθαίου Καϊτιαζίδου και Γεωργίου Θωμαΐδου.

Παπουτσάδικα: του Δημήτριου Ευθυβούλη, Ευσταθίου Ευσταθιάδου και Γεωργίου Χρυσουλίδου».

Τέλος, εκτός από τα παραπάνω εμπορικά καταστήματα, «υπήρχε και το **κατάστημα του μονοπωλείου του σχολείου**».

Μύλοι (Χαμαιλέτες)

Όπως πληροφορούμαστε από το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, παρά την περιορισμένη γεωργία της Ιμέρας οι Τούρκοι γεωργοί, «*οι κοκάντ'*», μετέφεραν από τον σιτοβολώνα, «*την οβάν*», τα σιτάρια που ήταν άφθονα, φθηνά και καλής ποιότητας και κάθε οικογένεια αγόραζε το σιτάρι της προνοώντας για τις ετήσιες προμήθειές της, ώστε να εξασφαλίσει τα απαραίτητα «*το ψωμί, τα κορκότα και τα πληγούρια*». Αφού έπλεναν και καθάριζαν⁶⁴ το σιτάρι το μετέφεραν στη συνέχεια για άλεσμα στους μύλους: «*ση Χασάν την χαμαιλέτεν, ση Κόρσυβα, ση Χατζηπαρθένας, την χαμαιλέτεν του Αγίου Ιωάννου, τη Κοβλακά, τη Τογάν*».

Θέρος-Θερισμός

Χαρακτηριστική περίπτωση του αγώνα για την επιβίωση και της σκληρής καθημερινότητας των γυναικών⁶⁵ αποτελεί η αναφορά του Γ. Λευκόπουλου στη φροντίδα, τη διατροφή και συντήρηση των οικόσιτων ζώων, την οποία αναλάμβαναν αποκλειστικά οι γυναίκες, «*εφόσον οι άνδρες ευρίσκοντο εις τα ξένα*». Καθώς, όμως,

---

⁶⁴Το καθάρισμα του σιταριού γινόταν με το κόσκινο, με το οποίο διαχωρίζονταν το σιτάρι που έπεφτε από τα χοντρά υλικά, και στη συνέχεια με έναν μεγάλο ξύλινο δίσκο, **το τεπούρ'**, καθώς με επιδέξια ανακίνηση στον αέρα χωριζόταν το σιτάρι από τις μικρές πέτρες. Για το καλύτερο καθάρισμα το σιτάρι πλενόταν σε ειδική δεξαμενή, **το γουρνίν**. Το άλεσμα του σιταριού γινόταν στον υδρόμυλο, **την χαμαιλέτεν**. Περισσότερα βλ. και Φωστηρόπουλος, 1949:162-163.

⁶⁵ Οι γυναίκες ήταν επιφορτισμένες με δύσκολες δουλειές, καθώς έπρεπε να θερίζουν την άνοιξη τριφύλλια και χόρτα σε μακρινά χορτοθέρια, μέρη πετρώδη, να απλώνουν τα χόρτα για να ξεραθούν, να τα μεταφέρουν στην πλάτη και να τα τοποθετούν στις αποθήκες ως τροφή για τα ζώα κατά τη διάρκεια του χειμώνα που δεν μπορούσαν να βγουν για βοσκή λόγω του χιονιού, να κουβαλούν από το δάσος ξερά φύλλα για τροφή των ζώων, να κατασκευάζουν και να αποθηκεύουν διάφορα είδη διατροφής για τις οικογένειές τους, για να επιβιώσουν κατά το χειμώνα (Τανιμανίδης, 1988:43· Φωστηρόπουλος, 1941: 149). Οι γυναίκες στον Πόντο ονομάζονταν οικοδέσποινες, αφοσιώνονταν στο νοικοκύρεμα των σπιτιών τους, ήταν πιστές στις πατροπαράδοτες αξίες και στους άντρες τους και γενικά ήταν άξιες επαίνου για τις πολλές αρετές τους (Ιωαννίδης, 1870:183). Αξίζει να παρατηρηθεί, ότι οι νέοι προτού ξενιτευτούν νυμφεύονταν νεότεροι για λόγους προσήλωσης προς την πατρίδα, ενώ τα τέκνα αναπλήρωναν τους αποδημούντες πατέρες τους και οι σύζυγοι μεριμνούσαν για την οικογένεια, συνήθεια που δημιούργησε τη Μητριαρχία στον Πόντο, δηλαδή το δικαίωμα της γυναίκας να ασκεί τα έργα του ξενιτεμένου συζύγου αναπληρώνοντάς τον στην διεύθυνση της οικογένειας και αμυνόμενη υπέρ του οίκου της (Παυλίδης, 2004:47· Σκαλιέρης, 1995:42).

τα ζώα, μικρά και μεγάλα ήταν ενσταυλισμένα επί έξι μήνες, σχεδόν, η συντήρησή τους ήταν *«και δύσκολος και κοπιωδεστάτη»*.

Για λόγους προνοητικότητας, λοιπόν, κατά την καλοκαιρινή περίοδο οι γυναίκες ήταν υποχρεωμένες να θερίσουν από παντού, *«από τους ηλιακούς⁶⁶ και τα χορτοθέρια»*, και να μεταφέρουν στην ράχη τους τα θεριζόμενα στο χωριό, λόγω έλλειψης υποζυγίων, αλλά και οδικών υποδομών, που μαρτυρούν την ένδεια του τόπου και των ανθρώπων, αλλά και την απουσία της κρατικής μέριμνας για τη δημιουργία δημόσιων έργων. Στη συνέχεια έπρεπε να αποξηράνουν ό, τι είχαν θερίσει και να τα αποθηκεύσουν για τον χειμώνα. Εφόσον επρόκειτο για τριφύλλια και άλλα χόρτα που υπήρχαν εντός του χωριού δεν υπήρχε μεγάλη δυσκολία, αλλά για όσα *«χορτοθέρια»* ήταν εκτός του χωριού και μάλιστα σε μεγάλη απόσταση δύο και τριών ωρών από αυτό η μεταφορά, προπάντων, καθώς και ο θερισμός ήταν πολύ βαριές εργασίες.

Η εποχή του θερισμού επιφύλασσε για τις γυναίκες υποχρεωτική έγερση *«μία και δύο ώρες προς τα ξημερώματα»* για να αναχωρήσουν κατά παρέες, στοιχείο ομαδικότητας, συντροφικότητας, αλλά και ανάγκης και αλληλοπροστασίας, για τα λεγόμενα *«χορτοθέρια»*, ώστε να βρεθούν εκεί και να θερίσουν με τη δροσιά, αλλά και για να εξοικονομήσουν χρόνο. Εργαζόταν όλη την ημέρα και προς το βράδυ κουρασμένες από την ολόημερη εργασία *«εφορτώνοντο τα χόρτα της προηγούμενης και κατάκοπαι επέστρεφον βαδίζουσαι επί μία και δύο ώρες εις το χωριό»*. Η παντελής έλλειψη υποζυγίων για την εκτέλεση καθημερινών μεταφορικών εργασιών καταδεικνύει την ένδεια των ανθρώπων της εποχής και την έλλειψη τεχνικών μέσων.

Ο Γ. Λευκόπουλος παρατηρεί στο σημείο αυτό του αρχείου, ότι ο τόπος και η σκληρή ζωή διαμόρφωσαν, αντίστοιχα, την υγεία και τον χαρακτήρα των γυναικών της Ίμερας, οι οποίες παράλληλα την κούραση και την ακατάπαυστη εργασία ήσαν *«χάρις εις τα υγιεινότατα κλίματα σφριγηλαί και ρωμαλαίαι»*. Ιδιαίτερη είναι η μνεία, αλλά έμμεσα διαφαίνεται και ο θαυμασμός του για τον καρτερικό τους χαρακτήρα *καθώς υπέμεναν «τους κόπους και τους μόχθους διά την αυτοσυντήρησίν των»*. Η δική τους θέαση της ζωής υπαγορευόταν από το θάρρος, τη γενναιότητα, την καρτερικότητα και τη συζυγική πίστη, καθώς ήταν υποχρεωμένες να ζουν *«μόνοι των άνευ της ανδρικής προστασίας»*, περιμένοντας τους ξενιτεμένους άνδρες τους *«μετ’*

---

⁶⁶Ευήλιο μέρος (Παπαδόπουλος, Α., 1960, τ.1, σ.344).

αξιοθαυμάστου υπομονής», για να μπορέσουν «να χαρούν μετ'αυτών κατά το ολιγόμηνον διάστημα της επιστροφής των ανά τα ζένα».

«Στάρσιγμαν»⁶⁷

Τον χειμώνα σε ολόκληρη την περιοχή ενδιαφέροντος του Γ. Λευκόπουλου χιόνιζε πολύ, το χιόνι σκέπαζε τα πάντα και το ψύχος ήταν υπερβολικό, με αποτέλεσμα να «διακόπτεται πάσα συγκοινωνία και επικοινωνία με τα κέντρα» και η προμήθεια των απαραίτητων ειδών διατροφής να καθίσταται δύσκολη ή και αδύνατη. Για τον αντικειμενικό αυτό λόγο αυτή η προμήθεια «γίνεται κατά παν φθινόπωρον οπότε καταφθάνουν και τα εκ Ρωσίας προς τούτο εμβάσματα», τα οποία τόνωναν την οικονομία και την αγοραστική δυνατότητα των οικογενειών της Ίμερας.

Τα είδη των προμηθειών ήταν γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, καθώς και είδη ένδυσης και χονδρικής πώλησης. Ο Γ. Λευκόπουλος παραθέτει την πληροφορία ότι κάθε οικογένεια προμηθευόταν το απαραίτητο διατροφικό είδος, το ετήσιο σιτάρι της, «από το οποίο ξεχωρίζει τα κορκότα⁶⁸, το πλιγούρι, το άλευρον που θα κάνει μακαρίναν, και ό,τι άλλο θα χρειαστεί». Προμηθευόταν, επίσης, «σφαχτά (τσαλιάπια) από την οβάν»⁶⁹ και κρέας για όλο τον χειμώνα το οποίο συντηρούσαν αλατίζοντάς το μέσα σε καλάθια. Από την Τραπεζούντα παράγγελναν «ό,τι θα χρειαστεί για φορεσιά και ό,τι άλλο είναι ανάγκη να γίνει η προμήθεια χονδρικός», ενώ προμηθευόταν τα είδη λιανικής πώλησης από τα μπακάλικα του χωριού. Δεν έλειπαν βέβαια και αυτοί που προμηθευόταν τα πάντα «από τα εγχώρια μαγαζιά» για τον χειμώνα «κατά τον οποίον κάθονται και ξεκουράζονται». Έτσι, λοιπόν, η προνοητικότητα και η διασφάλιση των απαραίτητων για τον χειμώνα αγαθών προοικονομούσε τη διέλευση ενός χειμώνα «άνευ άλλων φροντίδων και σκέψεων».

Οικονομία Εκτός Ίμερας

Η παρακμή των μεταλλείων προκάλεσε μεταναστευτικό ρεύμα προς αναζήτηση και εύρεση εργασίας, ενώ οι άλλοτε μεταλλωρύχοι επιδόθηκαν σε επαγγέλματα, όπως κτίστες, καλφάδες, τεχνίτες κ.ά στους διάφορους τόπους νέας εγκατάστασης. Μετά

⁶⁷ «Προμήθεια των αναγκασιούτων ειδών πρώτης ανάγκης για τον χειμώνα ή και δι' όλον το έτος» (αρχείο Γ. Λευκόπουλου). Προμήθειες για το χειμώνα γινόταν όχι μόνο για τα ζώα, αλλά και για τη συντήρηση των οικογενειών, επειδή η χειμερινή συγκοινωνία ήταν δύσκολη και η επαφή με τα εμπορικά κέντρα σχεδόν ακατόρθωτη (Τανιμανίδης, 1988:46). Από το φθινόπωρο προμηθευόταν σιτηρά και σφάγια από το εσωτερικό και τα υπόλοιπα είδη από την Τραπεζούντα (Φωστηρόπουλος, 1941:151).

⁶⁸ «(κοπανισμένος σίτος και αλεσμένος με χειρόμυλον-αντί ρύζι)», εξηγεί ο Γ. Λευκόπουλος

⁶⁹ Σιτοβολώνας (αρχείο Γ. Λευκόπουλου).

την παρακμή των μεταλλείων,⁷⁰ σύμφωνα με τα γραφόμενα του Γ. Λευκόπουλου, οι μεταλλωρύχοι αναζητούν άλλα μεταλλεία εντός και εκτός του κράτους και ξενιτεύονται προς αναζήτηση και εύρεση εργασίας. Οι ειδικότεροι από τους μεταλλωρύχους επιδόθηκαν στην τέχνη του κτίστη και αναδείχθηκαν χάρη στη φιλοπονία, την εξυπνάδα και την πείρα τους *«εις αρίστους καλφάδες και ουσταπασίδες αφήσαντες αθάνατα έργα της καλλιτεχνίας αυτών, δια της ανεγέρσεως ναών, λουτρίνων τεμενών, γεφυρών εις διάφορα μέρη της Τουρκίας ως εις Άγκυραν, Άργανην, Μαλάτειαν, Καππαδοκίαν κ. ά.»*. Οι πιο ονομαστοί τεχνίτες και διακεκριμένοι καλφάδες ήταν *«ο Κοσμάς Κοσμίδης, Παναγιώτης Καματσίδης, ο Τσαφρακίδης, ο Σατατάς, Γεώργιος Ξανθόπουλος, Κωνσταντίνος Σατατάς και άλλοι»*. Άλλοι Ιμεραίοι κτίστες διείσδυσαν σταδιακά στη Ρωσία, όπου εργάζονταν στις σιδηροδρομικές γραμμές *«ευδοκιμούντες και προκόπτοντες αποκτώντες φήμην και περιουσίας ως εργολάβοι και υπεργολάβοι»*.

Τα ονόματα των παραπάνω και οι περιοχές, όπου αναδείχθηκαν διασώζονται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου: *«Ως τοιούτοι ανεδείχθησαν οι εν πλατύ Καυκάς Παναγιώτης και Ευστάθιος Μαραντίδαι. Εν Πετιγόρσκι οι Κωνσταντίνος Γερασιμίδης (Μιχαήλωβ) και Νικόλαος Παπαδόπουλος (Ποπόφ) οι αδελφοί Γεώργιος και Νικόλαος Παπαευσταθίου. Οι αδελφοί Γεώργιος και Ιορδάνης Χαλταγιαννίδου. Ο Ευστάθιος Χρυσουλίδης, Ιωάννης Παρτσάλης, Δημήτριος Ποιμενίδης, οι αδελφοί Απόστολος και Ηρακλής Αρνόπουλοι, ο Σπυρίδων Ζαμανίδης και Πλούταρχος Τικτόπουλος»*. Από τους παραπάνω άλλοι εργάστηκαν: **A)** στις σιδηροδρομικές γραμμές *«Τυφλίδος, Καρς, Πλατυκαυκάς, Τιχορέτσκης, Ροστοβίου, Νοβοροσίσκis, Βακού, Εριβάν»*, ενώ **B)** άλλοι σε διάφορες άλλες πόλεις για την ανέγερση: α) δημοσίων κτηρίων και β) ιδιωτικών μεγάρων.

Επιπλέον, οι Ιμεραίοι κατά την εκτίμηση του Γ. Λευκόπουλου ευδοκιμούσαν και προόδευαν οπουδήποτε και αν βρισκόταν *«μετερχόμενοι διάφορα βιοποριστικά επαγγέλματα, από μέγαν και μικρόν εμπόριον, κτίσται, φούρναροι, μαραγκοί και λεπτουργοί, μάγειροι, σιδηρουργοί χαρακτηριζόμενοι εις πάσαν αυτών εργασίαν με την*

---

⁷⁰Κατά τον 17^ο αιώνα πολλοί Ιμεραίοι δούλευαν στα μεταλλεία της Αργυρούπολης και της Κρόμνης, όπου διακρίθηκαν ως άριστοι μεταλλουργοί. Μτά την εξάντληση των μεταλλοφόρων φλεβών ξενιτεύονταν στο Ερζερούμ, Ερζιγκιάν, Μαλάτεια, Άργονη ως οικοδόμοι, αρτοποιοί, σιδηρουργοί, μικρέμποροι, ενώ μετά το 1878 ξενιτεύονταν στη Ρωσία, κυρίως προς τον Καύκασο και την Κριμαία με επιτυχία, προκοπή και οικονομική εξουσία ως αρτοποιοί, παντοπώλες, εργάτες και δάσκαλοι. Οι ξενιτεμένοι κατά αραιά χρονικά διαστήματα επέστρεφαν στην πατρίδα και στις οικογένειές τους, ενώ δεν έλειπε και η οικογενειακή μετανάστευση (Τανιμανίδης, 1988:41).

τιμότητα και την υπόληψιν αυτών». Σε άλλο σημείο του αρχείου αναφέρεται ότι κάποιοι ξενιτεμένοι ήταν ξυλουργοί, ζαχαροπλάστες κ.ά. Αρκετοί απόκτησαν Ρωσική υπηκοότητα και οι περισσότεροι από αυτούς πλούτισαν και απόκτησαν μεγάλες περιουσίες και αναδείχθηκαν κοινωνικά αναρριχώμενοι σε επίσημες θέσεις και αξιώματα. Άλλοι διατήρησαν την Τουρκική υπηκοότητα, αλλά παρέμειναν μόνιμα στη Ρωσία έχοντας «σπουδαίας και μονίμους εργασίας» και άλλοι πηγαινοέρχονταν στην πατρίδα τους, ενώ «ουδέποτε έπαυσαν νοσταλγώντας την πατρίδα ούτε καθυστέρησαν εις την πρόοδον αυτής συντρέχοντες και υποστηρίζοντες πάσαν εξελικτικήν πρωτοβουλίαν και προσπάθειαν». Χαρακτηριστικό στοιχείο, τονωτικό για την οικονομία της Ιμέρας, αποτελεί το γεγονός ότι οι ξενιτεμένοι «εζούσαν τας οικογενείας των εξ' ολοκλήρου δύναται ειπείν με τα εκ της ξενιτείας εμβάσματα». Σε κάθε περίπτωση, είτε επέλεξαν τη μόνιμη εγκατάσταση στη Ρωσία είτε επαναπατρίζονταν περιοδικά έτρεφαν μεγάλη αγάπη και νοσταλγία για την ιδιαίτερη πατρίδα τους.

Εμπορική Δραστηριότητα

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου στην σπουδαία εμπορική δραστηριότητα των Ιμεραίων που διέπρεψαν σε αυτήν χωρίς ποτέ να πάψουν να επιτελούν κάθε έργο, που απέβλεπε στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου έχοντας ως κοινό σκοπό «την ευεργεσίαν, αγαθοεργίαν και την κοινήν ωφέλειαν και πρόοδον». Σημαντική είναι η επισήμανση του Γ. Λευκόπουλου για την πρόοδο ορισμένων Ιμεραίων, οι οποίοι αναδείχθηκαν σε κτηματίες, εμποροκτηματίες και εμπόρους, καθώς και για την ύπαρξη διαπρεπών εμπορικών οίκων, τους οποίους ίδρυσαν Ιμεραίοι σε διάφορα μέρη μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα τους, στην Τραπεζούντα, την Παϊπούρτη ή την Ρωσική επικράτεια γενικότερα, και καταγράφονται ως εξής:

1. «Ο εν Τραπεζούντι οίκος των αδελφών Φωστηροπούλου, των αδελφών Σιβροπούλου και Αναστασίου Φωστηροπούλου εν Τραπεζούντι.
2. Των εν Μαμαχατούν και Παϊπούρτ εμπορευομένων αδελφών Παναγιώτου και Πέτρου Τσαγαλά, Γεωργίου Αμβροσιάδου, Κωνσταντίνου Μουμουλίδου και Ματθαίου Καϊτιαζίδου.
3. Των εν Σεβαστουπόλει της Ρωσίας αδελφών Επαμεινώνδα και Ιωάννου Σιαμανίδου εμποροκτηματιών Αβραάμ Τογανίδου, εμπόρου, και του κτηματίου Δημητρίου Φωστηροπούλου.

4. *Του εν Καγισμάν Ιωάννου Λευκοπούλου εμποροκτηματίου».*

6.2.5. Αποδημία-μετανάστευση

Αίτια της αποδημίας

«Αναθεμάτον π'έβγαλεν τη ζενιτιάς τον δρόμον / Χριστιανός αν έτονε νια πίστ' είχεν νια νόμον»

Σημαντική θέση μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου κατέχει η αναφορά του στο ζήτημα της μετανάστευσης και στα γενεσιουργά της αίτια. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του η ελαφρά γεωργία και η κτηνοτροφία, *«δια την οποίαν ήτο περισσότερο επιδεκτικός ο τόπος και κατάλληλος»*, δεν εξασφάλιζαν την απαιτούμενη επάρκεια *«δια να θρέψουν τας υπέρ τετρακοσίας οικογένειας του χωρίου»*. Αμέσως μετά την αποφοίτηση κάθε παιδιού⁷¹ από το σχολείο πρόβαλλε *«το φάσμα της βιοπάλης»* και παρουσιαζόταν η ανάγκη της αποδημίας, κυρίως προς την Ρωσία, ήδη από την ηλικία των δεκατριών ή των δεκαπέντε, κατά ανώτερο όριο, ετών.

Μετανάστευση εντός Οθωμανικής επικράτειας

Η οικονομική ανέχεια των κατοίκων και η έλλειψη άλλων πλουτοπαραγωγικών πηγών, την εποχή που έζησε ο Γ. Λευκόπουλος, προκάλεσε ένα μικρό μεταναστευτικό ρεύμα από την Ίμερα προς κάποιες κοντινές σε αυτήν πόλεις της Τουρκίας. Μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου επισημαίνεται εμφατικά ότι *«οι ταξιδεύοντες εις τας διαφόρους της Τουρκίας πόλεις ηριθμούνται εις τα δάκτυλα της χειρός»* αποτελώντας εξαιρέσεις συγκριτικά με τον κύριο όγκο των αποδημούντων προς τη Ρωσία, ενώ ακολούθως διασώζονται τα ονόματα των αποδημούντων και τα επαγγέλματα, που αυτοί άσκησαν, ως έμποροι, επαγγελματίες ή βιοτέχνες.

Αναλυτικότερα αυτοί ήταν:

- *«Οι αδελφοί Πέτρος και Παναγιώτης Τσαγαλά εμπορευόμενοι εις Παϊπούρτ.*
- *Ο Νικόλαος Παπατριανταφυλλίδης μετά του υιού του Γεωργίου αρτοποιοί εις Μαμάχατον, ο Κων/τίνος Μουμουλίδης και ο Ματθαίος Καϊτιαζίδης εις Μαμάχατον,*
- *Οι αδελφοί Φωστηρόπουλοι εις Τραπεζούντα, οι αδελφοί Σιβρόπουλοι επίσης*

⁷¹Βλ. και Φωστηρόπουλος, 1941:147. Από την Ρωσία επέστρεφαν μόνο όταν είχαν κερδίσει αρκετά χρήματα και με σκοπό το γάμο, ωστόσο σύντομα έφευγαν και πάλι αφήνοντας τις συζύγους τους, οι οποίες επεδείκνυαν εγκατέρευση και υποδειγματική πίστη και τιμιότητα (Φωστηρόπουλος, 1941:148).

- και καμιά δεκαριά ακόμα που μετήρχοντο μικροεμπόρια αλλαχού».

Αποδημία προς την Ρωσία

Ο Γ. Λευκόπουλος επισημαίνει ότι όσοι μετακινούνταν στις πόλεις της Τουρκίας δεν κατάφερναν «να προσποριστούν τα προς το ζην είτε ως έμποροι ή ως επαγγελματίαι και βιοτέχναι». Για οικονομικούς, λοιπόν, λόγους προς αναζήτηση αποδοτικότερης διεξόδου «εστράφησαν όλοι προς την Ρωσίαν εις την οποίαν παντοιοτρόπως εξησφάλιζαν τα της διατηρήσεως των οικογενειών των», με αποτέλεσμα η αποδημία προς τη Ρωσία να λάβει χαρακτήρα μαζικό. Ο Γ. Λευκόπουλος υποστηρίζει χαρακτηριστικά ότι «δια τους άλλους η Ρωσία ήτο η διατρέφουσα και παρέχουσα πολυειδώς και ποικιλοτρόπως τους πόρους και τα μέσα της συντηρήσεως» αποτελώντας για τους αποδημούντες ρεαλιστική επιλογή διασφάλισης των μέσων προσπορισμού και επιβίωσης και ευνοϊκότερη μελλοντική προοπτική.

Σημαντική είναι η πληροφορία, που αναγράφεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, για το χρονικό όριο των τελευταίων ετών «προ του ευρωπαϊκού πολέμου», κατά τα οποία η μετακίνηση προς τη Ρωσία «έλαβε ομαδικόν χαρακτήρα», με απότοκο την δραματική μείωση του αριθμού των κατοίκων της Ίμερας, ο οποίος μειώθηκε στο μισό «και από τετρακοσίας οικογενείας έμειναν μόνο περί τας διακοσίας». Την ίδια εποχή, λίγο πριν το 1914, ήταν λιγότεροι όσοι πηγαινοέρχονταν στην ξενιτειά επισκεπτόμενοι περιοδικά την πατρίδα τους. Έτσι, δημιουργήθηκαν τρεις πληθυσμιακές κατηγορίες με κριτήριο τη διασπορά σε διάφορα μέρη της Ρωσίας και την αποδημία, μόνιμη ή διακεκομμένη και επαναλαμβανόμενη:

- α) Οι περισσότεροι «αποκτήσαντες μεγάλας ή μικράς εργασίας μετέφεραν και τας οικογενείας αυτών εκεί που είχαν τας εργασίας των», με αποτέλεσμα την οριστική τους εγκατάσταση.
- β) Λίγοι, οι οποίοι είχαν προκόψει στην ξενιτειά και επέστρεφαν στην πατρίδα τους, την Ίμερα, «μετά την οπωσδήποτε εξασφάλισιν της ζωής αυτών»
- γ) Όσοι διέμεναν μόνιμα στη Ίμερα χωρίς να ταξιδεύουν πουθενά «απασχολούμενοι με την μικράν γεωργίαν και κτηνοτροφίαν».

Οι πόλεις της νέας εγκατάστασης και οι ασχολίες των Ίμεραίων

Ο Γ. Λευκόπουλος κατονομάζει τις πόλεις της Ρωσίας, του Καυκάσου και της Υπερκαυκασίας, όπου μετανάστευσαν οι Ίμεραίοι, παρέχοντας παράλληλα

πληροφορίες για τις ενασχολήσεις και τα επαγγέλματα, που αυτοί άσκησαν, ως κτίστες, ιδιοκτήτες καταστημάτων, υπάλληλοι, μικροέμποροι, έμποροι ή μεγαλέμποροι, αλλά και κτηματίες ή εισοδηματίες και επισημαίνοντας ιδιαίτερα την προσωπική τους πρόοδο και ευδοκίμηση.

Αναλυτικότερα, «αι διάφοραι πόλεις εις τας οποίας εξενίτευον οι Ιμεραίοι ήσαν»:

- 1) «Το Πετιγόρσκι δια τους κτίστας. Εκεί ήτο η μόνιμος διαμονή των, εκείθεν δε απήρχοντο εις διάφορα άλλα μέρη, όπου υπήρχον εργασίαι, επέστρεφον δε κατά το φθινόπωρον εκεί και διεχειμάζαν.
- 2) Το Βακού δια τους αρτοποιούς, όπου άλλοι μεν είχαν δικά των αρτοποιεία, άλλοι δε ηργάζοντο μισθωτοί, άλλοι μετήρχοντο μικρά εμπόρια αεριούχων ποτών λιμονάδες, ωβά κ.λ.π., άλλοι δε μετήρχοντο τον γαλακτοπόλην διατρέφοντες προς τούτο αγελάδας και κατέχοντες γαλακτοπωλεία.
- 3) Το Τασκέντ, όπου ησχολούντο με τας ιδίας όπως και εις Βακού εργασίας.
- 4) Την Σεβαστούπολιν Κριμαίας, όπου μετήρχοντο ακμαίον εμπόριον.
- 5) Το Καρς, όπου οι πλείστοι ήσαν κτηματίαι και έζων εκ των εισοδημάτων των.
- 6) Το Ιρκούτσκι εις Σιβηρίαν μετερχόμενοι το εμπόριον.
- 7) Το Κίεβον,
- 8) την Τυφλίδα και
- 9) το Ροστόβιον
- 10) και πολλαχού της Ρωσίας ευρίσκοντο, ηργάζοντο και επρόκοπτων».

Περιοδικός επαναπατρισμός των απόδημων

Όπως παρατηρεί ο Γ. Λευκόπουλος, η ενασχόληση με ένα συγκεκριμένο επάγγελμα ήταν καθοριστική για την επιλογή της εποχής που «οι πηγαινοερχόμενοι ξενιτιάρηδες»⁷² επέστρεφαν στην πατρίδα. Η επιστροφή αυτή παλαιότερα πραγματοποιούνταν κατά τους φθινοπωρινούς μήνες, επειδή οι περισσότεροι ασκούσαν το επάγγελμα του κτίστη και έπρεπε να εργαστούν την άνοιξη, κατά την οποία αποδημούσαν και πάλι. Με την πάροδο των ετών όμως «επεδόθησαν κυρίως εις την αρτοποιίαν», με αποτέλεσμα να επιστρέφουν στην πατρίδα τους το καλοκαίρι,

---

⁷² Οι πληθυσμιακές μετακινήσεις εμφάνιζαν διαφορετική περιοδικότητα και πέραν των εποχικών υπήρχαν και οι μεταναστεύσεις πολυετούς διάρκειας, συνήθως προς τη Ρωσία, κυρίως μεμονωμένων ατόμων και σπάνια οικογενειών. Οι άνδρες της Ίμερας, που μετανάστευαν συνήθως στη Ρωσία, επέστρεφαν κάθε τρία έως οχτώ χρόνια (Κ.Μ.Σ., Φάκελοι: Ίμερα (ΠΟ 779, 780).

διότι τον χειμώνα η εργασία αυτή εκτελούνταν πιο ευχάριστα «εντός των θερμών φούρνων» σε αντίθεση με το καλοκαίρι που ήταν «πολύ δυσάρεστος».

Η παραμονή των ξενιτεμένων στην πατρίδα τους, όπως παρατηρεί ο Γ. Λευκόπουλος, ήταν ολιγόμηνη και κατά τη διάρκειά της προσπαθούσαν να απολαύσουν την οικογένεια, τον όμορφο τόπο τους και γενικά τις χαρές της ζωής. Κατά το διάστημα αυτό «επεδίδοντο ο καθείς αναλόγως των οικονομικών του δυνάμεων εις διασκεδάσεις και πανηγύρια διά να δυνηθούν να χαρούν την οικογενειακήν των ζωήν», την οποία στερούνταν μακριά από τις οικογένειές τους, «και να ευχαριστήσουν τις συζύγους και τα τέκνα αυτών». Προσπαθώντας να ανπληρώσουν το χαμένο έδαφος από τη χρόνια απουσία και τη στέρηση των οικείων προσώπων «επαρέβγαινον εις κάθε πανηγύρι οικογενειακώς και εξόδευον όσο τοις επέτρεπαν τα οικονομικά τους και εχαιρόντο την ολιγόμηνον παραμονήν των εις την πατρίδα». Μέσα σε μια ατμόσφαιρα ευφορίας⁷³ και συλλογικότητας «διοργάνωναν παρέας και εκδρομάς κυνηγίων ανά τα βουνά και διεσκέδαζον εις τα κρύα νερά χαιρόμενοι την ατμόσφαιραν του χωριού και τα ωραία και παραδείσια τοπία του». Απολαμβάνοντας την ευχάριστη αυτή ανάπαυλα κοντά στην οικογένεια και τον τόπο τους συμμετείχαν ενεργά σε πολλές συλλογικές κοινωνικές εκδηλώσεις εντός και εκτός της Ήμερας και ιδιαίτερα στις πανηγύρεις, ενώ ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει να σημειώσει ότι «Πανηγύρια εις τα οποία επήγαιναν εκτός του χωριού ήσαν η Ανάληψις, Αερεμίτσα, ο Άγιος Ηλίας, ο Άγιος Θεόδωρος Κρώμνης. Η Παναγία Σουμελά, κ.ά.».

B. Ως προς τα στοιχεία που συνθέτουν το πολιτισμικό γίνεσθαι της περιοχής της Ήμερας στη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο.

6.3. Παιδεία-Εκπαίδευση

Μέσα από το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου διαφαίνεται η αξία και η εκτίμηση που απέδιδαν οι συντοπίτες του στα γράμματα, τα οποία «υπήρξαν αείποτε ο κεντρικός άξων της σκέψεως των φιλομούσων Ήμεραίων. Δια τούτο δεν εφείσθησαν ούτε κόπων ούτε θυσιών και ανήγειραν σχολείον αντάξιον της σκέψεως και της επιθυμίας αυτών». Έτσι, το σχολείο απόκτησε φήμη. Η ακμή του οφειλόταν στις συνδρομές όλων των κατοίκων και αποτελούσε καύχημα της πατρίδας και καμάρι των πατριωτών

⁷³ Η επιστροφή των ξενιτεμένων στις ιδιαίτερες πατρίδες αποτελούσε σημαντικό γεγονός στη ζωή των μικρών περιφερειακών ποντιακών κοινοτήτων, που συνοδεύονται από εκδηλώσεις χαράς, στις οποίες συμμετείχαν όλοι οι κάτοικοι (Παυλίδης, 2004:47).

Ίμεραιών, αλλά και των κατοίκων των όμορων χωριών, δηλωτικό της σύμπνοιας των ομοεθνών γειτόνων που απολάμβαναν το αγαθό της παιδείας φοιτώντας στο σχολείο της Ίμερας, εκ των οποίων πολλοί χρωστούσαν τη μόρφωσή τους σε αυτό, γιατί εκεί «εφοίτησαν Κρωμναίοι, Λιαριώται από το Παρτίν και Βαρενού Χάκαζα και Καρμούτ και άλλοι πολλοί».

6.3.1. Σχολεία

Αξιόλογη και εκτενής αναφορά μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου γίνεται για την σχολική δραστηριότητα⁷⁴. Ο ίδιος αναφέρεται εμφατικά στην ευδοκίμηση των

---

⁷⁴Την εποχή του κοινοτισμού (μέσα 19^{ου} αι. έως αρχές του 20^{ου}) το εκπαιδευτικό σύστημα παρουσίαζε την εξής διάρθρωση, όμοια με αυτήν του ελεύθερου Ελληνικού κράτους:

α) Νηπιαγωγείο: ήταν η αρχική εκπαιδευτική βαθμίδα, διαρκούσε ένα ή δύο χρόνια και σκοπό είχε την προετοιμασία των αγοριών και των κοριτσιών για τη φοίτησή τους στο Δημοτικό (Λαζαρίδης, 1988:12, 1991:633· Χατζησαββίδης, 1993:148).

β) Γραμματοδιδασκαλείο: απλή μορφή στοιχειώδους σχολικής μονάδας, που λειτουργούσε στις ολιγομελείς κοινότητες των μικρών χωριών με σκοπό τη διδασκαλία ανάγνωσης, γραφής και στοιχείων αριθμητικής από τον γραμματοδιδάσκαλο (Λαζαρίδης, 1988:12, 1991:633· Χατζησαββίδης, 1993:148).

γ) Δημοτικό σχολείο: διακρινόταν σε Κοινό και Πλήρες με κριτήριο τη διάρκεια φοίτησης των μαθητών. Το Πλήρες ήταν εξετάζιο και η φοίτηση σε αυτό ήταν εξαιτής, ενώ ο αριθμός των τάξεων των Κοινών Δημοτικών εξαρτιόταν από τα οικονομικά του σχολείου, τον αριθμό και την επίδοση των μαθητών, την κατάρτιση του δασκάλου, και διέφερε ανάλογα με τον τόπο και τη χρονική περίοδο, ώστε αρχικά ένα σχολείο να ιδρύεται και να λειτουργεί στην απλούστερη μορφή του και με την πάροδο του χρόνου να εξελίσσεται σε πλήρες. Στο Δημοτικό παρέχονταν βασικές σπουδές, δηλαδή γραφή, ανάγνωση, αρίθμηση, γεωγραφικές, ιστορικές και κοινωνικές γνώσεις (Λαζαρίδης, 1988:12, 1991:633· Χατζησαββίδης, 1993:148). Στις κατώτερες τάξεις του Δημοτικού δινόταν έμφαση στην εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής, ενώ στις μεγαλύτερες στην εκμάθηση της αρχαϊζουσας ελληνικής γλώσσας. Οι απόφοιτοι των κατώτερων σχολείων είχαν τη δυνατότητα να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε ανώτερη βαθμίδα (Γυμνάσιο, Ημιγυμνάσιο, Ελληνικό Σχολείο), αν και η φοίτηση στα σχολεία όλων των βαθμίδων ήταν προαιρετική (Χατζησαββίδης, 1993:110-111). Η διδακτέα ύλη αφορούσε θεωρητικά και πρακτικά μαθήματα και ήταν παρόμοια με αυτήν που διδάσκονταν στα σχολεία της ελεύθερης Ελλάδας (Χατζησαββίδης, 2003:158).

δ) Αλληλοδιδασκτικό και Συνδιδασκτικό σχολείο: Ο χαρακτηρισμός τους γινόταν με κριτήριο τη χρησιμοποιούμενη διδακτική μέθοδο (Λαζαρίδης, 1988:12). Κατά την περίοδο 1860-1870 αναπτύσσονταν στον Πόντο τα Αλληλοδιδασκτικά σχολεία, που ανέλαβαν το έργο της στοιχειώδους εκπαίδευσης σε κωμοπόλεις και αστικά κέντρα προσφέροντας δυνατότητα οικονομικής παιδείας σε μια περιοχή που αντιμετώπιζε ανεπάρκεια γηγενών εκπαιδευτικών, έλλειψη κρατικής μέριμνας και οικονομική δυσπραγία. Γύρω στο 1870 αλληλοδιδασκτικά υπήρχαν στην Ίμερα, την Κρώνη, το Σταυρί, τη Μούζα (Τριανταφυλλίδης, 1870:134· Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου 2007:199-201). Σε αυτά εφαρμόζονταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος (Χατζησαββίδης, 1993:148) κατά την οποία οι καλύτεροι στην επίδοση μαθητές, οι πρωτόσχολοι, όπως αποκαλούνταν, δίδασκαν στις υπόλοιπες ομάδες μαθητών με βάση το διαχωρισμό τους από τον δάσκαλο (Λαζαρίδης, 1988:12). Μετά το 1880 μερικά σχολεία του Πόντου, όπου οι δάσκαλοι είχαν σχετική προπαρασκευή, ονομάστηκαν Συνδιδασκτικά, γιατί ο δάσκαλος δίδασκε σε όλες τις τάξεις με διαλογική ή αφηγηματική μορφή (Λαζαρίδης, 1988:12).

ε) Αστικό Σχολείο ή Αστική Σχολή: είχε εφτά, οχτώ ή και περισσότερες τάξεις και οι έξι πρώτες πρόσφεραν τις γνώσεις που παρείχε το Δημοτικό, ενώ οι άλλες πρόγραμμα ανάλογο με αυτό του Ελληνικού Σχολείου, δηλαδή της κατώτερης βαθμίδας της Μέσης Εκπαίδευσης (Λαζαρίδης, 1988:13· Χατζησαββίδης, 1993:148). Ο χρησιμοποιούμενος όρος Κεντρική Αστική Σχολή ή απλώς Κεντρική

γραμματών και της παιδείας στην Ίμερα, την οποία για το λόγο αυτό υπερήφανα χαρακτηρίζει ως «κατά πάντα προοδευτική και εξελιγμένη». Κεντρική θέση στο αρχείο του έχει η εκτίμησή του για τα γράμματα και εκτενής είναι η αναφορά του στην ύπαρξη σχολείου και σχολικών δραστηριοτήτων.

Η (Αστική) Σχολή της Ίμερας

Ίδρυση-Θέση

Επισημαίνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου ότι «η περιώνυμος σχολή της Ίμερας» βρίσκονταν «εις το μέσον του χωρίου και ολίγον άνωθεν της αγοράς, θέση κομβική και κεντρική, δηλωτική του ιδιαίτερου συμβολισμού, του σεβασμού και της εκτίμησης των κατοίκων για τα γράμματα Η ίδρυση τόσο του σχολείου αυτού, όσο και πολλών άλλων σε άλλα χωριά, οφείλεται στις «ακαμάτους ενεργείας και ηρωϊκάς

Σχολή ήταν δηλωτικός της θέσης των σχολείων αυτών, ανάλογα με τη λειτουργία τους στην πρωτεύουσα της επαρχίας ή στο κέντρο τμήματος χωριών ή ενοριών (Λαζαρίδης, 1988:13,1991:633).

στ) Ελληνικό Σχολείο ή Σχολαρχείο: πρόκειται για την κατώτερη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης, με τριετή διάρκεια φοίτησης, η οποία ενδεχομένως περιορίζονταν σε δύο ή ένα έτος εκεί όπου υπήρχαν Γυμνάσια. Οι μαθητές τους διδάσκονταν αρχαία ελληνικά, μαθηματικά, φυσική, θρησκευτικά, ιστορία, γεωγραφία, γαλλική, λατινικά, και άλλα μαθήματα (Λαζαρίδης, 1988:13, 1991:633· Χατζησαββίδης, 1993:148). Τα σχολεία αυτά λειτουργούσαν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα και προετοίμαζαν δασκάλους, μορφωμένους εμπόρους και αστούς ή λογίους (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007:105). Στη Χαλδία το 1870 υπήρχε ένα ελληνικό σχολείο (Τριανταφυλλίδης,1870:134)

ζ) Παρθεναγωγείο: λειτουργούσε σε μεγάλες πόλεις, συνήθως, και αποτελούσε σχολείο πρωτοβάθμιας ή και κατώτερης βαθμίδας της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και σε αυτό φοιτούσαν μόνο κορίτσια (Χατζησαββίδης, 1993:148).

η) Ημιγυμνάσιο: σχολική βαθμίδα που αντιστοιχούσε στην κατώτερη βαθμίδα του Γυμνασίου με δύο από τις τέσσερις τάξεις του (Χατζησαββίδης, 1993:148). Πολλές φορές ήταν ενταγμένα στις Αστικές Σχολές που είχαν έβδομη όγδοη ή και ένατη τάξη (Λαζαρίδης, 1988:13). Τα ημιγυμνάσια λειτουργούσαν σε περιοχές που δεν ήταν δυνατή η συγκρότηση ολοκληρωμένου ελληνικού σχολείου ή Γυμνασίου, γύρω στο 1880 όμως αντικαταστάθηκαν από τα βετή Γυμνάσια, τα οποία πρόσφεραν εκτός από μαθήματα εγκύκλιας παιδείας και βιοποριστικές γνώσεις, όπως ξένες γλώσσες και εμπορικά μαθήματα (Φωτιάδης & Ηλιάδου-Τάχου, 2007:209).

θ) Γυμνάσιο: αποτελούσε την ανώτερη εκπαιδευτική βαθμίδα με τετραετή διάρκεια φοίτησης (Χατζησαββίδης, 1993:148). Η Μέση Εκπαίδευση επομένως, αποτελούνταν από το Ελληνικό Σχολείο με τριετή φοίτηση και το Γυμνάσιο με τετραετή (Λαζαρίδης, 1988:14).

ι) Φροντιστήριο: σχολικός θεσμός που περιλάμβανε περισσότερες της μίας σχολικές βαθμίδες. Σε ολόκληρο τον Πόντο λειτούργησαν τα δύο Φροντιστήρια, της Τραπεζούντας και της Αργυρούπολης (Χατζησαββίδης, 1993:148). Το Φροντιστήριο της Αργυρούπολης από το 1890 περιλάμβανε Ελληνικό Σχολείο και Ημιγυμνάσιο (Λαζαρίδης, 1988:14).

Η εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών στον Πόντο γίνονταν σε διαφορετικά σχολεία στις μεγάλες πόλεις και τις κωμοπόλεις, αλλά στα μικρά μέρη ήταν μικτή λόγω του περιορισμένου αριθμού των μαθητών (Χατζησαββίδης, 2003:153).

προσπαθείας του αιμνήστου εξ Αργυρουπόλεως αναμορφωτού και μεγάλου διδασκάλου Κυριακίδου» κατά το 1850. Η ανέγερσή του πραγματοποιήθηκε με εράνους κατά το 1852 από τον πρωτομάστορα Απόστολο Μαυροματόπουλο και στοίχισε πάνω από 300 λίρες.

Εξωτερικοί και εσωτερικοί χώροι του σχολείου

Το σχολικό οικοδόμημα εξωτερικά διέθετε αυλή, ενώ εσωτερικά περιλάμβανε τέσσερεις αίθουσες. Στην μεγαλύτερη τελούνταν διάφορες τελετές, όπως ήταν «η εορτή των γραμμάτων των τριών Ιεραρχών», καθώς επίσης και γενικές συνελεύσεις και συνεδριάσεις των κατοίκων. Στην μικρότερη αίθουσα, δίνεται από τον Γ. Λευκόπουλο η σημαντική πληροφορία ότι υπήρχε «η πολύτιμος βιβλιοθήκη»,⁷⁵ στοιχείο που καταδεικνύει ιδιαίτερο σεβασμό και εκτίμηση για τα γράμματα και τον πολιτισμό. Η βιβλιοθήκη διακοσμούσαν με τις φωτογραφίες των διαφόρων δωρητών και μεγάλων Ευεργετών του σχολείου και του χωριού. Επίσης, στην βιβλιοθήκη ήταν αναρτημένη «και η εικόν του μεγάλου Ευεργέτου Γεωργίου Κορσαβίδου και οι εικόνες πολλών καθηγητών Ιμεραίων», όπως του Γεώργιου Ευθυβούλη, του Δημητρίου Χρυσουλίδη κ.ά., προς ένδειξη αναγνώρισης και εκτίμησης της προσφοράς των άξιων αυτών τέκνων της Ιμέρας από την τοπική κοινωνία.

Εσωτερική οργάνωση

Το σχολείο ήταν εξατάξιο με προκαταρκτική πρώτη τάξη Γυμνασίου, πέντε δασκάλους, ένα νηπιαγωγό και παιδονόμο. Στην άρτια οργάνωσή του, όπως υποστηρίζει ο Γ. Λευκόπουλος, συνετέλεσαν «οι αιμνήστοι καθηγηταί Κυριακίδης ο εξ Αργυρουπόλεως και Γ. Ευθυβούλης». Σταδιακά εξελίχθηκε και συγχρονίστηκε με τις καλύτερες σχολές της υπόλοιπης περιφέρειας «καταστάσα κατά τα τελευταία έτη εφάμιλλος των σχολών των πόλεων» όσον αφορά και την οργάνωση και τα σχολικά προγράμματα, έτσι ώστε τελικά «κατέστη το πρώτον εκ των εξ σχολείων των κοινοτήτων, των οποίων τα σχολεία ήκμαζαν».

---

⁷⁵Η δημιουργία βιβλιοθηκών θεωρούνταν ζήτημα πρωταρχικής σημασίας που στήριζε τη λειτουργία των σχολείων (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου (2007:333).

Δάσκαλοι⁷⁶

Α) Δάσκαλοι του σχολείου της Ήμερας από την Ήμερα

Ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει τους δασκάλους, που προέρχονταν από τους κατοίκους της κωμόπολης και δίδαξαν επί σειρά ετών στο σχολείο. Αυτοί ήταν: ο Ιγνάτιος Ευθυβούλης, ο Νεοκλής Ευθυβούλης, ο Λάμπρος Λαμπριανίδης, ο Ιωάννης Ποιμενίδης, ο Δημήτριος Χρυσουλίδης, ο Γεώργιος Ιωαννίδης, ο Βασίλειος Τικτόπουλος και ο Ευθύμιος Μουρατίδης.⁷⁷

Β) Δάσκαλοι του σχολείου της Ήμερας από άλλα χωριά

Αναφέρεται, επίσης, ο Γ. Λευκόπουλος και σε όσους κατάγονταν από τα γύρω χωριά⁷⁸ γράφοντας: «*Εκ των ξένων, οι εκ Βαρενού Ευστάθιος Βασιλειάδης Αβραάμ Σουμελίδης, εκ Νατσαράντων οι αδελφοί Γεώργιος και Κωνσταντίνος Νικόλαος Προσκυνητόπουλος και Χαράλαμπος Ανδρεάδης εκ Χάκαζας και Παναγιώτης Βεργουλίδης εκ Κρώμνης*».

---

⁷⁶ Οι δάσκαλοι των αστικών κέντρων είχαν περισσότερα τυπικά προσόντα και αδρότερες αμοιβές συγκριτικά με τους δασκάλους των μικρών κοινοτικών σχολείων, ενώ μια ακόμη διάκριση αφορούσε τους γηγενείς εκπαιδευτικούς και τους προερχόμενους από την Ελλάδα, οι οποίοι έχαιραν κοινωνικής υπόληψης. Από τους γηγενείς εκπαιδευτικούς η σημαντικότερη κατηγορία με κριτήριο τους τίτλους σπουδών τους ήταν οι απόφοιτοι του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας που στη συνέχεια ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ακολουθούσαν ως δεύτερη κατηγορία οι απόφοιτοι του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας που σταδιοδρομούσαν εύκολα ως δάσκαλοι στην Τραπεζούντα ή στα κοινοτικά σχολεία της περιοχής της, και ως τρίτη κατηγορία οι απόφοιτοι των Φροντιστηρίων Αργυρουπόλεως ή Κερασούντος ή των λοιπών Ελληνικών Σχολείων του Πόντου. Τέλος, οι απόφοιτοι δημοτικών, αλληλοδιδασκαστικών, γραμματοδιδασκαλείων, όσοι ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους σε κάποια γυμνασιακή ή τάξη ελληνικού ή δημοτικού σχολείου υπάγονταν στην κατώτερη κατηγορία (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2007:467-468).

⁷⁷ «*Στην Ήμερα δίδαξαν οι Ιγνάτιος Ευθυβούλης, Γεώργιος Ιωαννίδης (Διευθυντής της Αστικής Σχολής), Κωνσταντίνος Βασιλειάδης, Ευθύμιος Μουρατίδης, Βασίλειος Τικτόπουλος, Χαράλαμπος Παπαδόπουλος, Γεώργιος Ευθυβούλης, Αγαθάγγελος Φωστηρόπουλος, καταγόμενοι από την Ήμερα (Λαζαρίδης, 1988:141).*

Επίσης δίδαξαν οι «*Νεοκλής Ευθυβούλης, Ιωάννης Ποιμενίδης, Λάμπρος Ποιμενίδης, Γεώργιος Ιωαννίδης, Δημήτριος Χρυσουλίδης, Γ. Παπαβασιλείου, Στυλιανός Γαληνός, Αναστασία Ποιμενίδου*» (Κουτσουπιάς, 2002:280· Τανιμανίδης, 1988:33-34). «*Στην Ήμερα επίσης λειτούργησε Αστική Σχολή υπό τον Κωνσταντίνο Βασιλειάδη*» (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2007:434).

⁷⁸ Δάσκαλοι από άλλα μέρη που δίδαξαν στην Αστική Σχολή της Ήμερας ήταν: ο Γεώργιος Θ. Κανδηλάπτης από την Αργυρούπολη, ο Γεώργιος και ο Βασίλειος Βασιλειάδης από την ενορία Νατσαράντων, ο Αλέξιος Σουμελίδης από το Βορενό, ο Ιωσήφ Ιεροκλής από τα πολλά Μαντριά, ο Μιλτιάδης Αποστολίδης από το Καρμούτ, ο Τριαντάφυλλος Τριανταφυλλίδης από την Σάντα, ο Χαράλαμπος Παπαδόπουλος (1898-1915), ο Κωνσταντίνος Ιωάνν. Βασιλειάδης (1891-191) και ο Νικόλαος Χρυσουλίδης (Λαζαρίδης, 1988:141-143· Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου 2007:329).

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΠΟΥ ΔΙΔΑΞΑΝ ΣΤΗΝ ΗΜΕΡΑ		ΗΜΕΡΑΙΟΙ ΠΟΥ ΔΙΔΑΞΑΝ ΣΤΟ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ ΑΛΛΟΥ
ΗΜΕΡΑΙΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ	ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΑΠΟ ΑΛΛΑ ΧΩΡΙΑ	
Ιγνάτιος Ευθυβούλης	Βαρενού Ευστάθιος Βασιλειάδης Αβραάμ Σουμελίδης	Γεώργιος Ευθυβούλης
Νεοκλής Ευθυβούλης	Νατσαράντων Αδελφοί Γεώργιος και Κωνσταντίνος - Νικόλαος Προσκυνητόπουλος	Δημήτριος Χρυσουλίδης
Λάμπρος Λαμπριανίδης	Χάκαξα Χαράλαμπος Ανδρεάδης	Ιγνάτιος Ευθυβούλης
Ιωάννης Ποιμενίδης	Κρώμνη Παναγιώτης Βεργουλίδης	Ιωάννης Ποιμενίδης
Δημήτριος Χρυσουλίδης		Στυλιανός Γαληνός
Γεώργιος Ιωαννίδης		
Βασίλειος Τικτόπουλος		
Ευθύμιος Μουρατίδης		

Δράση Μαθητικού πληθυσμού

Το σχολείο, σύμφωνα με την εκτίμηση του Γ. Λευκόπουλου, «θαυμασίως έκτοτε ευδοκίμησαν και καταστάν αντάξιον της μνήμης και των προσπαθειών του ιδρυτού τούτου» αναδείχθηκε σε «κέντρο φωτισμού» τόσο εντός της έδρας του όσο και για τα γύρω από την Ίμερα χωριά και παράλληλα «εφώτισε και ανέδειξε» μεγάλη μερίδα νέων.

Α) Διαπρέψαντες στα γράμματα

Η Αστική Σχολή της Ίμερας συνετέλεσε στην ανάδειξη πολλών λογίων και επιστημόνων, τα ονόματα των οποίων αποτυπώνονται στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, ως εξής:

- *«τον από Βαζελώνος Μητροπολίτην Θεοδοσιουπόλεως Ιάκωβον εκ του οίκου των Χρυσουλιδών 1705-1712.*
- *Τον γνωστότατον καθηγητήν και διευθύνοντα κατά τα τελευταία έτη 1915-1918 το Φροντιστήριον Τραπεζούντος Δημήτριον Χρυσουλίδην.*
- *Τον από Επίσκοπον Δαφνουσίας, Μητροπολίτην Θεοδοσιουπόλεως Τιμόθεον Ευθυβούλην.*
- *Τον ηγούμενον Χουτουράς εκ του οίκου Χρυσουλίδη Κύριλλον 1853-1876.*
- *Και τους εις τα επίκεντρα κέντρα του Ελληνισμού του Πόντου διδάξαντες ως εν Τραπεζούντι, Κερασούντι, Αργυρουπόλει, Βατούμ και αλλαχού καθηγητάς και διδασκάλους Γεώργιον Ευθυβούλην, Γεώργιον Ιωαννίδην, Ιωάννην Ποιμενίδην, Ιγνάτιον Ευθυβούλην, Ευδοκίαν Παπααποστόλου, τον διαμνημονευόμενον λόγιον Χατζηανδρέαν Καλαϊτζήν.*
- *Εκ των νεωτέρων δε τους Νεοκλήν Ευθυβούλην, Λαμπριανόν Λαμπριανίδην, Μουρατίδην, Βασίλειον Τικτόπουλον κ.α.»*

Όλοι οι παραπάνω μαθητές του σχολείου της Ιμέρας αναδείχθηκαν σε καθηγητές και δάσκαλους και, όπως επισημαίνει ο Γ. Λευκόπουλος, *«διήλθον τα πρώτα αυτών στάδια διδάξαντες εις το σχολείον της πατρίδος αυτών και κατόπιν εξήλθον στα ξένα», διαχέοντας τις γνώσεις και το διδασκαλικό τους έργο.*

Β) Διαπρέψαντες στο εμπόριο

Πολλοί άλλοι μαθητές αυτού του σχολείου διέπρεψαν στη συνέχεια στο εμπόριο και κατόπιν αναδείχθηκαν και προόδευσαν σε διάφορες άλλες πόλεις της Τουρκίας και της Ρωσία, όπως *«εις Τραπεζούνταν, Παϊπούρτ, Μαμάχατουν και αλλού εν Τουρκίαν. Εις Βατούμ, Πορζόμ, Καρς, Βακού, Τασκέντ, Ασχαπάτ, Βλαντικαυκάς, Πετιγόρσκι, Σεβαστουπόλει και εν αυτή τη Σιβηρία και τη Ιαπωνία ακόμη».*

Αναφορικά με τα παραπάνω, ο Γ. Λευκόπουλος καταγράφει ένα περιστατικό κατά το οποίο: *«Την τοιαύτην των Ιμεραίων φιλομουσίαν και πρόοδον επήνεσε και ο αρχιστράτηγος Βεχίπ-πασσάς ότε κατά τον τελευταίον πόλεμον εστάθμευσεν εις την αυλήν του σχολείου εκφράσας τον θαυμασμόν του δια τον ζήλον και την προθυμίαν αυτών».*

Γ) Απόφοιτοι της Σχολής που σπούδασαν στο Φροντιστήριο Τραπεζούντας

Καταγράφοντας τα ονόματα μαθητών του σχολείου της Ιμέρας ο Γ. Λευκόπουλος τονίζει ότι δεν ήταν λίγοι αυτοί που συνέχισαν τις σπουδές τους στο περιώνυμο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας και ήταν:

«Ο Λάμπρος Λαμπριανίδης, Νεοκλής Ευθυβούλης, Γρηγόριος Χρυσουλίδης, Ευθύμιος Μουρατίδης αναδειχθέντες μετέπειτα εις δασκάλους. Ο Βασίλειος Τικτόπουλος, λογιστής, Κώστας Ιωαννίδης, αρχιλογιστής, Μιχαήλ Γαληνός και Μιλτιάδης Θωμαΐδης, άριστος χειρουργός ιατρός ο πρώτος, από τους καλύτερους παθολόγους ο δεύτερος. Βασίλειος Σατατάς, λογιστής, Γεώργιος Μαυροματόπουλος, Χριστόφορος Γραμματικόπουλος, Παναγιώτης Οφρυδόπουλος, Αναστάσιος Τανιμανίδης, Δημήτριος Μουρουζίδης, Γρηγόριος Χρυσόπουλος και πολλοί άλλοι». Ως κατακλείδα, ο Γ. Λευκόπουλος επισημαίνει ότι: «Απόφοιτοι της σχολής διέπρεψαν εις την σταδιοδρομίαν του βίου των και συνέτειναν εις την εξέλιξιν και την πρόοδον αυτής».

ΔΙΑΠΡΕΨΑΝΤΕΣ ΜΑΘΗΤΕΣ			
ΙΕΡΩΜΕΝΟΙ	ΛΟΓΙΟΙ-ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΕΣ	ΔΑΣΚΑΛΟΙ	ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟΥ ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΑΣ
Ιάκωβος Χρυσουλίδης (Μητροπολίτης Θεοδοσιουπόλεως)	Δημήτριος Χρυσουλίδης	Γεώργιος Ευθυβούλης	Δάσκαλοι Λάμπρος Λαμπριανίδης Νεοκλής Ευθυβούλης Γρηγόριος Χρυσουλίδης Ευθύμιος Μουρατίδης
Τιμόθεος Ευθυβούλης (Μητροπολίτης Θεοδοσιουπόλεως)	Χατζηανδρέας Καλαϊτζής	Γεώργιος Ιωαννίδης	Παθολόγος Μιλτιάδης Θωμαΐδης.
Κύριλλος Χρυσουλίδης (Ηγούμενος μονής Χουτουρά)		Ιωάννης Ποιμενίδης	Χειρουργός Ιατρός Μιχαήλ Γαληνός
		Ιγνάτιος Ευθυβούλης	Λογιστές Κώστας Ιωαννίδης Βασίλειος Τικτόπουλος Βασίλειος Σατατάς,
		Λαμπριανός Λαμπριανίδης	Γεώργιος Μαυροματόπουλος
		Νεοκλής Ευθυβούλης	Χριστόφορος Γραμματικόπουλος
		Μουρατίδης	Παναγιώτης Οφρυδόπουλος
		Ευδοκία Παπαποστόλου	Αναστάσιος Τανιμανίδης
			Δημήτριος Μουρουζίδης
			Γρηγόριος και Βασίλειος Τικτόπουλος
			Χρυσόπουλος και πολλοί άλλοι

Δράση εκαπαιδευτικού δυναμικού της Ιμέρας

Ο Γ. Λευκόπουλος εξαίρει τους Ιμεραίους που αναδείχθηκαν καθηγητές και δίδαξαν στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας⁷⁹ και σε άλλα Γυμνάσια Αυτοί ήταν:

- «Ο ρέκτης και άξιος παντός σεβασμού και εκτιμήσεως καθηγητής εν Αργυρουπόλει, Τραπεζούντι και Κερασούντι Γεώργιος Ευθυβούλης.⁸⁰
- Ο Δημήτριος Χρυσουλίδης⁸¹ επί σειράν ετών χρηματίσας καθηγητής εις το Φροντιστήριον Τραπεζούντος.
- Οι Ιγνάτιος Ευθυβούλης⁸², Ιωάννης Ποιμενίδης και Στυλιανός Γαληνός καθηγητεύσαντες εις το ως άνω Φροντιστήριον».

⁷⁹Βλ. και Τανιμανίδης, 1988:34

⁸⁰ Κατάγονταν από την Ιμέρα, όπου διδάχθηκε τα πρώτα γράμματα, ενώ στη συνέχεια φοίτησε στο Φροντιστήριο Αργυρούπολης, από το οποίο αποφοίτησε το 1865 ως αριστούχος και αμέσως γράφτηκε στη Φιλοσοφική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Οικονομίδης, 1937α, τ.11:4). Ο Γεώργιος Ευθυβούλης δίδαξε στην Αστική Σχολή της Ίμερας και επίσης στο Φροντιστήριο της Αργυρούπολης (Λαζαρίδης, 1988:148). Από το 1874-1878 διετέλεσε διευθυντής του Φροντιστηρίου της Αργυρούπολης (Κανδηλάπτης, *Ποντιακή Εστία*, τ.92-93) το 1885 διευθυντής του ελληνικού σχολείου Κερασούντας και από το 1896 ως το 1902 ήταν και πάλι διευθυντής του Φροντιστηρίου της Αργυρούπολης (*Αστήρ του Πόντου*, 1885, τ. 33· Κανδηλάπτης, 1970:99-109· Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2007:174-180). Εκπαιδεύτηκε στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας από τον ελληνιστή Κ. Παπαδόπουλο και διακρίθηκε για την φιλομάθεια και την διδασκαλική του ικανότητα (Οικονομίδης, 1937α, τ.11:4). Κατά το σχολικό έτος 1898-99 πρόσθεσε στα ήδη διδασκόμενα μαθήματα λατινικών, γαλλικών και τουρκικών στο Φροντιστήριο Αργυρούπολης και το μάθημα της ρωσικής γλώσσας, που διδασκόταν από τον ίδιο ως ρωσομαθή, επειδή οι άνδρες της επαρχίας Χαλδίας κατά κύριο λόγο ξενιτεύονταν στη Ρωσία. Επί διεύθυνσής του ο Ευθυβούλης το 1878 είχε ήδη οργανώσει μια γυμνασιακή τάξη εκτός των τριών ελληνικών και στη συνέχεια δημιούργησε άλλες δυο γυμνασιακές τάξεις, ώστε το Φροντιστήριο να αποτελείται από Ημιγυμνάσιο, οι απόφοιτοι του οποίου μετά τη φοίτηση ενός έτους σε αναγνωρισμένο Γυμνάσιο είχαν τη δυνατότητα να πάρουν το απολυτήριο του Γυμνασίου (Κανδηλάπτης, 1970:108, σημ.89). Επί διεύθυνσής του μέλημα των οικογενειών αποτελούσε η μελέτη και η αυστηρή διαπαιδαγώγηση με αποτέλεσμα το Φροντιστήριο της Αργυρούπολης να γίνει πόλος έλξης πολλών νέων από την Τραπεζούντα, τα Σούρμενα και της Μ. Ασίας, καταγόμενων από την Χαλδία. (Κανδηλάπτης, 1970:101, σημ.78). Μετά το 1922 εγκαταστάθηκε στη Μακεδονία και άσκησε το διδασκαλικό λειτουργήμα. Διετέλεσε δήμαρχος Δράμας και διευθυντής του εκεί ταχυδρομείου (*Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, 1988, τ.6)

⁸¹ Φιλολόγος, από την Ίμερα Τραπεζούντας, δίδαξε στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας από το 1904 μέχρι το οριστικό κλείσιμό του. Σύμφωνα με τον Δ. Ψαθά, ο οποίος τον είχε δάσκαλο ως μαθητής του Φροντιστηρίου, για τους μαθητές συμβόλιζε το πέραςμα από το Δημοτικό στο Γυμνάσιο, βαρυσήμαντο γεγονός στη ζωή του Φροντιστηρίου, μια κρίσιμη καμπή και μια γενική αλλαγή της ατμόσφαιρας για έναν μαθητή. Ενέπνεε τόσο φόβο, ώστε οι μαθητές όταν αναφέρονταν μεταξύ τους σε αυτόν, τον αποκαλούσαν "σκορπιό" ("*ο Χρυσούλις ο σκορπών*") (Παυλίδης, 2001:190· Ψαθάς, χ.χ.:106). Παρά τις ιδιαίτερα μεγάλες απαιτήσεις του από τους μαθητές, οι περισσότεροι θεωρούσαν πως ήταν "*χρυσός άνθρωπος στο βάθος του, σοφώτατος φιλόλογος, αλλά άγριος στο μάθημα του, επειδή έτσι πίστευε ότι θα μαθαίναμε γράμματα κι επειδή αυτή φρινότητα η καλύτερη μέθοδος στα χρόνια εκείνα*" (Ψαθάς, χ.χ.:101). Αποτελούσε μια από τις χαρακτηριστικότερες φυσιογνωμίες του Φροντιστηρίου, του οποίου διετέλεσε και Διευθυντής (Φιρτινίδης, 1994:408· Φυλλίτζης, 1987:12) όχι μόνο λόγω ιδιοσυγκρασίας, αλλά και λόγω του μακρού χρόνου που δίδαξε εκεί κατά τις αρχές του 20ου αιώνα (Παυλίδης, 2001:190). Πέθανε στην Πολίχνη Θεσσαλονίκης (Φυλλίτζης, 1987:12· Φωτιάδης, Ν., 1996:177).

Παράλληλα, επαινούνται από τον Γ. Λευκόπουλο «*Άπαντες οι ως άνω καθηγηταί*» επειδή «*εδίδαξαν το πρώτον εις το σχολείον της πατρίδος των και έφυγαν τότε όταν ανεδείχθησαν άλλοι αντάξιοι αντικαταστάται αυτών*» εκδηλώνοντας υψηλά αισθήματα πατριωτισμού αλλά και ευθύνης για την απρόσκοπτη συνέχιση του εκπαιδευτικού έργου στον τόπο καταγωγής τους, ⁸³τον οποίο δεν εγκατέλειψαν πριν βρεθούν άξιοι αντικαταστάτες, συνεχιστές του πνευματικού και ταυτόχρονα εθνικού τους έργου.

---

⁸²Γεννήθηκε στην Ιμέρα της Χαλδίας. Ήταν πρώτος ξάδερφος του σχολάρχη Γεωργίου Ευθυβούλη. Σπούδασε στην Αργυρούπολη και στην Τραπεζούντα μέχρι το έτος 1861. Δίδαξε στην Αργυρούπολη κατά τα έτη 1875-1878 και 1880-1882. Επίσης δίδαξε στην Τραπεζούντα και στην Ιμέρα. Η διδακτική του δράση ήταν συνολικά 50 χρόνια. Πέθανε στην Ελλάδα σε βαθιά γεράματα. (Κουτσοπιάς,2000: 361).

⁸³Το να διδάσκει κανείς στις ελληνικές κοινότητες της Τουρκίας δεν ήταν απλό βιοποριστικό επάγγελμα, αλλά λειτούργημα εθνικό (Κουτσοπιάς, 2002:263).

Σχολική Εφορεία⁸⁴

Θετικά αποτιμά ο Γ. Λευκόπουλος το έργο και τον σημαντικό ρόλο των κατά καιρούς σχολικών εφοριών, στην εκλογή των οποίων καταλογίζει την ακμή και προαγωγή του σχολείου. Η οργάνωση και διαχείριση των σχολικών υποθέσεων επαφιόταν στην

---

⁸⁴ Η εκπαίδευση στον Πόντο ήταν κοινοτική και η πνευματική κίνηση οφείλονταν στην Ελληνική Κοινότητα Τραπεζούντας. Από το 1880 η διοίκηση των σχολείων της Κοινότητας ασκούσαν από εκλεγμένο από την Αντιπροσωπεία της Κοινότητας με μυστική ψηφοφορία οκταμελές Συμβούλιο με διετή θητεία και το εκτελεστικό του όργανο, την τριμελή Εφορεία με ετήσια θητεία, αποτελούμενη από Επόπτη, Ταμία και Γραμματέα (Θεοφυλάκτου, 1992:76· Καμπουρίδου, 1986:169· Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2005:96). Τα μέλη του Συμβουλίου και της Εφορείας υποδεικνύονταν από τον Μητροπολίτη (Καμπουρίδου, 1986:169). Υπεύθυνοι για τα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ζητήματα της κοινότητας κάθε χωριού ήταν ο παπάς, οι επίτροποι της εκκλησίας, οι έφοροι του σχολείου και οι δημογέροντες, δηλαδή τα αιρετά πρόσωπα, ενώ ανώτατος διοικητικός και εκκλησιαστικός άρχοντας ήταν ο μητροπολίτης της επαρχίας, ο οποίος έλεγχε, καθοδηγούσε και συμβίβαζε τις διαφορές πραγματοποιώντας ετήσιες περιοδείες στα χωριά (Λαμψίδης, 1980:435· Σαμουηλίδης, 1992:147).

Σημαντικός παράγοντας της λειτουργίας των σχολείων ήταν η Σχολική Εφορεία, αποτελούμενη από ανθρώπους με ζωηρό ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά θέματα (Λαζαρίδης, 1988:16), της οποίας έργο ήταν η οργάνωση και λειτουργία των σχολείων, η εξασφάλιση πόρων για κάθε ανάγκη των σχολείων, ώστε την 1^η Σεπτεμβρίου να μην υπάρχουν κενά διδασκάλων, των οποίων η πρόσληψη, η πληρωμή ή η παύση όταν δεν απέδιδαν στη δουλειά τους γινόταν από αυτήν, ενώ οι δάσκαλοι διορίζονταν από το Μητροπολίτη για όσο χρονικό διάστημα προέβλεπε το διοριστήριο (Καμπουρίδου, 1986:169· Παυλίδης, 1979:58· Φιφτινίδης, 1994:174· Χατζησαββίδης, 1993: 117). Επιπλέον, εισέπραττε τα εισιτήρια, δηλαδή τα δίδακτρα, καθώς η μόρφωση ήταν μεν προαιρετική (Λαζαρίδης, 1988:14, 1991:634), ωστόσο όλοι πλήρωναν κάθε χρόνο για τα δίδακτρα ακόμη και αυτοί που δεν είχαν παιδιά, ώστε να πραγματοποιείται η συντήρηση των σχολείων και η καταβολή των μισθών των δασκάλων και καθηγητών. Τα χρηματικά κενά, ιδιαίτερα δίδακτρα των φτωχών μαθητών, καλύπτονταν από προαιρετικές εισφορές των πλουσίων και από τους δίσκους της εκκλησίας (Καμπουρίδου, 1986:169-170), ενώ πολλά έσοδα προέρχονταν από πρόστιμα που επέβαλε η Δημογεροντία για διάφορους λόγους και που αγόγγυστα κατέβαλαν οι Έλληνες υπέρ των σχολείων (Παυλίδης, 1979:59). Απαγορεύονταν όμως η Εφορεία να επεμβαίνει στα παιδαγωγικά θέματα (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1998:54) και, τέλος, λογοδοτούσε ενώπιον της συνέλευσης των κατοίκων (Λαζαρίδης, 1988:16).

Ο μισθός του δασκάλου καθοριζόταν με συμφωνητικό υπογεγραμμένο από τα μέλη της Εφορείας και τον ίδιο το δάσκαλο, δεν ήταν, ωστόσο, ο ίδιος για όλους, αλλά αποτελούσε συνάρτηση των προσόντων του προσλαμβανομένου, των αναγκών της πόλης σε διδακτικό προσωπικό και των τυχόν πρόσθετων παροχών που είχε δυνατότητα να προσφέρει η Σχολική Εφορεία, όπως σπίτι, διατροφή, κτλ (Χατζησαββίδης, 1993:117 & 2003:160). Την αμοιβή των δασκάλων και τα λειτουργικά έξοδα εξασφάλιζε η σχολική εφορεία, η οποία συγκέντρωνε τις τακτικές συνδρομές από τους γονείς των μαθητών και τις εθελοντικές προσφορές ή διενεργούσε εράνους κατά τη διάρκεια των σχολικών εορτών, ενώ όταν προέκυπταν έκτακτα έξοδα και τα χρήματα της εφορείας δεν επαρκούσαν, συνέδραμε το ταμείο του ναού (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1998: 665). Καθώς το Τουρκικό κράτος δεν είχε καμιά ανάμειξη στο θέμα της παιδείας, οι περισσότεροι δάσκαλοι των σχολείων του Πόντου ήταν απόφοιτοι Αστικών Σχολείων, Σχολαρχείων, Γυμνασίων και Φροντιστηρίων, αλλά υπήρχαν και απόφοιτοι της Μεγάλης του Γένους Σχολής, της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, της Ευαγγελικής Σχολής της Σμύρνης και Διδασκαλείων της Ελλάδας και ενέπνεαν σε όλους του Πόντιους δέος και σεβασμό (Καμπουρίδου, 1986:170· Λαζαρίδης, 1988:15, 1991:635· Χατζησαββίδης, 2003:160).

Στο τέλος κάθε σχολικού έτους η Εφορεία απένευε τα βραβεία στους αριστούχους μαθητές και έκανε κάθε υπηρεσία του σχολείου σύμφωνα με τον εσωτερικό κανονισμό και τα ψηφίσματα του Σχολικού Συμβουλίου, που επικυρώνονταν από τον Μητροπολίτη, ο οποίος ήταν προστάτης των σχολείων ως εκκλησιαστική αρχή. Λογοδοτούσε για τις ετήσιες πράξεις της στη συνέλευση των κατοίκων (Λαζαρίδης, 1988:16) και παρέδιδε όλα τα βιβλία στο Συμβούλιο, το οποίο τα μεταβίβαζε στη νέα Εφορεία (Καμπουρίδου, 1986:169).

πρωτοβουλία, τον ζήλο και την εργατικότητα που επεδείκνυαν τα μέλη των σχολικών εφοριών. Τα μέλη των εκάστοτε σχολικών εφοριών αποτελούνταν από τους «περισσότερον φιλοπροόδους και φίλους και ακραιφνείς υποστηρικτάς των γραμμάτων», οι οποίοι κατέβαλαν σοβαρές και υπεύθυνες προσπάθειες και συνέβαλαν θετικά στην ομαλή λειτουργία του σχολείου και «την ανθηράν οικονομικήν του κατάστασιν».⁸⁵

Διαπρέποντα πρόσωπα, τα οποία Γ. Λευκόπουλος θεωρεί άξια «πάσης μνείας» και κατά καιρούς χρημάτισαν ως σχολικοί έφοροι ήταν: ο αρχιμανδρίτης Παπα-Ιωάννης Ευθυβούλης, «ο εκ των πρώτων» Δημήτριος Ευθυβούλης, ο Ιωάννης Κακουλίδης, ο Ιωάννης Παρτσαλίδης, ο Γεώργιος Κορσαββίδης, ο Αθανάσιος Λευκόπουλος, ο Γεώργιος Θωμαΐδης, ο Ιωάννης Οφρύδης, ο Κυριάκος Τογανίδης, ο Κυριάκος Τικτόπουλος, ο Γεώργιος Τικτόπουλος, ο Ιωάννης Παπατριανταφυλλίδης, ο Γρηγόριος Κουβάρωφ, ο Μιχαήλ Κοκοζίδης, ο Ιωάννης Τομπουλίδης Χαράλαμπος Κακουλίδης, ο Ιωάννης Καμαξίδης, ο Κυριάκος Τογανίδης.

---

⁸⁵ Συχνά δημοσιεύονταν στον τύπο εκθέσεις προϋπολογισμών, ισολογισμών ή απολογισμών των σχολικών επιτροπών για λόγους διαφάνειας, αλλά και ευαισθητοποίησης των ομογενών, ώστε να συνδράμουν κατά το δυνατόν το σχολικό έργο στην ιδιαίτερη πατρίδα τους (Αμαραντίδου, 2010:85-86). Παράδειγμα: «*Η Εφορία της Ελληνικής Σχολής Ιμέρας επιθυμούσα να διαφωτίσει τους εκ του άνω χωρίου εν Ρωσία διαμένοντας περί των σχολικών πραγμάτων της πατρίδας των, φέρει εις γνώσιν αυτώνδια του παρόντος ότι η σχολή θέλει λειτουργήση κατά το παρόν έτος τακτικώτατα με 6 τάξεις και μετά καλού προσωπικού εκ τριών δασκάλων.*

Αίαν προσεχώς θέλει γίνει καταχώρησις εν τω «Φάρω της Ανατολής» αναφορικός του γενικούπροϋπολογισμού της Σχολής.

Εν Ιμέρα τη 7 Σεπτεμβρίου 1917,

Η Εφορία της Σχολής Ιμέρας Π' Παύλος Παπαδόπουλος, Π' Τιμόθεος Ευθυβούλης, Ιωάννης Οφρύδης», ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ, φ. 239, 17.9.1917, σ. 12, στο: Αμαραντίδου, 2010.

Η προθυμία και ο ζήλος των μελών της σχολικής εφορείας έφτανε στη διαχείριση της σχολικής περιουσίας και στην αγορά εκμεταλλεύσιμων πηγών προς όφελος του σχολείου: «*Αγγέλλομεν ότι η Εφορία των Σχολείων της Ιμέρας μετά της επί των ιδρυθησομένων Σχολείων Επιτροπής μεθ' όσης προθυμίας ανέλαβε το έργον τούτο, μετά της αυτής προθυμίας, ζήλου και φροντίδος καταγίνεται και εις την συντέλεσιν αυτού. Ασμένως δε αγγέλλομεν, ότι επέτυχε και ηγόρασε χάριν των Σχολείων τους προ του νυν Σχολείου δύο αγρούς των κ.κ. Δημητρίου Πυρίδου και Νικολάου Μουμουλίδου, αντί τριάκοντα λιρών. Υπολείπεται ήδη η αγορά των κάτωθεν των αγρών κήπου των κ.κ. αδελφών Παυλίδου», ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ, φ.94, 10.5.1914, σ.5, στο: Αμαραντίδου, 2010.*

ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΕΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ	
ΣΧΟΛΙΚΟΙ ΕΦΟΡΟΙ	ΔΩΡΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ ΤΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΗΜΕΡΑΣ
Αρχιμανδρίτης Παπα-Ιωάννης Ευθυβούλης Δημήτριος Ευθυβούλης Ιωάννης Κακουλίδης Ιωάννης Παρτσαλίδης Γεώργιος Κορσαββίδης Αθανάσιος Λευκόπουλος Γεώργιος Θωμαΐδης Ιωάννης Οφρίδης Κυριάκος Τογανίδης Κυριάκος Τικτόπουλος Γεώργιος Τικτόπουλος Ιωάννης Παπατριανταφυλλίδης Γρηγόριος Κουβάρωφ Μιχαήλ Κοκοζίδης Ιωάννης Τομπουλίδης Χαράλαμπος Κακουλίδης Ιωάννης Καμαξίδης	Γεώργιος Κορσαββίδης (κορυφαίος ευεργέτης) Εργολάβοι Κωνσταντίνος Μιχαηλίδης Νικόλαος Παπαϊωάννου Παναγιώτης και Ευστάθιος Μαραντίδης Γεώργιος και Νικόλαος Παπαευσταθίου Γεώργιος και Ιορδάνης Χαλτογιαννίδης Ευστάθιος Χρυσουλίδης Απόστολος και Ηρακλής Αρνόπουλος Πλούταρχος Τικτόπουλος Ιωάννης Παρτσαλίδη Δημήτριος Ποιμεμενίδη

Δωρητές και ευεργέτες του σχολείου⁸⁶

Εκτός από τον παρασημοφορημένο, «*επίτιμον πολίτην και επί πολλά έτη χρηματίσαντα Δήμαρχον Κρασνοβότσκης*» και κορυφαίο ευεργέτη Γεώργιο Κορσαββίδη⁸⁷, για τον

⁸⁶ Χαρακτηριστικό στοιχείο της περιόδου 1909-1917 αποτελεί η ύπαρξη ενός σημαντικού αριθμού δωρητών, πολλοί εκ των οποίων προέρχονταν, σε αντίθεση με προηγούμενες περιόδους, από τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Οι δωρητές συνέβαλαν στην ίδρυση, την υποδομή ή τη συγκέντρωση μικρών ή μεγάλων χρηματικών ποσών για τα σχολεία των κοινοτήτων των τόπων καταγωγής τους, ενώ μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής: α) στους πλούσιους ομογενείς από τη Ρωσία, που ήταν επώνυμοι δωρητές σχολείων, Συλλόγων και Κοινοτήτων και ανήκαν στη μεγαλοαστική τάξη, κληροδοτούσαν μεγάλα ποσά και άφηναν τα ονόματά τους στα ιδρυθέντα από την χορηγία τους σχολεία, β) στους φιλόμους από τη μεσαία τάξη, που συνεισέφεραν περιστασιακά μεμονωμένα ποσά, καταγράφονταν στα βιβλία των σχολείων ή των κοινοτήτων και στα πλαίσια ειδικών μνημοσύνων μνημονεύονταν τις ημέρες των σχολικών τελετών, ενώ υπήρχαν και οι απλοί μετανάστες από τον Πόντο στη Ρωσία, που κληροδοτούσαν στα σχολεία και τους Συλλόγους του τόπου καταγωγής τους στον Πόντο, ποσά αντιπροσωπευτικά του τιμήματος του μόχθου τους, όπως είναι το παράδειγμα του Ι. Σιαμανίδη από το Λιβάδι Ήμερας, που άφησε 6 λίρες στις Σχολές της Ήμερας, 2 στη Σχολή Λιβαδίου, 3 στη Φιλόπτωχο Αδελφότητα Ήμεραίων, 1 στη Μονή Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και 3 για τους φτωχούς της Ήμερας, συνολικά 15 λίρες γ) στους πλούσιους συμπολίτες, οι οποίοι αναλάμβαναν υπό μορφή χορηγίας μέρος της κατασκευής ή της ανακατασκευής έργων σχετιζόμενων με τα σχολεία (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου 2007:258-161). Την περίοδο αυτή οι ομογενείς της Ρωσίας, στο πλαίσιο της υπαγωγής των τοπικών αναγκών στους εθνικούς στόχους, μέσα από τις δωρεές δεν επεδίωκαν πλέον την υστεροφημία τους, αλλά την επίτευξη των συλλογικών εθνικών οραμάτων, διενεργώντας εράνους, συντάσσοντας καταλόγους εισφορών και στέλνοντας εμβάσματα για τη στήριξη των σχολείων του Πόντου, που σε πολλές περιπτώσεις λειτουργούσαν με τη σύμπραξη κοινοτήτων, ώστε να δημιουργηθούν Κεντρικές Αστικές σχολές (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2007:291-192).

οποίο έγινε εκτενέστερα λόγος παραπάνω, ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρει και τους εργολάβους Κωνσταντίνο Μιχαηλίδη, τον Νικόλαο Παπαϊωάννου, τον Παναγιώτη και Ευστάθιο Μαραντίδη, τους αδελφούς Γεώργιο και Νικόλαο Παπαευσταθίου, τον Γεώργιο και Ιορδάνη Χαλτογιαννίδη, τον Ευστάθιο Χρυσουλίδη, τον Απόστολο και Ηρακλήν Αρνοπούλου, τον Πλούταρχο Τικτόπουλο, τον Ιωάννη Παρτσαλίδη, τον Δημήτριο Ποιμεμενίδη, κ.ά. Όλοι τους έδρασαν και προόδευσαν σε διάφορα μέρη της Ρωσίας. Ήταν εργολάβοι ή υπεργολογάβοι και απέδειξαν τα φιλοπατριωτικά τους αισθήματα με έμπρακτο τρόπο, συνδράμοντας οικονομικά το σχολείο και προσφέροντας τη βοήθειά τους γενικότερα για εκάθε ανάγκη του τόπου καταγωγής τους, αφού κατά τα γραφόμενα του Γ. Λευκόπουλου *«ουδέποτε ελησμόνησαν το προς το σχολείον καθήκον των και μετά προθυμίας πάντοτε εβοήθησαν αυτό και πάσαν άλλην ανάγκην γενικά της ιδιαιτέρας αυτών πατρίδος»*.

Σχολικοί Πόροι

Ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει να εστιάσει την προσοχή του στους αναγκαίους για τη λειτουργία του σχολείου πόρους, οι οποίοι ήταν τακτικοί και έκτακτοι. Όπως επισημαίνει, όλοι οι κάτοικοι είτε ζούσαν εντός είτε εντός της πατρίδας τους εκδήλωναν ζωνρό και έμπρακτο ενδιαφέρον καταβάλλοντας κόπους και θυσίες, για να εξασφαλίσουν την άρτια λειτουργία του σχολείου *«συναγωνιζόμενοι ποίος περισσότερο να συνδράμη διά την πρόοδον αυτού»*.

Τακτικοί πόροι:

- οι δωρεές, τα αφιερώματα και οι εισφορές των κατοίκων,
- τα εισιτήρια που προέρχονταν από τους εύπορους μαθητές,
- τα κέρδη του υπέρ του σχολείου, που προέρχονταν από το μονοπώλιο των οινοπνευματωδών ποτών,
- έρανοι μέσω ιδιαίτερων για το σκοπό αυτό δίσκων, που έβγαιναν στις εκκλησίες κάθε Κυριακή και στις μεγάλες εορτές,
- *«τα κατευοδώματα των ξενιτευομένων»* και
- τα εμβάσματα των Ιμεραίων από το εξωτερικό κάθε έτος την ημέρα της εορτής των τριών Ιεραρχών, τα οποία μάλιστα πολλές φορές *«υπερέβαινον τας εκατόν χρυσάς λίρας»*. Εκείνη την ημέρα, μάλιστα, κατέφθαναν υπέρ του σχολείου χρηματικές εγγραφές από όλα τα μέρη της Ρωσίας όπου διέμεναν

---

⁸⁷ Βλ. και Τανιμανίδης, 1988:35.

Ιμεραίοι, οι οποίες «υπερέβαινον πολλάκις τα τρία και τέσσαρα χιλιάδες ρούβλια», όπως αναφέρεται σε άλλο σημείο του αρχείου,

- επειδή η πενία δεν τους επέτρεπε να συνεισφέρουν χρηματικά.

Έκτακτοι πόροι:

- Εκτός από τους τακτικούς υπήρχαν και έκτακτοι πόροι, που ήταν τα κληροδοτήματα και οι δωρεές.

Αποτέλεσμα όλων των παραπάνω ήταν ότι, εκτός των τακτικών εσόδων, που προέρχονταν από την ιδιαίτερα σημαντική δωρεά του μεγάλου ευεργέτη Γεώργιου Κορσαββίδη, ο οποίος στοχεύοντας στη διασφάλιση της οικονομικής ευρωστίας του σχολείου δώρισε υπέρ αυτού όλη την ακίνητη περιουσία που απέκτησε στο Κρασοβότσκι της Ρωσίας, το σχολείο κατόρθωσε τελικά να έχει και χρηματικά αποθέματα «*παρά των εν Τραπεζούντι αδελφών Φωστηροπούλου*» άνω των τριών χιλιάδων λιρών.

Τέλος, συνολικά από τους παραπάνω πόρους το ταμείο του σχολείου, παρά τα μεγάλα έξοδα, κατόρθωσε να έχει και ετήσια αποθέματα «*έφθασε δε το σχολείον εις την ευχάριστον θέσιν να έχη καταθέσεις περί τας 10.000 λίρας, και κτήμα δωρεά του αιμνήστου Γεωργίου Κορσαβίδου μεγάλου ευεργέτου αξίας άνω των 60.000 ρουβλίων εκ Κρασοβότσκι της Ρωσίας*».

Το νήμα της έντονης αυτής δραστηριότητας αποκόπηκε και η λειτουργία του σχολείου έπαψε εξαιτίας της υποχρεωτικής Ανταλλαγής των πληθυσμών και του αναγκαστικού εκπατρισμού από τις πατρογονικές εστίες των Ελλήνων του Πόντου και, όπως σημειώνει ο Γ. Λευκόπουλος: «*Ο ζήλος και η προθυμία των Ιμεραίων ανεκόπη τότε μόνον όταν ούτοι χάρις εις την αξιοθρήνητον ανταλλαγήν εξεριζώθησαν των εστιών αυτών και εξεπατρίσθησαν*».

Εξετάσεις μαθητών–διακοπή των μαθημάτων⁸⁸

Ο Γ. Λευκόπουλος καταθέτει μέσα από το αρχείο του, ότι στην Ίμερα τα μαθήματα διακόπτονταν μετά από τις διακοπές των σχολείων της Τραπεζούντας, οπότε οι Ίμεραίοι καθηγητές, που δίδασκαν στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας, έφταναν στο χωριό για να παραβρεθούν στις προφορικές εξετάσεις των μαθητών, στις οποίες προσέρχονταν και ξένοι δάσκαλοι και καθηγητές, που παραθέριζαν εκεί.

Διαδικασία διενέργειας των εξετάσεων

Μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου αναφέρονται λεπτομέρειες αναφορικά με τη χρονική διάρκεια και τον τρόπο διεξαγωγής των εξετάσεων, οι οποίες ήταν γραπτές και προφορικές, ενώ η διενέργειά τους λάμβανε επίσημο χαρακτήρα με την συμμετοχή μαθητών, γονέων και κηδεμόνων, καθηγητών, ιερέα και άλλων επίσημων προσώπων.

Πριν φτάσουν οι παραπάνω δάσκαλοι και καθηγητές, που ζούσαν εκτός Ίμερας, και *«μίαν εβδομάδα ενωρίτερα γίνετο ο διαγωνισμός των γραπτών εξετάσεων»*, οι οποίες άρχιζαν από Δευτέρα και διαρκούσαν δύο ή και τρεις ημέρες. Οι προφορικές εξετάσεις⁸⁹ διασφάλιζαν κύρος, αδιαβλητότητα και κοινή αποδοχή καθώς διενεργούνταν δημόσια. *«Παρεκάθηντο»* τρεις ή τέσσερις καθηγητές, ένας ιερέας, ο Πρόεδρος ή ένα μέλος της Σχολικής Εφορίας, ο δάσκαλος της τάξης των μαθητών που επρόκειτο να εξεταστούν, αλλά και πολλοί θεατές, γονείς και κηδεμόνες. Ακολούθως, προσέρχονταν οι μαθητές της εξεταζόμενης τάξης ανά πέντε και *«ηρωτώντο από τους παρακαθημένους διδασκάλους και καθηγητάς από το υπό*

---

⁸⁸ Η έναρξη των μαθημάτων γινόταν τον Σεπτέμβριο και η λήξη τον Ιούνιο με ενδιάμεσες δεκαπενθήμερες διακοπές τα Χριστούγεννα και το Πάσχα. Κάθε Κυριακή γινόταν εκκλησιασμός των μαθητών. Το σχολικό έτος τελείωνε τις τελευταίες μέρες Ιουνίου, (Χατζησαββίδης, 1993:112), ενώ με τη λήξη των μαθημάτων γινόταν γιορτή και στη συνέχεια διενεργούνταν προφορικές και γραπτές εξετάσεις των μαθητών (Σολδάτος, 1989:31), στις οποίες συμμετείχαν ως εξεταστές και δάσκαλοι, που έρχονταν από άλλα μέρη του Πόντου ή και από την Ελλάδα (Χατζησαββίδης, 1993:112, 2003:155). Στην περιοχή της Κρώμνης και της Ίμερας οι εξετάσεις διεξάγονταν από εξεταστική επιτροπή αποτελούμενη συνήθως από δασκάλους της Τραπεζούντας ή άλλων χωριών, που παραθέριζαν στην περιοχή. Η εξέταση γινόταν παρουσία των γονέων και ήταν αυστηρή. Σε αυτήν ουσιαστικά κρίνονταν οι δάσκαλοι, ενώ από την έκβαση των εξετάσεων και τις επιδόσεις των μαθητών κρίνονταν η επαναπρόσληψη ή η απόλυση των δασκάλων (Λαζαρίδης, 1988:16, 1991:636· Φιρτινίδης, 1994:177).

⁸⁹ Για την τελετή διεξαγωγής των εξετάσεων τα θρανία αποσύρονταν σε μια πλευρά της αίθουσας, όπου κάθονταν οι μαθητές και πίσω τους ήταν όρθιοι οι γονείς τους. Απέναντι τοποθετούνταν ένα τραπέζι γύρω από το οποίο κάθονταν η εξεταστική επιτροπή αποτελούμενη από τον γενικό επιθεωρητή, τον ιερέα του χωριού και τους εφόρους και δίπλα στον πίνακα μπροστά από την έδρα του στεκόταν όρθιος ο δάσκαλος. Μετά το πέρας των εξετάσεων ανακοινώνονταν τα ονόματα των προαχθέντων και των απορριφθέντων μαθητών (Σπυράντης, 1990:65).

εξέτασιν μάθημα». Η ίδια διαδικασία ακολουθούνταν για όλες τις τάξεις, από την πρώτη μέχρι την έκτη.

Επίδοση ελέγχων-βαθμολογίας

Πριν την έναρξη των εξετάσεων και καθόλη τη διάρκειά τους οι μαθητές στόλιζαν το τραπέζι του καθηγητή Γεώργιου Ευθυβούλη με λουλούδια και τριαντάφυλλα.⁹⁰

Μετά το πέρας της προφορικής εξεταστικής διαδικασίας, εξετάζονταν το τηρούμενο βαθμολόγιο, *«ετίθετο ο βαθμός εις τα ενδεικτικά»* και στο τέλος γινόταν η διανομή τους, ενώ οι παρακαθήμενοι επαινούσαν τους *«καλώς απαντήσαντας μαθητάς και τους λαβόντας καλόν βαθμόν»* επιβραβεύοντάς τους και ηθικά. Η βαθμολογική κλίμακα κυμαίνονταν *«από το σχεδόν καλώς – καλώς – λίαν καλώς μικρόν - λίαν καλώς μεγάλο – άριστα μικρό και άριστα μεγάλο»*.⁹¹

---

⁹⁰ Αναφέρει ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο ότι ο *«αείμνηστος καθηγητής Γεώργιος Ευθυβούλης φιλοδώρει τους μαθητάς και του προσέφερναν τριαντάφυλλα διά το γλυκό, το οποίον φαίνεται αγαπούσε και το οποίον παρεσκεύαζεν η αδελφή του Πηνελόπη»*, το μόνο μέλος της οικογένειάς του. Και τα δύο αδέρφια ήταν ανύπανδρα. *«(η Πηνελόπη επέθανεν στις Αθήνας το 1936 εις ηλικίαν άνω των ογδοήκοντα ετών. Ο αείμνηστος καθηγητής απεβίωσεν ενωρίτερα)»*.

⁹¹ Αποτελούσε εθνική χαρά και ενθουσιασμό, άλλο Πάσχα για τη μητέρα η ημέρα που ο γιός της κατόρθωνε να αναγνώσει σωστά από το αναγνωστικό του ή να απαγγείλει ποίημα ενώπιον των προκαθημένων ιερέων, εφόρων, γονέων δεχόμενος χειροκροτήματα και ευχές ή όταν αναγίνωσκε στο ναό τον Απόστολο ή όταν διάβαζε επιστολή του ξενιτεμένου πατέρα (Κανδηλάπτης, 1970:117).

6.3.2. Συμβολική Λειτουργία Σχολείου

Η Τελετή των Τριών Ιεραρχών⁹²

Μέσα από το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου δίνεται παραστατικά και με κάθε λεπτομέρεια ο τρόπος εορτασμού της ημέρας των Τριών Ιεραρχών. Επισημαίνεται, ότι οι φιλόμουσοι κάτοικοι του χωριού διακατέχονταν από έντονο θρησκευτικό συναίσθημα, αφού γιόρταζαν την ημέρα των γραμμάτων *«με ιδιαίτεραν ευλάβειαν και προθυμία»* και με πάνδημη συμμετοχή.

Οι συμμετέχοντες στην εορτή των Τριών Ιεραρχών

Εκείνη την ημέρα *«συνήρχοντο όλοι περί τους δέκα ιερείς όλων των ενοριών εις την εκκλησίαν του κέντρου (την Παναγίαν) και συνελειτούργουν»*. *«Εις την επιβλητικότητην εκείνην λειτουργίαν της οποίας προΐσταντο οι αρχιμανδρίται Παπα-Ιωάννης Ευθυβούλης και Παπα-Κωνσταντίνος Λευκόπουλος»* προσέρχονταν όλοι οι κάτοικοι, πλούσιοι και φτωχοί. Επιπλέον, προσέρχονταν με επίσημο και τελετουργικό τρόπο *«με το καλλιτεχνικότατα στολισμένον σινίν, τα κόλυβα»*, και όλοι μαζί, επίσημοι και ανεπίσημοι, *«η εφορία του σχολείου με την δημογεροντίαν και τον μικτάρην επικεφαλής, οι διδάσκαλοι του σχολείου με την παράταξιν των μαθητών και μαθητριών»* και οι κάτοικοι ευλαβικά και κατανυκτικά *«παρίσταντο και ηκροώντο την θείαν λειτουργίαν»*.

---

⁹²Μεγάλη σημασία και ιδιαίτερη αίγλη μεταξύ των σχολικών γιορτών κατείχε η καθιερωμένη από το 1842 από το Πανεπιστήμιο Αθηνών γιορτή των τριών Ιεραρχών, ώστε να εορτάζεται σε όλη την ελεύθερη Ελλάδα, και κατ' επέκταση και στην περιοχή του Πόντου, ως ημέρα αφιερωμένη στην Παιδεία και στα Γράμματα (Χατζηφεραϊμίδης, 2006:42). Οι Τρεις Ιεράρχες καθιερώθηκαν Προστάτες των Γραμμάτων και των σχολείων, καθώς θρησκεία και διδάσκαλοι ήταν οι πρώτοι παράγοντες της εθνικής ύπαρξης. Έτσι, η 30ή Ιανουαρίου τηρούνταν ως σχολική αργία και εορτάζονταν με μεγαλοπρέπεια και λαμπρότητα στα Σχολεία κάθε βαθμίδας, ενώ δεν γιορτάζονταν στην Τραπεζούντα εθνικές γιορτές από τους Έλληνες, καθώς υπήρχε απαγόρευση της τουρκικής κυβέρνησης (Κουτσουπιάς, 2002:267· Χατζησαββίδης, 1993:112). Παράλληλα ήταν και μια ευκαιρία για προσπορισμό έκτακτων εσόδων απαραίτητων για τη λειτουργία του σχολείου (Κουτσουπιάς, 2002:267). Από τις υπόλοιπες Σχολικές Εορτές, ξεχώριζαν και εορτάζονταν η γιορτή του πολιούχου Αγίου Ευγένιου στην Τραπεζούντα, της 1ης Μαΐου, κατά την οποία διοργανωνόταν εκδρομές έξω από την πόλη, και η γιορτή των απολυτήριων εξετάσεων, που αποτελούσαν πολύ σημαντικό γεγονός με επίσημο και θεαματικό χαρακτήρα και εβδομαδιαία διάρκεια (Σακκάς, 1957:74-75). Την πρωτομαγιά του 1919 οι μαθητές της Αστικής Σχολής της Ήμερας πραγματοποίησαν εκδρομή στη γειτονική τους Κρώμη και καθ' οδόν στην επιστροφή στο χωριό τους συνάντησαν κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου το αντάρτικο σώμα του Ευκλείδη. Ο σχολάρχης βλέποντας τους μαυροφορεμένους Έλληνες αντάρτες περήφανους και αγέρωχους, ζωσμένους με τα άρματά τους έδωσε το σύνθημα και αμέσως τα παιδιά άρχισαν να τραγουδούν: *«Μάνα σου λέω δε μπορώ/ τους Τούρκους να δουλεύω»*, ενώ οι οπλισμένοι Σανταίοι συγκινήθηκαν βλέποντας τη νεολαία να διακατέχεται από τους ίδιους εθνικούς πόθους (διήγηση του καθηγητή Αγ. Φωστηρόπουλου, στο: Ψαθάς, χ.χ.:394).

Θεία λειτουργία-Ομιλία

Όλα στη συνέχεια ακολουθούσαν μια συγκεκριμένη τελετουργία. Μόλις τελείωνε η ανάγνωση του ιερού Ευαγγελίου, ένας από τους δασκάλους έβγαζε λόγο και εξηγούσε τη θρησκευτική σημασία της εορτάσιμης ημέρας και με το τέλος της θείας λειτουργίας *«εγίνετο η απόλυσις και εξήρχετο το πολυπληθές εκκλησίασμα, διά να κατευθύνεται εις το σχολείον»*, όπου γινόταν η δοξολογία.

Πορεία των συμμετεχόντων προς το σχολείο

Υπήρχε ευταξία και κοσμιότητα, καθώς προηγούνταν *«εν παρατάξει»* οι μαθητές και οι μαθήτριες με έναν δάσκαλο, ο οποίος είχε το γενικό πρόσταγμα, και τον δασοφύλακα, ο οποίος επιτηρούσε την τάξη. Ακολουθούσαν τα λάβαρα των εκκλησιών και τα εξαπτέρυγα και πίσω από αυτά ερχόταν τα κόλλυβα *«επί αριστοτεχνικώς παρασκευασμένου σινίου (είδος ανοικτού μεγάλου πιάτου από χαλκόν)»*. Κατόπιν έρχονταν οι ψάλτες, *«(ο μουσικός διδάσκαλος Δημήτριος Χρυσουλίδης, ο καλλίφωνος Δημήτριος Ευθυβούλης, ο βαθύφωνος Δημήτριος Τανιμανίδης)»* μαζί με τους προαναφερθέντες ιερείς και ακολουθούσε η δημογεροντία με τον μικτάρη, η σχολική εφορία και κατόπιν ο λαός διαχωρισμένος σε άνδρες, γυναίκες, νέους, γέροντες και παιδιά. Όλοι μαζί, παρατεταγμένα κατευθυνόταν προς το σχολείο, του οποίου η μεγάλη αίθουσα *«ήτο επιβλητικώς και καταλλήλως διασκευασμένη»*, για να τιμηθεί δεόντως η ημέρα της εορτής των Τριών Ιεραρχών.

Η καθιερωμένη δοξολογία

Στη συνέχεια υπήρχε συγκεκριμένη ιεροτελεστία. Αρχικά, ψάλλονταν η δοξολογία και αμέσως μετά πρώτος έπαιρνε το λόγο ο επικεφαλής των ιερέων ο οποίος έκανε συστάσεις στους κατοίκους, ώστε να έχουν *«σύμπνοιαν και αγάπην και την εν τη θρησκεία και τη ευλαβεία προκοπήν»*. Κατόπιν, ο καθηγητής του σχολείου εκφώνουσε *«μακροσκελέστατον λόγον»*, όπου τόνιζε τη σημασία της εορτής των Τριών Ιεραρχών για τα γράμματα και *«επεξήγούσε την μεγάλην ιδέαν των τριών μεγίστων οικουμενικών Φωστήρων»*. Τέλος, τοποθετούνταν τα κόλλυβα επάνω σε μεγάλο τραπέζι γύρω από το οποίο καθόταν η Σχολική Εφορία.

Δωρητές-Δωρεές

Κατά τη διαδικασία αυτή τιμώνταν οι δωρητές του σχολείου. Αρχικά διαβαζόταν μέσα από κατάλογο, ανάλογα με τον τόπο διαμονής τους, τα ονόματα όσων ζούσαν στην ξενιτεία και πρόσφεραν χρηματικά ποσά υπέρ του σχολικού ταμείου του τόπου

τους κατά την ημέρα των Τριών Ιεραρχών. Μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου διαφαίνεται η συλλογικότητα και η δυναμική συμμετοχικότητα των Ιμεραίων είτε ζούσαν εντός είτε εκτός της πατρίδας τους, καθώς συνεισέφεραν όλοι οικονομικά και με όποιον τρόπο μπορούσε ο καθένας, προκειμένου να διατηρηθεί το σχολείο. Έτσι, από όλα τα μέρη της Ρωσίας, όπου διέμεναν Ιμεραίοι αποστέλλονταν εκείνη την ημέρα μικρά ή μεγάλα ποσά, τα οποία έφταναν συνολικά τις 30-50 και κάποτε 100 λίρες Τουρκίας.

Έρανος υπέρ του σχολικού ταμείου

Κατόπιν, διενεργούνταν έρανος από τους παρόντες, κατά την ημέρα της γιορτής των Τριών Ιεραρχών, κατοίκους και ο καθένας πρόσφερε ό, τι μπορούσε. Στον έρανο συμμετείχαν⁹³ ακόμη και οι χήρες και οι φτωχές οικογένειες, που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να προσφέρουν χρήματα, πρόσφεραν όμως είδη, «*κάλτσες-ορτάρια, ενίοτε αρνιά*». Εκείνη την ημέρα, λοιπόν, συγκεντρωνόταν ένα σεβαστό ποσό υπέρ του σχολικού ταμείου και όλοι αποχωρούσαν «*κατευχαριστημένοι και ικανοποιημένοι ότι εξετέλεσαν ιερόν υπέρ των γραμμάτων και δια την μόρφωσιν των τέκνων των καθήκον*».

---

⁹³ Όλοι οι Έλληνες κάτοικοι της Τραπεζούντας, ανεξάρτητα από το αν είχαν παιδιά που φοιτούσαν στο σχολείο, ήταν υποχρεωμένοι να συμβάλλουν για τα λειτουργικά έξοδα των σχολείων, ενώ οι γονείς που είχαν παιδιά στο σχολείο κατέβαλλαν δίδακτρα δύο φορές το χρόνο επί εννέα μήνες, για όσο διάστημα δηλαδή διαρκούσε η ετήσια φοίτηση των μαθητών (Χατζησαββίδης, 1993:112, 2003:155).

ΕΞΕΧΟΥΣΕΣ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΕΣ

ΜΙΚΤΑΡΗΔΕΣ	ΔΩΡΗΤΕΣ			ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ
	ΕΡΓΟΛΑΒΟΙ	ΕΜΠΟΡΟΙ	ΚΤΗΜΑΤΙΕΣ	
Καραπαύλος Χατζηγιάννης	Παναγιώτης Τομπουλίδης (ή Κόκκινος)	Αβραάμ Τογανίδης	Δημήτριος Φωστηρό- πουλος	Γεώργιος Κορσαββίδης
Πάυλος Χατζησπυρίδωνος	Παναγιώτης Μαραντίδης	Αδελφοί Φωστηροπούλου		
Ηλίας Χρυσουλίδης				
Ηλίας Παυλίδης	Νικόλαος Παπαδόπουλος	Αδελφοί Συβρόπουλοι		
Σάββας Μεχόννας	Κωνσταντίνος Γερασιμίδης			
Κυριάκος Τικτόπουλος				
Κωνσταντίνος Καΐτιαζίδης				
Γεώργιος Γιαχουσιδής				
Ιωάννης Κακουλίδης				
Δημήτριος Τανιμανίδης				
Πέτρος Χρυσόπουλος				
Σπυρίδων Σαμανίδης				
Πάυλος Παυλίδης				

6.4. Θρησκευτική ζωή

6.4.1. Λατρευτικοί χώροι

Εκκλησίες-Ναοί⁹⁴

Αναφερόμενος στους ναούς της Ίμερας ο Γ. Λευκόπουλος εστιάζει την προσοχή του σε δύο ναούς με κριτήριο την αρχαιότητα της ανέγερσής τους.

Ο αρχαιότερος ναός της Ίμερας, ο οποίος σχετίζονταν μάλιστα με τον ομώνυμο ναό του Αγίου Ευγενίου, πολιούχου της Τραπεζούντας, ήταν ο Άγιος Ευγένιος⁹⁵. Δέσποζε στην κεντρική θέση του χωριού και χτίστηκε εκ νέου, μικρότερος ωστόσο, στο ίδιο σημείο ύστερα από καταστροφική πλημμύρα. Στην ίδια θέση χτίστηκε και το σχολείο

⁹⁴ Ο πλούσιος αριθμός των εκκλησιών της Ίμερας αποτελεί καρπό και έργο της θεοσεβείας των κατοίκων της, που προσπαθούσαν έτσι να εμμείνουν στην ορθόδοξη πίστη και να απομακρύνουν τον κίνδυνο του εξισλαμισμού (Τανιμανίδης, 1988:29).

⁹⁵ Βλ. και (Τανιμανίδης, 1988:29).

μεταγενέστερα. Τονίζεται ότι στο προαύλιο του ναού τάφηκε ο Γεώργιος Κορσαββίδης, μέγας ευεργέτης του χωριού, τον οποίο οι Ιμεραίοι σε μια προσπάθεια αναγνώρισης της ύψιστης προσφοράς του στην πατρίδα έθαψαν μεταθανάτια δίπλα στο σχολείο και τον κεντρικό ναό, κορυφαία σημεία αναφοράς της κοινότητας με ιδιαίτερο συμβολισμό, προς απόδοση τιμής στο πρόσωπό του.

Δεύτερος κατά σειρά αρχαιότητας ήταν ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην ενορία Ζιπράντων, η ανέγερση του οποίου πραγματοποιήθηκε εσπευσμένα το 1673 κατόπιν πρωτοβουλίας του ιερέα Παπα-Ανδρέα, μέσα σε βραχύ διάστημα σαράντα μόλις ημερών, χάρη στη συλλογική προσπάθεια των κατοίκων, οι οποίοι συνέδραμαν στην αποπεράτωση του έργου με την προσωπική τους εργασία. Ο Γ. Λευκόπουλος παραθέτει συνοπτικά την ιστορία αυτής της εσπευσμένης ανέγερσης του ναού θεωρώντας ως αίτιο τη δυσχέρεια παροχής της απαιτούμενης άδειας από τις τουρκικές αρχές. Η άδεια ανέγερσης του ναού παραχωρήθηκε τελικά κατόπιν δωροδοκίας, που εξασφάλισε πλαστό φερμάνι⁹⁶ στο όνομα της Τσιμεράς χάρη στη συμπωματική συνωνυμία των χωριών Γήμερα-Τσίμερα, η οποία αφήνει να διαφανεί μια διαφθορά των τουρκικών αρχών, οι οποίες χρηματίζονταν. Αποδέκτες της δωροδοκίας για την απόκτηση αυτής της άδειας, σύμφωνα με το αρχαιολογικό υλικό του Γ. Λευκόπουλου, αποτελούν δύο σημαίνοντες αξιωματούχοι, οι οποίοι έδρευαν στην Αργυρούπολη. Καταλυτική ήταν η συνδρομή του Ματέν-Εμίνη⁹⁷ Σαρή Μεχμέτ Αγά⁹⁸ και η έμπνευση του θρησκευτικού αρχηγού των Μεβλεβήδων. Η εύνοια των δύο αυτών ανδρών προς τους Ιμεραίους υπαγορεύονταν από την εκτίμηση που έτρεφαν την εποχή της ακμής των μεταλλείων για τους διαπρέποντες εκείνη την εποχή Ιμεραίους παραστάτες⁹⁹ και παλτατσίδες¹⁰⁰ και αρχιμεταλλουργούς¹⁰¹. Ο ναός

---

⁹⁶ Οι Ιμεραίοι απόκτησαν τέτοια επιτροπή ως παραστάτες για την πιστή εκτέλεση των καθηκόντων τους, ώστε ο τότε Ματέν Εμίνης Καρά-Σελίμ αγάς πρόσφερε 800 γρόσια για την ίδρυση του ναού της Θεοτόκου και βοήθησε στην έκδοση του σχετικού με την ανέγερση του ναού φερμανίου με το οποίο χτίστηκε και ο ναός της Τσιμεράς (Κανδηλάπτης, 1929:62).

⁹⁷ Επόπτης σε κάθε μεταλλείο, τίτλος που έφεραν αποκλειστικά Τούρκοι και έμπιστοι της Υψηλής Πύλης (Κανδηλάπτης, 1929:41· Χατζηκυριακίδης, 2003:270)

⁹⁸ Τίτλος, που σημαίνει άρχοντας, τον οποίο έφεραν κυρίως ο Άρχων των Γενιτσάρων και ο Μέγας Διερμηνεύς του Διβανίου, αλλά αποδίδονταν και στον Ματεντσή-παση ή Ουστάπαση ή Γενικό Αρχιμεταλλουργό, ο οποίος ήταν ο ανώτατος άρχοντας, διευθυντής των μεταλλείων και ανατίθενταν πάντοτε σε Έλληνες, ως εμπειρότερους γνώστες της μεταλλευτικής τέχνης, κατόπιν ειδικής τελετής, την οποία συνόδευε υψηλό αυτοκρατορικό φερμάνι (Κανδηλάπτης, 1929:44-48)

⁹⁹ Στα μεταλλεία μέσα σε πρωτόγονες και ανθυγιεινές συνθήκες (Κανδηλάπτης, 1929:47, 67) εργαζόνταν ειδικοί εργάτες, οι *ματεντζήδες* (μεταλλωρύχοι), οι *τσαουλτσήδες* (έσπαζαν τους όγκους των μεταλλευμάτων και τα κονιορτοποιούσαν), οι *γαλτσήδες* (έπλεναν τα μεταλλεύματα), οι *παραστάτες* ή *φούρναροι* (φρόντιζαν για την τήξη των μετάλλων) και οι *αξινοφόροι* (αποτελούσαν

αυτός ανακαινίστηκε κατά το 1900 και εξωραϊσθηκε με νέο τέμπλο και πολυτελείς πολυελαίους, δείγματα τέχνης που ασφαλώς θα του προσέδιδαν πρόσθετη αίγλη.¹⁰²

Το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου παραθέτει πληροφορίες και για τους υπόλοιπους ναούς, που υπήρχαν σε κάθε ενορία: «*Εις την ενορίαν Καθημερετίων υπήρχε ο ναός του αγίου Γεωργίου. Εις την ενορίαν Τσακαλινάντων υπήρχε ο ναός του αγίου Δημητρίου. Ναός του αγίου Γεωργίου εις την ενορίαν Ζουβακάντων, και ο πανηγυρίζων κάθε πρωτοχρονίαν με την προσέλευσιν των Μωμοερίδων ναός του Αγίου Βασιλείου εις την ενορίαν Γιαννάντων. Επικεφαλής του χωρίου εις περίβλεπτον θέσιν έκειτο το μοναστήριον του αγίου Ιωάννου. Δύο ναοί της ενορίας Μαντρία, ο του αγίου Κωνσταντίνου και των Τριών Ιεραρχών και ο ναός του αγίου Γεωργίου εις την ενορίαν Λειβάδ. Και τέλος ναός του αγίου Κωνσταντίνου εις την ενορίαν Θωμάτων*». Αξίζει να επισημανθεί ότι στην ενορία Μαντρία υπήρχαν δύο ναοί, του Αγίου Κωνσταντίνου και των Τριών Ιεραρχών, αλλά και το γεγονός ότι ο ναός του Αγίου Γεωργίου της

ολόκληρο τάγμα και έκοβαν ξύλα για την εκκαμίνευση, για την κατασκευή δοκών για τη στήριξη των στοών, και για την εξυπηρέτηση πολεμικών αναγκών σε περίοδο πολέμου (Ανδρεάδης, 1993:2526· Γεωργιάδης, 1991:257· Βακαλόπουλος, 1973, τ. Δ', σ. 110· Κανδηλάπτης, 1929:38-49· Οικονομίδης, 1931:181-184). Ειδικά, ως παραστάτες διέπρεψαν οι Ιμεραίοι και οι Σανταίοι. Έργο τους ήταν η επιμελής ασχολία, προσοχή και επιτήρηση κατά τη διάλυση των μεταλλευμάτων και η συνεργασία τους στις μεταλλευτικές καμίνους (Κανδηλάπτης, 1929:51).

¹⁰⁰ Παλατσίδεις, αξινοφόροι που αποτελούσαν πλήρες τάγμα και ήταν αποκλειστικά Έλληνες. Η Τουρκική κυβέρνηση συντήρησε τα τάγματα αυτά κατά απομίμηση των Βυζαντινών στρατιωτικών ταγμάτων χρησιμοποιώντας τα για στρατιωτικούς λόγους σε καιρό πολέμου, ενώ σε καιρό ειρήνης στα μεταλλεία. Ο αρχηγός τους λεγόταν Παλατσή-πασής, έχαιρε εύνοιας και τιμών, μπορούσε να παρουσιαστεί ενώπιον του Σουλτάνου και να λάβει τα ίδια με τον Γενικό Αρχιμεταλλουργό αυτοκρατορικά δώρα, μέχρι και φιρμάνι διορισμού και εισοδήματα ολόκληρου χωριού. Στην περιοχή της Χαλδίας οι περισσότερες οικογένειες Παλατσή-πασίδων αναδείχθηκαν στις κοινότητες Ιμέρας, Κρώμνης, Κοροζίζης, Αμβρυκάντων, κ.α. (Κανδηλάπτης, 1929).

¹⁰¹ Οι αρχιμεταλλουργοί απόκτησαν πλούτο και επιρροή, προστάτευαν τα γράμματα (Τριανταφυλλίδης, 1865:95-96) και συνετέλεσαν στην ευημερία και την προαγωγή του τόπου. Ακόμη και όταν τα μεταλλεία παρήκμασαν εκείνοι διασκορπίστηκαν στα διάφορα μέρη της Μ.Ασίας και ίδρυσαν πολυπληθείς αποικίες (Βακαλόπουλος, 1973, τ. Δ', σ. 109· Γεωργιάδης, 1991:257· Κανδηλάπτης, 1929· Οικονομίδης, 1919). Ανέπτυξαν εθνική δράση, καθώς δεν περιορίστηκαν μόνο στην εξεύρεση νέων μεταλλοφόρων περιοχών, στην εξασφάλιση εργασίας και την προστασία του ελληνικού εργατικού δυναμικού των μεταλλείων ενώπιον των τουρκικών αρχών, αλλά επεκτάθηκαν και στην ανέγερση σχολείων, ναών, δημοσίων κτιρίων, ευαγών ιδρυμάτων, στη δωρεά ιερών κειμηλίων αξίας στους ναούς και τα μοναστήρια του Πόντου, στην οικονομική ενίσχυση των Αγίων Τόπων, του Αγίου Όρους, των Ιεροσολύμων κ.ά. (Βακαλόπουλος, 1973, τ. Δ', σ. 111· Γεωργιάδης, 1991:257· Κανδηλάπτης, 1929, 1937:290· Φωτιάδης, 1993· Χατζηκυριακίδης, 2003). Συμπαραστάθηκαν, τέλος, ηθικά και οικονομικά στους επαναστατημένους Έλληνες το 1821 και στους Κρήτες το 1866 (Φωτιάδης, 1993· Χατζηκυριακίδης, 2003).

¹⁰² Ο ναός της Παναγίας επιδιορθώθηκε το 1870, ενώ το 1900 με 700 χρυσές λίρες ευπρεπίστηκε εσωτερικά. Το τέμπλο ήταν από σκαλιστό ξύλο καρδιάς αξίας 170 λιρών και φιλοτεχνήθηκε στην Τραπεζούντα, ενώ οι εικόνες που το διακοσμούσαν ήταν έργο των Ιωσαφαίων του Αγίου Όρους, αξίας 187 λιρών. Στη Βιέννη κατασκευάστηκε ο μεγάλος κρυστάλλινος πολυέλαιος, αξίας 54 λιρών (Τανιμανίδης, 1988:29).

ενορίας Ζουβακάντων πανηγύριζε κάθε Πρωτοχρονιά με την προσέλευση των «Μωμοερίδων». Επιπλέον, τονίζεται ότι σε περίοπτη τοποθεσία της ενορίας Γιαννάντων βρίσκονταν το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη.

Παρεκκλήσια

Ο Γ. Λευκόπουλος καταγράφει τα παρεκκλήσια¹⁰³ της Ίμερας, τα οποία βρίσκονταν τόσο εντός όσο και εκτός του χωριού, εόρταζαν και ήταν αφιερωμένα στη μνήμη των τιμώμενων αγίων ως εξής: «*Του αγίου Παντελεήμονος. Της αγίας Βαρβάρας. Της αγίας Μαρίνης. Του αγίου Θεοδώρου, της Ζωοδόχου πηγής. του αγίου Ηλίου¹⁰⁴, του αγίου Στεφάνου, της Αναλήψεως, του αγίου Χαραλάμπους, του αγίου Παύλου, της αγίας Άννης, της Παναγίας, επωνομασθέν Αερεμίτσα υπό τινος μονάσαντος εν αυτώ ερημίτου*».

Μοναστήρια-Το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου για το γυναικείο μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη, όπου μόναζαν δώδεκα καλογριές. Η ίδρυση του μοναστηριού χρονολογούνταν κατά το 1710. Ήταν χτισμένο σε ψηλή και περίοπτη θέση της ενορίας Γιαννάντων μέσα σε γραφική τοποθεσία και διέθετε 25 δωμάτια. Στην είσοδο προς το μοναστήρι, και κάτω από το παρεκκλήσι της Ζωοδόχου Πηγής, υπήρχε ομώνυμη πηγή, από την οποία στη συνέχεια έλαβε το όνομά του και το παρεκκλήσι, Τα κρύα, διαυγή και άφθονα νερά της πηγής αυτής «*ύδρευον και κατήρδευον αφθόνως το χωρίο*».

Η μονή «*κείμενη μακράν παντός επιβούλου οφθαλμού*» είχε σημαίνοντα και πολλαπλό ρόλο, θρησκευτικό, ιστορικό, φιλανθρωπικό, προστατευτικό και εθνικό. Η μονή του Αγίου Ιωάννη «*εχρησίμευσεν αρχαιόθεν πολλάκις ως τόπος συνεδριάσεων επισήμων και σπουδαίων βουλευμάτων υπό των θρησκευτικών αρχηγών της Χαλδίας*». Τονίζεται ότι σε αυτήν πάρθηκε η ιστορική απόφαση της ανακήρυξης των διπίστων ως Ορθόδοξων Ελλήνων.

Το μοναστήρι αποτελούσε «*πρόδηλον μαρτυρίαν των αισθημάτων αλληλοβοηθείας και χριστιανικής αγάπης*», ενώ λειτουργούσε ως ξενώνας για τους οδοιπόρους, ως τόπος περίθαλψης των φτωχών και αποτελούσε άσυλο των καταδιωγμένων, όπως εξιστορεί ο Γ. Λευκόπουλος: «*Υπήρξε ταυτοχρόνως από*

¹⁰³ Βλ. και Τανιμανίδης, 1988:29.

¹⁰⁴ Ο Άγιος Ηλίας βρίσκονταν επάνω στο ομώνυμο όρος (αρχείο Γ.Λευκόπουλου).

ανέκαθεν το ασφαλές καταφύγιον και άσυλον των υπέρ πίστεως και πατρίδος καταδιωκωμένων εντοπίων και ξένων, το ενδιαίτημα και ο ξενών των ενδεών και δυστυχούντων εις τους οποίους αι ελεημονητικά χείρες των μοναζουσών χριστιανικότατα εμοίραζον το τελευταίον τεμάχιον του άρτου των φιλοξενούσαι και περιθάλλουσαι αυτούς» εξάροντας την ελεήμονα τακτική, που υιοθέτησαν και ακολούθησαν οι μοναχές, προσφέροντας αδιακρίτως ασφαλές καταφύγιο όχι μόνο για τους εντόπιους αλλά και για τους ξένους. Όλα τα παραπάνω «πολλάκις προκάλεσαν τον θαυμασμόν και τας ευχαριστίας Μητροπολιτών και Πατριαρχών αλλά και διοικητών Τούρκων διότι εις τας ελεημοσύνας του δεν έκαμε διάκρισιν χριστιανών και αλλοεθνών», ένδειξη φιλόανθρωπης ετερότητας που δεν διέκρινε τον αλλοεθνή ή τον κοινωνικά κατώτερο. Το μοναστήρι επιπλέον «υπήρξε δε κατά τον Ευρωπαϊκόν πόλεμον, εις τον καιρόν του απαίσιου σεφερπειλούκ, το καταφύγιον των φυγοστράτων, των αγωνιζομένων και ριψοκινδυνευόντων να σώσουν την ζωήν των από τον βέβαιον θάνατον εις τα εργατικά της τουρκικής επινοητικότητας τάγματα (ισσαά ταπουρή)».

Για όλους αυτούς τους λόγους ο Γ. Λευκόπουλος θεωρεί ότι: «Την τοιαύτην περίφημον κατάστασιν προσπάθειαν και φιλανθρωπίαν του Μοναστηρίου προθύμως ενίσχον και πάντες ανεξαιρέτως οι κάτοικοι του χωρίου παρέχοντες αφθόνως την συνδρομήν αυτών καθώς και πάντες προς τους οποίους κατέφευγον αι καλογραΐαι κατά τας ετησίας υπέρ του Μοναστηρίου περιοδίας αυτών».

Εκτός από την συνδρομή, όμως, των απλών ανθρώπων, τοπικών ή μη, με σκοπό την οικονομική ενίσχυση του μοναστηριού, σημαντικές ήταν και οι δωρεές εξεχόντων προσώπων, όπως η λόγια Αρτεμησία Συμόνωφ από την Κρώμνη και ο Γυμνασιάρχης Αργυρούπολης Γεώργιος Κυριακίδης ή οικονομικά ισχυρών αρχοντικών οίκων της Αργυρούπολης, ιδιαίτερα του οίκου των Σαρασιτών. Αναλυτικότερα, ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρει: «Το μοναστήριον ιδρύθη κατά το 1710 και επροικίσθη υπό των αρχοντικών οίκων της Αργυρουπόλεως ιδίως του οίκου του Σαρασιτών. Είχε δε περί τα 25 δωμάτια εις τα οποία διέμενον το καλοκαίρι πολλαί παραθερίζουσαι οικογένειαι εκ Τραπεζούντος και τα οποία ήσαν δωρεά προς την μονήν της λογίας Αρτεμησίας Συμόνωφ εκ Κρώμνης και του Γυμνασιάρχου Αργυρουπόλεως κ. Κυριακίδου».

Αξίζει να επισημανθεί, πως ο Γ. Λευκόπουλος καταθέτει την πληροφορία ότι πραγματοποιήθηκε η ανέγερση ναού στην ίδια θέση «προϋπάρχοντος κομψοτάτου

ναΐσκου», ο οποίος, μάλιστα, ήταν διακοσμημένος με βυζαντινές εικόνες, δείγματα βυζαντινής τέχνης. Επιπρόσθετα, στη μια πλευρά αυτού του ναΐσκου υπήρχε χαραγμένο «μιας των Κομνηνών Αυτοκράτειρας Θεοδώρας ονόματι». Επισημαίνει, επίσης, ότι υπήρχαν στη μονή πολύτιμα χειρόγραφα, τα οποία «υπεξείρεσεν τελευταία κατά την υπό των Ρώσων κατάληψιν ο Ρώσος αρχαιολόγος Ουσπένσκη».

Ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει την αναφορά στις δώδεκα μοναχές της μονής του Αγίου Ιωάννη «εκ των οποίων μόνον αι κατά καιρούς ηγουμένισσαι ως η Παϊσία Τσαφρακίδου, η Ρωζάνη Ραφτοπούλου, η Ελισάβετ Παυλίδου, η Ευθυμία Κορσαβίδου και μερικάί καλογραΐαι ήσαν εκ του χωρίου. Αι άλλαι ήσαν ξέναι εκ των περιοίκων χωρίων καθώς και δύο τρεις εκτελούσαι υπηρεσιακάς εργασίας του μοναστηρίου».

Τέλος, επειδή το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη ήταν «υγιεινόν ως εκ της τοποθεσίας του και τερπνόν θέρετρον» αποτελούσε τόπο παραθερισμού για ορισμένες οικογένειες από την Τραπεζούντα¹⁰⁵ «αι οποίαι τακτικά παραθέριζον εν αυτώ κάθε καλοκαίρι».

6.4.2. Κλήρος-Ιερωμένοι

Ο Γ. Λευκόπουλος μνημονεύει τους κληρικούς της Ίμερας.

Αρχιμανδρίτες

«Ο αρχιμανδρίτης και πρωτοσύγγελος Ιωάννης Ευθυβούλης» και «ο αρχιμανδρίτης Παπα-Κωνσταντίνος Λευκόπουλος».

Ιερείς

Ιερείς των εκκλησιών και εφημέριοι¹⁰⁶ των ενοριών της Ίμερας ήταν:

« Ο Παπα-Δημήτριος Ευθυβούλης, ο Παπα-Τιμόθεος Ευθυβούλης, ο Παπα-Γεώργιος Τανιμανίδης,¹⁰⁷ ο Πρωθιερέυς Παπα-Γεώργιος Παυλίδης, ο Παπα-Θεόδωρος Παπαδόπουλος, ο Παπα-Γεώργιος Λευκόπουλος, ο Παπα-Κωνσταντίνος

---

¹⁰⁵ Το φαινόμενο της περιοδικής εγκατάστασης οικογενειών από την Τραπεζούντα για χρονική διάρκεια 2-3 μηνών ήταν συχνό σε χωριά με σχετική οικονομική επάρκεια, όπως τα χωριά της Κρόμνης, της Ίμερας κ.ά., και εμφανιζόταν στις ευπορότερες οικογένειες (Κ.Μ.Σ., Φάκελος: Ίμερα, ΠΟ 779-780)

¹⁰⁶ Βλ. και (Τανιμανίδης, 1988:31).

¹⁰⁷ Κατά τα τελευταία έτη πριν την Ανταλλαγή ήταν ο μοναδικός εφημέριος της Ίμερας, ενώ χάρη στις προσπάθειές του μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα ιερά σκεύη, άμφια και εικόνες μεγάλης αξίας, που φυλάσσονται στον ιερό ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τοξοτών Ξάνθης και Αγίου Γεωργίου Νεάπολης Κοζάνης (Τανιμανίδης, 1988:31)

Χαλτογιαννίδης, ο Παπα-Δημήτριος Τσιλιγκαρίδης, ο Παπα-Αθανάσιος Αθανασιάδης, ο Παπα-Παύλος Χατζηπαυλίδης».

Μοναχές

Ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει να αναφέρει ονομαστικά τις μονάζουσες γυναίκες της Ύμερας, την ηγουμένη της Μονής του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Παϊσία Τσαφρακίδου και τις μοναχές Ρωξάνη Ραπτοπούλου, Ελισάβετ Παυλίδου, Ευθυμία Κορσαββίδου.

Ψάλτες

Ο Γ. Λευκόπουλος παραθέτει τους ψάλτες διακρίνοντας μουσικά τον καθένα με ενιαίο ποιοτικό κριτήριο τη λειτουργικότητά τους στην ομάδα και την φωνητική τους ικανότητα. Αυτοί ήταν:

- *«ο μουσικός διδάσκαλος Δημήτριος Χρυσουλίδης,*
- *ο καλλίφωνος Δημήτριος Ευθυβούλης,*
- *ο βαθύφωνος Δημήτριος Τανιμανίδης».*

ΚΛΗΡΟΣ				
ΙΕΡΩΜΕΝΟΙ			ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ	
ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΕΣ	ΠΡΩΘΙΕΡΕΙΣ	ΙΕΡΕΙΣ	ΗΓΟΥΜΕΝΕΣ	ΜΟΝΑΧΕΣ
Ιωάννης Ευθυβούλης (Αρχιμανδρίτης και Πρωτοσύγγελλος) Κωνσταντίνος Λευκόπουλος	Γεώργιος Παυλίδης	Δημήτριος Ευθυβούλης Τιμόθεος Ευθυβούλης Γεώργιος Τανιμανίδης Θεόδωρος Παπαδόπουλος Γεώργιος Λευκόπουλος Κωνσταντίνος Χαλτογιαννίδης Δημήτριος Τσιλιγκαρίδης Αθανάσιος Αθανασιάδης Παύλος Χατζηπαυλίδης Πολυχρόνιος Παπαπαύλου Παπα Λαυρέντιος Παπα Τριαντάφυλλος Παππα Αθανάσιος	Παϊσία Τσαφρακίδου Ρωξάνη Ραπτοπούλου Ελισάβετ Παυλίδου Ευθυμία Κορσαββίδου	Δώδεκα μοναχές

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΗΜΑΤΑ		
ΝΑΟΙ	ΠΑΡΕΚΚΛΗΣΙΑ	ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ
Κοίμησης της Θεοτόκου Αγίου Δημητρίου Αγίου Γεωργίου (τρεις ναοί) Αγίου Βασιλείου Τριών Ιεραρχών Αγίου Κωνσταντίνου (δύο ναοί)	Αγίας Άννας Αναλήψεως Αγίας Βαρβάρας Ζωοδόχου Πηγής Αγίου Ηλία Αγίου Θεοδώρου Αγίας Μαρίνας Παναγίας της Ερημίτισσας (Αερεμίτσα) Αγίου Παντελεήμονος Αγίου Παύλου Αγίου Στεφάνου Αγίου Χαραλάμπους	Γυναικείο Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη

6.5. Οικιστική Αρχιτεκτονική

Ο Γ. Λευκόπουλος διακρίνει τις κατοικίες ¹⁰⁸της Ίμερας σε παλαιότερες και νεότερες επισημαίνοντας ότι δεν κατασκευαζόταν κατά τον ίδιο τρόπο και προχωρά στην αναλυτική περιγραφή τους.

Παλαιότερες οικίες

Τα παλαιά σπίτια αποτελούνταν από ένα διάδρομο, ο οποίος οδηγούσε «εις εν ευρύχωρο ως χάνι διαμέρισμα», το οποίο αποτελούνταν από δύο μέρη.

Α' μέρος εσωτερικού χώρου σπιτιού

Πρώτο μέρος του σπιτιού ήταν «το μεσοχάμι»¹⁰⁹, το οποίο περιγράφει παραστατικά ο Γ. Λευκόπουλος και όπου υπήρχαν τοποθετημένα κοντά στους τοίχους α) «τα αμπάρια (ξύλινα κουφώματα διά τας ζωοτροφίας της οικογενείας)», β) «η μισάντιاري (κρεβατοθήκη)», γ) «τα ταρέστια (ειδικά ράφια διά το αράδιασμα των υαλικών και χάλκινων σκευών) κάτωθεν των οποίων εις μίαν σειράν αραδιάζοντο τα πουλούλια (πιθάρια πήλινα διά τα τουρσιά, τα απίδια και τα μήλα)».

Στην μέση του μεσοχαμίου υπήρχε «είδος υπονόμου επί του στομίου του οποίου υπήρχε πλάξ καταλλήλως πελεκημένη», όπου «ενίβοντο το πρωί οι της οικογενείας προπαντός οι γονείς, τους οποίους», όπως παραθέτει ο Γ. Λευκόπουλος

¹⁰⁸Για τις οικίες της Ίμερας βλ. περισσότερα Τανμανίδης, 1988:37, Φωστηρόπουλος, Α.Π., 1941:149-151.

¹⁰⁹Μεσοχάμι: το δάπεδο οικίας, ιδίως στο κέντρο (Παπαδόπουλος, Α., 1961, τ.2, σ.39)

αποδίδοντας μια εικόνα της καθημερινότητας των ανθρώπων και των αυστηρών εθιμοτυπικών της κανόνων, «ένιβε η νύφη ή η κόρη παραστέκουσαι αυτούς με την πετσέτα στο χέρι».

B' μέρος εσωτερικού χώρου σπιτιού

Το άλλο μέρος του σπιτιού ήταν «διαμέρισμα χωριζόμενον με το κιαμιάρ (τόζον) και θολωειδώς σκεπασμένον καλούμενον δε τσακ». Στη μέση αυτού του διαμερίσματος υπήρχε «το κλιβιάν,¹¹⁰ όπου παρεσκευάζοντο τα φαγητά της ημέρας και παρέμενον αυτών». Επάνω σε αυτό «τοποθετούνταν η σάνκα και εστρώνετο γύρωθεν καταλλήλως». Η σάνκα αποτελούσε θερμαντικό μέσο και, όπως εξηγεί ο Γ. Λευκόπουλος, «αντικαθιστούσε την σόπαν, διότι υπό τα σκεπάσματα τα καλύπτοντα αυτήν έχωναν τα ποδάρια των οι περίξ αυτής καθήμενοι έχοντες όπισθεν αυτών μαξιλάρια εθερμαίνοντο οι πόδες μεταδιδομένης της θερμότητος εις όλον το σώμα δι' αυτών». Το τμήμα αυτό, επομένως, αποτελούσε χώρο παρασκευής του καθημερινού φαγητού και παραμονής των οικείων τις περισσότερες ώρες της ημέρας.

Η δόμηση της στέγης

Ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρεται στον τρόπο δόμησης των εξωτερικών χαρακτηριστικών μιας κατοικίας και συγκεκριμένα στην κατασκευή της στέγης, η οποία ονομαζόταν «δώμα» και κατασκευαζόταν με ιδιαίτερο τρόπο. Οι στέγες ήταν επίπεδες και τα υλικά κατασκευής τους ήταν το χώμα, τα ξύλα και οι πέτρινες πλάκες.

Αρχικά στις άκρες των οικιών τοποθετούνταν «οι δοκοί», ενώ επάνω τους «αραδιάζοντο εις ίσους γραμμιάς στρογγυλά ξύλα (μαρτάκια)». Επάνω από τα ξύλα αυτά «εστρώνοντο πέτρινες πλάκες» και επάνω από αυτές σε επόμενη επίστρωση «εχύνετο το χώμα ειδικόν διά τας σκεπάς και τοιουτοτρόπως εγίνετο η σκεπή η οποία ελέγετο δώμα και (γαρλαούτς)». Η άκρη της στέγης κατέληγε στο «κρενίν» από το οποίο «εξεχύνετο το βρεχόνερο». Τα δώματα, δηλαδή οι χωμάτινες στέγες, ισοπεδωνόταν και όπως παραστατικά περιγράφει ο Γ. Λευκόπουλος: «κυκλίντριζον (κυλίντρ = στρογγυλή πέτρα επιμήκης έχουσα τρύπες εις τα δυο άκρα, όπου ετοποθετούνταν δύο ξύλα δεμένα διά σχοινίου περίξ των οποίων εστρέφετο το κυλίντρ συρόμενον, το βάρος του οποίου επέζε και ισοπέδωνε το χώμα) διά να σκεπασθεί το σπίτι». Επειδή στην Ιμέρα το χειμώνα επικρατούσαν ακραίες καιρικές συνθήκες και

¹¹⁰ Κλιβιάνιν: εστία (Παπαδόπουλος, Α., 1960, τ.1, τεύχ. 2 & 3, σ.448) ἔν ειδει λάκκου εντός του εδάφους (Φωστηρόπουλος, 1941, Α.Π., τ.11:150). Βλ. και Φιρτινίδης, 1994:138-139.

έπεφτε χιόνι ο Γ. Λευκόπουλος επισημαίνει ότι *«το χιόνι διά να μην λιώσει επί των δωματίων και λασπώσει το χόμα εκαθαρίζετο με τα φτυάρια αμέσως μετά το χιόνισμα»*. Το καθάρισμα αυτό λεγόταν *«ζύσιμο»* και η ανάλογη έκφραση που χρησιμοποιόταν ήταν *«έξυσα το δώμα»*.

Νεότερες οικίες

Σε μια προσπάθεια σύγκρισης των παλαιότερων με τις νεότερες οικίες ο Γ. Λευκόπουλος εκτιμά ότι οι δεύτερες εκσυγχρονίστηκαν με την πάροδο του χρόνου και ως αιτία για αυτό θεωρεί την αποδημία των Ιμεραίων στη Ρωσία.¹¹¹ Τα σπίτια σχεδιάζονταν με διαφορετικό τρόπο, καθώς *«εισήχθη πλέον το σύστημα των δωματίων, ο άπλετος φωτισμός αυτών, η κατάλληλος και σύγχρονος διακόσμησης»*, ενώ παράλληλα *«κατηργήθησαν τα σάνκας και εμβήκαν εις χρήσιν αι σόμπαι»*. Το αποτέλεσμα ήταν ότι *«αι πλείσται των οικιών μετεποιήθησαν καταλλήλως και με τους συγχρονισμένους ρυθμούς»*. Ως οικοδομικό υλικό κατασκευής οικιών χρησιμοποιήθηκε η κάτασπρη πέτρα, ενώ τα σπίτια χτιζόταν διώροφα και τριώροφα προσδίδοντας *«εις το χωριό όψιν πολίχνης με γούστο και τέχνην κατασκευασμένης»*.¹¹²

Ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρει μέσα στο αρχείο ότι *«κατά τα τελευταία χρόνια μερικά σπίτια εστεγάζοντο κωνοειδώς, όπως οι συνήθεις σκεπές»*, αντί κεραμιδιών,¹¹³ ωστόσο, χρησιμοποιούσαν *«χαρτώματα (ειδικά σανίδια διά σκεπήν αντέχοντα εις την επίδρασιν του καιρού)»* ή και πέτρινες πλάκες, γιατί, όπως σημειώνει ο ίδιος, *«τα κεραμίδια δεν υπήρχαν στα μέρη μας»*. Η ύπαρξη και το είδος των πρώτων υλών ήταν καθοριστικά των χρησιμοποιούμενων δομικών υλικών.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται από τον Γ. Λευκόπουλο στον εσωτερικό διάκοσμο των νεότερων σπιτιών, ο οποίος *«τελευταίως ήτο εφάμιλος του των πόλεων»*, καθώς επίσης

---

¹¹¹ Το γεγονός της μετανάστευσης στη Ρωσία επέφερε μεταβολές στον κοινωνικό και ιδιωτικό βίο των Ποντίων. Ξεκίνησε ένας οικοδομικός οργανισμός που μετέβαλε τα ισόγεια σπίτια, τα οποία χτιζόνταν χαμηλά για να μην προσελκύουν τα βλέμματα των Τούρκων, σε άνετα, ευρύχωρα και ως επί το πλείστον διώροφα οικήματα (Μελανοφρύδης, 1936:22)

¹¹² Τα σπίτια της Ιμέρας ήταν χτισμένα από την άριστης ποιότητας λευκή πέτρα του τόπου. Ενώ παλαιότερα ήταν ισόγεια με ένα δωμάτιο που λέγονταν *«οσπίτ»*, μετά τη μετανάστευση στη Ρωσία χτιζόνταν και διώροφες κατοικίες (Υγρόπουλος, 1983:64). Βλ. και Φωστηρόπουλος, *Α.Π.*, τ.11,1941:149-151.

¹¹³ Οι στέγες ήταν χωμάτινες ενώ σανίδια, κεραμίδια ή λίθινες πλάκες είχαν λίγα σπίτια εύπορων οικογενειών, οι εκκλησίες και τα σχολεία (Τανιμανίδης, 1988:37). Συγκεκριμένα, λίγα μεγάλα οικήματα και η σχολή είχαν σανιδωτή στέγη, ενώ οι εκκλησίες είχαν στέγη με κεραμίδια ή λιθινές πλάκες (Υγρόπουλος, 1983:64· Φωστηρόπουλος, 1941:151). Το είδος της στέγης, δωματοσκέπαστης ή κεραμοσκέπαστης, πέρα από κοινωνικές ή οικονομικές παραμέτρους ήταν ανάλογο και με τις τοπικές κλιματολογικές συνθήκες και τα διαθέσιμα υλικά, ενώ στην Ίμερα δεν υπήρχαν κεραμίδια, αντίθετα από τη Σάντα (Γαβρά,2003:43,221).

και στην καθαριότητα των οικιών, η οποία «ήτο παραδειγματική». Όλα σχεδόν τα σπίτια είχαν αριθμό δωματίων ανάλογο με τα μέλη της οικογένειάς τους. Ξεχωριστή αναφορά μέσα στο αρχείο του κάνει ο Γ. Λευκόπουλος στα διώροφα ή τριώροφα σπίτια της Ίμερας, τα οποία ήταν εφάμιλλα με τις κατοικίες των πόλεων ως προς τον αρχιτεκτονικό ρυθμό και τον διάκοσμο. Τέτοιες κατοικίες ήταν «του Κωστή Φωστηροπούλου,¹¹⁴ του Αναστασίου Φωστηροπούλου, του Ευσταθίου Χρυσουλίδου, του Αποστόλου Αρνοπούλου, Δημητρίου Ποιμενίδου, Ιωάννου Παρτσαλίδου, Κυριακού Στυλίδου, Παναγιώτου Γιαχουσιτίδου, Κωνσταντίνου Μουρουζίδου, Χαραλάμπους Κακουλίδου, Ματθαίου Ζατατά και πολλών άλλων εις το κέντρον του χωρίου και εις τας συνοικίας».

6.6. Κοινωνική ζωή & δράση

6.6.1. Δωρεές-ευεργεσίες

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Γ. Λευκόπουλου οι Ίμεραίοι έτρεφαν φιλοπατριωτικά αισθήματα στον υπέρτατο βαθμό, ώστε κανείς ποτέ δεν έπαυσε «λόγω ή έργω ευεργετών την πατρίδα του». Ο ίδιος διαχωρίζει τους δωρητές από τους ευεργέτες διασώζοντας τα ονόματα και αναφερόμενος στην συνεισφορά τους, ώστε να χριστούν το σχολείο, εκκλησίες, το παρεκκλήσι του Αγίου Ηλία, ακόμη και το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη.

A) Δωρητές:

- «Ο Παναγιώτης Τομπουλίδης (ή Κόκκινος), Παναγιώτης Μαραντίδης, Νικόλαος Παπαδόπουλος, Κωνσταντίνος Γερασιμίδης, εργολάβοι. Αβραάμ Τογανίδης αδελφοί Φωστηροπούλου και αδελφοί Συβρόπουλοι έμποροι. Δημήτριος Φωστηρόπουλος, κτηματίας, και πλείστοι άλλοι». καταγράφονται ως μεγάλοι δωρητές του σχολείου και των εκκλησιών, οι οποίοι δεν παρέλειπαν να βοηθήσουν και «τους ενδεείς και αδυνάτους», αλλά και «προσέφερον και συνεισέφερον υπέρ των κοινοτικών υποθέσεων και πραγμάτων πρόθυμοι πάντοτε εις την έκκλησιν της φωνής της πατρίδος των».
- Με δαπάνη της Χατζηβαρβάρας Γιαχουσιτίδου χτίστηκε το παρεκκλήσι του Αγίου Ηλία στην κορυφή του ομώνυμου όρους.

¹¹⁴Οι τριώροφες κατοικίες των μεγαλοτραπεζιτών αδελφών Φωστηρόπουλου αποτελούσαν τα δύο "μέγαρα" της Ίμερας και ήταν νεότερες κατασκευές, εποχικής εγκατάστασης για λόγους θερινής διαμονής (Γαβρά, 2003:221, 241vii).

- Το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη «ιδρύθη και επροικίσθη» από αρχοντικούς οίκους της Αργυρούπολης και ιδιαίτερα τον οίκο των Σαρασιτών. Επιπλέον, τα 25 δωμάτιά του, που φιλοξενούσαν παραθεριστές το καλοκαίρι, ήταν δωρεά προς τη μονή της λόγιας Αρτεμησίας Συμόνωφ από την Κρώμνη και του Γυμνασιάρχη της Αργυρούπολης Γεώργιου Κυριακίδη.

B) Ευεργέτες:

Μέγας ευεργέτης του τόπου αναδείχθηκε ο Γεώργιος Κορσαββίδης¹¹⁵, «του οποίου το όνομα θα μένει εσαεί χαραγμένον εις την ψυχήν παντός Ιμεραίου» κατά την κρίση του Γ. Λευκόπουλου, ο οποίος παραθέτει τη σύντομη βιογραφία και τις ευεργεσίες του προσώπου αυτού.

Αναλυτικότερα, ο Γεώργιος Κορσαββίδης ήταν από τους καλύτερους κτίστες και αφού νυμφέφθηκε την «Δεσποινήν Λευκοπούλου» ξενιτεύτηκε και «τελευταία κατέληξεν εις την επί της Κασπίας πόλιν Κρασνοβότσκι», όπου παρέμεινε οριστικά και στη συνέχεια μετέφερε εκεί και τη σύζυγό του. Στο Κρασνοβότσκι παρέμεινε πάνω από τριάντα έτη «μετερχόμενος το επάγγελμά του» χωρίς να αποκτήσει παιδιά. Προόδευσε, όμως, και από απλός κτίστης αναδείχθηκε σε εργολάβο. Στη συνέχεια ασχολήθηκε με το εμπόριο και τελικά κατέληξε να γίνει κτηματίας «χαίρων τιμάς και υπολήψεως εκ μέρους των πολιτών». Απόκτησε την Ρωσική υπηκοότητα, τον τίτλο του επίτιμου πολίτη και διορίστηκε επί σειρά ετών Δήμαρχος της πόλης «τιμηθείς δι' αυτοκρατορικού παρασήμου διά τας ευδοκίμους αυτού υπηρεσίας». Είχε υψηλές διασυνδέσεις, ενώ αναφέρεται στο αρχείο ότι υπήρξε στενός φίλος του στρατηγού Κουροπάτκιν κατά την εκστρατεία και κατάληψη του Τουρκεστάν. Μετά από τεσσαρακονταετή και πλέον απουσία του στην ξενιτιά η νοσταλγία της πατρίδας «κατά τα τελευταία έτη του γήρατος αυτού δεν τον άφησεν να μένει στα ξένα και παραιτήσας πλούτη και δόξαν επέστρεψεν». Επειδή παρέμεινε άτεκνος,

¹¹⁵Εκτός των άλλων, ο Γ. Κορσαββίδης δώρισε στο σχολείο της πατρίδας του το ποσό των 30.000 ρουβλίων με τη διαθήκη του (Καούρης, 1999:159·Τανιμανίδης, 1988:33· Φωστηρόπουλος, 1941:152). Επιπλέον, ο Γ. Κορσαββίδης επαναπατρίστηκε στην Ιμέρα και χρηματοδότησε υδραγωγείο και υδραυλικό δίκτυο που έφερε στο χωριό καθαρό νερό από την πηγή του Αγίου Ιωάννη. Δαπάνησε 3000 ρούβλια και με προσωπική επίβλεψη έφτιαξε δύο πηγάδια με δύο κρουνούς έκαστο, ένα κοντά στο σχολείο και ένα στην αγορά (Υγρόπουλος, 1983:63·Φωστηρόπουλος, 1941:148), ενώ σύμφωνα με τον Κανδηλάπτη (1937) κατασκεύασε τρεις βρύσες μέσα στο χωριό, μια στο σχολείο μία στην αγορά και μια στην πλατεία της Κοινότητας. Προς αναγνώριση της προσφοράς του η Κοινότητα τον ανακήρυξε Μέγα Ευεργέτη με πρακτικό της Δημογεροντίας στις 18.8.1907 (Τανιμανίδης, 1988:50-51).

- «αφιέρωσεν όλην την ακίνητον αυτού περιουσίαν ανερχομένην εις 60.000 ρούβλια εις το σχολείον το προσφιλές τούτον οικοδόμημα διά πάντα Ιμεραίον».
- «Ανήγειρε τρία πηγάδια εις τα κεντρικότερα μέρη του χωρίου διοχετεύσας εις αυτά δι' ιδιαιτέρου υδραγωγείου τα νερά εκ της πηγής του Αγίου Ιωάννου», θέτοντας τις κατάλληλες υποδομές για την υδροδότηση της Ίμερας.
- Προσέφερε και άλλες πολλές δωρεές «αναδειχθείς μέγας ευεργέτης».

Πέθανε «πριν ίδη τους κόπους και τα έργα των χειρών του καταστραφέντα από την μεγάλην καταστροφήν του πολέμου και έρημον την πατρίδα» και ενταφιάστηκε στο προαύλιο του Αγίου Ευγενίου.¹¹⁶

---

¹¹⁶«Η δε σύζυγος αυτού Δεσποινή υπερζήσασα αυτού υπέστη και αυτή όπως όλοι τα βάσανα του εκπατρισμού και απέθανεν εις Καλαμαριάν της Θεσσαλονίκης εις ηλικίαν 80 ετών» (Αρχείο Γ. Λευκόπουλου).

Στις 14 Αυγούστου 1911 κατατέθηκε εν μέσω λυγμών και δακρύων πολυτελής στεφάνι, που είχαν αποστείλει οι Ιμεραίοι του Βακού στον τάφο του Γ. Κορσαββίδη, ως δείγμα σεβασμού και ευγνωμοσύνης προς την ιερή μνήμη του (Εφημ. *Φάρος της Ανατολής*, 24.8.1911).

6.6.2. Προνοιακή-Φιλάνθρωπη-Φιλόπτωχη δράση

Φιλόπτωχος Αδελφότης Ιμεραίων¹¹⁷

Από την ανάλυση του Γ. Λευκόπουλου δεν περνά ασχολίαστο το γεγονός της ίδρυσης στην Τραπεζούντα από ομάδα Ιμεραίων της Φιλοπτώχου Αδελφότητας, η οποία «αριθμούσα άνω των 400 μελών», απέβλεπε στην οικονομική ενίσχυση, τη συνδρομή και υποστήριξη των οικονομικά αδυνάτων συμπατριωτών τους «ώστε η απορία και η ανέχεια των τοιούτων να καθίσταται όσο το δυνατόν ανεπαίσθητος και ελαφρά». Η Αδελφότητα είχε φιλανθρωπικούς, κοινωφελείς και εκπαιδευτικούς στόχους και συγκεκριμένα:

---

¹¹⁷ Αναφορικά με τη Σωματειακή οργάνωση των Ελλήνων της Χαλδίας, ο ρόλος των συλλόγων της, όπως και όλης της Μικράς Ασίας, διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις ανάγκες κάθε περιφέρειας και σκοπός τους ήταν άλλοτε η εκπαίδευση και επιμόρφωση, άλλοτε η στερέωση της ορθοδοξίας, η αγαθοεργία, ο εξωραϊσμός, ή η συμμετοχή και προσφορά σε εθνικούς αγώνες. Σύλλογοι και αδελφότητες συνοδεύονταν από τις επωνυμίες φιλεκπαιδευτικός, φιλανθρωπικός, φιλόμουσος, μουσικός, μορφωτικός, που δεν ανταποκρίνονταν πάντα στην πραγματική τους αποστολή, σε μια προσπάθεια αποφυγής δημιουργίας υποψιών στους Οθωμανούς (Κουτσοπιάς, 2002:322).

Το 1865 ιδρύθηκε η *ἔν Τραπεζούντι Αδελφότης των Αργυροπολιτών* με σκοπό την είσπραξη συνδρομών και τη γενικότερη ανάπτυξη της παιδείας στη Χαλδία. Μέχρι το 1870 συγκέντρωσε 600 χρυσές λίρες και αγόρασε στην Τραπεζούντα ένα οικόπεδο και ένα τριώροφο κατάστημα, που με τις προσόδους τους μαζί με τα έσοδα των ναών, και των ενοικίων των καταστημάτων των σχολείων συνέβαλαν στην κάλυψη των εξόδων των σχολείων της Αργυρούπολης (Κανδηλάπτης, 1970:79).

Το 1870 ιδρύθηκε Αδελφότητα Αργυροπολιτών στην Κωνσταντινούπολη, ο "Προμηθέας", ενώ το 1904 ο σύλλογος ανασυστάθηκε με την ονομασία "Μεταλλεύς" (Κουτσοπιάς, 2002:324). Παρόμοιος σύλλογος Αργυροπολιτών υπήρχε και στην Αθήνα (Κανδηλάπτης, 1911:56). Σύλλογος με την προσωνυμία "Πατρίς" ιδρύθηκε και λειτουργούσε στην Τιφλίδα της Ρωσίας, ενώ Σύλλογος με τον ίδιο σκοπό, λειτουργούσε και στη Θεοδοσιούπολη (Κουτσοπιάς, 2002:324). Στις πόλεις Ερτζιγγάν και Βαϊβούρτ υπήρχαν παρόμοιοι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι, οι οποίοι πρόσφεραν οικονομική βοήθεια στα σχολεία της Χαλδίας (Καούρης, 1999:97).

Το 1877, συστήθηκε από το Γερβάσιο Σουμελίδη Φιλόπτωχος Αδελφότητα στην Αργυρούπολη. Το 1888, ο αρχιερατικός επίτροπος Χαλδίας Αθανάσιος Σουμελίδης με την υποστήριξη του μητροπολίτη Γερβάσιου ίδρυσε στην Αργυρούπολη ένα νέο σύλλογο με την ονομασία "Μεταλλεύς" και σκοπό την παροχή βοήθειας προς τα εκπαιδευτήρια της Χαλδίας και τη διάδοση της παιδείας. Ο Φιλεκπαιδευτικός αυτός σύλλογος ήταν βραχύβιος, και μετά από τέσσερα έτη τον διαδέχθηκε ο "Σωκράτης", που ιδρύθηκε το 1892 με σκοπό την ενίσχυση του εθνικού φρονήματος και την επίβλεψη των σχολείων της περιφέρειας (Κανδηλάπτης, 1970:105, σημ.86· Κουτσοπιάς, 2002:325). Από το 1908 μέχρι το 1912 λειτούργησε Φιλαρμονική Εταιρεία (Οικονομίδης, 1931:175), ενώ το ίδιο έτος όμιλος νέων συνέστησε τον Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο "Κυριακίδης" σε μνήμη του Γεωργίου Κυριακίδη (Κουτσοπιάς, 2002:325). Το 1924, όταν οι Αργυροπολίτες ως πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν στη Νάουσα, ίδρυσαν τον "Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο ο Κυριακίδης" (Οικονομίδης, 1931:175).

Κατά τα τελευταία προπολεμικά έτη, το 1905 (Οικονομίδης, 1937β:97) οι Ιμεραίοι με την επωνυμία "Φιλόπτωχος Αδελφότης" ίδρυσαν σωματείο *"αποβλέπον εις την εκτέλεσιν κοινωφελών έργων και ενποιίας"* (Φωστηρόπουλος, 1939:25), ενώ επιπλέον σκοπό είχε την αλληλεγγύη μεταξύ των μελών της, την ενίσχυση των απόρων, την ίδρυση γυμναστηρίου, κοινοτικού ζυγιστηρίου, κ.ά. (Βακαλόπουλος- Μαραβελάκης, 1955:88,93,135,313). Η Αδελφότητα, την οποία ευεργέτησε ο Γ. Κορσαββίδης, πρόσφερε σημαντική ενίσχυση σε άπορους και στρατευθέντες νέους του τόπου κατά την εποχή των διωγμών του Πόντου (Κουτσοπιάς, 2002:329). Με τη φιλάνθρωπη δράση της έσωσε όσες περισσότερες οικογένειες Ιμεραίων μπόρεσε κατά τον αποκλεισμό μετά την αποχώρηση των Ρώσων από την Τραπεζούντα (Οικονομίδης, 1937β:97).

- *«την περίθαλψιν ενδεών,*
- *την εκτέλεσιν κοινοφελών έργων,*
- *την ενίσχυσιν των απόρων μαθητών και την μόρφωσιν αυτών*
- *την ανέγερσιν ημιγυμνασίου εν Ιμέρα».*

Μάλιστα, για την επίτευξη του τελευταίου σκοπού η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ιμεραίων *«προέβη και εις το έργον ετοιμάση πλείστα υλικά διά την ανέγερσιν και μέγα μέρος του προς τούτο απαιτουμένου χρήματος».* Ωστόσο το έργο της ανέγερσης του Ημιγυμνασίου ανέκοψε το 1914 ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος, *«ο επάρατος πόλεμος»*, ο οποίος κατά τον Γ. Λευκόπουλο, *εματαίωσε και παρέλυσε και την προσπάθειαν και πρωτοβουλίαν ταύτην και επέφερε το μοιραίον».* Συνέχεια της αδελφότητας εκείνης, μετά την έλευση των προσφύγων στην Ελλάδα, προσθέτει ο Γ. Λευκόπουλος, υπάρχει στο Πανόραμα *«(Αρσακλή)»* Θεσσαλονίκης. Η Αδελφότητα Ιμεραίων στη Θεσσαλονίκη λειτούργησε *«με αρκετόν ζήλον και δράσιν ουκ ευκαταφρόνητον»*, ενώ μέλη της *«είναι πλείστοι όσοι Ιμεραίοι».*

Πρόνοια υπέρ των φτωχών

Όπως διαφαίνεται μέσα από το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου για τους πένητες μεριμνούσαν:

- Η Φιλόπτωχος Αδελφότητα,
- Το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη,
- αλλά και οι υπόλοιποι απλοί άνθρωποι του τόπου.

Έτσι, λοιπόν, οι φτωχοί και άποροι *«δεν έμενον λησμονημένοι ούτε κατά τα σταρσσίγματα τον φθινόπωρον ούτε και κατά τας ημέρας τας καλάς»*, καθώς κάθε οικογένεια πρόσφερε *«το κατά δύναμιν»* από τις προμήθειές της *«διά να μην γίνει αισθητή εις αυτούς η πτωχεία των, την οποίαν οι φιλόπτωχοι και φιλόπρωποι παντιοτρόπως προσεφέροντο να μετριάσουν».*

6.6.3.«Παρακάθια»

Μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου γίνεται αξιόλογη καταγραφή των εκδηλώσεων της καθημερινής ζωής είτε αυτές συντελούνται κατά την εποχή του χειμώνα είτε αφορούν τις δραστηριότητες του καλοκαιριού, συλλογικές σε κάθε περίπτωση. Κατά τη διάρκεια του χειμώνα, λοιπόν, μόλις ξεκινούσαν τα

πρωτοβρόχια, αρχικά, και έπεφταν τα χιόνια στη συνέχεια, *«στήνονται τα σάνκας,¹¹⁸ τα ξύλα έχουν ήδη ετοιμαστεί ή τοποθετούν τις σόμπες»*, έστρωναν ένα κατάλληλα διαμορφωμένο δωμάτιο και άρχιζαν τα λεγόμενα *«παρακάθια»*.¹¹⁹ Τα παρακάθια αποτελούσαν τρόπο συλλογικής κοινωνικής εκδήλωσης και σε αυτά συμμετείχαν τόσο γυναίκες, όσο και άνδρες, με διαφορετικά, όμως, ενδιαφέροντα και συζητήσεις.

Οι γυναίκες στις συναθροίσεις αυτές συζητούσαν και ταυτόχρονα εκτελούσαν εργασίες οικιακής ανάγκης. Αρχικά έκαναν ανασκόπηση όλης της καλοκαιρινής τους εργασίας, εκτιμούσαν την απόδοση και τα αποτελέσματά της, ενώ στη συνέχεια μιλούσαν για τις προμήθειες που έκαναν για το χειμώνα και για τα εμβάσματα, που λάμβαναν από τα οικεία τους πρόσωπα, που βρισκόταν στη Ρωσία. Ακολουθούσαν οι αναφορές *«περί των ειδήσεων που έχουν από τους συζύγους και τα τέκνα των»* και κατέληγαν *«εις το κουτσομπολιό, αρραβωνιάσματα, υπανδρείες, μαλώματα, κρίσεις ατόμων και πραγμάτων»*, και, όπως επισημαίνει ο Γ. Λευκόπουλος *«τα πάντα συνεδριάζονται καθ'όλον τον χειμώνα κατά τα παρακάθια»*. Πέρα όμως από τις συζητήσεις έπλεκαν *«και τα ορτάρια και τα κάλτσας»* για όλο σχεδόν τον χρόνο, *«διότι αι παρακαθεύουσαι δεν κάθονται ομιλούσαι και κουτσομπολεύουσαι μονάχα, εργάζονται ταυτοχρόνως»*.

Οι άνδρες συναθροιζόταν στα παρακάθια και, όπως διαβάζουμε στο αρχείο, *«συζητούν, αστειεύονται χαρτοπαίζουν και ουζοπίνουν και περνούν τας ημέρας του χειμónος»*, ο οποίος, όπως τονίζει ο Γ. Λευκόπουλος, *«είναι τόσο ξένοιαστος και αμέριμνος»* και την *«μακαριότητά»* του τίποτε δεν μπορούσε να διαταράξει, καθώς *«από παντού έβαλε την σφραγίδα του απροσπελάστου, έκλεισε όλους τους δρόμους»*. Ο αποκλεισμός αυτός λόγω των ακραίων καιρικών συνθηκών λειτουργούσε απαγορευτικά ακόμη και για τους κακοποιούς, οι οποίοι δεν μπορούσαν να φτάσουν στα χωριά της περιοχής. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Γ. Λευκόπουλου, *«ούτε αι*

¹¹⁸Η σάγκα ήταν μέσο θέρμανσης αποτελούμενο από ένα μαγκάλι πάνω από το οποίο τοποθετούνταν ένα χαμηλό τραπέζι σκεπασμένο με στρωσίδια κάτω από τα οποία έβαζαν τα πόδια για να ζεσταίνονται (Τανιμανίδης, 1988:108· Φιρτινίδης, 1994:135· Φωστηρόπουλος, 1941:150).

¹¹⁹Παρακάθ' σημαίνει κάθονται μαζί, συνομιλώ (Asan, 1998:210). Τα βράδια του χειμónα οι κάτοικοι συγκεντρώνονταν σε κάποιο από τα γειτονικά σπίτια και άρχιζαν το διάλογο, κυρίως οι "μειζοτέρ", οι γηροντότεροι, οι λογάδες, οι παραμυθάδες και οι ανεκδοτολόγοι. Συζητούσαν, έκαναν συνοικέσια, έλεγαν ανέκδοτα, παροιμίες, παραμύθια, ανιγίματα, σπάνια έπαιζαν χαρτιά, ενώ κερνούσαν ξηρούς καρπούς, κονσερβοποιημένα φρούτα, καραμέλες, κ.λ.π. (Τανιμανίδης, 1988:107-108). Δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις που χόρευαν και τραγουδούσαν με τη συνοδεία του κεμεντζετζή (λυράρη) και μερικές φορές τα παρακάθια κρατούσαν μέχρι το πρωί (Asan, 1998:210). Για τα παραμύθια της Ήμερας βλ. περισσότερα Φωστηρόπουλος, Α. (1949), *Αρχείον Πόντου*, τ. 14 και της Χαλδίας γενικότερα: Ακριτόπουλος, Α. (2010) *Το νεοελληνικό λαϊκό παραμύθι ως λογοτέχνημα. Τα παραμύθια της Χαλδίας*, Αθήνα: Ηρόδοτος

αρχαί τους ανησυχούν, διότι διά να φθάσει μία διαταγή στο χωριό χρειάζεται μέρες», γεγονός που αφήνει να διαφανεί ότι υπήρχε ατμόσφαιρα ελευθερίας από τις Τουρκικές αρχές στην περιοχή της Ιμέρας. Η απουσία σύγχρονων, για την εποχή εκείνη, μέσων επικοινωνίας, καθώς «τηλέφωνα και τηλεγραφήματα δεν υπάρχουν», εμπόδιζε την έλευση άλλων ειδήσεων, με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να απολαμβάνουν μια ζωή ανέμελη, αφού «σταρσιζόμενοι και ετοιμαζόμενοι διά τον χειμώνα δεν έχουν ούτε να κάνουν ούτε να σκέπτονται παρά πώς να περάσουν ευχάριστα».

6.6.4. «Το παρέβγαλμαν κατά τη αποδημίαν στα ξένα»

Έμφαση δίνει ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο του στο φαινόμενο της αποδημίας¹²⁰ μεγάλου μέρους του ανδρικού πληθυσμού της Ιμέρας. Οι άνθρωποι άφηναν πίσω στην πατρίδα τις οικογένειές τους «και έφευγαν στα ξένα δια να επιστρέψουν όταν η τύχη τους ηυνόει, άλλοι ενωρίς και άλλοι αργά». Λόγω αυτού του φαινομένου, ο τόπος παρουσίαζε διαφορετική εικόνα, ανάλογα με την εποχή. Το φθινόπωρο ή το καλοκαίρι «θα είχε τουσουλατσίδες (τους επαναπατριζοντας από τα ξένα) αλλά και κάθε τοιαύτην εποχήν θα είχε και τη ξενιτιάρτζ (τους αποδημούντας), προπαντός το φθινόπωρον».

Η παραμονή της αναχώρησης για την ξενιτιά

Η αναχώρηση των Ιμεραίων για την ξενιτιά αποτελούσε σημαντικό γεγονός για την κοινωνία του τόπου. Την παραμονή «της ημέρας του μισευμού», όσοι επρόκειτο να αποδημήσουν προέβαιναν στις κατάλληλες προετοιμασίες και «ητοιμάζαν τα παούλα των», ενώ παράλληλα δεχόταν τις επιστολές των συγχωριανών τους, οι οποίες απευθυνόταν στα οικεία τους πρόσωπα, που επίσης βρισκόταν στα ξένα.

Η ημέρα της αναχώρησης

Εκείνη την ημέρα πολύ πρωί «ο ξενιτέας επήγαινε στην εκκλησίαν δια να ανάψη το κερι της ξενιτιάς και να παρακαλέση δια το καλόν ταξίδι και την ταχείαν επάνοδον», στοιχείο που καταμαρτυρά το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα και τη βαθιά

---

¹²⁰ Η αποδημία άρχιζε την άνοιξη πριν ή μετά το Πάσχα. Η συνοδεία αποτελούνταν από τους ξενιτεμένους ενός ή περισσότερων χωριών, οι οποίοι "ήρχιζον καρτερικώς την πολυήμερον οδοιπορίαν". Η εργασία τους ήταν συνήθως εξαμηνιαία και γύρω στο φθινόπωρο συγκεντρώνονταν όλοι και αποτελώντας πολυμελείς συνοδείες έπαιρναν τον δρόμο της επανόδου στην πατρίδα, όπου, αφού είχαν κερδίσει λίγα χρήματα, επέστρεφαν για να "σουμαδεύκουνταν" ή να "γυναικίζνε". Όταν μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα άρχισε η επαφή των Ποντίων με τον Καύκασο και τη Ρωσία, όπου ήρθαν σε επαφή με μια κοινωνία πιο προηγμένη και τα κέρδη που αποκόμιζαν από την εργασία τους ήταν άφθονα, η ζωή τους άλλαξε και αυτό επέφερε αλλαγές στην ενδυμασία τους, η οποία ακολούθησε τα ευρωπαϊκά πρότυπα μετά το 1900 (Φιρτινίδης, 1994:299), στην κατοικία, αλλά και στις συνήθειες με την εισαγωγή της χρήσης της ρακής (Μελανοφρύδης, 1936:21-22).

θηρσκευτική πίστη των ανθρώπων που τη θεωρούσαν εχέγγυο για το καλό κατευόδιο, ηθικό στήριγμα και ελπίδα για την επάνοδο στην πατρώα γη.

Δεν έλειπαν, όμως, οι προλήψεις της κοινωνίας εκείνης της εποχής, οι οποίες υπαγόρευαν στον «ξενιτέα», ο οποίος για το λόγο αυτό επισκεπτόταν την εκκλησία νωρίς το πρωί, να αποφύγει τη συνάντηση με άλλα άτομα, ώστε «να μην είδη κανένα πηγαίνων και επιστρέφων εκ της εκκλησίας διότι ίσως είναι κάποιος γρουσουζής και θα πηγαίνη γρουσουζιά δι' αυτόν».

Ακολούθως, όταν επέστρεφε από την εκκλησία «του παρετίθετο το πρόγευμα μετά το οποίον ξεκινούσεν με τους άλλους μαζί». Οι ξενιτευόμενοι, όπως επισημαίνεται στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, ετοιμαζόταν για την αναχώρηση μια εβδομάδα νωρίτερα και «μαζί δε όσοι θα εξενίτευαν όριζαν την ημέραν της αναχωρήσεως». Έφευγαν «ομαδικώς» ανά τρεις, πέντε ή και περισσότεροι συνοδευόμενοι από οικείους, συγγενείς, φίλους και γείτονες, οι οποίοι τους ακολουθούσαν σε απόσταση μιας ή και δύο ωρών για να τους «κατευοδώσουν (να τους παρεβγάλουν, περέβγαλμαν)».

Σταθμοί και στάδια του αποχαιρετισμού

Το κατευόδιο με τη συνοδεία των παραπάνω προσώπων εκκινεί συλλογικά από τον ευρύτερο κοινωνικό κύκλο των αποδημούντων, καταλήγει στον στενότερο οικογενειακό κύκλο και τελικά στα απολύτως οικεία πρόσωπα, ενώ ένας άγραφος κανόνας, θα λέγαμε, επιτρέπει στην κάθε ομάδα ξεχωριστά να φτάσει μέχρι κάποια συγκεκριμένη τοποθεσία, για να παραδώσει τη σκιτάλη του αποχαιρετισμού στην επόμενη. Τα οικεία πρόσωπα θα φτάσουν πιο μακριά παρατείνοντας κατά το δυνατόν την στιγμή του πικρού αποχωρισμού. Οι σταθμοί του αποχαιρετισμού ήταν προκαθορισμένοι και συγκεκριμένοι. Πρώτος σταθμός μετά το χωριό, όπου αποχαιρετούσαν τα πρεσβύτερα μέλη της τοπικής κοινωνίας, ήταν το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη. Ακολουθούσε η Δανίαχα, ενώ τελευταίος σταθμός στον οποίο έφταναν οι αποδημούντες με τη συνοδεία αγαπημένων προσώπων ήταν ο Αε-Ζαχαρέας. Από εκεί, μόνοι πλέον και ακολουθώντας τον κεντρικό οδικό άξονα, έφταναν στη Λαραχανή, κατόπιν στο Τσεβισλούκ και μετά στην Τραπεζούντα, από όπου ακτοπλοϊκώς έφταναν στο Βατούμ, για να κατευθυνθεί τελικά ο καθένας στον δικό του προορισμό, εγκατεσπαρμένοι καθώς ήταν στις διάφορες κοινότητες της ελληνικής διασποράς.

Η συνοδεία των πρεσβύτερων και της ευρύτερης κοινότητας

Οι γεροντότεροι επέστρεφαν νωρίτερα αποχαιρετώντας όσους αποδημούσαν, ενώ οι υπόλοιποι συνόδευαν μέχρι τον πρώτο σταθμό, το Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη. Χαρακτηριστικά ο Γ. Λευκόπουλος παραθέτει το ανάλογο δίστιχο, καθώς το τραγούδι αποτελούσε αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινής ζωής εκφράζοντας τα συναισθήματα των ανθρώπων και συνοδεύοντας όλες τις κοινωνικές εκδηλώσεις και την καθημερινή ζωή, ακόμη και στην περίπτωση της αποδημίας στα ξένα :

«Εχπάσταμε σην ξενιτιάν γουρπάνις Παναγία / Να βοηθάς και κλώσκουμες με τον καλόν καρδίαν».

Σο μοναστήρι τους δεχόταν η ηγουμένη με τις καλογριές. Εκεί οι ξενιτεμένοι *«άναβαν τα κεριά τους ο καθείς και προσεκαλώντο εις το ηγουμενίον διά να πιούν τον αποχαιρετιστήριον καφέ»*, ως ελάχιστο δείγμα φιλοξενίας. Αξιοσημείωτη είναι στο σημείο αυτό η καταγραφή του Γ. Λευκόπουλου, ότι μέχρι το σημείο εκείνο τους *«κατευόδωνε η Σχολική Επιτροπή και τους ήρχετο καλό ταξείδι και καλήν επάνοδον, τους εκέρνα το κονιάκ του κατευοδώματος και εδέχετο την υπέρ του σχολείου εισφοράν των (να είναι βοήθειά σας το ιερόν σχολείον τα παιδόπασουν πα μ' ανασπάλετε να μαθάνε γράμματα και να γίνταν άξιοι)»*. Τέλος, δεχόταν ευλογίες των ιερέων και τις ευχές πολλών φίλων και συγγενών που τους συνόδευαν μέχρι το μοναστήρι και εκεί τους αποχαιρετούσαν.

Η συνοδεία των συγγενών και των οικειών

Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Γ. Λευκόπουλου *«οι σπιτιανοί»* τους συνόδευαν πιο μακριά, ενώ από το σημείο εκείνο *«άρχιζε το επίσημο παρέβγαλμα»* με την υπόκρουση της λύρας και των τραγουδιών για την ξενιτιά. Η συνοδεία των ξενιτεμένων μετά τον δεύτερο αποχαιρετισμό αφήνοντας πίσω το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη *«και τας καλογραίας»* ακολουθούσε τον οδικό άξονα προς την Τραπεζούντα μέσω της Δανίαχας. Σε εκείνο το σημείο λάμβανε χώρα ο τρίτος αποχαιρετισμός *«με δάκρυα και πικρά διά την ξενιτείαν παράπονα»*, ενώ εκφράζοντας βαθιά συναισθήματα *«τραγουδούσαν εκείνοι που θα εξενίτευαν και εκείνοι που τους κατευόδωναν συγκινούντες τους οικείους των ξενιτευομένων και προκαλούντες τα δάκρυά των»*. Τα δίστιχα του αποχωρισμού καταγράφονται μέσα στο αρχείο Γ. Λευκόπουλου:

«Εχπάσταμε σην ξενιτιάν και σο τσόλ' σην Ρουσίαν / ατσάπ' θα γίνεται κουσμέτ' ν' έρχουμες άλλο μίαν.

Σην ξενιτιάν αχπάσκουμαι εγώ καρίψ' και ξένος / καλύτερα μανίτσα μου να έμ' αποθαμένος.

Αχπάσκουμαι σην ξενιτιάν ση Ρούσιας το μέρος / κλάψον αρνόπο μ' θλιβερά όντες θα πας σο θέρος.

Αρνόπο μ' όνταν πας θερίης κ'εφτάς το σσελεκόπο σ' /τα δέντρα π' ωρωτούνε σε πού έν'το ζευγαρόπο σ'.

Πουλί μ' παρακάλ' τον θεόν αρνί μ' την Παναγίαν / Να δεί' με' υίαν κ' έρχουμαι τα δύο χρόνια μίαν.

Σην ξενιτιάν 'α χπάσκουμαι τραγωδώ και κουϊζω / Αν έν κουσμέτ' τρυγόνα μου αγλήγορα γυρίζω».

Η συνοδεία του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος και των επιστήθιων φίλων

Από την Δανίαχα, η οποία, όπως πληροφορεί ο Γ. Λευκόπουλος, απείχε από την Ύμερα περισσότερο από μία ώρα μετά τον καθιερωμένο αποχαιρετισμό επέστρεφαν «και οι πλησίον συγγενείς και γνωστοί», ενώ το κατευόδιο («παρέβγαλμα») απέμεναν για να συνεχίσουν οι γονείς, οι σύζυγοι και οι επιστήθιοι φίλοι μέχρι «τον Άε-Ζαχαρέαν, τον τελευταίον σταθμόν του αποχωρισμού». Όταν ανέβαιναν στο σημείο του τελικού αποχωρισμού ο καθένας σχημάτιζε μικρές ομάδες με τους δικούς του ανθρώπους «εκάθηντο πλησίον εις την βρύσιν και έτρωγον και έπινον, εδίδοντο αι τελευταίαι παραγγελίαι και οι τελευταίοι του χωρισμού ασπασμοί». Μετά τον τελικό αποχωρισμό «οι μεν ξενιτευόμενοι κατηφόριζον προς τα λιβάδια και τ'Ασσατιάβας το πεγάδ' οι δε επέστρεφον περίλυποι και κατηφείς εις το χωριό με το παράπονο της ξενιτείας εις την καρδιά».

Ο δρόμος προς την ξενιτειά

Απομένοντας μόνοι χωρίς τα οικεία πρόσωπα όλοι μαζί «οι ξενιτευόμενοι τραγουδώντες έβαινον προς την Λαραχανήν». Το άσμα αυτό, που αποτυπώνει τον πόνο της ξενιτείας, παραθέτει ο Γ. Λευκόπουλος:

*«Τ' αρνί μ' επαρεξένκε με σον Αεζαχαρέαν/εδώκεμ' έναν φίλεμαν και έναν μασσαιρέαν
εμέν επαρεξένκανε και ους τα λιβαδία / έκλαιεν το τρυγόνοπο μ' κ' έφαεν την καρδιά μ'
η ξενιτιά βαρύν γομάρ' ετσόκεψεν σ' ωμία μ' / ένευσεν και εμάραινεν τα' έρημον την
καρδιά μ'*

αρνί μ' έλα παρέβγαλ' μεν Αένες θα χωρίζ' μας / για πε' καλήν αντάμωσιν και ο θεός να δει μας

γράμμαν εγράψα κ' έστειλα και σο παπόρ' εσέβα / εκλώστα οπίσ' ετέρεσα τα μέρια μου κι φαίν'ταν».

Με έντονα συναισθήματα, *αλλά «τραγουδώντες και πεζοπορούντες οι ξενιτευόμενοι κατήρχοντο εις Λαραχανήν»*. Από εκεί, ύστερα από σύντομη στάθμευση για να αναπαυθούν, έφταναν στο Τσεβιστζλούκ, όπου διανυκτέρευαν. Προς τα ξημερώματα ξεκινούσαν για την Τραπεζούντα, όπου τακτοποιούσαν τα διαβατήρια και όποιες άλλες υποθέσεις είχαν *«και επαρκάριζον διά το Βατούμ»*, από όπου στην συνέχεια ο καθένας ακολουθούσε τον δικό του τελικό προορισμό.

6.6.5. Το πιάγκ' και το λούσιμο

«Εποίκανε εξέτασιν τ'εσχολή τα παιδιά / να 'λοι και βιά' αποτενί τη χώρας τα κεπία»

Ο Γ. Λευκόπουλος αφορμάται από ένα δίστιχο της Ίμερας αναφορικά με τις συνήθειες των μαθητών κατά το τέλος του σχολικού έτους, καθώς τα τραγούδια αποτύπωναν κατά μεγάλο μέρος, εκτός άλλων, και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων, και περιγράφει τις ενέργειες των παιδιών κατά την θερινή περίοδο. Καθόλη τη διάρκεια του θέρους, μετά τις σχολικές εξετάσεις και την διακοπή των μαθημάτων και μέχρι τα τέλη Αυγούστου *«τα σχολιόπαιδα ήσαν πλέον η μάστιξ των παχτσέδων»*, παρά την αυστηρή επιτήρηση των γονέων. Οι μαθητές περίμεναν τις εξετάσεις με ανυπομονησία *«διά να ατακτήσουν οι άτακτοι τσιγαρίζοντες οι μεγαλύτεροι εξ αυτών επινοούντες και δημιουργούντες επεισόδια και σκάνδαλα παρασύροντες και τους φρονιμοτέρους»*. Τα παιδιά, λοιπόν, εκτονώνονταν αυτή την εποχή¹²¹ και επιδίδονταν σε αταξίες κάθε είδους και κυρίως στο κλέψιμο των οπωρικών, γεγονός που καταμαρτυρά τον ατίθασο και άτακτο χαρακτήρα των παιδιών της Ίμερας *«εις τα κρυφά»*, ωστόσο, επισημείωση που καταδεικνύει την ύπαρξη αυστηρών κοινωνικών ηθών και κανόνων, αλλά και οριοθετημένης διαπαιδαγώγησης των παιδιών.

Μεταξύ των παιδιών *«του απάνω τμήματος του χωριού»* και των παιδιών της κάτω Ίμερας, δηλαδή των *«Καθημετεριών»*, υπήρχαν πάντοτε διαμάχες, οι οποίες

---

¹²¹Τον χειμώνα η λειτουργία των σχολείων περιορίζε κάπως τα παιχνίδια, αλλά το καλοκαίρι τα παιδιά έπαιζαν περισσότερο και η επίδοσή τους στο παιχνίδι ήταν ασυγκράτητη καθώς ο ατίθασος, ορμητικός και αυταρχικός χαρακτήρας τους, που διαμορφώνονταν από το κλίμα και το άγριο ορεινό περιβάλλον συντελούσαν ώστε να μην προσαρμόζονται μέσα στα στενά όρια των κανονισμών (Φιρτινίδης, 1994:307).

κατέληγαν συχνά «εις ρήξιν με κεφαλοσπασίματα και ξυλοδαρμούς». Οι έριδες και οι παιδικοί καυγάδες πυροδοτούνταν «προπαντός διά τα πιάγκια». Κατατοπιστικές πληροφορίες για το τι ακριβώς ήταν τα πιάγκια, αυτοσχέδιες μικρές λιμνούλες, λαμβάνονται μέσα από τα γραφόμενα του Γ. Λευκόπουλου, ο οποίος περιγράφει τον τρόπο και το σκοπό της δημιουργίας τους: «*Εις ολίγην απόστασιν από την χαμελέτεν (μύλος) του Χασάν εις κατάλληλον τινά θέσιν του ποταμού όπου εστένευεν η κοίτη εφράζετο με πέτρες το έμπροσθεν του ποταμού τοποθετουμένων μεταξύ των πετρών χώμα με χόρτα (τσέφια) και τοιουτοτρόπως εσχηματίζετο μικρά τις λίμνη βάθους ένα μέχρις ενάμυσι μέτρου εντός του οποίου εκδύμβων*». Μέσα σε αυτήν τη μικρή λίμνη, που ονομαζόταν στην τοπική διάλεκτο «πιάγκ'», πολλές φορές «*ελούντο και οι μεγάλοι και οι υπανδρεμένοι ακόμη άνδρες*». Γύρω από τα πιάγκια τα παιδιά «*έχτιζαν μικρές καλυβίτσες εντός των οποίων εκδύόμενοι άφηναν τα ρούχα τους και έπεφταν στο νερό*». Μέσα «*σο πιάγκ*» κολυμπούσαν «*πέντε και έξι φορές την ημέραν*». Ακολουθώς, ξάπλωναν στην αμμουδιά της όχθης του ποταμού επιδιδόμενοι σε παιδικούς αστεϊσμούς.

Παράλληλα, το ίδιο έπρατταν και τα παιδιά της κάτω ενορίας. Αλλά, επειδή εκεί -στην ενορία των Καθημερετίων- δεν υπήρχε κατάλληλο μέρος, το δικό τους πιάγκ' ήταν πιο αβασθές, με αποτέλεσμα τα παιδιά «*πραξικοπηματικώς*» να πηγαίνουν και να κολυμπούν «*εις το πιάγκ των Ζυτραίων, οι οποίοι αντιτάσσοντο και δεν τους άφηναν*». Για το λόγο αυτό «*εκηρύτετο πόλεμος με λιθοβολισμούς και ξυλοκοπήματα, έφθανε δε πολλάκις καταδιώκοντες αλλήλους να εισβάλουν στο χωριό αλληλολιθοβολούμενοι καθίστατο δε δύσκολος η καθησύχασις αυτών*», γεγονός που αποκαλύπτει τον ανυπότακτο χαρακτήρα των παιδιών. Μάλιστα, όπως αναφέρει ο Γ. Λευκόπουλος, κάθε ομάδα παιδιών από τις διαφορετικές ενορίες «*είχεν τον αρχηγόν και το επιτελείον της*». Αρχηγός των Ζυτραίων, κατά την εξεταζόμενη εποχή, αναφέρεται ότι ήταν ο Παναγιώτης Γιαχουσιτίδης, ενώ των Καθημερετίων ο Στυλιανός Κορσαββίδης.

Άλλες φορές πάλι, τα παιδιά επιδίδονταν σε διαφορετικές αταξίες, καθώς «*διοργάνωναν επιδρομάς εις τας παχτσέδες άμα ωρίμαζαν τα φρούτα*», συνήθως όμως συλλαμβάνονταν, και τότε μέσα σε μια ατμόσφαιρα ξενοιασιάς και αλληλοκατανόησης, χωρίς ιδιαίτερα επεισόδια, «*εδημιουργούντο διάφοροι εύθυμοι σκηναί κάποτε εις βάρος των κλεπτών και κάποτε εις βάρος των κλεπτομένων*».

Κατόπιν όμως, όταν τον Σεπτέμβριο άρχιζε η νέα σχολική περίοδος, οι δάσκαλοι «που είχαν σημειωμένους τους ατακτότερους μαθητάς και τας αταξίας των προέβαινον εις την παιδαγωγικήν τιμωρίαν, της οποίας η άκρη είχε πάντοτε ζύλο». Οι δάσκαλοι, επομένως, είχαν διευρυμένες διαπαιδαγωγητικές αρμοδιότητες πέραν του διδακτικού τους έργου, με την αποδοχή, προφανώς, της υπόλοιπης κοινωνίας, η οποία υπολήπτονταν το πρόσωπο του δασκάλου, ενώ η χειροδικία δεν ήταν απαγορευμένη, αλλά αντίθετα νοούνταν ως ηθοπλαστικό παιδαγωγικό μέτρο επαναφοράς στην, ανεπίτρεπτα για τα μέτρα της εποχής, διασαλευθείσα τάξη.

6.6.6. Τα παιχνίδια των παιδιών

Τα παιδιά της Ίμερας έπαιζαν παραδοσιακά παιχνίδια που ήταν ομαδικά και τα ονόματά τους, συνολικά δεκαπέντε (15), απαντώνται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, ως παιδική ανάμνηση του ίδιου, καθώς συμμετείχε σε αυτά.

«Επαίζαμε δε :Τα λίντσια¹²² (πεντόβολα), Απτουρμάν (αυγατιστής), Επρ τουρ πέρ (τα βαρελάκια), Τους κλέφτας (κλέφτες & χωροφύλακες), Το κλίκον (ο κρυφτός), Την τσαλτίκαν (τρίλιζα με ράβδο), Ζύμ παραζύμ (ζύμη προζύμι), Το τόπ (τόπι με κλωστή), Γ'άψιμον (τα σκλαβάκια), Λαμπούκας (τα πλακάκια), Τσαμύναν (η τυφλόμυγα), Το μαντίλ (το μαντήλι), Το τύμη τύμη¹²³. Και τέλος τον χειμώνα εκάναμε σιονοκούστια (βώλους από χιόνι)¹²⁴ και κωνηγούσαμε ο ένας τον άλλον ή η μια ομάς την άλλην διηρημένοι εις δύο ομάδας».

Η εικόνα των παιδικών παιχνιδιών διαφοροποιούνταν κατά τη διάρκεια του χειμώνα, το κρύο του οποίου αφηφούσαν οι υγιείς κάτοικοι της Ίμερας, μικροί και μεγάλοι. Στα παραπάνω παιχνίδια, λοιπόν, προστίθενται το κρυφτό και ο χιονοπόλεμος, καθώς: *«Μαζεύομαστε όλα τα παιδιά κα παίζαμε τον κρυφτούλη επάνω σα δώματα τον χειμώνα όταν ήτο καλός ο καιρός εκάναμε ανθρώπους και ζώα από χιόνι».*

¹²²Τα λίντζα ήταν οι βόλοι, που παίζονταν από κορίτσια ή πολύ μικρά αγόρια, με δύο παίκτες και τρία ή πέντε λίντζα. Κατά την εκτίναξη των βόλων και το μάζεμα των άλλων έλεγαν: «χα αλάστρα (ή αλογάστρα και κατάστρα, χα τ' ωβόπο σ'» (Μελανοφρύδης, 1941:107). Τα λίντζα τα έφτιαχναν μόνα τους τα παιδιά από πηλό που του έδιναν σφαιρικό σχήμα και κατόπιν τα στέγνωσαν (Φιρτινίδης, 1994:323).

¹²³ Πολλά παιδιά καθόταν γύρω γύρω με ενωμένα τα πόδια και στη μέση ένας άρχιζε να απαγγέλει το ποίημα μετρώντας ταυτόχρονα ανά ένα πόδι με το μέτρο του σχετικού ποιήματος και το πόδι στο οποίο έπεφτε η τελευταία συλλαβή αποσύρονταν, ενώ συνεχιζόταν η αρίθμηση μέχρι να αποσυρθούν όλα. Βλ. και Μελανοφρύδης, 1941:99-100 όλους τους στίχους του ποιήματος. Βλ. περισσότερα για τα παιχνίδια στο Φιρτινίδης, 1994: 307-326.

¹²⁴Βλ. και (Μελανοφρύδης, 1941:99).

6.7. Λαϊκός Πολιτισμός & Παράδοση

6.7.1. Το σουμάδεμαν

Από την ανάλυση του Γ. Λευκόπουλου δε μένει ασχολίαστο το γεγονός ότι με τη διέλευση των ετών διαφοροποιήθηκε η αντίληψη περί «υπανδρείας των τέκνων», η οποία κατά τα παλαιότερα χρόνια ενέπιπτε αποκλειστικά στην βούληση των γονέων, «οι οποίοι δεν ελάμβανον υπ'οψιν την θέλησιν ή την αγάπην των τέκνων, αλλά την επιθυμίαν των να συμπεθεριάσουν με την οικογένειαν προς την οποίαν δέκειντο φιλικώς ή συμπαθητικώς». Η επιλογή συζύγου για το τέκνο μιας οικογένειας βασιζόταν σε υποκειμενικά κριτήρια, καθώς «η υπανδρεία των τέκνων των ήτο το μέσον με το οποίον θα συνεδέοντο όσο το δυνατόν στερεότερον (θα εσυγγένευον)». Οι γονείς, λοιπόν, ήταν εκείνοι που λάμβαναν την απόφαση χωρίς τη συγκατάθεση των τέκνων, τα οποία υποχρεωνόταν να υποκύψουν στη γονεϊκή θέληση. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι πολλές φορές συνέβαινε δύο οικογένειες να αρραβωνιάσουν τα τέκνα τους ήδη από τη βρεφική τους ηλικία, «εχάραζαν το κουνίν»¹²⁵, κατά την ορολογία της εποχής, δηλαδή συντελούνταν ο αρραβώνας δύο νηπίων που βρισκόταν ακόμα στην κούνια. Όταν μεγάλωναν και έφταναν σε ηλικία γάμου «υπανδρεύοντο σύμφωνα με την θέλησιν των γονέων των», ανεξάρτητα από τα αισθήματα που έτρεφαν και «ασχέτως με την προς αλλήλους αγάπην». Παρενθετικά συμπληρώνει ο Γ. Λευκόπουλος τη φράση «(υποταγή και σεβασμός των τέκνων προς τους γονείς)», αναδεικνύοντας μια θεμελιώδη αρχή του ηθικού κώδικα και των αυστηρών, άγραφων κανόνων της ποντιακής κοινωνίας, το σεβασμό προς τους πρεσβύτερους και πρωτίστως προς τους γονείς.

Με την πάροδο των ετών αμβλύθηκαν τα άκρως αυστηρά ήθη, με αποτέλεσμα τα τέκνα να μην υποτάσσονται τυφλά στη θέληση των γονέων, αναφορικά με το σοβαρό ζήτημα του γάμου, αλλά να υπερισχύουν τα αισθήματα και η αγάπη «προς το προτεινόμενον πρόσωπον». Επήλθε, λοιπόν, αλλαγή στο έθιμο του αρραβώνα και πλέον προσμετρώνταν η γνώμη του νέου ή της νέας «διά το πρόσωπον το οποίον έμελλε να καταστήση σύντροφον του βίου του». Ο Γ. Λευκόπουλος επισημειώνει ότι ιδιαίτερα ο νέος «αφήνετο ελεύθερος να κάνη διαλογήν της μελλούσης συζύγου του μεταξύ των κοριτσιών του χωρίου», από το οποίο διαφαίνεται

---

¹²⁵ Οι γονείς χάραζαν τα λίκνα των νηπίων σε ένδειξη της αμετάκλητης απόφασής τους για την μνήστευση μεταξύ τους, καθώς οι νέοι δεν είχαν λόγο στην εκλογή μελλοντικού συντρόφου και όφειλαν υπακοή προς τους γονείς (Μελανοφρύδης, 1987:117-118).

κάποιο στοιχείο κοινωνικής διαφοροποίησης των δύο φύλων με σαφή την πρωτοκαθεδρία του ανδρικού.

Τα ήθη, ωστόσο, παρέμεναν αυστηρά, καθώς τα αισθήματα δεν εκφραζόταν ελεύθερα και όπως γράφει ο Γ. Λευκόπουλος *«εις κάθε γάμον ή πανηγύρι εις κάθε παρέβγαν ή εορτήν οι νέοι εκαιροφυλακτούσαν να ιδούν τα αναλλαγμένα κορίτσια και να αγαπήσουν (διότι δεν ήτο ελεύθερον να έλθη νέος εις επαφήν με νέαν διά να γίνη η κρίσις καθ' όλα)»*. Ο ενδιαφερόμενος νέος δεν επιτρεπόταν να εκφράσει άμεσα τα αισθήματά του σε μια κοπέλα και η προτίμησή του *«εξεδηλώνετο υπ' αυτού εις την μητέραν ή την αδελφήν και ήρχιζε κατόπιν η βολιδοσκόπησις και κατόπιν η προξενιά»*. Όταν υπήρχε αμοιβαία συγκατάνευση οριζόταν η ημέρα των αρραβώνων και ακολουθούσαν τα σχετικά έθιμα: *«ητοιμάζοντο τα τσουρέκια εκ μέρους του γαμβρού, τα σχετικά πιοτά, τα κουφέτα του αρραβώνος, τα προς την αρραβωνιαστικιά χαρίσματα και τα δακτυλίδια, προσεκαλούντο οι συγγενείς του γαμβρού, οι φίλοι του και συνήλικοί του, ο ιερέυς της ενορίας και προπορευομένου του λυριτζή με τους νέους επήγαιναν στις νύφης»*. Παρουσιάζεται από τον Γ. Λευκόπουλο ένα πολυπρόσωπο σκηνικό με την πλευρά του γαμπρού να έχει πρωταγωνιστικό ρόλο, τουλάχιστον μέχρι να φτάσει στο σπίτι της νύφης, όσον αφορά τις ετοιμασίες και κυρίως τα απαραίτητα δώρα και κοσμήματα για τον αρραβώνα. Ενεργή είναι η συμμετοχή συγγενών, φίλων και συνομηλίκων, ενώ δε λείπουν ο ιερέας της ενορίας του γαμπρού, καθώς τα πάντα τελούνται υπό την σκέπη της εκκλησίας, αλλά και ο λυράρης, κομβικό πρόσωπο, εφόσον δε νοούνταν χαρμόσυνη κοινωνική εκδήλωση χωρίς μουσική, τραγούδι ή και χορό.

Πριν την είσοδο της συνοδείας του γαμπρού στο σπίτι της νύφης ακολουθούσαν μια καθιερωμένη, πλην άγραφη αλλά γνωστή σε όλους, τελετουργία: *«δημοίβετο ορισμένος δικολαβικός διάλογος εκ μέρους των συγγενών της νύφης, αντετάσεται κάποια άρνησις να δεχθούν τους προσερχομένους μέχρι ου αυτοί δι' ορισμένου φιλοδωρήματος ελάμβανον την άδειαν της εισόδου»*. Στη συνέχεια όλοι καθόταν γύρω από το στρωμένο τραπέζι και εκεί εκτυλίσσονταν υποκριτικοί δικολαβισμοί και ερωτήσεις για το λόγο της επίσκεψης και για τα αιτήματα των επισκεπτών *«μέχρις ότου καθίστατο γνωστός ο σκοπός και ελαμβάνετο η συγκατάθεσις των γονέων και της κόρης, η οποία ηρωτάτο καταλλήλως από συνομηλίκας και συγγενούς της»*, τηρουμένων των αναλογιών της διακριτικότητας και της ευπρέπειας. Εφόσον λάμβαναν τη συγκατάθεση της νύφης, *«οι εκ του μέρους του γαμβρού*

άδειαζαν το δισάκι με τα χαρίσματα επί της τραπέζης έτρωγαν και έπιναν», ενώ κατόπιν ερχόταν η σειρά του ιερέα να τελέσει τους αρραβώνες. Τότε «παρουσιάζετο η μέλλουσα νύμφη» και ακολουθούσε η τελετή, κατά την οποία «εστέκετο δίπλα εις τον μέλλοντα γαμβρόν ενώπιον του ιερέως, ο οποίος απήγγειλε τας σχετικές του αρραβώνος ευχάς, ηυλόγει τα δακτυλίδια, αντήλλαζεν αυτά εις τους δακτύλους των μελλονύμφων».

Μετά το πέρας της τελετής, σύμφωνα με το έθιμο του αρραβώνα, όπως παρατίθεται από τον Γ. Λευκόπουλο, η νύφη έπαιρνε έναν δίσκο με ποτήρια και μεξέδες και ο γαμπρός ένα μπουκάλι με ποτό και «εκερνούσαν περιερχόμενοι όλους τους παρευρισκομένους, οι οποίοι τους ηύχοντο καλορίζικα και ταχείαν την στέψιν», καθώς οι αρραβώνες δεν διαρκούσαν σε μάκρος χρόνου και ο γάμος συντελούνταν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα.

6.7.1. Η χαρά (ο γάμος)

Εκτενής μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου είναι η αναφορά του στο έθιμο του γάμου¹²⁶ σε συνέχεια των παραπάνω και σε χρονική εγγύτητα με το έθιμο του αρραβώνα. Το έθιμο του γάμου διακρινόταν σε συγκεκριμένα στάδια κατά τα οποία ακολουθούνταν μια καθορισμένη τελετουργία τόσο από την πλευρά του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντος του γαμπρού, όσο και από αυτήν της νύφης, που αναδεικνύουν την ιερότητα του επικείμενου συζυγικού δεσμού.

Ο λόγος-έναρξη του γάμου

Η έναρξη του γάμου¹²⁷ γινόταν το μεσημέρι του Σαββάτου, ενώ οι σχετικές με το γάμο ετοιμασίες εκκινούσαν από την προηγούμενη ημέρα. Χαρακτηριστικό αποτελεί

¹²⁶ Ο γάμος ή χαρά στην περιοχή της Χαλδίας συντελούνταν ως επί το πλείστον κατά τον Ιανουάριο, όπως και στην αρχαιότητα κατά το μήνα Γαμηλιώνα, στοιχείο που τεκμαίρεται από το δίστιχο: «Ούλ' περιμένν' την άνοιξιν κ' η κ'ορ' το μοθωπόρι/ τ' άθια αθούν την άνοιξιν κ' η κ'ορ' το μοθωπόρι» (Μελανοφρύδης, 1987:119). Βλ. περισσότερα: Ευσταθιάδης στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού*, τ.1:208-210, Μελανοφρύδης, 1987, σσ. 117-125 και Τανιμανίδης, 1988, σσ.83-85.

Καθώς οι Ιμεραίοι διακρίνονταν για την φιλαλληλία τους περιέθαλπαν τους άπορους με κοινές εισφορές, αλλά και κατά τις τελετές των γάμων και των μνημοσύνων υπήρχε γενική συμμετοχή των κατοίκων και παρατίθενταν σε όλους τραπέζια, στα οποία προσέρχονταν και πολλοί άποροι από άλλα χωριά. Ακόμη και κατά τις πρώτες ημέρες του πένθους μιάς οικογένειας οι γείτονες της πρόσφεραν φαγητά, ενώ όταν μια οικογένεια παρασκεύαζε τον άρτο της σε κοινούς φούρνους έπρεπε να μοιράσει σε όλους τους γείτονες από ένα μεγάλο τεμάχιο, το χουλέν (ζεστό ψωμί) (Φωστηρόπουλος, 1941:156· Φωστηρόπουλος, 1949:163). Επίσης για τη διεκπεραίωση των δύσκολων εργασιών των μεγάλων οικογενειών, θερισμού κ.ά., οργανώνονταν η *αργατεία*, δηλαδή η ολοκλήρωση της εργασίας χωρίς αμοιβή από πολλά άτομα άλλων οικογενειών (Φωστηρόπουλος, 1941:156).

¹²⁷ Προειδοποιητικοί πυροβολισμοί από αρματωμένους νεαρούς ήταν το σημείο της έναρξης του γάμου και όλη την ημέρα του Σαββάτου η διασκέδαση συνεχιζόταν στο σπίτι του γαμπρού. Την Κυριακή το

το γεγονός του διαχωρισμού των νέων σε παρέες, οι οποίες κατά τα διάφορα χρονικά στάδια του γάμου αναλάμβαναν διαφορετικούς ρόλους.

Το μεσημέρι του Σαββάτου, λοιπόν, «εγίνετο ο λόγος», δηλαδή, σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, μια ομάδα αποτελούμενη από έξι, επτά ή και δέκα νέους και νέες συνοδευόμενη από «τον κεμεντζετζήν»¹²⁸ πήγαιναν στο σπίτι της νύφης «και έπαιρναν τον λόγον, ειδοποιούσαν, ούτως ειπείν, ότι ήρχιζεν ο γάμος», ενώ στη συνέχεια «επέστρεφον δε με τα σχετικά τραγούδια και το εκ μέρους της νύμφης κέρασμα». Μια άλλη παρέα στη συνέχεια «επήγαιναν τα ρούχα της νύμφης και παρέστεκαν αι νέες εις το λούσιμο της νύμφης», ενώ παράλληλα και ο γαμπρός «εν μέσω άλλων νέων έκανε το σχετικόν λουτρόν». Κατόπιν των παραπάνω διαδικασιών προσερχόταν οι προσκεκλημένοι και τότε «ήρχιζεν επισήμως η χαρά».

Γλέντι και έθιμα στο σπίτι του γαμπρού πριν τη στέψη

Ακολουθούσε ολονύκτιο γλέντι στο σπίτι του γαμπρού, όπου «έτρωγαν και έπιναν εχόρευαν και ετραγουδούσαν» μέχρι το ξημέρωμα «οπότε εγίνετο το ξύρισμα του γαμβρού». Το γλέντι και οι χοροί συνεχιζόταν «μέχρι δέκα προ μεσημβρίας» ενώ στο μεταξύ «εστρώνοντο τα τραπέζια και παρετίθεντο τα φαγητά δι'όλους τους ξενυχτήσαντας» και «ητοιμάζετο κατόπιν η αναχώρησις δια το στεφάνωμα (νυφέπαρμαν)¹²⁹».

Το « νυφέπαρμαν»

Κατά την πορεία των οικείων του γαμπρού και «πηγαίνοντας δια το νυφέπαρμαν», δηλαδή για να παραλάβουν τη νύφη, προπορευόταν ο λυράρης «με τους νέους τραγουδώντας και χορεύοντας». Καθ' οδόν ένας νέος έπαιρνε ούζο για κέρασμα, αν το σπίτι της νύφης ήταν μακριά από αυτό του γαμπρού, και «εκερνούσε τα παιδιά της συνοδείας, οι οποίοι προς τούτο εσταματούσαν», με σκοπό δηλαδή το κέρασμα. Η πομπή του γαμπρού περιλάμβανε πρόσωπα παραταγμένα διακριτά και με ευκρίνεια, ώστε να ξεχωρίζουν οι οικείοι και οι συγγενείς, αλλά και να τιμώνται με σεβασμό οι πρεσβύτεροι, ενώ ο υπόλοιπος κόσμος έπονταν. Όπως επισημαίνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, «ήρχετο κατόπιν ο γαμβρός με δύο ή τρεις συνοδούντας εκ των

μεσημέρι αφού έπαιρναν τον κουμπάρο πορεύονταν στο σπίτι της νύφης με πυροβολισμούς και με τη συνοδεία της λύρας (Υγρόπουλος, 1983:63).

¹²⁸Κεμεντζετζής: λυράρης (Παπαδόπουλος, Α., 1960, τ.2, τεύχ. 2°&3°, σ.433)

¹²⁹Νυφέπαρμαν : παραλαβή και μεταφορά της νύφης από το σπίτι των γονέων στο σπίτι του γαμπρού με τη συνοδεία πομπής (Παπαδόπουλος, Α., 1961, τ.2, σ.85)

πλησιεστέρων συγγενών του. Είποντο οι γεροντότεροι εκ των προσκεκλημένων και κατόπιν ο άλλος κόσμος. 'Όλοι ομού ελέγοντο (οψίκ)¹³⁰».

Έθιμα στο σπίτι της νύφης κατά την άφιξη της συνοδείας του γαμπρού

Ανάλογα έθιμα τελούνταν από την πλευρά της νύφης, της οποίας τη φροντίδα για «το καλαισθητικό ντύσιμο» είχαν αναλάβει προηγουμένως οι συνομήλικες με αυτήν κοπέλες, τα «(συνκόρτσια)». Πρόσωπα του περιβάλλοντός της πριν φτάσει η συνοδεία του γαμπρού στο σπίτι της έφραζαν το δρόμο προς αυτό «*δια σχοινίου και αφήτουν δώρον τι διαβάσεως από τον κουμπάρον*». Πριν την είσοδο στο σπίτι διαδραματιζόνταν σκόπιμα εύθυμα επεισόδια και διαμείβονταν ανάλογοι διάλογοι μεταξύ των δύο μερών και, όπως περιγράφεται παραστατικά, «*πολλοί εκ των προσκεκλημένων εκ μέρους των γονέων της νύμφης αντέτασσαν επίμονον άρνησιν απαγορεύοντες την είσοδον εις τον γαμβρόν και την συνοδείαν αυτού ζητούντες δια την είσοδον ή χρηματικόν τι ποσόν ή ποσότητα ούζου μίαν ή και δύο οκάδες, το οποίον ο εκ μέρους του γαμπρού επιμελητής είχεν έτοιμον εντός καλαθίνας*».

Είσοδος του γαμπρού στο σπίτι της νύφης- το χάρισμα της νύφης -γεύμα

Όταν το επεισόδιο αυτό λάμβανε τέλος, λάμβανε χώρα η επιβλητική είσοδος του γαμπρού στο σπίτι της νύφης, κατά την οποία τελετουργικά «*ο κουμπάρος εκρατούσεν οριζοντίως άνωθεν της θύρας κάμαν (δίστομον μαχαίραν) κάτωθεν της οποίας εισήρχετο ο γαμβρός*» και τον ακολουθούσαν «*οι επισήμως προσκεκλημένοι οι οποίοι εκάθοντο γύρω από τα στρωμένα τραπέζια*». Τα πάντα διαδραματιζόταν με ορισμένη χρονική ακολουθία, καθώς «*εγίνετο κατόπιν το χάρισμα της νύμφης και επαρετίθετο γεύμα. Επηκολούθει κατόπιν η μετάβασις εις την εκκλησίαν δια το στεφάνωμα*».

Έθιμα κατά την έξοδο της νύφης από το πατρικό της σπίτι -διαδρομή προς την εκκλησία για το στεφάνωμα

Λίγο πριν την αναχώρηση της γαμήλιας πομπής, αποτελούμενης πλέον και από τα δύο συγγενικά και φιλικά περιβάλλοντα, τόσο του γαμπρού, όσο και της νύφης, προς την εκκλησία με σκοπό την τέλεση του γαμήλιου μυστηρίου, τα πρόσωπα τοποθετούνταν και πάλι σε συγκεκριμένη διάταξη, δηλωτική της σημαίνουσας σχέσης τους με το γαμπρό ή τη νύφη. Η νύφη «*τοποθετημένη δίπλα εις τον γαμβρόν*» παρακολουθούνταν από τις συνομήλικές της, που προηγουμένως την είχαν στολίσει, «*αυτές εκαλούντο παρανυφσάδες*», υποβασταζόμενη από την αδελφή ή τον αδελφό

¹³⁰ Οψίκ : γαμήλια πομπή για την παραλαβή της νύφης (Παπαδόπουλος,Α., 1961, τ.2, σ.129)

της. Αντίστοιχα και ο γαμπρός υποβασταζόταν *«ή εξ ενός ή εκ των πλησιεστέρων συγγενών των»*.

Πριν την έξοδο από το σπίτι *«ησπάζοντο την νύμφην οι γονείς αποχαιρετώντες και ευχόμενοι αυτήν καθώς και τον γαμβρόν τα καλορίζικα»*. Πριν από την θύρα της εξόδου *«ετραγουδείτο το «άφες κορή τον κύρη σου και κάμε άλλον κύρη και το σήμερα άλλος ουρανός σήμερα άλλη μέρα» και άλλα σχετικά με την στιγμή εκείνη τραγούδια»*. Έπονταν η εκκίνηση για την εκκλησία, μέχρι την οποία όλη εκείνη η πομπή πορευόταν και βιάδιζε αργά, ενώ οι νέοι απαιτούσαν σχεδόν σε κάθε βήμα να τους κεράσουν.

Επιστροφή στο σπίτι του γαμπρού και ολονύχτια διασκέδαση

Μετά την τέλεση του μυστηρίου του γάμου, *«το στεφάνωμα»*, οι προσκεκλημένοι επέστρεφαν στο σπίτι του γαμπρού, *«όπου εστρώνετο ολονύκτιος διασκέδασις και χοροί»*. Σε αυτή συμμετείχαν τόσο οι νέοι όσο και *«οι ηλικιωμένοι και πρεσβύτεροι»*, οι οποίοι, όπως παρατηρεί ο Γ. Λευκόπουλος *«διασκεδάζαν με τα δικά τους τα παλαιά τραγούδια και τα διάφορα αστεία και τας αστείας αφηγήσεις»*.

Οι γονείς της νύμφης ερχόταν στο σπίτι του γαμπρού *«ιδιαιτέρως»* συνοδευόμενοι *«με τινάς εκ των πλησιεστέρων συγγενών και παρεκάθοντο εις το δείπνον»* και, αφού παρέμεναν εκεί για να διασκεδάσουν επί μία ή και περισσότερες ώρες, αποχωρούσαν *«αφήνοντας την περί νύμφης φροντίδα εις τας παρανυφσάδας μέχρι το πρωϊ»*.

Ο γάμος διαλυόταν γύρω στα ξημερώματα οπότε γινόταν *«το θύμισμαν (χορός εφτά ζευγών ανδρογύνων προπαντός νεοϋπάνδρων με τον ιερέα επί κεφαλής)»* και ακολουθούσε στη συνέχεια *«το αποκαμάρωμαν (η αφαίρεσις των στεφάνων των νεονύμφων)»*. Τελευταίοι παρέμεναν μερικοί νέοι, φίλοι και συγγενείς του γαμπρού, με του οποίους συνδιασκεδάζε και ο ίδιος μέχρι το πρωί, *«οπότε απήρχοντο και αυτοί και ετελείωνεν ο γάμος»*.

Το βράδυ της δεύτερης ημέρας του γάμου

Ο γάμος διαρκούσε το λιγότερο τρεις ημέρες, από το Σάββατο το μεσημέρι μέχρι την Δευτέρα ή και περισσότερο, ακόμη και μία εβδομάδα. Το βράδυ, λοιπόν, της δεύτερης ημέρας του γάμου προσερχόταν στο σπίτι του γαμπρού μία παρέα νέων *«ετοιμάζοντες τραπέζι διά να τον χαιρετίσουν (να σκώνε το τραπέζι) και να πάρουν το*

σχετικόν φιλοδώρημα». Στη συνέχεια πήγαιναν με το ίδιο τραπέζι στο σπίτι του κουμπάρου «διά τον ίδιον σκοπόν». Έτσι, στο σπίτι του γαμπρού «επήρχετο πλέον η ησυχία και έπαυε η περί του γάμου φασαρία», ενώ νέοι που έπαιρναν το φιλοδώρημα εξακολουθούσαν το γλέντι μέχρι πρωίας. «Τοιουτοτρόπως ένας γάμος ημπορούσε με τα διάφορα έθιμά του και με διάφορα προσχήματα να διαρκέση επί μίαν εβδομάδα».

Λυράρηδες

Από την περιγραφή του Γ. Λευκόπουλου δεν θα μπορούσε να απουσιάζουν οι λυράρηδες, που αποτελούσαν την «ψυχή» ενός γάμου. Φημισμένος λυράρης της Ίμερας ήταν ο Σαββέλης.¹³¹ Ωστόσο, ο Γ. Λευκόπουλος παραθέτει, παρενθετικά, την πληροφορία ότι πριν τον Σαββέλη στους γάμους της Ίμερας καλούσαν λυράρηδες από τη γειτονική Κρώμνη: «(Πριν ακόμη βγη ο Σαββέλης λυριτζής εις τους γάμους της Ίμερας προσεκάλουν κεμεντζετσήδες εκ της Κρώμνης. Τοιούτοι ήσαν ο καθείς με τον χαρακτηρισμόν του ο Κωτέας, ο οποίος ετραγουδούσεν ωραία τουρκικά τραγούδια, ο Κιατίπς, ο οποίος παίζοντας την λύρα του έβγαζε με κλειστό στόμα φωνήν από τον λάρυγγά του μ.μ.μ.μ., ο Κρακράς που ήτο της εποχής εκείνης ο φημισμένος λυριτζής, ο Βασίλτς ο Σιαλιαλιανκλής¹³² και ο τραγωδιάνον, που μετέδιδε με τα τραγούδια και τα αστεία του την ευθυμίαν εις όλους)».

6.7.3. Θρησκευτικά έθιμα ετήσιας περιοδικότητας

Εορτές-Πανηγύρεις

Στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου παρατίθενται στοιχεία πληροφόρησης για τις μεγάλες ετήσιες εορτές και τα έθιμα που τελούνταν κατά τη διάρκειά τους.

Έθιμα Χριστουγέννων-Πρωτοχρονιάς

Οι μεγάλες εορτές των Χριστουγέννων, συνδεδεμένες άρρηκτα με τη χριστιανική πίστη και λατρεία, σηματοδοτούσαν την έναρξη των χειμωνιάτικων διασκεδάσεων.

Κάλαντα

Τα ήθη και έθιμα των Χριστουγέννων και του νέου έτους εκκινούσαν με τις πυρετώδεις προετοιμασίες και την «λαχτάρα όλων των παιδιών να ψάλουν τα κάλαντα». Ο Γ. Λευκόπουλος, περιγράφει λεπτομερώς όλες τις διεργασίες που λάμβαναν χώρα πριν τη μεγάλη εορτή. Αρκετές μέρες νωρίτερα τα παιδιά

¹³¹Ο Σαββέλης Γιαχουσιτίδης, ήταν ξακουστός λυράρης, που τον καλούσαν στους γάμους και από άλλες περιφέρειες ακόμα και από την Τραπεζούντα, του οποίου το παίξιμο και η ομορφιά εντυπωσίαζαν, ώστε όταν έπαιζε λύρα όλο το χωριό ξεσηκώνονταν (Υγρόπουλος, 1983:63).

¹³²Σαλαλός : ανόητος, ευήθης, τρελλός (Παπαδόπουλος, Α., 1961, τ.2, σ.200).

αποστήθιζαν τα τροπάρια και τα ποιήματα που επρόκειτο να ψάλουν. Άλλα «*συνεταιρίζοντο*» δύο και τρία μαζί και ετοιμάζαν τα χάρτινα φαναράκια τους, άλλα γύριζαν στο χωριό με ποτά και μεζέδες ψάλλοντας ταυτόχρονα «*διά να κινήσουν το φιλότιμο και να φιλοδωρούνται περισσότερα*», άλλα κατασκεύαζαν χάρτινες εκκλησίες και караβάκια και όλα τα παιδιά κυκλοφορούσαν «*λαμπαδηφορούντα*». Για το λόγο αυτό τα βράδια των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς ολόκληρη η Ίμερα και όλοι οι δρόμοι της «*εδονούντο και εφωτίζοντο την βραδιάν εκείνην από φωνές ψαλσίματα και φωτοχυσίες*».

Μωμό(γ)εροι

Την Πρωτοχρονιά, επίσης, το αποκορύφωμα της χαράς και της διασκέδασης ήταν τα Μωμοέρια.¹³³ Όπως παραθέτει ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο του, τότε εκκινούσε «*μεγάλη διασκέδασις με τα Μωμοέρια (καρνάβαλοι)*». Οι Μωμόεροι όλη τη νύχτα διερχόταν από σπίτι σε σπίτι και χαιρετούσαν το νέο έτος με τη συνοδεία της

---

¹³³Ήταν κοινότητα στον Πόντο σατυρική κωμωδία, που εμφάνιζε παραλλαγές κατά τόπους αναφορικά με τα πρόσωπα και τον τόπο της παράστασης (Παπαδόπουλος, 1937:320) και αποτελούν την παλαιότερη και γνησιότερη μορφή ελληνικού παραδοσιακού λαϊκού θεάτρου (Σαμουηλίδης, 1991:16). Επρόκειτο για τελετές που τελούνταν την περίοδο του δωδεκαημέρου, δηλαδή των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς και των Θεοφανίων, για την καλοχρονία και την πλούσια σοδειά κατ' επέκταση, και συνδέονταν με τις διονυσιακές γιορτές καθώς κοινό χαρακτηριστικό είχαν τις μάσκες και τις μεταμφιέσεις (Γαϊτανίδης, 2003:247· Σαμουηλίδης, 1992:276). Με την πάροδο του χρόνου το θέατρο των Μωμογέρων έλαβε τον χαρακτήρα της σάτιρας των τιμαριούχων-ντερεμπέδων κατηνιάζοντας την σκληρότητα και την ανηθικότητά τους και διακωμωδώντας τον τρόπο απόδοσης της δικαιοσύνης (Αβραμίδης-Γεωργιάδης, 1991:612-613· Παπαδόπουλος, 1937:320· Σαμουηλίδης, 1992:279). Πρόκειται για λαϊκούς αυτοσχέδιους θιάσους μασκαρεμένων ομάδων, που δρουν δίνοντας παραστάσεις, μικρές ή μεγάλες, μέσα στα σπίτια και στις αυλές των σπιτιών, στις διασταυρώσεις δρόμων, στις πλατείες των χωριών και των πόλεων και συνοδεύονται από οργανοπαίχτες, κυρίως από λυράρη, και χορευτές, ενώ τραγούδι και χορός ήταν απαραίτητα στοιχεία για κάθε παράσταση (Γαϊτανίδης, 2003·Σαμουηλίδης, 1991:64,67). Οι μεγάλες παραστάσεις απαιτούσαν προεργασία πολλών ημερών (Σαμουηλίδης, 1991:64), ενώ η θεματολογία των θιάσων αυτών σχετιζόταν με την αρχαία αγροτική μαγική λατρεία και το συμβολικό της περιεχόμενο. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο θάνατος και η ανάσταση του κεντρικού ήρωα της παράστασης σημαίνει τον χρόνο, τη γη και τον σπόρο που αναπτύσσεται. Υπάρχει διαμάχη μεταξύ των ανδρών και η αρπαγή της νύφης, που αποτελεί σύμβολο γονιμότητας, η μέχρι θανάτου σύγκρουση μεταξύ του γέρου και του νέου, από την οποία νικητής αναδεικνύεται ο νέος, ενώ ο Δίκωλος είναι ένα πρόσωπο που κουβαλάει στην πλάτη του το νεκρό αδελφό του με συμβολισμό του παλιού και νέου χρόνου (Γαϊτανίδης, 2003:247-249). Βλ. περισσότερα Αβραμίδης-Γεωργιάδης, 1991:612-627· Γαϊτανίδης, 2003:246-252· Παπαδόπουλος, 1937:320-322· Σαμουηλίδης, 1991· Σαμουηλίδης, 1992:275-290.

Στην Ίμερα τα Μωμοέρια παριστάνονταν κατά την Πρωτοχρονιά επί έξι ημέρες και τελείωναν με τα Φώτα, γιατί τότε φωτίζεται ο κόσμος και φεύγουν οι διάβολοι από τη γη. Ο θιάσος έκανε ετοιμασίες μία εβδομάδα για τα λόγια των προσώπων, τους χορούς, τα τραγούδια και τους σκοπούς που θα έπαιζε ο λυράρης κατά την παράσταση. Γυρνούσε από σπίτι σε σπίτι και από μαχαλά σε μαχαλά. Προπορεύονταν ο Διάβολος, που χόρευε μόνο τον πολεμικό χορό Σέρα, κουνούσε την ουρά του, χτυπούσε τα κουδουνάκια του, χόρευε, έπαιζε, πείραζε τον κόσμο, ενώ ακολουθούσαν τα άλλα πρόσωπα. Σταματούσαν στην αυλή ενός σπιτιού και έπαιζαν την παράσταση, ενώ οι σπιτικοί έβγαιναν έξω από το σπίτι και παρακολουθούσαν μαζί με τον υπόλοιπο κόσμο που ερχόταν και στο τέλος κερνούσαν τους Μωμοέρους δίνοντάς τους δώρα, φρούτα, χρήματα. Όταν τελείωναν τα Μωμοέρια τα μέλη του θιάσου κάθονταν και γλεντούσαν επί μέρες τα χαρίσματα που είχαν λάβει (Βλ. αναλυτικά Σαμουηλίδης, 1991:203-204).

λύρας και των τραγουδιών και, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «*γινόμενοι δεκτοί από κάθε οικοδεσπότην με ευχαρίστησιν και ευθυμίαν*». Από την όλη ατμόσφαιρα δεν απουσίαζε η συμμετοχή των παιδιών, τα οποία με τη σειρά τους κρατώντας «*τα φαναράκια τους, τα χάρτινα και χρωματιστά*» γύριζαν παντού και έψαλλαν. Το βράδυ της Πρωτοχρονιάς, λοιπόν, ακούγονταν «*ψαλμοωδίες από την μια μεριά, κεμεντζέδες και τραγούδια από την άλλη*». Στο τέλος, τα παιδιά αναζητούσαν οπουδήποτε ένα υπόστεγο, ώστε να μοιράσουν μεταξύ τους τα συγκεντρωθέντα φιλοδωρήματα, χωρίς να απουσιάζουν τα παιδικά σκάνδαλα ακόμα και οι μεταξύ τους ξυλοδαρμοί. Το πρωί αγόραζαν με τα φιλοδωρήματα αυτά «*τράκσια (σπίρτα που τριβόμενα επί σκληρού τινός πράγματος ετσαρτσάριζαν)*», κουφέτα, ζαχαρωτά, κ.ά.

Τραπέζια-δώρα-ξεφαντώματα

Την εικόνα της ανέμελης ζωής, που περιγράφει στο αρχείο του ο Γ. Λευκόπουλος, συμπληρώνουν «*τα πρωτοχρονιάτικα δώρα που γίνονται στις αρραβωνιασμένες και στους βαφτισιμιούς από τους αναδόχους*», στοιχεία δοτικότητας και ύπαρξης ενός συνεκτικού κοινωνικού ιστού. Τέλος, δεν έλειπαν τα στολισμένα τραπέζια «*από παντός είδους φρούτα και μεζέδες*», τα ξεφαντώματα και η γενικότερη ευθυμία που επικρατούσε την πρώτη νύχτα του νέου έτους στοιχεία που «*προσδίδουν μίαν φαντασμαγορικήν όψιν εις όλο το χωριό*».

Η πανήγυρις του Αγίου Βασιλείου

Το πρωί της εορτής του Αγίου Βασιλείου ως επισφράγιση της βραδινής χαρμόσυνης ατμόσφαιρας «*ερχόταν η πανύγηρις, που εγένετο εις τον ναόν του αγίου Βασιλείου εις την ενορίαν Γιαννάντων, όπου συνέρεεν όλο σχεδόν το χωριό διά να εορτάσουν τον γέροντα άγιον τον φορέα όλης αυτής της χαράς και της ευθυμίας*». Εκεί προσερχόταν και τα Μωμοέρια και εκκλησιάζονταν «*μεθυσμένοι και κατακουρασμένοι από το κέφι όλης της νυκτός*». Μετά την Θεία λειτουργία, στην οποία παραβρίσκονταν όλοι, νέοι και γέροντες, οι Μωμόεροι «*έστηνον τον χορόν εις τον αυλόγυρον της εκκλησίας*», και στην συνέχεια «*περιερχόμενοι τα σπίτια της ενορίας εχαιρέτιζον το νέον έτος και απήρχοντο γεμάτοι από ευθυμίαν και ευχαρίστησιν*».

«Το φώτισμαν (κατά τα Θεοφάνια)»

Παράλληλα, ο Γ. Λευκόπουλος, παραθέτει στοιχεία, που μαρτυρούν τη θρησκευτική ευλάβεια των κατοίκων της Ίμερας, κατά τον καθιερωμένο αγιασμό των Θεοφανίων. Μετά το τέλος του αγιασμού των υδάτων ο εφημέριος της εκκλησίας περιέρχονταν με τον αγιασμό αυτό και «*εφώτιζεν όλα τα σπίτια*». Στη διαδικασία αυτή συμμετείχε

λόγω της παιδικής αγνότητας και ένα παιδί από κάθε οικογένεια, την οποία επισκεπτόταν ο εφημέριος, καθώς *«έπαιρνε ένας ή μία από τα τέκνα ανημάρτετος τον αγιασμόν και εράντιζε τας αγελάδας και τα πρόβατα, κατόπιν τα μαντρία και τους αχρρώνας και τελευταία τα δένδρα και τους παχτσέδες»*, ώστε να αγιαστούν τα πάντα σε ένα σπίτι.¹³⁴

«Εμπονέστια (Απόκρεω)»

Ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρει emphaticά, ότι η τελευταία εβδομάδα πριν την Τεσσαρακοστή δεν εορταζόταν *«με καρνάβαλους και μεταμφιέσεις»*, αλλά, αντιθέτως, παρουσίαζε τα δικά της σεπτά χαρακτηριστικά. Εκείνη την εβδομάδα, και κυρίως την Κυριακή, ετοιμαζόταν τα εκλεκτότερα φαγητά *«από ό, τι καλύτερον και εκλεκτότερον υπήρχε στο κάθε σπίτι»*. Δημιουργούνταν μια ιδιαίτερη ατμόσφαιρα κατά την οποία οι οικογένειες έστελναν εδέσματα στις φιλικές και στις συγγενικές τους οικογένειες, χωρίς βέβαια να λησμονούν και τους φτωχούς, γεγονός που καταδεικνύει ότι υπήρχε κοινωνική συνοχή, ζεστές ανθρώπινες σχέσεις και φιλάνθρωπη διάθεση. Ο Γ. Λευκόπουλος καταγράφει λεπτομερώς ότι *«εστέλλοντο τα τσουκάλια ή τσουκαλάκια με γάλα και γεγούρτι ή βούτυρο εις τους πτωχούς, εις τας φιλικάς οικογενείας και τας συγγενικάς και παρεσκευάζοντο ζυμαρικά (τσιριχτά, πισσία, σιρόνια, πιροσσία, εμαγειρεύοντο πληγουρένια πιλάφια, μακαρίνας, σιτλία, άλλα παρασκευάσματα από αυγά, φελία, ομελέτες, πασκιτανένια τσορβάδες και μαλαχτάδες, χαλβάδες)»*. Οι οικογενειακές σχέσεις και οι δεσμοί ήταν στενοί, καθώς σε κάθε σπίτι *«εστρώνετο δε το τραπέζι το εσπέρας και εγίνετο η διασκέδασις της βραδυάς εκείνηςεν τω στενό κύκλω της οικογενείας»*.

Αναφερόμενος ιδιαίτερα στους νέους, ο Γ. Λευκόπουλος παραθέτει την πληροφορία ότι από το Σάββατο ακόμη συγκεντρωνόταν σε ένα σπίτι *«και ήρχιζαν το φαγοπότι, τ' Εμπονεστίαμαν, με τραγούδια και με χορούς καθ' όλην την ημέραν και την νύκτα και μέχρι την Κυριακήν τα μεσάνυκτα»*. Στην διασκέδαση αυτή *«προσήρχοντο και τα κορίτσια και οι νυφάδες για τους χορούς»*, συμμετέχοντας στην χαρμόσυνη ατμόσφαιρα.

Από την Δευτέρα το πρωί, ωστόσο, άρχιζε η αυστηρή νηστεία, στοιχείο θρησκευτικής ευλάβειας και τήρησης των θρησκευτικών κανόνων, ιδιαίτερα για τους

---

¹³⁴ Παρενθετικά ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρει ένα σχετικό περιστατικό: *«(ο Ανέστης ραντίζων έλεγε εν Ιορδάνη και τα χτίνια εν Ιορδάνη και τα πρόγατα εν Ιορδάνη και τα κουσκούρια εν Ιορδάνη και τα κοσάρας εν Ιορδάνη και την κάταν και εν Ιορδάνη ό,τι προσέπιπτεν εις την όρασίν του)»*.

γέρους και τις γυναίκες «που ενήστευον όλην την ημέραν». Η νηστεία ήταν ακόμη αυστηρότερη για όσους «δεν έτρωγαν ούτε λάδι καθ' όλην την Τεσσαρακοστήν». Τέλος, πολλά κορίτσια «Αϊθοδώριζαν,¹³⁵ δεν έτρωγαν τίποτε επί τρία ημερονύκτια». Την τέταρτη ημέρα, η οποία σηματοδοτούσε το τέλος της εξαντλητικής νηστείας, υπήρχε η επιβράβευση για την εγκράτεια, που εκείνα είχαν επιδείξει, αφού μετά την εκκλησία «προσήρχοντο οι συγγενείς της Αϊθοδωρισάσης και εγίνετο η εορτή και τα συγχαρητήρια προς αυτήν».

Έθιμα του Πάσχα¹³⁶

Η φωταγωγία τη νύχτα του Πάσχα

Η ενασχόληση του Γ. Λευκόπουλου με τα Πασχαλινά έθιμα έχει ως αφετηρία τα παιδιά, που κινούνταν με ζωηρότητα και έκαναν ετοιμασίες για την φωτοχυσία της βραδιάς του Πάσχα. Μάζευαν αυγά από κάθε οικογένεια και αγόραζαν πετρέλαιο «δια την φωταγωγίαν του ναού την νύκταν του Πάσχα» και μάλιστα «πόση κατάχρησις αυγών εγίνετο διά την αγοράν παρούτης και βαρελότων και τι δεν επινοείτο διά το κάψιμο αυτών». Τα παιδιά κάθε ενορίας αμιλλώνταν μεταξύ τους για την οργάνωση της καλύτερης και επιβλητικότερης φωτοχυσίας, αλλά και για την υπερίσχυση σε πυροβολισμούς και βαρελότα κατά την αναστάσιμη λειτουργία αμέσως μετά την εκφώνηση του «Χριστός Ανέστη».

Το πρωί της Κυριακής του Πάσχα, τέλος, άρχιζε από τους μεγάλους, κυρίως όμως από τους μικρούς το τσούγκρισμα των κόκκινων αυγών, το οποίο διαρκούσε μία εβδομάδα.

Το έθιμο την Κυριακή του Πάσχα με το Χριστός Ανέστη

Ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει να εξάρει μέσα στο αρχείο του το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα των συμπατριωτών του, τη χριστιανική αγάπη, την αλληλοεκτίμηση και την καλή γειτνίαση, οι οποίες εξωτερικεύονταν έμπρακτα με

---

¹³⁵Οι περισσότερες γυναίκες και τα κορίτσια έκαναν απόλυτη νηστεία την πρώτη εβδομάδα της Μ. Σαρακοστής, χωρίς να τρώνε ούτε να πίνουν νερό, από την Καθαρή Δευτέρα ως την Τετάρτη, οπότε μετά την πρωινή και τη βραδινή εκκλησία έτρωγαν, για να συνεχίσουν πάλι την ίδια νηστεία ως το Σάββατο, οπότε μεταλάβαιναν και έπειτα έτρωγαν. Όσες δεν μπορούσαν να αντέξουν κρατούσαν αυτήν τη νηστεία ως την Τετάρτη. Οι δύο περιόδοι, από Δευτέρα ως Τετάρτη και από Πέμπτη ως Σάββατο ονομάζονταν *Τριήμερα* (Ξενίτας, 1958:65).

¹³⁶Το Πάσχα γιορταζόταν στον Πόντο μεγαλόπρεπα και πανηγυρικά καθώς οι Τούρκοι δεν εμπόδιζαν τους χριστιανούς στην άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, ιδιαίτερα κατά τα τελευταία χρόνια μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Σέβονταν τις ξένες θρησκείες και τον χριστιανισμό και τιμούσαν ιδιαίτερα το Πάσχα των χριστιανών και την Ανάσταση καθώς και οι ίδιοι πίστευαν στη Δευτέρα Παρουσία (Παυλίδης, 1979:385-386).

εθιμικές επισκέψεις ανήμερα του Πάσχα συνοδευόμενες πάντα με την αναφώνηση του «Χριστός Ανέστη». Όπως διατυπώνεται στο αρχαιακό υλικό του Γ. Λευκόπουλου, «δείγμα της προς τον πλησίον αγάπης της αλληλοεκτιμήσεως και της καλής γειτονίας ήτο η κατ' οίκον επίσκεψις κατά την ημέραν του Πάσχα με το Χριστός Ανέστη. Το συνήθειον τούτο ήτο ενδεικτικόν όχι μόνον δείγμα της καλής γειτονίας και αλληλοεκτιμήσεως αλλά και της χριστιανικής προς τον πλησίον αγάπης, πιστή εκτέλεσις της εντολής του αγαπάτε αλλήλους του κυρίου ημών Ιησού Χριστού», θετικό στοιχείο ετερότητας, συναλληλίας και αρμονικής κοινωνικής συνύπαρξης.

Η Δεύτερη Ανάσταση και το τουφέκισμα του Ιούδα

Αναφερόμενος στην περιγραφή των εθίμων της ημέρας του Πάσχα ο Γ. Λευκόπουλος κάνει λόγο για το «τουφέκισμα του Ιούδα», το οποίο λάμβανε χώρα μετά την Δεύτερη Ανάσταση. Αναλυτικότερα, τα μικρά παιδιά κάθε ενορίας συγκεντρωνόταν από την μεγάλη Πέμπτη, έπαιρναν μια ανδρική φορεσιά και την γέμιζαν με χόρτα, για να σχηματίσουν «έναν άνδρα ανδρείκελον, τον οποίον ονόμαζαν Ιούδαν», και τον είχαν εκ προοιμίου καταδικάσει «εις την δια τουφεκιοβολισμού εξανέμισιν εκδικούμενοι την προδοσίαν του διδασκάλου από τον προδότην μαθητήν». Το «φτιάξιμο του Ιούδα», ώστε να είναι έτοιμο κατά την Δεύτερη Ανάσταση, αποτελούσε ιδιαίτερη και ιδιάζουσα ενασχόληση για μικρούς και μεγάλους. Μέλημα όλων αποτελούσε η κατά το δυνατόν πρωτότυπη κατασκευή του ομοιώματος του Ιούδα και ο επιβλητικός τουφεκισμός του με αρκετές δόσεις φανατισμού. Η Δεύτερη Ανάσταση γινόταν στην ύπαιθρο, όταν το επέτρεπε ο καιρός και εκεί, όπως περιγράφει παραστατικά ο Γ. Λευκόπουλος «επί στύλου τινός προς τούτο στηνομένου εκρεμνούσαν το ομοίωμα του Ιούδα, τον οποίον επυροβολούσαν μετά το ευαγγέλιον και ο οποίος ανεφλέγετο εκ των πυροβολισμών γεμάτος ών από χόρτα», ενώ τελικώς Ιούδας «εκαίετο πίπτων εκ του ύψους του εις τεμάχια».

Τα έθιμα της Δεύτερης ημέρας του Πάσχα

Καταγράφοντας τα Πασχαλινά έθιμα ο Γ. Λευκόπουλος συνεχίζει με τη Δεύτερη ημέρα του Πάσχα, κατά την οποία όλοι οι άνδρες της ενορίας συγκεντρώνονταν στο σπίτι του εφημέριου της εκκλησίας και τον χαιρετούσαν με την προσφώνηση «Χριστός Ανέστη». Αμέσως μετά «ο εφημέριος ετίθετο επί κεφαλής των προσελθόντων και έπαιρναν αράδα όλα τα σπίτια και εχαιρέτων με το Χριστός Ανέστη». Στο έθιμο συμμετείχε όλη η κοινότητα, αφού «σε κάθε σπίτι ήτο ετοιμασμένο το τραπέζι με το ρακίν και τους σχετικούς μεζέδες, κιλίδ και βούτυρο ως επί το πλείστον», ενώ «δια τους

μη ουζοπίνοντας επαρετίθετο ρυζόγαλο, απαραίτητα δε ήσαν τα κόκκινα αυγά». Το «Χριστός Ανέστη» επακολουθούσαν οι σχετικοί χαιρετισμοί, ενώ δεν έλειπαν και οι αθώοι αστεϊσμοί. Ο ιερέας έψαλλε το Χριστός Ανέστη και έδινε σε κάθε σπίτι το πρόσταγμα για το τσούγκρισμα των αυγών¹³⁷. Και ενώ ο καθένας προθυμοποιούνταν να τσουγγρίσει αυγό με τον παπά, εκείνος ιεραρχικά «ήρχιζεν από τον οικοδεσπότην», ως συμβολική έκφανση της τήρησης ενός άγραφου ηθικού κώδικα εκδήλωσης σεβασμού προς τα πρεσβύτερα μέλη και άτυπης διδαχής του στα υπόλοιπα νεότερα, πιθανόν, μέλη της οικογένειας.

Σε αρκετές εκ των περιπτώσεων η περιοδεία από σπίτι σε σπίτι γινόταν με την συνοδεία λύρας, ενώ οι νέοι επιδίδονταν και σε «πασχαλιάτικους πυροβολισμούς». Μετά το μεσημέρι «έφθανεν η νεολαία να έλθη εις το κέφι», οπότε «εστήνετο χορός επάνω στα δώματα» και σε αυτόν συμμετείχαν όλοι, νέοι και νέες, ώστε το έθιμο αυτό κατέληγε να αποτελεί πολυήμερη διασκέδαση και να διαρκεί μέχρι την Τρίτη ή και την Τέταρτη ημέρα του Πάσχα.

Ο Γ. Λευκόπουλος δεν παραλείπει να εστιάσει εμβόλιμα την προσοχή του στο γεγονός ότι στο παραπάνω πασχαλινό έθιμο πολλές φορές λάμβαναν μέρος και οι γεροντότεροι από τους Οθωμανούς γείτονες, οι οποίοι αναμεμειγμένοι με τους χριστιανούς «εγύριζαν πολλά σπίτα κυρβάδων των όλου του χωριού». Τονίζει, ότι «ο κύρβα χασάνης μάλιστα» χαιρετούσε χαρακτηριστικά «Ζει και βασιλεύ ο κύριος κύρβα Χριστός ανέστη, ούτως απολούνται οι αμαρτωλοί και οι δίκαιοι ευφρανθήσονται». Τέλος, επισημαίνει ότι οι γιοί του και προπάντων ο νεότερος Νουρί, «εμεθούσεν την ημέραν εκείνην και καλλίφωνος όπως ήτο παρεκινείτο υπό πάντων να τραγουδήσει, όχι τούρκικα αλλά ρωμαίικα, τα οποία ομιλούσεν καλύτερα από κάθε Ρωμιόν», αφήνοντας να διαφανεί το λανθάνον ερώτημα ή και η βάσιμη υπόνοια, ότι επρόκειτο περί εξισλαμισμένων χριστιανών ελληνικής καταγωγής.

---

¹³⁷ Επισημειώνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου ότι «μερακλής δια το τσούγκρισμα των κόκκινων αυγών ήτο ο μακαρίτης Παπα-Λαυρέντιος εις την ενορίαν Καθημερετίων. Αυτόν τον επερίμεναν εις το προαύλιον του ναού την νύκτα του Πάσχα δια να βγάλη τα ιερά του και να βγει έξω δια να τσουγγρίσουν μαζί του το πρώτο αυγό. Αυτός δε είχε τα δυνατότερα αυγά στην τσέπην του και επάλευε με όλους εις τον τοιούτον αβοπόλεμον».

6.7.4. Μουσική

Τραγούδια-Η Ήμερα

Ο Γ. Λευκόπουλος παραθέτει μέσα στο αρχείο του σε έμμετρη μορφή μια σύνοψη του τόπου του, της εξαιρετικής του φύσης, των ανθρώπινων χαρακτήρων, της καθημερινότητας, της ξενιτειάς και των εκφάνσεων της ζωής, των ασχολιών και των συνηθειών γενικότερα.

«Η τραγουδημένη Γίμερα»

Η Γίμερα εν έμορφον ψηλά είν' τα βουνάθε/Έχει κορτσόπα έμορφα κρύα είν' τα νεράθε./Η Γίμερα η Γίμερα σαέρ και πολιτεία/ Έχει οσπίτια κάτασπρα και πράσινα ρασσία./ Τη Γίμερας το μεϊτάν δύο τραν' αραστιάδες/ Εκεί γυρίζν' και τρων' και πιν' τη χωρί οι γιοσμάδες./ Η Γίμερα έτονε τη χωρίων η μάνα/ Ση Γίμερας το μεϊτάν κατήβαινε κερβάνια./ Ση Γίμερας το μεϊτάν/ Κατηβαίνε οι κοκάντ/ κύνε τιάτσια τα κοκία/ και παίρνε τα φουλιρία/ έρχουντανε τα τσιαλιάπια/ και πουλίουν χάπα χάπια/ και σταρσσίουνταν το σπίτια/ οι γαρήδες με τα τσίτια/ και σα σάγκας ολόερα τον ασημικόν εβγάλνε/ και περιμέν' την άνοιζιν σο θέρος για να πάνε/ πλέκνε τ' ορταρόπα τουν και λέγγνε μισιαλόπα/ εφτάγγε πεκιαρίων λασ' και χαίρουν τα κορτσόπα/ τρώγγε χοσάφ μηλότσιρα πουλουλί απιδόπα/ και κοκκινούν τα χράσα τουν και γίνταν ρεπανόπα/ κάμνε μαλλίν κ' εφτάν ράμαν πλέκ' πλουμιστά ορτάρια/ λέγγνε για τ' αλάφια τουν τα ζύλα τα χορτάρια/ κάθουνταν και παροδεύ' ους να εβγαίν' τα ζία/ και ους να ο φέκον πηδιαβαίν' τη ποπά τα ρασσία/ σκουντά και παν γομούντανε αφκακές σα σάγκας/ κοιμούνταν και τεντούντανε κρούνε τ' έναν τ' άλλο λάχτας./ Η Γίμερα η Γίμερα έσσ' πολλά εκκλησίας/ Έχει ποππάδες και ψάλτας με τ' έμορφα λαλίας/ Η Γίμερα η Γίμερα το τρανόν το χωρίον/ Εδώκεν τρανόν όνομαν από με το σχολειόν/ Η Γίμερα ζένκεν δασκάλτς ζένκεν καθηγητάδες/ Και ιατρούς κ' αρχιμανδρίτς και πολλούς δεσποτάδες/ Εζένκεν ηγουμένους εζένκεν λογάδες/ Εβγάλ' καλούς υπάλληλους και καλούς μαθητάδες./ Σην Γίμεραν τεχνίτ' πολλοί και αλισβεριτηήδες/ Γιοσμάδες είν' και τραγωδιάν' και καλοί λυριτηήδες/ Το καλοκαίρ' σην Γίμεραν δονούν τα καφενεία/ Εκεί εζούκ κι γίνεται τη λύρας η λαλία/ Έρχουντανε και οι Κρωμέτ' εφτάν μαζί παρέαν/ Αναλάζν' κ' αχπάσκουνταν στον Αεζαχαρέαν/ Και πάγγε σ' αφίν το νερόν απές σα λιβαδία/ Τρώγγε και πίν' και χαίρουνταν τα νέικα τα παιδία/ Ση Παηραχτάρη τ' αργαστέρ' ατίν πάγγε κονεύνε/ Πίν' και μεθούν και χαίρουνταν λέγγνε και μασχαρίας/ Τη Κρώμ' βοά' ση τουφεκί πουλόπο μ' τα λαλίας/ Ασά κεμεντσέδες τα διπλά και ασά τραγωδίας/ Πάγγε στον Αληθινόν ση κωτσού τ' αργαστέρια/ Που είν' κορτσόπα έμορφα σαν άσπρα περιστέρια/ Τα πεγάδια τη Γίμερας τη Γίμερας τ' εβόρας/ Κι εβρίουνταν πουθενά σα χωρία τη χώρας/ Τη Γίμερας τ' ορμόσσειλα ρίζα μ' τα ποτάμ' άκρια/ Ποίος κ' ενθυμάτια τα τίνος κι τρέχ' τα δάκρυα/ Τη Γίμερας τα παιδία/ Θα πάγγε σην Παναγίαν Παρεβγαίνε τα κορτσόπα/ Με τα παλικαρόπα/ Ση Γίμερας τα ρασσία/ Τολανεύκουν τα παιδία/ Τρών' και πίν' διασκεδάζνε/ Πάγγε σα νερά τα κρύα. Τη Γίμερας τα παιδία/ Έρχουν ασήν ξενιτειάν Αρματούνταν κ' αναλάζνε/ Και πάγγε διασκεδάζνε/ Τρών' και πίν' και κείφια φτάγγε Και τον κόσμον ανασπάλνε/ Τη Γίμερας οι γιοσμάδες/ Εφτάγγε τα τοναμάδες/ Τα κοιλάιδι' αντιλαλούνε Και τα ρασσία βοούνε/ Και κανείς κι γιανασεύ' Ατουνούς να καλατσεύ' / Μαρτενήδες φυσιακλήδες/ Παλικάρια μερακλήδες/ Τρών' και πίνε και μεθύζνε/ Και τα' ανθρώπ' χαρεντερίζνε./ Πάγγε σα κρύα τα νερά κλιβιανίζνε αρνία/ αέτς' περάζνε τον καιρόν τα νέικα τα παιδία/ Ο Γιάννης και Αλέξανδρον ο

*Πίλον κι' ο Γιωρίκας/Επέραν τα τουφέκια τουν κ' εχπάσταν σα περδίκας/Τη Γίμερας τα
 κορτσόπα και με τα φουλιρία/Εβγαίνε σα ψηλά ρασία και σα νερά τα κρύα/Η Παρθένα
 κ' η Κερεκή Αγγέλκω κ' Εμορφήλη/Εφόρεσαν κ' ενέλαξαν θα παν σο πανηγύρι.Τη
 Γίμερας τα κλίματα σαγλάμια και σιαρίγκα/Τα παρχάρια 'θε έμορφα κ'
 αέρασαθ'αντίκα/Οι νυφάδες την άνοιζιν επέγνανε σα ζύλα/Είχανε ρασσί δύναμιν
 τσαχριάδες άμιον μήλα/Ετρώγανε το ζύγαλαν κ' επλούσανε σον ήλον/Και σα εβόρας
 αφκακές εσύρναν γλυκόν ύπνον/Και επέγνανε σο θέρος/Με την χαράν με το γέλος/Πάν'
 θερίζνε σα κουσμέτια/Πίνε τα νερά τα κρύα/Κ' ατήν με την ζενιτειάν/Σύρνε την
 αροθυμίαν/Οι τσοπάν' πα τραγωδούνε/Τα ρασσία όλια βοούνε Κωδωνίζ' τα
 προατόπα/Κράζνε τα μικρά τ' αρνόπα/Κελαηδούνε τα πουλόπα/Ανάμεσα σ'
 ορμανόπα/Εχτρια έν' ο ουρανό/Ποδεδίζω τον Θεόν/Που έπλασεν την Γίμεραν με τα
 πολλά 'μορφιάς/Ψεύτικον παράδεισον να σσαιρέτ' η καρδιάς./Τ' Αεννί το
 νερόν/Ετρεσεν έναν καιρόν/Και έρδευεν τα παχτσάδες/Τα χωράφια τα
 γεντσάδες/Επιναν κ' οι καλογριάδες/Σα ζυλένια τα κουφάδες/Επινεν και το
 χωρίον/Νερόν καθαρόν και κρύον/Κ' εκοκκίνιζαν τα μάγουλα ρίζα μ' τη κοριτσιών./Τα
 δύο μήνας μίαν/Ερχουτον ασήν Ρουσίαν/Ο σαής με τα χασλούκια/Κ' όλ' παν' με τα
 χαβεσλούκια/Ορωτούνε κα μαθάνε/Ανθρώπια τουν ντο εφτάνε/Η μάνα για το
 παιδίν/Που ές τρανόν καμμονήν/Και η νύφε για τον άντραν/Τρέχνε τα δάκρυατς και
 χάνταν/Κ' η κόρ' για τον νουσσαλούν/Π' έςς' ατόν πάντα σον νουν/Ολ' ρωτούνε τον
 Σαήν και παίρνε χαπερόπα/Άλλ' σσιαίρουν κ' άλλ' πικριάσκουνταν σύνε πικρά
 δακρόπα./ Έρχουνταν οι σουλατσήδες/ και δουλέν' οι κατιρτσήδες/έρχουν τα
 παλλικαρόπα/σουμαδεύκουν τα κορτσόπα/έρχουνταν οι φουρουντσήδες/τη παιδίων οι
 κυρούδες/έρχουνταν κ' οι δουλευτάδες/και σσαιρουνταν οι νυφάδες/Ποιά έναν να
 λέγομε τη Γίμερας τα χάρια/Εκείνα όλια εδέβανε εκείνα όλια εχάθαν./Ας
 απομένομ'αδακά κα άλλο πλαν μη πάμε/Με το πολλά το λέσιμον τιθέν καλόν
 κ'εφτάμε».*

Με τους παραπάνω στίχους εξυμνούνται από τον γράφοντα Γ. Λευκόπουλο τα ψηλά
 και καταπράσινα βουνά της Ίμερας, τα κρύα νερά της, τα κάτασπρα σπίτια της, τα
 όμορφα κορίτσια και οι λεβέντες νέοι της. Τονίζεται ότι η Ίμερα αποτελούσε κέντρο
 της γύρω περιοχής, κεφαλοχώρι θα λέγαμε σήμερα, στο οποίο κατέφθαναν
 караβάνια για εμπορικούς λόγους και για να προμηθεύσουν τους κατοίκους με τα
 απαραίτητα είδη για τον χειμώνα, κατά τον οποίο περνούσαν ήρεμα τον καιρό τους οι
 γυναίκες. Σκιαγραφείται η δύναμη και η εργατικότητα των γυναικών, οι οποίες την
 άνοιξη και το καλοκαίρι δούλευαν πολύ, αναλαμβάνοντας να φέρουν σε πέρας βαριές
 εργασίες, αλλά και ο καρτερικός τους χαρακτήρας κατά τη διάρκεια της απουσίας
 των συζύγων τους στην ξενιτειά.

Εξαιρείται το γεγονός ότι η Ίμερα ήταν μεγάλο χωριό με ονομαστό σχολείο,
 από το οποίο αποφοίτησαν άνθρωποι προκομμένοι που έγιναν δάσκαλοι, καθηγητές,
 γιατροί, δεσπότες, αρχιμανδρίτες, ηγούμενοι, υπάλληλοι, ενώ υπήρχαν τεχνίτες,
 έμποροι, λυράρηδες, άνθρωποι που είχαν λεβεντιά, αλλά και σκληροτράχηλο
 χαρακτήρα. Κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού το χωριό και τα καφενεία του γέμιζαν

με ανθρώπους, καθώς επέστρεφαν οι ξενιτεμένοι, ενώ υπήρχε χαρούμενη ατμόσφαιρα και παντού στήνονταν γλέντια με τη συνοδεία της λύρας. Η καλή γειτνίαση με την κοντινή Κρώμνη ήταν χαρακτηριστική, ενώ μαζί Ιμεραίοι και Κρωμναίοι έκαναν συντροφικές πηγαίνοντας προς τον Αεζαχαρέαν, στον Αληθινό, στα εργαστήρια της περιοχής και στις διάφορες κοινωνικές εκδηλώσεις. Η ζωή ήταν ανέμελη, γεμάτη αλληλοπειράγματα, τραγούδια και γλέντια μέσα σε μια πανέμορφη φύση, την οποία απολάμβαναν οι νέοι και οι νέες, αλλά και οι ξενιτεμένοι μέσα σε μια συλλογικότητα που πρόσφερε απόδραση από την πεζή καθημερινότητα. Αποτυπώνεται η βουκολική, εύθυμη και ξένοιαστη ζωή στα παρχάρια με τις κωδωνοκρουσίες των ζώων, το κελάηδημα των πουλιών και τις ομορφιές της φύσης, η οποία φάνταζε ως παράδεισος, ενώ ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο νερό του Αη-Γιάννη που άρδευε το χωριό.

Σημαντική αναφορά γίνεται στον καημό της ξενιτείας, που σημάδεψε τον τόπο και τους ανθρώπους, και στη νοσταλγία των αγαπημένων προσώπων. Κάθε δύο μήνες ερχόταν από την Ρωσία εκπρόσωπος των ξενιτεμένων, με τον οποίο έστελναν εμβάσματα προς τις οικογένειές τους και από τον οποίο οι συγγενείς και φίλοι μάθαιναν τα νέα για τα αγαπημένα τους πρόσωπα. Η επιστροφή των ξενιτεμένων έδινε ζωή στο χωριό, όπου γίνονταν χαρές και αρραβωνιάσματα.

Τέλος, με πίκρα και ανεξίτηλο τον καημό του ξεριζωμού ο συντάκτης του αρχείου αναφέρει ότι εκείνη η ζωή ανήκει ανεπιστρεπτί στο παρελθόν λόγω της απώλειας της πατρογονικής γης.

«Τραγωδίας»¹³⁸

Μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου παρατίθενται εκατόν ένα δίστιχα (101), που τραγουδούν την καθημερινή ζωή, τα βάσανα και τους καημούς της, την αγάπη και τον έρωτα, τα συναισθήματα των ανθρώπων, τα βάσανα της ξενιτειάς και του αποχωρισμού από τα αγαπημένα πρόσωπα, την φύση, την γυναικεία χάρη και το κάλλος, ενώ άλλα εκφράζουν παράπονα, αυτοσαρκασμό και σκώμμα.

Τραγούδια της αγάπης και του έρωτα

Τα περισσότερα δίστιχα αναφέρονται στην αγάπη και τον έρωτα,¹³⁹ ο οποίος στις περισσότερες εκ των περιπτώσεων είναι ανεκπλήρωτος πόθος που γεννά απογοήτευση, παράπονα, επιθυμία, ενέχει δυσκολίες εξαιτίας των αυστηρών ηθών, εγείρει έντονα και τρυφερά συναισθήματα και επιθυμία συνάντησης με το αγαπημένο πρόσωπο έστω και από μακριά. Άλλοτε η αγάπη είναι ανομολόγητη ή συναντά δυσκολίες, βάσανα και γίνεται έντονη νοσταλγία και πόνος στην περίπτωση των

---

¹³⁸ Βλ. περισσότερα τραγούδια και δίστιχα της Ιμέρας: Τανιμανίδης, 1988:134-154· Φωστηρόπουλος, 1941:158-163. Το Ποντιακό τραγούδι θεωρείται από πολλούς φιλόλογους συνέχεια ή μάλλον κληρονόμος του ακριτικού έπους (Ανδρεάδης, 1964:56) Το δίστιχο είναι το πιο συμπυκνωμένο μέσο της λαϊκής έκφρασης, μέσα στο οποίο ολοκληρώνεται με τρόπο σύντομο και ολοκληρωμένο η έμπνευση του τεχνίτη (Τσιρκινίδης, 1986:211), ενώ η ομοιοκαταληξία αποτελεί σημαντικό στοιχείο για την συντήρηση της μνήμης των δύο στίχων (Ευσταθιάδης, 1992:314). Κάθε τραγούδι, όπως είχε ιδιαίτερο μέλος είχε και τον χορό του, που συμφωνούσε με τον ρυθμό του άσματος, το οποίο τραγουδιόταν από ανθρώπους που στην περιοχή της Χαλδίας είχαν μελωδική φωνή οι περισσότεροι (Μελανοφρύδης, 1987:21). Το ποντιακό τραγούδι αναπαριστάνει επεισόδια και περιστατικά του εθνικού και του κοινωνικού βίου, ενώ από γλωσσική άποψη χρησιμοποιεί την ποντιακή διάλεκτο (Ευσταθιάδης, 1992:30-31). Τα τραγούδια της καθημερινής ζωής αναφέρονται στις ποικίλες εκδηλώσεις της: του έρωτα, της αγάπης, του γάμου, της ξενιτειάς, τα νανουρίσματα, τα μοιρολόγια, τα εορταστικά, κ.ά. Με μουσικά κριτήρια μπορούν να γίνουν και πιο λεπτές προσεγγίσεις διάκρισης, οπότε τα τραγούδια αυτά διακρίνονται σε επιτραπέζια, χορευτικά και της στράτας. Στιχουργικά στην ποντιακή δημοτική ποίηση δημοφιλέστερος στίχος είναι ο ιαμβικός 15σύλλαβος (Τσιρκινίδης, 1986:208) και έν μέρει ο τροχαϊκός, ενώ υπάρχουν και άλλοι, όπως ο 16σύλλαβος, ο 14σύλλαβος και ο 12σύλλαβος (Γαϊτανίδης, 2003:238· Ευσταθιάδης, 1992:30). Ο στίχος των τραγουδιών ήταν συνήθως ανομοιοκατάληκτος, ενώ στη συνέχεια, όταν άρχισαν να επικρατούν τα δίστιχα τραγούδια εισήχθη η ομοιοκαταληξία, η οποία όμως σύμφωνα με τον Μελανοφρύδη (1987) επέφερε έλλειψη έννοιας και συνεκτικότητας. Τα τραγούδια του ποντιακού λαού σύμφωνα με τον Ευσταθιάδη (1992) αποτελούν «ένα από τα πιο εξάαιρετα μνημεία του λόγου». Ο ίδιος υποστηρίζει ότι «*Η μούσα του Πόντου, αντίλαλος γλυκύτατος, κραυγή ανθρώπινη, βαθύ αίσθημα ζωής και μήνυμα ελπιδοφόρο, σκορπάει φως στο χώρο της Ανατολής... Το σύνολο των ποντιακών τραγουδιών αποτελεί το μυριόπαλμο ξέσπασμα της ποντιακής ψυχής*» (Ευσταθιάδης, 1992:27).

¹³⁹ Τα τραγούδια της Μαύρης Θάλασσας αναφέρονται στην ξενιτεία, το στρατό, τα βάσανα, περισσότερο όμως στην αγάπη και τον έρωτα, που είναι ένα ατέλειωτο πάθος και εκφράζεται με τρυφερότητα και ευγένεια (Omer Asan, 1998:161). Η αγάπη σε όλες τις εκφάνσεις της και ιδιαίτερα ο έρωτας υμνείται από την Ποντιακή ποίηση σε στίχους που, αν δεν είναι πρωτότυποι και στερούνται γοργότητας και πλούσιου λεκτικού, είναι ωστόσο αξιοπρόσεχτοι για τον τρόπο έκφρασης των πιο περιπαθών και ευγενικών ανθρώπινων συναισθημάτων, που χαρακτηρίζουν τον Ποντιακό λαό. Όλες οι ελπίδες, τα πάθη, οι πόθοι, που εγείρει ο πραγματικός και σε πολλές περιπτώσεις ανικανοποίητος έρωτας, ψάλλονται με τρόπο ήσυχο, απέριττο και παραστατικό, ώστε τα τραγούδια αυτά να δημιουργούν "ανεξάλειπτον εντύπωσιν" (Μελανοφρύδης, 1937:323)

ξενιτεμένων. Σε κάθε περίπτωση τραγουδιέται με διακριτικότητα, τρυφερότητα, γλυκύτητα.

- «1. Εποίκες με Τσοφίτσα μου το ψωμίν να γυρεύω
Σα μοναστήρια να πάγω για να καλοερεύω.
2. Εγάπ γυλάγια γίνεται και σην καρδιαν εμπαίνει
Και ύστερα με το μασσαίρ που κρούγιατο κ' εβγαίνει.
3. Αγάπη και το σεβνταλούκ πας' κ' εν σην εμορφάδα
Εν σο γλυκύν την καλατσήν αρνίμ σην νοστιμάδα.
4. Εγώ όντες εγάπανα εσύ γιατί κ' εθέλνες
Εγώ εποίνα παλαλά εσύ σεήρ ετέρνες.
5. Εγ' αγαπώ σε κ' έρχουμαι εσύ παραμερίσμε
Ασέν του Θεού το χατίρ έλα μη τυραννείησμε.
6. Σο παραθύρι κάθεσαι καρσσίς πιάν η φώσι
Πάντα φίλεμαν ψαλαφάς και άμον γυρευόσι.
7. Σο παραθύρι κάθεσαι εγώ καρσίς δουλεύω
Τα' ελίμαυρα το μάτια σου ελέπω και ζελεύω.
8. Ας έμ πουλίν κ' επέτανα κ' έρχουμ σα παραθύριας
Εδούνεσμε κ' ερούφιζα μελόπον ασά σσειλίας.
19. Ας έμ τη σπαλερίς τ' αστάρ εκείμ απάν σο ψόπος
Το μεταξένον η φωτάς κ' εκείμνε σ' εγκαλόπος.
10. Σην ζουπουνάς να γίνουμαι κουμπίν μαλαματένον
Να κείμαι σ' εγκαλόπο σου το μαργαριταρένον.
11. Όλον την νύχταν λάσκουμαι χωρίς φενέρ γυρίζω
Κλάιγω και τυραννίουμαι κ' εγώ εμέν φουρκίζω.
12. Άψον το καντηλόπο σου βάλεν απές ελάδι
Την πόρτας αφς ακράνοιγον θα έρχουμαι το βράδυ.
13. Σπογγίς την πόρτας και τσανίης και στράφς τα κατωθύριας
Γουρπάν εγώ να γίνουμαι και σα μαύρα τ' οφρύδιας.
14. Το σπίτις ετρυλίζα και σην αυλής εκάτσα
Καλοσώρισες κι 'πεσμε και με τα διάκρυα 'χπάστα.
15. Καρδιάμ απαρηγόρευτον πώς να παρηγορώ σεν
Έκαμσε το σεβνταλούκ πώ σαν κατηγορώσε.
16. Απές στον Αεπνεύματον κερίν εσέβα ν' άφτω
Είδατεν και κάτ' έπαθα τον κύρνατς θ' ανασκάφτω.
17. Ζωγράφε π' εζωγράφιζες τον άγιο Χαραλάμπη
Ζωγράφσον το τρυγώνοπομ άμον ήλες ας λάμπει.
18. Ζωγράφε π' εζωγράφιζες τον άγιο Κωνσταντίνον
Ζωγράφσον το τρυγώνοπομ τ' ημσόν την ψύμ θα δίγω.
19. Κάτ' έπαθα κ' ερρώστεσα βαριάμ έγκα και βέχω
Εξέγκαν πουλίμ τ' όνομας με τ' εσέν τιδέν κ' έχω.
20. Εγώ οντές εμ μικρόν παιδίν μανάμ κάτ' επεθάνα
Τη σεβντάς τα βάσανα τώρα κι θ' επαθάνα.
21. Θειάμ απόνετε θειάμ γιατί κι τσίησμε
Θειάμ ασό νυφόπο σου γιατί αποχωρήσμε.
22. Θειάμ γιατί εδούνεσμε πράσινον ταπακέραν
Κ' επακαάλνες κ' έλεγεσ επάρ την θεγατέραμ.
23. Θειίτσαιμ το χωράφι σου λιθάρια και καγιάδες
Κορτσόπα βοτανίζνατο με τ' άσπρα τα φωτάδες.

24. *Τερέμε θείαμ τέρεμε τερέν τ' έμορφος είμαι
Δώμα την θεγατέρα σου και μοναχός μη κείμαι.*
25. *Θείαμ θειάμ απόνετε θειάμ γιατί κι τσίησμε
Ασά τριά τα κόπτσοπας την ίναν κατί δείσμε.*
26. *Σα ποδάρια σ' τυλίγουμαι σαν οφιδί γιαβρόπον
Τυλίγουμαι σα μέσα σου ση ζωναρίς τον τόπον.*
27. *Χαμέληνον τα πρόατα σ' και τάραζον τ' αρνόπα σ'
Και κατίβασον την γιασμιάς και πλέζον τα μαλλόπα σ'.*
28. *Λελέβω σε λελέβω σε να γίνουμαι γουρπάνι σ'
Όντες φορείς και αναλάης έπαρ κ' εμέν σο γιάνι σ'.*
29. *Ποππάδες και γραμματικοί π' έβρετια το γραμμένον
Την έμορφον το φίλεμαν πως εν' αφορισμένον.*
30. *Σο παραθύρι κάθεσαι καρσί σ' είν' ξερά ζύλα
Και α'σιν εμορφάδα σου ανθούν και φέρνε φύλλα.*
31. *Ση Κρώμ' τον Αε-Θόδωρον επήγα λειτουργέθα
Τ' αρνόπο μ' εκεί κι 'δατο κ' άμον τ' επήγα έρθα.*
32. *Τ' έναν το χέρι μ' μαξιλάρ' θέκω κι αποκουμπίζω
Τ' άλλο βάλλω στον κόρφο μου και στέκω και νουνίζω.*
33. *Θέκον την τάπλα σ' ζαρωτά και έβγα απάν σο δώμαν
Και πε' με καλώς όρισεσ με το γλυκόν το στόμαν.*
34. *Έλα κόρη σ' εμέτερα σο κάθεσ την οτάνι
Εσέναν ασ μυρίσκουμαι αρ' άμον τουτουγιάνι.*
35. *Η καρδιά μ' τογραεύκεται και γίνεται κομμάτια
Τρέχνε τα δάκρυα μ' για τ' εσέν άμον πεγαδομάτια.*
36. *Έλα σκίσον την καρδιά μου κεντρίν απές ντο έχει
Ασ τρέχνε τα δακρόπα μου ασ εθαρρύνε βρέχει.*
37. *Με το στομόπο σ' κσύντσ φαρμάκ' αρνί μ' και φαρμακώντς με
Τ' ολίμανρα τ' ομμάτια σου τερείς και θανατώντς με .*
38. *Εσύ εμέναν έλεγεσ κανάν κι καλατσεύω
Με τ' ομματόπα μ' είδα σε τον Θεό σ' κ' ινανεύω.*
39. *Εγώ νερόν ψαλάφεσα ατέ κρασόπον έγκεν
Σ' έρημον το καρδόπο μου τρανόν σεβντάν εσέγκεν.*
40. *Η λαλία μ'σόν ουρανόν αρνί μ' παρακαλώ σε
Έκαμες το καρδόπο μου κουτούλα μ' αγαπώ σε.*
41. *Πουλί μ'τα ζα ντ' ερίαζες τ' έναν ακούει Στεφάνα
Μίαν κι άλλ'ας εφίλνα 'σε κ' ύστερ'ας επεθάνα.*
42. *Αν αποθάνω αρνόπο μ' πίασον σο κανόνι
Παίρνε και πάγνε θάφνε 'με απομέντς μοναχόνι.*
43. *Αν αποθάνω ζάι μη κλαις και μη τρωσ την καρδιά σ'
Κλάψον 'με ατόρα ζωντανόν και χτούψον τα μαλλία σ'.*
44. *Αφκά σ' ελάτ' μη κάθεσαι πιάν' απάνι σ' δίσα
Σ' εμάς καμμίαν κι 'μερών' πάντα σκοτία πίσσα.*
45. *Αν είπα σε το τερτόπο μ' αν είπα σε το χάλι μ'
Πασ'κεν είπασ' έπαρ' τον νουν τ' αχούλ' α'σο κιφάλι μ'.*
46. *Είχα σε κι εχάσα σε και με την αμελία μ'
Σα ζένα χέρια 'λέπω σε και τρώγω την καρδιά μ'.*
47. *Ο κύρης σου ο παλαλόν η μάνα σου η μαϊσίτσα
Θέλνε να στείλνε σε μακρά να χάνεσαι Σοφίτσα.*
48. *Κόκκινον μήλον σο κλαδίν η ρίζα θε σο χώμαν
Άψιμον πιάν' σην καρδιά μ' η βρούλα θε σο στόμα μ'.*

49. *Εξέρτς όνταν εκάθουμες ση χωραφί σην άκραν
Εποίνες με και έκλαιγα και σπόγγιζες τα δάκρυα μ'.*
50. *Άσπρα φορείς άσπρ'αναλάης άσπρον εν το καρδόπο σ'
Να σαν που κείται με τ' εσέν και λύν' το σπαλερόπο σ'.*
51. *Ο ουρανόν κ' η θάλασσα η γη κ' όλα τα πάντα
Έλα αρνόπο μ' με τ' εμέν πασκή θα ζούμε πάντα.*
52. *Εγώ τα τραγωδόπα μου εδώκα 'τα σον τόκον
Ση κρεββατί σ' σο γιάν' και 'κα ποίσον κ' εμέναν τόπον.*
53. *Αν εκακοτραγούδησα να είμαι σχωρεμένος
Εγώ τσεχέλκον παλικάρ' και τη σεβντάς καμμένος.*
54. *Αγνά είν' τα τσαλουμόπατς αγνά είν' τα πιτσιμίατς
Να εμ' εκείνος άγγελος που 'θε να παίρ' την ψύν' ατς.*
55. *Όλεν την νύκταν κάθουμαι έναν ώραν κι κοιμούμαι
Κλώσκουμ' αδά κλώσκουμ' ακεί κ' εσέναν εθυμούμαι.*
56. *Ο νούσι μ' πάντα εν' σ' εσέν επαίρες το κιφάλι μ'
Εποίκες μ' άμον παλαλόν αχά ντο εν' το χάλι μ'».*

Γυναικείου κάλλους και χάρης

Η γυναικεία ομορφιά και χάρη¹⁴⁰ εξυμνούνται σε αρκετά δίστιχα, που καταμαρτυρούν έντονα ερωτικά συναισθήματα, ενώ οι όμορφες κοπέλες προμοιάζονται με ανοιξιάτικα λουλούδια, κινούνται με χάρη, εγείρουν τον θαυμασμό και η ομορφιά τους είναι απαράμιλλη για τον ερωτευμένο νέο.

- «1. *Έμορφος και παντέμορφος φορείς και τα μαβία
Εβγαίντς απάν σ' εξώπορτον παλαλώντς τα παιδία.*
2. *Αρνί μ' το σπαλερόπο σου και τα σπαλεροδέμια σ'
Όντες θα λύντς και δέντς ατά πώς κι τρομάζν' τα χέρια σ'.*
3. *Πάντα με τ' αχ και με το βαχ πάντα να ιλί εμένα
Μαναχέσα μη κάθεσαι για έλα με τ' εμένα.*
4. *Κουρπάνις άνοιξης τσιτσάκ και Παναγίας δάκρεν
Η μύρα σ' κι χορτάεται ευωδία σ' κι χάται.*
5. *Άσπρα φορείς άσπρ'αναλάης άσπρον η φορεσία σ'
Άσπρα τσιτσέκια κούουνταν α' σην πορπατεσία σ'.*
6. *Σαν μερμύκα πατείς την γην σαν χελιδόν' γυρίζεις
Σαν αετός ψηλοπετάς την καρδιά μ' τυραννίζης.*
7. *Σαν ήλος επαρλάεψες και σαν αέρα εδέβες
Ους να θ' εκαλοτέρνα σε ρασσόπα επηδέβες.*
8. *Το σπαλερόπο σ' κόκκινον η φωτά σ' γερανέον
Ρίζα μ' το σπαλερόπο σου Τούρκον εφτάει Ρωμαίον.*
9. *Ψηλά τα παραθύρια σου κ' η λάμπα απές φωτάζει
Σον κόσμον πολλοί έμορφοι κ' εσέν κανείς κ' ομοιάζει».*

¹⁴⁰Συμφωνα με τον Παπαμιχαλόπουλο (1903:141-142) η φυλή των Κρωμναίων διακρίνονταν για την ωραιότητα και μάλιστα οι γυναίκες θεωρούνταν τύπος καλλονής.

Καθημερινής ζωής

Αρκετά δίστιχα περιγράφουν την καθημερινή ζωή, τις γονεϊκές συμβουλές, τα βάσανα, τις ταλαιπωρίες και τους καημούς, την επίπονη αγροτική εργασία.

1. *Εγώ τον κύρημ είπατον τιατιά κι γυναικίζω
Ατώρα πουσμανεύατο καίουμαι και βρουλίζω.*
2. *Εμέν η μάναμ είπεμε εμέν η μάναμ λέει με
Την νύχταν μη παρακαθεύς και πάντα διαρμενεύμε.*
3. *Κορτσόπα φυγαδιάσα ασό μυλοκοπέιον
Ατά εκλαίγαν κ' έλεγαν θα πάμε σο χωρίον.*
4. *Το σπίτις εν απές σ'ορμάν τα'ολόερα κλεθρία
Αποπίσις έρουζανε τσιαγκούνια σκύλ'παιδιά.*
5. *Η κάρδιαμ εν το σίδερον το κάμν'οι τεμιτσήδες
Επαίρες τα μουράτοπας άμον τα'εθέλνες είδες.*
6. *Αρνίμ είσαι τσεέλαινα πουλίμ κι κόφτ ο νούσις
Απιστοι να γίντανε π'ερούζαν αποπίσις.*
7. *Μανάμ να μ'είχες ποίσνεμε πόσον καλλίον έτον
Σ'έμέναν γουρταρεμονήν σ'έσέν χαράν θα έτον.*
8. *Μάναμ είσαι χαήνενα μάναμ είσαι κακέσα
Η μανασσία ν'εν καλόν πέσκα συ μαναχέσα.*
9. *Μάναμ αέτς κι γίνεται θα χτίζω δύο οτάδες
Σ'έναν να βάλω τα τέρτιαμ και σ' άλλο τα πελιάδες.*
10. *Μανίτσα ντ'εμαέρευες ο σήμερον φασούλια
Εγώ ατά κι τρώγατα να γίντανε γουρζούλια.*
11. *Εποίκες με αθέωτε εγέμ'βελόν'και ράμαν
Σίτια έμνε τραντάφυλλον τερέν τα'εγέμ το θαύμαν.*
12. *Ο ουρανόν να εν χαρτί κ' η θάλασσα μελάνι
Να γράφω τα τερτόπα μου ζαν το χαρτί κ' εφτάνει.*
13. *Απές σο χωράφ έστεκες κ' εκράτνες έναν μήλον
Το κιντελούκ' σ'έναν κορόσ' γιατί να καίη σε ο ήλον.*
14. *Εμέν' η μάνα μ' είπε μεν υιέ μ' ση Κρώμ' κι θα πας
Με τ' έμορφα τα κορτσόπα μασχαρίας κι θα 'φτας.*
15. *Εγώ το ρακίν πίνα το και με τα πενηντάρια
Και έρχουμαι μεσανυχτί και σα πετινολάλια.*
16. *Εγώ το ρακίν κ' έπινα αετς καλά καλά
Ατώρα πίνω και μεθώ κ' εφτάγω παλαλά.*
17. *Μικρίκον τσαβαϊρ τασσίν πώς έχασες την υεία σ'
Την καμονή σ' ποίος θα σύρ'και την αροθυμία σ'.*
18. *Κόρη ντο σουμαδεύκεσαι σα ζένα τα χωρία
Πασσκίν το κ'είν'να παίρνε σε τη μαχαλάς παιδιά.*
19. *Τα τραγωδίας τα καλά εγώ είμαι π' εβγάλω
Τα έμορφα τα κορτσόπα εγώ που παρεβγάλω».*

Συναισθηματικά

Έντονα είναι τα συναισθήματα που εκφράζει η λαϊκή μούσα, η οποία εκδηλώνει ζωηρό ενδιαφέρον για τα αγαπημένα πρόσωπα και την υγεία τους, πονά για τον αποχωρισμό της ξενιτειάς και νοσταλγεί έντονα τους οικείους.

- «1. *Αρνί μ' οπέρτς ες έμορφος οφέτος εχαλάστες
Κι ξέρω γιαμ ερώστεσες κι ξέρω ομματιάστες.*
2. *Έπαρ' κοντύλ' σο χέρι σου ας λέγω σε και γράψον
Αν πάγω κ' άλλο κ' έρχουμαι ανάγνωσον και κλάψον.*
3. *Η καρδιά μ' ομοίασεν τ' Αεμπαυλί τα χιόνια
Πριν να λύουν τα παλαιά γίνταν καινούρια πόνια.*
4. *Λαλώ λαλώ και κι λαλώ να κόφκεται η λαλία σ'
Να κρίντ σ' ο Θεός και η Παναγιά με τ' από την καρδιά σ'.*
5. *Ρασσόπα τ' έπορπάτεσα κρύα νερά ντο έπα
Όταν διαβαίντς κ' αντιδιαβαίντς κσύσον δύο δακρόπα.*
6. *Χωρίς άψιμον καίγουμαι δίχα βρούλαν εκάγα
Στερέα μ' σ' εγκαλόπο σου έπεσα κ' ενεπάγα».*

Σκωπτικά

Ο χαρακτήρας του ποντιακού λαού είναι εύθυμος και σε πολλές περιπτώσεις εκδηλώνεται με πειράγματα, αστεϊσμούς, σκώμμα, αλλά και αυτοκριτική και αυτοσαρκασμό.

- «1. *Εγώ ποππάς κι γίνουμαι σα ιερά κ' εμπαινώ
Σίτια θα ψάλλω τραγωδώ σσασσεύω κ' απομένω.*
2. *Επήγα στον πνευματικόν για να ξυμολογά 'με
Να 'λί εμέν για την σεβντάν απός ζάι κ' ερωτά 'μεν.*
3. *Βάλλω το ρακίν σο ποτήρ ' εγώ εμέν κεράζω
Μεθώ κι εφτάγω παλαλά και τον καιρό μ' περάζω».*

Της ξενιτειάς

Η ξενιτειά σημάδεψε τη ζωή των ανθρώπων που εγκατέλειπαν την πατρίδα, το σπίτι και τα αγαπημένε τους πρόσωπα, για τα οποία νιώθουν νοσταλγία, με τα γράμματα να αποτελούν παρηγοριά και μοναδικό μέσο επικοινωνίας μέχρι την επάνοδο στην πατρίδα. Το φορτίο του αποχωρισμού είναι βαρύ, η ξενιτειά ανεπιθύμητη, ενώ έντονα αποτυπώνεται το αίσθημα της ανασφάλειας και της αμφίβολης επανόδου στην γενέτειρα γη λόγω πιθανής αρρώστειας ή θανάτου.

- «1. *Τα νεότηταμ έφαγα αδάπαν σα βραδάσι
Γραψόν γραμμόπον στείλομε ας εξέρω ντ' εφτάσι.*
2. *Σενάν τη κόλλας το τηράφ γράψον τα χαιρετίας
Σ' άλλο το μέρος ζωγράφσον το μάτιας και τ' οφρύδια σ'.*
3. *Γράψον γράμμαν και πε με χαιρετώ σε
Κάθουμαι και δεβάζα το και απαροθυμώ σε.*
4. *Αναθεμά την ξενιτειάν ρίζα μ' το τσολ το είσαι
Σ' εσέν ομούτ κανείς μ' εφτάει εσύ τ' εμόν πα είσαι.*
5. *Η ξενιτειά κι σύρκεται ποδεδίζω σε θεία
Κι σύρκουντανε τα μακρά τ' εγάπς αροθυμία.*
6. *Σην ξενιτειάν αν αρρωστώ αν πονεί το κιφάλι μ'*

Το σάβανον χαζίρ ας εν αφκά σο μαξιλάρι μ’.
7. *Σην ξενιτειάν που αρρωσταίν’ ο Θος ας ελεά ‘τον*
Ιατροί κι λαρών’ ατόν Αερτς να βοηθά ‘τον».

Τραγούδια εξύμνησης της Φύσης

Η εικόνα των αγέραστων, ψηλών βουνών που είναι καταπράσινα λόγω της πυκνής βλάστησης αποτυπώνεται μέσα στα τραγούδια ως ελάχιστος φόρος τιμής προς την αλησμόνητη πατρίδα.

«1. Να σαν εσάς ψηλά ρασιά πάντα χλωροφοράτε
Διαβαίνε χρόνια και καιρούς καμμίαν κι γεράτε».

Χοροί της Ήμερας

Σύμφωνα με τον Γ. Λευκόπουλο οι χοροί¹⁴¹ της Ήμερας ήταν δέκα (10): Ομάλ, Σιτόν, Κοτσαγκέλ’, Σεριανίτσα, Τίταρα, Γέμουρα, Σαρίκουζ ή Μητερίτσα, Σέρρα, και Μαχαίρ’.

«Γ’ομάλ, το σσιτόν, το κοτσαγκέλ (χορευόμενον εις τους γάμους τας πρωϊνάς ώρας). Η
Σαιριανίτσα, Τίταρα, Γέμουρα, Σαρίκουζ ή Μητερίτσα. Εις τους γάμους κατά τα
ξημερώματα εγένετο το θύμισμαν (χορός εφτά ζευγών ανδρογύνων προπαντός
νεοϋπάνδρων με τον ιερέα επί κεφαλής). Εχορεύετο υπό νέων το Λάζικον- Σέρρα χορόν
τούρκικος χορός, και επαίζετο το μασσαίρ (ειδικός γυμναστικός χορός με σπάθην)».

---

¹⁴¹ Ο χορός στην ποντιακή μουσική παράδοση περιλαμβάνει μουσική, ποίηση, κινησιολογία και αποτελεί στις συγκροτημένες κοινωνίες των Ποντίων τρόπο ζωής συνυφασμένο με την καθημερινή τους δραστηριότητα (Γαϊτανίδης, 2003:242). Συνοδευόμενος από τραγούδια και κυρίως από τη λύρα, ήταν κυκλικός, αποτελούσε την πιο αγαπημένη διασκέδαση των κατοίκων και σημείο ανάμειξης των γυναικών με τους άνδρες (Μελανοφρύδης, 1987:23), ενώ κατά τη διάρκειά του τηρούνταν μεγάλη ησυχία, ώστε να ακούγεται η μουσική και το τραγούδι, καθώς θεωρούνταν ιερός και αποφεύγονταν καθετί που θα μπορούσε να τον μολύνει (Ιωαννίδης, 1870:143). Καθώς η ποντιακή κοινωνία διέπονταν από αυστηρούς κανόνες, αναφορικά με τους ρόλους και τη λειτουργία των μελών της, ο χορός αποτέλεσε κοινωνικό σημείο αναφοράς που έδινε τη δυνατότητα ελιγμών διευκολύνοντας ιδιαίτερα τους νέους ως προς τη συναισθηματική αλληλοπροσέγγιση. Αποτελούσε φορέα παράδοσης ως συστατικό των διαφόρων κοινωνικών εκδηλώσεων, ενώ ως πολιτιστικό στοιχείο αναδεικνύει τη φιλοσοφία, τη στάση ζωής και τις αισθητικές αντιλήψεις του ποντιακού λαού. Στον Πόντο ήταν κανόνας να στήνεται, σε ανοιχτούς ή κλειστούς χώρους, χορός στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς, των Θεοφανείων και του Πάσχα, όπως και στα πανηγύρια, στους γάμους, στις ονομαστικές γιορτές, στις ημέρες της συγκομιδής και σε άλλες περιστάσεις (Γαϊτανίδης, 2003:242).

Οι ημέρες της εβδομάδας

Οι επτά ημέρες της εβδομάδας ονομαζόταν κατά σειρά Δευτέρα, Τρίτ', Τετράδ', Πεφτ', Παρασκευή, Σάββα, Κερεκή, όπως φαίνεται από τους στίχους που παραθέτει ο συνυάκτης του αρχείου:

*«Τσαλισσένε την Δευτέραν
Οι τεμπέλ' που κι εχ' δουλείαν
Από πιρνού έτον Τρίτ'
Φέρεν κόρη το κιπρίτ'
Τον πιρνόν έτον Τετράδ'
Φέρεν τη διαβόλ' το τριάδ'
Τ' άλλον την ημέραν Πέφτ'
Την εγάπη μ' κάτς θα κλέφτ'
Παρασκευή εν' κλεμμένον
Λιμονένε αποθαμένον
Σάββα λανάρικς μαλλία
Σους γιαβρούμ' μ' εβγάλτς λαλία
Κερεκή σην εκκλησίαν
Πάγνε όλ' με τα κερία.
Δευτέραν, Τρίτ', Τετράδ' και Πέφτ', Παρασκευήν δουλεύω
Την Σάββαν όλια τρώγα 'τα την Κερεκήν γυρεύω».*

Μήνες

Οι δώδεκα μήνες¹⁴² του χρόνου είναι κατά σειρά: «Καλαντάρτς, Κούντουρον, Μαρτς, Απρίλτς, Καλομηνάς, Κερασιπόν, Χορτοθέρτς, Αύγουστον, Σταυρίτες, Τρυγομηνάς, Αεργίτες, Χριστιανάρτς» και αποτυπώνονται έμμετρα μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου ως εξής:

*«Έρται πουλί μ' ο Καλαντάρτς με τα κρύα τα σσόνια
Ατός αλλάζ' τ' ενιαυτούς και φέρ' καινούρια χρόνια
Και γαπατεύ' τα ρασσία τα στράτας και τα δέβας
Ατός παγώνει τα νερά και φέρ' κρύα αέρας
Έρτ' ο λιφτόν ο Κούντουρον χαντσεύ' τον κόσμον όλον
Και στίγκ' τον κόσμον και γριβών' ση μαγκαλί τον κόλον
Και κι γίνεται κιβιάνεμαν ση Μαρτί τα ημέρας
Δείκνυατ' απέμπρ' κ' αποπίς εβγάλ' άγρια αέρας
Απρίλτς γλυκαίνει τον καιρόν έχτριά τον ουρανόνι*

¹⁴² Τα περισσότερα ποντιακά ονόματα για τους 12 μήνες του έτους είναι ονόματα καθαρά ελληνικά και φανερόνουν την εποχιακή και θρησκευτική ζωή. Καλαντάρτς (Ιανουάριος) πήρε το όνομά του από τα κάλαντα, Κούντουρον (Φεβρουάριος) από την κοντή ουρά επειδή είναι κοντός αναφορικά με τους άλλους μήνες, Μαρτς (Μάρτιος), Απρίλτς (Απρίλιος), Καλομηνάς (Μάιος) γιατί όλες οι μέρες του είναι καλές, Κερασιπόν (Ιούνιος) από τα περίφημα ποντιακά κεράσια που κετέκλυζαν τις αγορές, Χορτοθέρτς (Ιούλιος) γιατί αυτόν το μήνα θέριζαν τα χόρτα και τα σιτηρά, Αύγουστον (Αύγουστος), Σταυρίτες (Σεπτέμβριος) γιατί στις 14 γιορτάζεται η ύψωση του Τιμίου Σταυρού, Τρυγομηνάς (Οκτώβριος) ο μήνας του τρύγου στα αμπέλια, Αεργίτες (Νοέμβριος) γιατί στις 3 έγινε η ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου Γεωργίου, Χριστιανάρτς (Δεκέμβριος) ο μήνας που γεννήθηκε ο Χριστός (Χιονίδης, 1998).

Ζέστε χουλαίν' τον εφτωχόν εφτάει καλόν καιρόνι
Καλομηνά γελά η γη πρασινίζ' τα ρασσία
 Πληθύνε ρίζα μ' τα νερά και βοούνε τ' ορμία
 Φουντών' φυλλώνε τα δένδρα κ' εβγαίνε τα χορτάρια
 Ετοιμάουν οι παρχαρέτ' ν' εβγαίνε σα παρχάρια
 Εβγαίν' τα σιρία βόσκουν
 Και γομάτον γάλα κλώσκουν
 Και γίντανε τα βουτέρτα
 Γουτουρεύ' τα χορτοθέρτα
 Ρδουβανίζνε ξυλαγκίζνε.
 Έρται κ' ο Κερασινόν
 Δεν' σα δένδρα ο καρπόν
 Έρται πουλί μ' ο Χορτοθέρις κ' ιδρώνε τα καμίσσια
 Και τα νυφόπα αναλίν' και λυριάζ' τα τσαρούσια
 Και παίρνε το καγάν σο σσερ και το σκοινίν σ' ωμία
 Σην τσάντα βάλνε το συφάι πολλά ζερά φελία
 Σκούνταν σο μέρωμαν σουμά και σο θέρος αχπάσκουν
 Και για τ' αντρούδασατουνε ατά λογοπιάσκουν
 Σο μέρωμαν δύο ώρας τ' έναν τ' άλλο φωνάσνε
 Χορτοθερί τα κορτσόπα τον ύπνον κι χορτάζνε.
Αυγουστί εφτάν τα φρούτα
 Και τ' ασσορώνια γομούνταν
 Κατιβαίν ασά παρχάρια
 Ξενιτεύ' τα παλληκάρια
Ο Σταυρίτες σιαρινλιάύ' και κιτρινίζ' τα φύλλα
 Και λύεται και το γορούχ' κ' ανθρώπ' πάγνε σα ζύλα.
 Έρται κ' ο Τρυγομηνάς
 τα νυφόπα μ' ερωτάς
 εμαίνε απές σ' ορμάν
 και αγληγορούν αμάν
 φύλλ' αλώνια να σπογγίσνε
 τα καλάθια να γεμίζνε
Αεργίτες φέρ' τον κρύον
 Στέρια κ' ολίγον ολίγον.
 Έρχουνταν τη Χριστιανάρ' τα καλά τα ημέρας
 Τη δωματί το ζύσιμον με τα κρύα τ' αέρας
 Κι αρ' αέτς διαβαίν' τα μήνας κ' ακολουθούνε τα χρόνους
 Και λύουνταν τα παλαιά και γίνταν νέα πόνια».

Άνθη

Οι στίχοι που αφιερώνει ο Γ. Λευκόπουλος στα άνθη¹⁴³ της Ήμερας αναδεικνύουν την πλούσια φύση με τα κατάφυτα όρη και τον ευωδιαστό από άνθη αέρα, την ποικίλη βλάστηση και το πολύχρωμο τοπίο, τα δέντρα, το ευεργετικό για την υγεία άγριο τσάι, το χαμομήλι (φαναρίτα), τα αρωματικά αγριόχορτα (δέσματα), το θυμάρι

¹⁴³ Άνθη αυτοφυή ήταν τα αμάραντα (μάραντα), οι μενεξέδες (μανουσάκια), οι παπαρούνες (χασχάσια) τα κίτρινα αμάραντα (Παναϊάς δάκρυα), τα χαμομήλια (φαναρίτας) με τα οποία τα παιδιά έκαναν φαναράκια, το θυμάρι (θύμπιρον) το φασκόμηλο (τσάι χωρί(ου)), η πασχαλιά (λειλάζ') (Φωστηρόπουλος, 1949:165).

(θύμπιρον) και τα πολλά λουλούδια, στα οποία η ποντιακή διάλεκτος αφιερώνει πολλές ονομασίες, όπως «τσιτσιάκια, μάραντα, μανουσιάκια, τουτουγιάδες, χασχάσια, Παναγίας δάκρεν».

*«Τη Γίμερας τα ρασσία ανθούν και πρασινίζνε
Παντού τσιτσιάκια έμορφα μυρίζ' και σκουτουλίζνε.
Εκεί φυτρών' τα μάραντα καμίαν κι μαραίνταν
Ο κόσμος όλον κιτρινίζ' από μακρά πα φαίνταν.
Γίντανε τα μανουσιάκια
και στρώνε την γην τεσσάκια
και φυτρών' τα τουτουγιάδες
απισκές σοι τσορμάδες
και νυφίτσας τα χασχάσια
τέρεν κ' έπαρ χαβάσια.
Αρκύλορα και η λειλά και Παναγίας δάκρεν
Η μύρα κι χορτάεται κ' ευωδία κι χάται
Η κοσκαούα δι τσιτσέκ κ' φιαναρίτα χρώμαν
Καταστολίουν τα ρασσία και σκουντουλίζ' το χώμαν
Τα' αγρέν το τσάϊ το τρυφερέν τ' ανθρώπ' την καρδίαν
Ατό λαρώνει το συνάσ' και εν καλόν σην υείαν
Τα δέσμια και το θύμπιρον η γη όλον μυρίζει
φύουτον τα δένδρα και φυλλών' και ο κόσμος πρασινίζει»*

Εδέσματα της Ήμερας

Μια μεγάλη ποικιλία πενηνταεφτά (57) φαγητών και εδεσμάτων της ποντιακής κουζίνας της περιοχής Ήμερας διασώζεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου: «Αλεύρια, μακαρίνα ξερόν- ζωγρόν, πλιγούρια, κορκότα εργινά, κρίθινα, νισσιαστόν, πουσίντια, φούρνικα τσουπίδια, τσορτάνια, ταρχανά, κιλίδ, λουκάνικα, καβουρμάν, πατσάδες, τσίρια, αρμόθια, σηματοσάδες, παστίλαν, πιακμιάζ», ενώ προστίθενται και άλλα σε μορφή στίχων: «πλακίν, πασκιτανοσίρβ, χαράτς, λιτσάνια, τσορτάνια, λάχανα χαμνά, χαλβάν, κοκιμελοσσίρβ, μαλέζ, τρίμμιν, χασίλ, πουσίντια, μαλαχτούν, τσιριχτά, σέφτελα, φούστρον, ποριανία, ζιλπάν, πιάφ, βραστάρ, τσουμούρ, γαλετσός, γαλατοκολόκυνθον, σιρόν, χαβίτς, ποριανία, αυλούκ, χασία, γάραμσον, λιχτσέα, στίπα, τσικουντσάδες, πιρπιρίμια, φελία, κρεατικά, τσορβάδες, ιλιστά, πασκιτάν, μαντσίρας»

Μαγειρική

Αρκετά από τα εδέσματα, που ήδη αναφέρθηκαν ονομαστικά παραπάνω, παρατίθενται με τον τρόπο παρασκευής τους και ως ολοκληρωμένα φαγητά από τον συντάκτη του αρχείου, ενώ προστίθενται και άλλα, παρουσιάζοντας συνολικά τριαντατέσσερα (34) φαγητά.

«Μαυροματοσίρβ-σούπα από φασόλια και κορκότα, νηστήσιμη. Χρωματιστά φασόλια εψήνοντο και στεγνά άνευ ζωμού (διά σαλάτα) με ξηρά κοκίμελα – κοκιμελοσίρβ – κορκότα κρίθινα και πασκιτάν πασκιτανοτσορβάδο – πασκιτανοσίρβ. Φούρνικα με κορκότα λαζουδοσίρβ – πλιγούρια με λάδι ελαδοσίρβ.

Λιτσάνια- χορτόσουπα από αποξηραμένες ζυνήθρες και κορκότα.

Λάχανα –λαχανόσουπα από πράσινα λάχανα την οποίαν επήχτωναν με αλεύρι ή πουσίντια ή αλεσμένο καταβάζ (εμυλίαζαν). Το λάχανο κεφαλολάχανο έκαναν πλακί (πηχτό με κορκότα) και με λάδι.

Πλακί- από διάφορα χόρτα –ραζίτας- σταυρολάχανα –μολόσια –τερεζίτας- βραχνίτας– σαχαρίτας-μελεσσιδίτας-λερτίτσια- μαχαιρίτας με λάδι κρομμύδια και κορκότα.

Τρίμαν-αλευρόσουπα από τριμμένο αλεύρι με νερό και λάδι.

Μαλέζ- χυλόσουπα με καβουρτισμένο αλεύρι (καβουρευτόν μαλέζ) ή με πουσίντια.

Χασίλ- με κορκότα βρασμένα πηχτά αδειάζετο μέσα σο πινιάκ και εσχηματίζετο εις το μέσον μικρός λακκίσκος όπου μετήγγιζον λυωμένο βούτυρο, εντός του οποίου εβάφετο η κουταλιά το υπόλοιπον ετρώγετο με γάλα. Χασίλ εμαγειρεύετο και με λαζουδάλευρα χωρίς λυωμένο βούτυρο αλλά μόνο με γάλα.

Πουσίντια – αλεσμένη κριθή αφού πρώτον καβουρτίζεται στον φούρνον, ποσότης πουσιντίων εξεματίζετο με βραστό νερό και μετασχηματίζετο εις πολτόν μέσα σε πινιάκι ετίθετο εις το μέσον βούτυρο και ετρώγετο και με γάλα όπως το χασίλ.

Φελία – φέτες ψωμιού εμβαπτόμεναι εις κτυπημένα αυγά και ψημένα μέσα σε βούτυρο ή λάδι.

Μαλαχτά –πουσίντια ψημένα με ανθόγαλο (πηχτά).

Χαλβάν – πουσίντια ανακατεμένα με ζάχαρη ή μέλι και ψημένα μέσα σε τηγάνι πηχτά.

Ζυλπάν – ζυνόγαλο ανακατεμένο με μέλι.

Πουλαμάν – ανθόγαλο εντός του οποίου ρίχνουν λίγο αλάτι το βράζουν και το βάλλουν να κρύωση μέσα σε κρύο νερό. (Η πουλαμά εγίνετο από το παχύ γάλα του Μαΐου-Ιουνίου στα βουνά από τους τσοπαναρέους και επήζετο στις κρύες βρύσες ετρώγετο δε και στα βουνά με ιδιαιτέραν όρεξιν).

Τσιριχτά- λουκουμάδες.

Πισσία – τηγανίτες.

Πιροσκία- τηγανίτες γεμιστές με παρασκευασμένες πατάτες – λάχανα-χόρτα – ή κρέας κιμά.

Πιλάφ – με πλιγούρια και με λάδι ή βούτυρο.

Κιαντιμιάν- με κορκότα και τεμαχισμένη κοιλία ζώου σφαχτού ή με πάχος.

Βραστάρ – τεμαχισμένο ψωμί περιχυμένο με βραστό νερό απεστραγγίζετο και περιεχύνετο με τηγανισμένο βούτυρο ή λάδι και ψιλοκομμένο κρεμμύδι.

Τσουμούρ – ζεστό ψωμί με βούτυρο ή λάδι ή ζάχαρη.

Γαλακτοκολόκυθο – ψημένο με γάλα γίνεται και πλακί με κορκότα.

Μανάτ – κολοκύθι σκέτο ψημένο στο φούρνο.

Γαλετσός – ψωμί περιχυμένο με βρασμένο πασκιτάν και περιχυμένο με βούτυρο.

Σιρόν – φύλλα από ζυμάρι (Ιφχάδες) κόπτονται εις λωρίδες και περιτυλίγονται εις κουλούρες βράζουν με νερό και περιχύνονται με βρασμένο πασκιτάν και βούτυρο.

Μακαρίνα – φύλλα από ζυμάρι ψήνονται πάνω σε σατς και ψιλοκόπτονται κατόπιν ξηραίνονται εις φούρνον περιχύνονται με βρασμένο νερό στραγγίζονται και περιχύνονται με λιωμένο βούτυρο.

Χαβίτς – αλεύρι ψημένο με βούτυρο ή με γάλα ή με πασκιτάν (γαλατοχάβιτσον πασκιτανοχάβιτσον) περιχύνεται με βούτυρο.

Ποριανία – βρασμένα φύλλα τεύτλων (σεύτελα) τηγανίζονται με βούτυρο και αυγά και περιχύνονται με σκορδαλιά και ζυνόγαλο.

Αυλούκ – είδος πλατύφυλλου χόρτου ξηραίνεται και τον χειμώνα τρώγεται ψημένο με σκόρδο.

Τουρσιά – από λάχανο κρεμμύδια- πιρπιρίμια- τσικουντσάδες-ριζία από σέφτελα.

Μιαρτσιμιάκια – (φακή) σούπα από φακή.

Πατίτσια ξερά –φασολάκια ξηραίνονται στον ήλιο και τον χειμώνα ψήνονται και τηγανίζονται με βούτυρο και αυγά.

Φούστρον –ομελέτα.

Χαυολάβασον – μέσα σε ζυμάρι βάλλουν χαψία και ψήνεται στο φούρνο.

Πενιρλίν – ζυμάρι με τυρί άσπρο ή και κασέρι ή και βούτυρο ψημένο στο φούρνο.(Τοσχανό)».

Οικιακά εξαρτήματα

Δομικά στοιχεία των σπιτιών και άλλα οικιακά εξαρτήματα, συνολικά τριαντατρία (33) με βάση το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου ήταν:

«Κλιβιάν- παρακαμήν- χαντζοκράτε- μασσιάν- συγκριφτιάρ- κλιβιανόπ-τσούλ-φυσόν- πεχωρίκ- αηνάν- οτάν- ρδανήν- σιαμιαρλιαμιάδες- κρενίν- κυλίντρ- κυλιντρόζυλα- γαρλαούτζ- δώμαν- αέτ- αμπάρ- μισιαντιάρι- κελάρ- εικονοσάτε- ταρέσια- φεγγίτες- μεσοχάμ- τσιχούρ- ατσάγ- στούβα- κιαμιάρ- χαπιάνκ- τολάπ- κοτσιφτιάρ».

Σκεύη - Έπιπλα

Σημαντικός είναι ο αριθμός των ενενηνταοχτώ (98) οικιακών σκευών και επίπλων, τα ονόματα των οποίων διασώζονται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου:

«Σταμνίν, χαλκόν, χαλκοπούλ, τιαπιάν, κουκούμ, χαλκοτσούκ, παρχάτζ, σιρπότζ, τηγάν, σοχάν, μαστραπάν, σινίν, σαπλαγιάν, χωνίν, κιαφκίρ, μουργούτ, λαήν, πουπούλ, τσινήν, τοπάχ, κουτίν, τσουκάλ, σσισιάν, καυκίν, τσιαβζιάν, ιμρίχ, σαμουντάν, ταβάν, ταρέλκαν, βαρέλ, ρδουβάγκ, κοβλάκ, κούφαν, χουλιάρ, κουτάλ, χουλιαρόν, αλατερόν, μαρτσούφ, σκαφίδ, καρσάν, πινιάκ, τεπούρ, κοσσκίν, γλαούν, σάτζ, σσορομούλια, καντρούκ, καρνάλ, καλάθ, σκορδοκούτ, εγδίν, χαλκέρ, τσάνταν, σακκούλ, δίσακον, σκωινίν, λιτάρ, τσουχαβέτ, ταγάρ, κουνίν, τσιατσίμ, τεσάκ, γεργάν, στώρμαν, χαλίν, τσαρτσάφ, μιντέρ, ψαθίν, σάνκαν, μαγκάλ, πιάστριας, ταχταπός, αηνάν, τιαψίν, τσαγκάλ, κολιστέρ, τουπ, τετζερέν, γαβάνα, πεσκίρ, κότ, καπίτζ, μακέλ, τίγκα, γουρνίν, μουσλούχ, σαντούχ, αρδάχτ, σποντύλ, τιασίν, τσιπία, τσιβαλτούζ, εμπροστιά, τσιαϊνίκ, κουϊλίν, ιλιστέρ, φαρατζ, ρουκάν».

Αμφίεση

Με λεπτομέρεια παραθέτει ο Γ. Λευκόπουλος τα στοιχεία που συνέθεταν την αντρική και τη γυναικεία φορεσιά της περιοχής Ίμερας.

Αντρική φορεσιά

Τα μέρη της αντρικής¹⁴⁴ φορεσιάς ήταν:

«Καμίς, ιστονήν, ισλίκ, αντιαρίν, κοντές, σαρβάλ, ζίπκαν, τιζλίκια, ορτάρια, ποστάλια, τσάπουλας, κουντούρας, τσιαρούσια, τσαρχόσκοινα, μιάστια, φιάς, κουκούλαν, ζωνάρ».

Γυναικεία φορεσιά

Η γυναικεία φορεσιά¹⁴⁵ ήταν πλούσια, αποτελούμενη από:

«ζουπούνα, λώμαν, τσόχαν, πιστιαμπιάλ, πιστιαμπαλοδέμια, φοτάν, αντιαρίν, λιπατιάν, κοντογούν, λαχόρ, σκαρπίνια, σπαλέρ, τσίτ, λετσέκ, γιασμάν, τάπλαν, φουλυρία, σκουλαρίκια, σαρβάλ, πατσαχοδέμια, καλστοδέτεν, γιαμιανία, τσαμουρλούκια, ναλία, παπούτσια, σοροτία» (Βλπ Παράρτημα, Ε, σελ 309).

Κεφάλαιο 7ο: Η άφιξη των προσφύγων από την Ρωσία στην Ελλάδα

7.1. Πόλεις υποδοχής των προσφύγων στην Ελλάδα το 1922

Ο Γ. Λευκόπουλος αναφερόμενος στην εξαθλίωση των προσφύγων, οι οποίοι μεταφέρθηκαν «αθρόως» στην Ελλάδα στερούμενοι τα πάντα, έχοντας ανάγκη εντελεχούς περίθαλψης και στεγαζόμενοι πρόχειρα, καταγράφει τις πόλεις που αποτέλεσαν τους κυριότερους σταθμούς αποβίβασης και υποδοχής τους: «*Η Καλαμαριά*¹⁴⁶ και το *Καραπουρνού στη Θεσσαλονίκη, η Δραπετσώνα και η Αγία*

¹⁴⁴ Τα χρόνια πριν τη μετανάστευση στη Ρωσία η ανδρική στολή αποτελούνταν από μάλλινο *σαλβάρ* με στενή χρωματιστή ζώνη, βραχύ ένδυμα το *κοντές* και φέσι περιτυλιγμένο με μαύρο μαντήλι, ενώ με την πάροδο του χρόνου αυτή σταδιακά καταργήθηκε και αντικαταστάθηκε από την Ευρωπαϊκή (Φωστηρόπουλος, 1941:151)

¹⁴⁵ Η γυναικεία φορεσιά στα παλαιότερα χρόνια αποτελούνταν από μάλλινο λεπτό χιτόνα κυανού χρώματος, την *τσόχαν*, και ποδιά χρώματος βυσινί, το *πιστεμπέλ*, αργότερα όμως αυτή καταργήθηκε και επικράτησε η στολή της Τραπεζούντας, η *ζουπούνα*, δηλαδή χρωματιστό ένδυμα σχιστό στα πλάγια, πάνω στην οποία προσδένονταν μπροστά και πίσω πολύχρωμη τριγωνική ζώνη, η *φοτά*. Το κάλυμα της κεφαλής, το *λετζέκ*, ήταν λεπτό και χρωματιστό και στο μέτωπο υπήρχε το χρυσό *κουρσίν* με τα *φουλυρία*. Επάνω από τη ζουπούνα φοριόταν κοντογούνι και στο στήθος οι παντρεμένες γυναίκες έφεραν *σπαλέρ* από κατιφέ. Πολλές γυναίκες που επέστρεφαν από τη Ρωσία διατηρούσαν την ευρωπαϊκή ενδυμασία, την οποία έπρεπε να πάρουν απαραίτητως όταν έφευγαν από το χωριό στο εξωτερικό (Φωστηρόπουλος, 1941:151)

¹⁴⁶ Η Καλαμαριά το 1920 ήταν μια συρματοφρακτική περιοχή με παράγκες, όπου οι πρόσφυγες ζούσαν σε καραντίνα προσβαλλόμενοι από τύφο και δυσεντερία, με ανεπαρκή ιατρική περίθαλψη και ελάχιστη κρατική βοήθεια. Επιπλέον υψηλή ήταν η θνησιμότητα των παιδιών των προσφύγων στους προσφυγικούς οικισμούς Χαρμάν Κιοϊ, Καλαμαριάς, Αγίου Γεωργίου Σαλαμίνας, Μακρονησιού κ.λ.π., Η θνησιμότητα λόγω της πείνας, του ψύχους και της ανεπαρκούς ιατρικής περίθαλψης άγγιζε το 13% του συνολικού αριθμού των προσφύγων (Αγτζίδης, 1997:205, 221-222· Βεργέτη, 1995:268). Αυτοί

Σωτήρα στον Πειραιά, το Σκοπευτήριο στην Καλλιθέα και το Ρουφ στην Αθήνα, ο Άγιος Γεώργιος στην Σαλαμίνα, το Μακρονήσι και το Λαύριον, οι λιμένες Πατρών και Βόλου», αλλά και της Πρέβεζας, «ιδού οι κυριότεροι σταθμοί της αποβιβάσεως και του προχείρου καταβλυσμού του άνευ ουδεμιάς υποστάσεως πλέον όχλου».

7.2. Άφιξη των προσφυγικών ομάδων στην Θεσσαλονίκη

Μέσα στο αρχείο του ο Γ. Λευκόπουλος καταθέτει αναφορικά με την ομάδα «την οποίαν ευθύς εξ αρχής παρηκολουθήσαμεν», ότι αναχώρησε από το Νοβοροσίτσι¹⁴⁷ της Ρωσίας, με προορισμό την Ελλάδα, την 5^η Μαρτίου του 1922 με το Σερβικό πλοίο «Μιχαήλ Αρχάγγελος»¹⁴⁸. Μετά από ταξίδι οχτώ ημερών την 13^η Μαρτίου 1922, πέμπτο χρόνο εκπατρισμού των Ελλήνων της περιοχής Αργυρούπολης, η ομάδα αποβιβάστηκε στη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα στο σταθμό συγκέντρωσης των προσφύγων «το Καρά-πουρνού, όπου είναι το καθαρτήριο εις το οποίον κρατούνται απομεμονωμένοι μέχρι της εξακριβώσεως της υγείας αυτών καταστάσεως οπότε αφήνονται ελεύθεροι ή εγκαθίστανται προσωρινώς εις τα Αγγλογαλλικά παραπήγματα της Καλαμαριάς» στεγασμένοι πρόχειρα. Από εκεί οι πρόσφυγες θα μετακινηθούν κατά ομάδες με στόχο την εξεύρεση κατάλληλου τόπου προς εγκατάσταση σε διάφορα μέρη της Μακεδονίας.¹⁴⁹

7.3. Ίδρυση της πρώτης Επιτροπής Προσφύγων στην Θεσσαλονίκη

Προκειμένου να διασφαλιστούν οι ευνοϊκότερες δυνατές συνθήκες για την εγκατάσταση των προσφύγων προηγούνταν διεξοδική ανίχνευση από συσταθείσες Επιτροπές Προσφύγων. Επιλέγονταν άτομα εγνωσμένου κύρους, κατά το δυνατόν, για την εκπροσώπηση των προσφύγων και για τη στελέχωση των Προσφυγικών Επιτροπών, ενώ σημαντικός ήταν ο ρόλος αξιόλογων μονάδων, ανθρώπων

που κατέφευγαν στην Αθήνα έβρισκαν κατάλυμα μέσα σε άθλια παραπήγματα (Αγτζίδης, 1997:222-Σακκάς, 1979).

¹⁴⁷ Η μεταφορά ενός προσφυγικού μέρους άρχισε στο τέλος του 1921, ωστόσο τα λίγα πλοία που έφτασαν εκεί δεν διευθέτησαν την όλη κατάσταση και χιλιάδες πρόσφυγες έμειναν πίσω με αποτέλεσμα η θνησιμότητα να είναι υψηλή λόγω του εξανθηματικού τύφου. Οι δρόμοι του Νοβοροσίτσι ήταν γεμάτοι από Έλληνες επαίτες που προσέφυγαν εκεί. Την άνοιξη του 1922 κατέφθασαν μερικά πλοία, στα οποία στριμώχονταν 4-5.000 πρόσφυγες, ενώ κατά τη διάρκεια του ταξιδιού προς την Ελλάδα πέθαιναν πολλοί λόγω των άθλιων συνθηκών και τα λείψανα ρίπτονταν στη θάλασσα. Ανάλογες συνθήκες επικρατούσαν και στα πλοία που αναχωρούσαν από το Βατούμι, ωστόσο παρά τις αντιξοότητες το ηθικό των προσφύγων ιδιαίτερα όταν έφταναν στην Ελλάδα ήταν υψηλό (Αγτζίδης, 1997: 219-221).

¹⁴⁸ https://pontos-patridamou.blogspot.com/2013/04/blog-post_20.html (Ανακτήθηκε 24/04/2019)

¹⁴⁹ Η βόρεια Ελλάδα προτιμήθηκε για την εγκατάσταση των προσφύγων για λόγους εθνικούς και επειδή εκεί υπήρχε μεγάλος αριθμός διαθέσιμων γαιών (Πελαγίδης, 1997:57).

ενεργητικών και δραστήριων, που πρόσφεραν σημαντικές υπηρεσίες στο κοινωνικό σύνολο.

Η ομάδα που ενδιαφέρει τον Γ. Λευκόπουλο «*διαπλεύσασα τον ωκεανόν των φρικτών ατυχημάτων αναζητεί ήδη γωνίαν τινά ησυχίας και αναπαύσεως, τέρμα εις την φρικτήν προσφυγικήν πορεία της*». Συσκέπτεται με μια άλλη και αποφασίζουν από κοινού να εκλέξουν τριμελή Επιτροπή Προσφύγων, «*διά να τους εύρη χωρίον ή μέρος προς εγκατάστασιν περιοδεύουσα την Ανατολικήν Μακεδονίαν*», αποτελούμενη «*από τους κ. Ιωάννην Κεφαλίδην, Κωνσταντίνον Αθανασιάδην και (χωρίς όνομα) Ασβεστόπουλον*». Οι τρεις αυτοί άνδρες αποτέλεσαν την πρώτη Προσφυγική Επιτροπή¹⁵⁰ που ανέλαβε το έργο της διερεύνησης και εύρεσης τόπου κατάλληλου προς εγκατάσταση των παραπάνω προσφυγικών ομάδων.

7.3.1. Διερεύνηση κατάλληλου τόπου προς εγκατάσταση από την 1η Επιτροπή Προσφύγων

Η επιτροπή αυτή αναχώρησε από την Θεσσαλονίκη κατευθυνόμενη στην Ανατολική Μακεδονία στις 25 Απριλίου του 1922 ως εκπρόσωπος εκατό και πλέον οικογενειών και όταν έφτασε στη Δράμα «*περιόδευσε τη συστάσει του Γεωργικού Γραφείου τα χωρία Φωτολίβος, Τουρκοχώρι, Κουλάκ και Κράτσα και τα τσιφλίκια του Αζέζ Πέη και του Τσαλί τσιφλίκ του Μουσταφά Πέη*». Η εστίαση του ενδιαφέροντος επικεντρώθηκε στα δύο τσιφλίκια που θεωρήθηκαν κατάλληλα για εγκατάσταση από τα μέλη της Επιτροπής, τα οποία αποτάθηκαν στο Γεωργικό Γραφείο με το αίτημα της εγκατάστασης σε αυτά. Ωστόσο, το αίτημα δεν έγινε δεκτό, επειδή «*Το Γραφείον απέκρουσεν την αίτησιν της επιτροπής με το αιτιολογικόν της υπό του συνεταιρισμού Πλεύνης ενοικιάσεως του Τσιφλικιού του Μουσταφά Πέη*». Έδωσε όμως την συγκατάθεσή του «*διά την εγκατάστασιν 50 οικογενειών εις Τουρκοχώρι και άλλων τόπων εις Φωτολίβος*»¹⁵¹, έγκριση που θα διασπούσε την αρχική ομάδα.

---

¹⁵⁰ Η κοινή δυστυχία ωθούσε τους πρόσφυγες στη συσπείρωση γύρω από τα κοινοτικά μέλη της γενέτειράς τους, τα οποία αναδείκνυαν σε αρχηγούς αποστολής προς επιλογή κατάλληλων προς αγροτική ή αστική αποκατάσταση χωριών ή πόλεων της Μακεδονίας, ενώ, παρά την ελευθερία επιλογής του τόπου διαμονής τους, οι περισσότεροι δέχονταν τις προτάσεις των αρμόδιων κρατικών φορέων, που τους συμβούλευαν να προτιμούν τα εγκαταλειμμένα από τους Μουσουλμάνους και τους Βουλγάρους χωριά, ώστε να επιλύσουν το στεγαστικό τους πρόβλημα (Φωτιάδης, 2008:216). Βούληση του ελληνικού κράτους ήταν η κατεύθυνση του ακραϊφώς Ελληνικού προσφυγικού στοιχείου στην Βορειοελλαδική συνοριακή ζώνη, ώστε αυτή να ενισχυθεί από συμπαγείς ελληνικούς πληθυσμούς (Γρηγοριάδης, 1973:159).

¹⁵¹ Η επιλογή της αγροτικής αποκατάστασης, αν και καθυστέρησε (Ευσταθιάδης, 1992:23), αποτελούσε την πλέον συμφέρουσα τόσο για τους ίδιους τους πρόσφυγες όσο και για την ελληνική κοινωνία,

7.3.2. Κινητικότητα των προσφυγικών ομάδων

Στη συνέχεια η Επιτροπή αφού έλαβε την απόφαση και έγκριση του Γεωργικού Γραφείου «ανεχώρησεν εις Θεσσαλονίκην όπου ανεκοίνωσε τα πεπραγμένα της εις την εκλέξασα αυτήν ομάδα». Αποφασίστηκε η άμεση αναχώρηση της μιας ομάδας με προορισμό το Τουρκοχώρι, ενώ η άλλη ομάδα «εγκαθιστάμενη εις τα εν τω Τσαλί Τσιφλίικ οικήματα του Μουσταφά Πέη αποφασίση δια την ολοκληρωτικήν εγκατάστασιν ή εις Φωτολίβος». Μια τρίτη ομάδα «υπό τον Κωνσταντίνον Αθανασιάδη» αναχώρησε αμέσως μετά την παραπάνω απόφαση με προορισμό την Δράμα «και έφθασεν εις τον σταθμόν Δράμας αρχάς Ιουνίου 1922 και κατεσκήνωσεν όπισθεν του σταθμού και προ του νυν ξενοδοχείου «Μεγάλη Βρετανία»».

Η διαδικασία της εγκατάστασης δεν ήταν όμως απλή υπόθεση. Οι πρόσφυγες ανησυχώντας για το μέλλον τους αναρωτιούνται για την ορθότητα της επιλογής του εκάστοτε τόπου εγκατάστασης και προσπαθούν να συλλέξουν πληροφορίες για αυτόν ή να επιλέξουν άλλον, περισσότερο πρόσφορο και εύφορο. Κάνουν διερεύνηση του χώρου προς εγκατάσταση με τη μέθοδο της επιτόπιας αυτοψίας, φοβούμενοι κάποια τυχόν λανθασμένη επιλογή, ενώ συναντούν προσκόμματα από τις υπηρεσίες και το Γεωργικό Γραφείο, το οποίο δεν παραβλέπει το ενδιαφέρον των γηγενών κατοίκων της Πλεύνης, οι οποίοι επιθυμούν να ενοικιάσουν το τσιφλίκι του Μουσταφά-Μπεη για λογαριασμό του συνεταιρισμού τους. Την αγωνιώδη αυτή προσπάθεια αποτυπώνει με τη διεισδυτική ματιά του ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο του:

«Αι περί Τουρκοχωρίου όμως πληροφορίες όπου μέλλουν να εγκατασταθούν δεν είναι ησυχαστικάί. Το παριστάνουν ως αγριότοπον και ανθυγιεινότατον και πολλάί άλλαι κακαί πληροφορίαί διαδίδονται διά την νέαν πατρίδα εις την οποίαν θα πρέπη να προσέξουν πολύ πριν εγκατασταθούν. Η ομάς ταλαντεύεται και αμφιρρέπει εις το άκουσμα των φοβερών τούτων ειδήσεων. Το φοβισμένο μάτι και η καταπονημένη ψυχή

επειδή κατά τον τρόπο αυτό θα επιτυγάνονταν εθνική ομοιογένεια (Κατσάπης, 2010:19), ενώ στις Νέες χώρες και κυρίως στη Μακεδονία υπήρχαν τεράστιες εκτάσεις γης που εγκαταλείφθηκαν από τους ανταλλαγέντες μουσουλμάνους και μπορούσαν να αξιοποιηθούν για το σκοπό αυτό. Μάλιστα για το λόγο αυτό επιταχύνθηκε η διαδικασία απαλλοτριώσεων με τον Αγροτικό Νόμο του 1924, σύμφωνα με τον οποίο όλα τα μεγάλα αγροκτήματα στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη Θράκη και την Άρτα κηρύχθηκαν απαλλοτριωτέα έναντι χαμηλής αποζημίωσης αποβλέποντας στην αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και στην απόκτηση μικρής ιδιοκτησίας. Την περίοδο 1920-1922 απαλλοτριώθηκαν 76 μεγάλα κτήματα, το 1925 ο αριθμός τους ήταν 1.279 και το 1931 ο αριθμός τους ανήλθε σε 1.623 (Αραμπατζή, 2015:34). Παραχωρήθηκαν γεωργικοί κλήροι στους πρόσφυγες, οι οποίοι σε σύντομο χρονικό διάστημα με τη φιλοπονία και την εργατικότητα τους μετέτρεψαν πολλούς αγριότοπους σε αληθινούς παραδείσους, ώστε η Μακεδονία και η Θράκη να αλλάξουν όψη από καλλιεργητική άποψη (Ευσταθιάδης, 1992:23).

των αποτελούντων αυτήν κλονίζονται, νέας περιπετείας και δυστυχίας εις την νέαν αυτών πατρίδα διαβλέποντες. Εν τη απελπισία των αιτιώνται τον εκπρόσωπον αυτών διά την ανεπιτυχή του διαλογήν και αρνούνται να φύγουν εκεί πριν ή ιδίοις όμμασιν δεν ίδουν το μέρος και πεισθούν περί αυτού.

Μεταβαίνουν όθεν μερικοί εις Τουρκοχώρι και Τσαλί τσιφλίκ και εξετάζοντες βρίσκουν μεν το Τουρκοχώρι καλόν, αλλά περισσότερο τους ελκύει το Τσιφλίκι με τους καλούς του αγρούς και την εύφορην γην. Η προτίμησίς των μένει διά το τσιφλίκι, τούτο όμως αποκλείεται από την υπηρεσίαν με το ίδιον καθώς και πρότερον αιτιολογικόν της υπό του συνεταιρισμού της Πλεύνης ενοικιάσεως».

7.4. Συγκρότηση 2ης Επιτροπής των Προσφύγων της πρώτης ομάδας

Μετά την αποτυχία εγκατάστασης στο Τσαλί-τσιφλίκι οι πρόσφυγες αποφάσισαν την αποστολή επιτροπής στην Θράκη «ίνα ενεργήση δεόντως όπως εγκατασταθούν εκεί». Για το σκοπό αυτό οι πρόσφυγες της πρώτης ομάδας, που διερευνούσε τις συνθήκες για την εξεύρεση κατάλληλου τόπου προς εγκατάσταση, εξέλεξαν ως επιτροπή τον Ευστάθιο Ευσταθιάδη και τον Λάζαρο Αθανασιάδη «αλλ' αυτοί δεν μπορούν να προχωρούν πέραν του Ουζούν κιοπρού ένεκα της εκεί εμπολέμου καταστάσεως και επιστρέφουν εις τα ίδια συμβουλή και συστάσει του εκεί τότε επάρχου Δημητρίου Αποστολίδου εξ Αργυρουπόλεως. Αποτυχόντες και την φοράν ταύτην καταλήγουν εις την απόφασιν της επιμονής διά το Τσαλή Τσιφλίκ».

Τελικά, «το Γραφείον απαυδήσαν εκ των ενοχλήσεων και της πείσμονος επιμονής των τους αποστέλλει προσωρινώς εις Τσαλή Τσιφλίκ»¹⁵² με την επιφύλαξη, όμως, να τους εγκαταστήσει οριστικά στο Τουρκοχώρι. Για το λόγο αυτό «τους περιορίζει εντός ακτίνας διακοσίων πενήκοντα μέτρων, το πέρασ της οποίας τους είναι απαγορευμένον, και τοιουτοτρόπως η τόσοσιν δεινοπαθήσασα ομάς ευρέθη και διά πολλοστήν φοράν εις μόνιμον εγκατάστασιν». Το τσιφλίκι είχε «και τα οικήματα και τας εγκαταστάσεις και τα υποστατικά του», η έκτασή του ήταν πάνω από επτά χιλιάδες (7.000) τετραγωνικά χιλιόμετρα, ενώ κάτοχός του ήταν ο τσιφλικιούχος Μουσταφά Μπέης.

¹⁵² <http://www.lithoksou.net/p/egkatastasi-prosfygon-grafeio-dramas> (Ανακτήθηκε 26/08/2018)

7.5. Προέλευση των εγκαταστημένων στο Τσαλί Τσιφλίκι (Μαυρότοπο Δράμας) προσφύγων

Η ομάδα στην οποία εστιάζει το ενδιαφέρον του ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο του ήταν «οι πρώτοι ελθόντες εις το Τσιφλίκι», συνολικά 43 οικογένειες, όλες προερχόμενες από τα εξής χωριά της περιφέρειας Αργυρούπολης: Σίχτορμη, Σουλαμής, Τσογκάρ, Γετουρμάζ, Καρμούτ, Καράκαγια και Τσιμερά.

Μετά από τους πρώτους πρόσφυγες και σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα από το 1922 μέχρι το 1928 και το 1930 «ήλθαν και άλλοι εξ άλλων προελεύσεων ως εκ Καπαρτίγκας της Ρωσίας, Λιαρί, Καρς, Σιόν, Μαυρολίθ, Ρουσιών, Ίμερα, Ψωμάντων, Θράκης», με αποτέλεσμα οι κάτοικοι να προέρχονται από δεκαέξι διαφορετικούς τόπους προέλευσης, από τους οποίους «απετελέσθη και μένη το νυν χωριό Μαυρότοπος μετονομασθέν από Τσαλή Τσιφλίκ».

7.6. Εγκατάσταση της πρώτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκ'το 1922

Η πρώτη ομάδα που αφίχθηκε στο Τσαλί Τσιφλίκ' τον Ιούνιο του 1922 απαρτίζονταν από 43 οικογένειες¹⁵³, συνολικά 131 άτομα, καταγόμενα από τα χωριά Σίχτορμη, Σουλαμής, Τσογκάρ, Γετουρμάζ, Καρμούτ, Καράκαγια και Τσιμερά της περιφέρειας Αργυρούπολης. Η πρώτη αυτή ομάδα «την οποίαν παρηκολουθήσαμεν από την αρχήν του εκπατρισμού αυτής και καθ' όλα τα στάδια της περιπλανήσεως αυτής και η οποία διελθούσα τους δαιδαλώδεις ατραπούς του πρσφυγικού της δρόμου πληρώσασα παντού, όπου ευρέθη και εστάθμευσε, σκληρούς φόρους εις θύματα ανθρώπινα και θυσίας οικονομικάς διασκορπισθείσα και αποδεκατισθείσα κατέληξεν εν τέλει ως δένδρον κατακλαδευθέν εις το τσιφλίκι του Μουσταφά μπέη, έφθασεν εις το Τσαλή Τσιφλίκ τον τελικόν αυτής σταθμόν το Ιούνιον του 1922», σύμφωνα με τον Γ. Λευκόπουλο.

Ο Γ. Λευκόπουλος εστιάζει στις τραγικές περιπέτειες και την παντελή στέρηση των ανθρώπων αυτών, οι οποίοι εγκατέλειψαν τις πατρογονικές εστίες τους από το 1917 και μέχρι τον Ιούνιο του 1922, οπότε εγκαθίστανται στο Τσαλί Τσιφλίκι, περιπλανήθηκαν επί μια πενταετία, αφού μετά τη φυγή τους από τον Πόντο εγκαταστάθηκαν για σύντομο χρονικό διάστημα στο Καρς και στη Ρωσία στη συνέχεια και από εκεί έφτασαν στην Ελλάδα ακολουθώντας για τρίτη φορά το δρόμο της προσφυγιάς. Επισημαίνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου ότι οι

¹⁵³ https://pontos-patridamou.blogspot.com/2013/04/blog-post_20.html (Ανακτήθηκε 24/04/2019)

πρόσφυγες «είναι θύματα οικτρά του παγκοσμίου πολέμου φθάσαντα εις τον έρημον τούτον κάμπον με μόνην την καταπονεμένην ψυχήν των της οποίας μέγα μέρος είναι καταστραμμένον και ελεεινόν», ενώ ψυχικά τραυματισμένοι κατά τρόπο ανεπανόρθωτο θα προσπαθήσουν στη συνέχεια να υπερκεράσουν τα πάσης φύσεως προσκόμματα και να ξεκινήσουν τη ζωή τους από την αρχή.

7.6.1. Προβλήματα και αδυναμίες της νέας εγκατάστασης κατά τον πρώτο χειμώνα διαμονής των προσφύγων

Πολλές και ποικίλες ήταν οι πρώτες δυσχέρειες που αντιμετώπισε η πρώτη προσφυγική ομάδα που εγκαταστάθηκε στο Τσαλί-Τσιφλικ' ήδη από τον πρώτο χειμώνα της εγκατάστασής της εκεί. Τα προβλήματα προς επίλυση ήταν επίσης πολλά και σύνθετα.

Παλαιότητα των οικημάτων του Τσιφλικιού

Ο αριθμός των οικημάτων του Τσιφλικιού ήταν ικανοποιητικός, καθώς σε αυτό κατοικούσε ήδη από την εποχή του ιδιοκτήτη Μουσταφά-μπεη ένα πλήθος ανθρώπων υποτακτικών και υπαλλήλων του, ωστόσο η ποιότητα των κτισμάτων δεν ήταν ικανοποιητική, επειδή «*χρήζουν επιδιορθώσεως και επισκευής διά να καταστούν κατάλληλα προς στέγασιν*». Το έργο της επισκευής και επιδιόρθωσης των οικημάτων του τσιφλικιού υπερέβαινε τις οικονομικές δυνατότητες των προσφύγων, αλλά και τις φυσικές τους αντοχές.

Επικινδυνότητα των συνθηκών διαμονής

Και ενώ το κονάκι του Μπέη και τα οικήματα των εργατών με μικρή προσπάθεια καθίσταντο σχεδόν κατοικήσιμα, «*το διαμέρισμα των στάβλων και των αχυρώνων χρειάζεται καθάρισμα πρώτον από την εν αυτώ συσσωρευθείσαν κοπριάν προ πάντων όμως καθάρισμα θέλουν οι ψύλλοι που είναι περισσότεροι από το χώμα καθιστώντες αδύνατον και επικίνδυνον την παραμονήν ου μόνον μέσα εις τα οικήματα αλλά και έξω εις τον ανοικτόν χώρον*». Οι δυσμενείς συνθήκες και «*η επιβολή της ανάγκης και διά να μην μένουν υπό τον έναστρον καταβλισμένοι*» οδήγησαν τους πρόσφυγες να καθαρίσουν με προσωπική εργασία όλα τα οικήματα και να ζητήσουν και να επιτύχουν την παροχή οικονομικής ενίσχυσης από το Γεωργικό Γραφείο, με την οποία «*επιδιόρθωσαν και διερρύθμισαν αυτά καταλλήλως*» κατορθώνοντας να μετατρέψουν τους στάβλους και τους αχυρώνες σε κατοικίες «*και εστεγάσθησαν εις αυτά*».

Περιορισμένη καλλιεργήσιμη γη και προβλήματα επάρκειας αγαθών

Το Γεωργικό Γραφείο περιόρισε την καλλιεργήσιμη γη για τους πρόσφυγες σε ακτίνα 250 μέτρων γύρω από το τσιφλίκι. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την μεταβολή σε γεωργούς ανθρώπων που στην πατρίδα τους ασχολούνταν με άλλα επαγγέλματα και, επομένως, δεν είχαν ιδιαίτερες γεωργικές γνώσεις και πείρα, δημιούργησε προβλήματα αναφορικά με την επάρκεια της διατροφής, αλλά και της επιβίωσής τους κατά τον επικείμενο χειμώνα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι *«οι νεογεωργοί ούτοι ελθόντες παρακαίρως δεν ηδυνήθησαν να καλλιεργήσουν έξω και την περιορισμένην ακτίνα, η οποία τους επετράπη»*, ενώ και για όσους μπόρεσαν να καλλιεργήσουν ο Γ. Λευκόπουλος αναρωτιέται *«τι είναι σταγών εν τω ωκεανώ απέναντι του πολυμήνου χειμάνος, ο οποίος οσονούπω πρόκειται ενδεείς και πένητας να τους πλακώση»* τονίζοντας τις ανυπέρβλητες δυσκολίες που είχαν να αντιμετωπίσουν.

Προβλήματα ζωάρκειας

Αρωγός στις προσπάθειες των προσφύγων για την εγκατάσταση, αλλά και για την επιβίωσή τους στάθηκε το Γεωργικό Γραφείο, το οποίο, εκτός των άλλων, τους πρόσφερε από επίταξη ζώα, αροτριώντα και μη, τα οποία, ωστόσο, ήταν επιπλέον βάρος *«διότι δεν θα υπάρχη και δι'αυτά τροφή διά τον χειμάνον»*. Αποτέλεσμα των παραπάνω συνθηκών ήταν ότι *«Στερούμενοι των πάντων εις ουδεμίαν διαβλέποντες διέξοδον μία και μόνη τους εναπομένει ελπίς, εν και μόνον μέσον σωτηρίας τα αδύνατα μπράτσα των τα καχεκτικά των κορμιά και το συγχυσμένο εκ των κακουχιών πνεύμα των»*, στοιχείο που αποκαλύπτει την εργατικότητα, το πείσμα και τη διάθεσή τους για ζωή και οριστική παραμονή στη νέα πατρίδα.

Ανθυγιεινός και ελώδης τόπος

Ο τόπος είχε έλη *«τα οποία σχηματίζει ο εκ Τουρκοχωρίου αύλαξ με τα λιμνάζοντα εις διαφόρους αποστάσεις νερά του»*, ενώ ο Γ. Λευκόπουλος εκτιμά ότι ο ελώδης πυρετός *«δεν θα παύση εάν δεν ληφθή φροντίς διά το καθάρισμα του αύλακος και την αποξήρανσιν των ελών»*, το έργο όμως ήταν δύσκολο, αν ληφθούν υπόψη τα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει το ελληνικό κράτος εκείνη τη χρονική συγκυρία.

Ασθένειες και αποδεκατισμός των προσφύγων¹⁵⁴

Απόρροια όλων των παραπάνω συνθηκών ήταν η εξάπλωση του ελώδους πυρετού, ο οποίος *«κάμνει θραύσιν με αρκετά θύματα οι περισσότεροι εκ των νέων κατοίκων του τσιφλικίου είναι ασθενείς από πυρετόν»*, οι συνακόλουθοι θάνατοι και ο αποδεκατισμός του πληθυσμού των προσφύγων. Συνοψίζοντας ο Γ. Λευκόπουλος αναφέρει ότι *«Η υπερκόπωση όμως, αφ' ενός, η ανεπαρκής διαίτα και το ανθυγιεινό του κλίματος, αφ' ετέρου, επέφεραν τα αναπόφευκτα αποτελέσματα της εξασθένισης των οργανισμών και τα εκ τούτου επακόλουθα των ασθενειών του ελώδους πυρετού και τα εκ τούτου οκ ολίγα θύματα»*. Οι συστάσεις των γιατρών για καλή και υγιεινή διατροφή, περιορισμό της καταπόνησης των ανθρώπινων οργανισμών από την εντατική και σκληρή εργασία, για λήψη φαρμάκων, ιδιαίτερα κίνησης, και για θεραπευτική αγωγή γενικότερα θεωρούνταν *«δύσκολο αν όχι αδύνατον τόσον διά τα βαλάντια όσον και διά την θέσιν εις ην ευρίσκονται οι πρόσφυγες»*.

Άλλες κακουχίες

Εκτός των άλλων δυσχερειών *«ενέσκυψεν βαρύς ο χειμών»*, ο πρώτος χειμώνας των προσφύγων στο Τσαλί Τσιφλίκ', ο οποίος βρήκε τους περισσότερους κληήρεις από τον πυρετό και τους υπόλοιπους τελείως εξαντλημένους. Εκείνος ο χειμώνας επεφύλασσε κατά τον Γ. Λευκόπουλο *«τας τραγικωτέρας των περιπετειών, χαλάεμαν ανά τα πέριξ χωρία, ζητιανέματα αχύρων υπό τας χειροτέρας καιρικής συνθήκας, ξενύχτια στους κάμπους υπό βροχάς, έλλειψις τροφής και θερμάνσεως και πλείσται άλλαι παντοειδείς κακουχίαι»*, οι οποίες συμπλήρωσαν τις υπόλοιπες κακουχίες, που βίωναν την τελευταία πενταετία σχεδόν, από τότε που εγκατέλειψαν την πατρίδα τους και ακολούθησαν τον δρόμο της προσφυγιάς.

7.6.2. Αντιμετώπιση των δυσμενών συνθηκών και επιβίωση

Σύμφωνα με τον Γ. Λευκόπουλο το Γεωργικό Γραφείο για να συνδράμει τους πρόσφυγες παραχώρησε σε αυτούς την άδεια να θερίσουν χόρτο στις περιοχές *«της Οσμανίτσης και του Φωτολείβους»*, η ένδεια όμως και η ανάγκη για επιβίωση τους οδήγησε στο σημείο να προβούν σε αυτοσχέδια επέκταση αυτής της άδειας και σε

---

¹⁵⁴ Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, όταν μετριάσθηκε η προσφυγική ροή προς την Ελλάδα, οι προσφυγες ανέρχονταν συνολικά σε 1.221.850 άτομα, από τα οποία τα 151.892 έφτασαν πριν το 1922 και τα 1.069.958 ύστερα από την Μικρασιατική καταστροφή, αριθμός που πιθανόν να ήταν μεγαλύτερος πριν την Απογραφή αυτή (Βεργέτη, 1995:268), λόγω της μεγάλης θνησιμότητας του πρόχειρα στεγασμένου προσφυγικού πληθυσμού, της ελλιπούς ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και των κακουχιών που είχαν υποστεί. Οι ασθένειες (Ευσταθιάδης, 1992:23) και ιδιαίτερα η ελονοσία, που ενδημούσε κυρίως στη Μακεδονία, θέρισαν το προσφυγικό στοιχείο που δεν ήταν συνηθισμένο στην αντιμετώπιση αυτής της ασθένειας (Λαμνίδης, 1989:91).

αυθαίρετη οικειοποίηση ενός τμήματος «του εκ μέρους των κατοίκων θερισθέντος χόρτου». Επιπλέον, «και επίταξιν ανά εν στρέμμα εκ των σπαρμένων χωραφίων των Πλευνιωτών επεχείρησαν εξ ιδίων των», με αποτέλεσμα αφού πρώτα κατόρθωσαν να πουλήσουν ένα μέρος του χόρτου καθώς και της σοδειάς από την προειρηθείσα επίταξη και με λίγο αραβόσιτο, που είχαν σπείρει, «να εσοδεύσουν μικρόν τινά ποσότητα διατροφής διά τον χειμώνα» και να επιβιώσουν.

7.7. Διαμάχες γηγενών-προσφύγων και κτηματικές διαφορές

Μετά την παρέλευση του δύσκολου πρώτου χειμώνα και με τον ερχομό της άνοιξης του 1923 «όσοι κατόρθωσαν να ανθέξουν εις τας κακουχίας του παρελθόντος χειμόνος και να ανθίστανται εις τας ασθενείας οργανικώς αλλά και τα ζώα των να ξεχειμωνιάσουν έσπειραν στρέμματα τινά». Ο Γ. Λευκόπουλος καταθέτει τη μαρτυρία ότι οι πρόσφυγες κατόρθωσαν να παραβιάσουν την απαγορευμένη ζώνη, την οποία κατείχαν οι γηγενείς γείτονές τους Πλευνιώτες προσχηματικά, επικαλούμενοι ότι κατέβαλαν αντίτιμο έναντι ενοικίου, γεγονός που προκάλεσε διαμάχες μεταξύ τους λόγω των κτηματικών διαφορών.¹⁵⁵ Οι αντιδικίες¹⁵⁶ αυτές, όπως υποστηρίζει ο Γ. Λευκόπουλος, εκδηλώθηκαν με ανοιχτές ρήξεις, ακόμα και χειροδικίες, οι οποίες αποτιμώνται θετικά ως προς το αποτέλεσμά τους υπέρ των προσφύγων, αφού αυτοί κατόρθωσαν «να ευρύνουν τον περιορισμένον χώρον του αποκλεισμού των».

---

¹⁵⁵ Η απουσία κτηματολογίου και καθορισμού των ορίων των χωριών στην Μακεδονία δυσχέρανε το έργο της ΕΑΠ, όταν έπρεπε να αξιολογήσει χρηματικά τα διανεμηθέντα αγροτεμάχια και να χρεώσει τους πρόσφυγες, και έτσι ξεσπούσαν διαμάχες μεταξύ προσφύγων, ακτημόνων και ιδιοκτητών στην ύπαιθρο, όταν επρόκειτο για διανομή γαιών από πρώην τσιφλίκια, καθώς οι χωρικοί δεν γνώριζαν ποιο κομμάτι γης έπρεπε να καλλιεργήσουν (ΑΥΕ, 1925·Λοΐζος,1994:33). Στη Βόρεια Ελλάδα κυρίως η εγκατάσταση των προσφύγων διευκόλυνε την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών (Λοΐζος,1994:43). Επιπλέον, τα κτήματα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων προορίζονταν για να καλυφθούν οι ανάγκες αποκατάστασης των προσφύγων, ωστόσο τα ίδια κτήματα αποτέλεσαν σημείο διεκδίκησης από ντόπιους που προσπάθησαν να οικειοποιηθούν τα ανταλλάξιμα μουσουλμανικά κτήματα, εκ των οποίων κάποια είχαν αγοράσει στο παρελθόν, ενώ βρισκόταν σε ισχύ η απαγόρευση των δικαιωπραξιών (Γκλαβίνας, 2008:207).

¹⁵⁶ Η άφιξη των προσφύγων στην Ελλάδα προκάλεσε ιδεολογική και κοινωνική κρίση, ενώ οι γηγενείς αμφισβήτησαν την ελληνικότητα των προσφύγων και υιοθέτησαν τακτικές εχθρότητας και μίσους απέναντί τους. Για πολλά χρόνια μετά την εγκατάσταση των προσφύγων συνεχίστηκε η σύγκρουση με τους γηγενείς καθώς το χάσμα ενισχύθηκε από τον ανταγωνισμό μεταξύ τους για την ιδιοποίηση της γης και τις εμπορικές δραστηριότητες (Μαυρογορδάτος, 1983:76,79-80). Το προσφυγικό αποτελούσε άμεσο πρόβλημα για το ελληνικό κράτος και η πολιτική που προσπαθούσε να καλύψει την αιμάσσοσα πληγή του δυστυχισμένου προσφυγικού πληθυσμού προκαλούσε τη δυσφορία ενός μέρους του ελλαδικού λαού, που πίστευε ότι η οικονομική ύπαρξη της Ελλάδας διακυβευόταν από τους πρόσφυγες στους οποίους το κράτος διέθετε τα πάντα (Αιγίδης, 1934:6). Παρά τη δυσκολία αντιμετώπισης του ακανθώδους αυτού ζητήματος, το ελληνικό κράτος κατόρθωσε με ανάλογα μέτρα και υλικά μέσα -στέγασης, επισιτισμού και εποικισμού-, που με δυσκολία διέθετε, να απαλύνει τη δυστυχία των προσφύγων διαβλέποντας την οξύτητα του προβλήματος, το οποίο εκείνη τη στιγμή ήταν τρέχον (Λαμψίδης, 1989).

7.8.Κτηματικές διεκδικήσεις των Μουσουλμάνων μετά την Συνθήκη της Λωζάννης

Στο μεταξύ αποφασίστηκε και υπογράφηκε η Συνθήκη της Λωζάννης και η Ανταλλαγή των πληθυσμών για την οποία ο Γ. Λευκόπουλος παρατηρεί ότι: *«Η ανταλλαγή των εκ Τουρκίας Ελλήνων ήρχισεν ήδη και εντατικώς συνεχίζεται τα πλοία το εν κατόπιν του άλλου αποβιβάζουν τους εκ Τουρκίας δυστυχείς, τα θύματα του Μικρασιατικού δράματος, τα ναυάγια του εξοντωμού και της ανθρωπίνης αναληγής»*, εκφράζοντας πικρία για την τραγική εξέλιξη των γεγονότων και την καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η υπογραφή της Σύμβασης της Ανταλλαγής των πληθυσμών εξέθρεψε μια ιδιότυπη κατάσταση,¹⁵⁷ επειδή το ελληνικό κράτος επέδειξε ανοχή απέναντι στους μουσουλμάνους ανταλλάξιμους. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο έμμεσα διατυπώνεται η δυσaréσκεια του Γ. Λευκόπουλου που δυσκολεύεται να κατανοήσει την πρόθεση του παλαιού ιδιοκτήτη του Τσαλί Τσιφλίκ' Μουσταφά μπέη, ο οποίος όχι μόνο δεν αποχώρησε, αλλά αντίθετα προσπάθησε να επανακτήσει την περιουσία του παρά το γεγονός της εγκατάστασης των προσφύγων σε αυτό. Στην άλλη πλευρά του Αιγαίου, ωστόσο, δεν υπήρχε η ίδια ανοχή καθώς εκεί οι κάτοχοι ακίνητης περιουσίας είτε εκδιώχθηκαν είτε σφαγιάστηκαν, όπως εμφατικά επισημαίνεται από τον Γ. Λευκόπουλο: *«Ο Μουσταφά μπέης του τσαλί Τσιφλίκ, το οποίον ήδη κατελήφθη υπό των προσφύγων, ου μόνον δεν έφυγεν αλλά ενεργεί διά να επανακτήση το ανταλλάξιμο τσιφλίκι του. Απέναντι των εν Τουρκία εγκαταλειφθέντων τσιφλικίων και περιουσιών κινητών και ακινήτων το τσιφλίκι του Μουσταφά μπέη είναι ίσως το μικρότερον και ευτελέστερον και όμως ενώ εκεί τσιφλικούχοι και κτηματία εξεδιώχθησαν και*

---

¹⁵⁷ Κατά την αποχώρηση τους οι Μουσουλμάνοι, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Ανταλλαγής, είχαν τη δυνατότητα να πάρουν μαζί τους οτιδήποτε μπορούσαν να κουβαλήσουν από την κινητή τους περιουσία. Ωστόσο, επειδή δεν έφυγαν διωκόμενοι, όπως οι Έλληνες του Πόντου, πούλησαν καλλιεργήσιμες γαίες και σπίτια στους γηγενείς σε τιμές συμφέρουσες και για τις δύο πλευρές, παρά τις υποδείξεις του ελληνικού κράτους. Η μουσουλμανική ιδιοκτησία έπρεπε να περάσει στα χέρια των προσφύγων, για να χτίσουν εκ νέου τη ζωή τους. Οι δικαιοπραξίες αυτές, που όριζαν τις αγοραπωλησίες μουσουλμανικών ακινήτων, ονομάστηκαν «παράνομες ή ανώμαλες» δικαιοπραξίες. Οι περιουσίες των Μουσουλμάνων που έφυγαν από την Ελλάδα και χαρακτηρίστηκαν ως «ανταλλάξιμη περιουσία» ουσιαστικά ήταν η άσκηση της κοινωνικής πολιτικής των κυβερνήσεων που ακολούθησαν για την αποκατάσταση των προσφύγων (Πελαγίδης, Ε., 1988). Το ελληνικό δημόσιο προσπάθησε να προλάβει την καιροσκοπική διάθεση ορισμένων γηγενών αλλά και Μουσουλμάνων με την έκδοση νομοθετικού διατάγματος της 10ης Οκτωβρίου του 1922, που απαγόρευε κάθε δικαιοπραξία που θα αφορούσε μεταβιβάσεις ακίνητης περιουσίας στην Ελλάδα από Μωαμεθανούς (Γκλαβίνας, 2008:209· Ε.Κ. 10 Οκτωβρίου 1922).

εσφάγησαν αυτός έχει την ελπίδα της επανακτήσεως του ήδη προσφυγοκατοικημένου τσιφλικιού του, από το οποίο δεν εννοεί να απαχωρισθή. Παρουσιάζεται και παραγγέλνει τους πρόσφυγες να αδειάσουν το κονάκι του διότι θέλει να παραθερίσει εν αυτό μετά της οικογενείας του, τους ειδοποιεί ότι το τσιφλίκι μένει εις την κατοχήν του και ότι δέχεται ευχαρίστως να τους έχη κολίγους εργαζομένους εις τα κτήματά του». Ο Γ. Λευκόπουλος ενίσταται ουσιαστικά απέναντι στο ιταμό, κατά την γνώμη του, αίτημα του μπέη, ο οποίος ζητά από τους πρόσφυγες να εκκενώσουν το κονάκι του, για να παραθερίσει εκεί ο ίδιος με την οικογένειά του αδιαφορώντας για τους καταβληθέντες κόπους των προσφύγων σε αυτό και ανακοινώνει ότι δέχεται να τους κρατήσει ως κολίγους στα κτήματά του.

7.9. Η αποχώρηση των μουσουλμάνων και το αμφισβητούμενο ιδιοκτησιακό καθεστώς

Ενώ η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί έμοιαζε να είναι αδιέξοδη, επήλθε πολιτική μεταβολή ευνοϊκή για τους πρόσφυγες¹⁵⁸, όπως επισημαίνει ο Γ. Λευκόπουλος, και ο Μπέης μαζί με τους συμπατριώτες του ακολούθησαν τον δρόμο της υποχρεωτικής ανταλλαγής. Το τσιφλίκι χαρακτηρίστηκε ως ανταλλάξιμη περιουσία,¹⁵⁹ ωστόσο είχε ήδη διαμορφωθεί ένα σύνθετο ζήτημα χωρίς σαφές και παγιωμένο ιδιοκτησιακό καθεστώς, επειδή το μεγαλύτερο μέρος του Τσιφλικιού ήταν «κατεχόμενον υπό των Πλευνιωτών ως ενοικιασμένον». αγωνιζόμενοι σκληρά για την επιβίωση και την αυτοσυντήρησή τους και προσπαθώντας να «επεκτείνουν την ακτίνα του περιορισμού σπιθαμίν προς σπιθαμίν», για να κερδίσουν κατά τον επιτρεπόμενο βαθμό καλλιεργήσιμη γη.

---

¹⁵⁸ Πρόκειται για την Επαναστατική Κυβέρνηση αξιωματικών των τμημάτων του ελληνικού στρατού που κατέφυγαν στη Χίο και τη Μυτιλήνη μετά την ήττα στη Μικρά Ασία και με επικεφαλής τους Ν. Πλαστήρα, Στ. Γονατά και Αλέξ. Χατζηκυριάκο κήρυξαν επανάσταση κατά της φιλοβασιλικής κυβέρνησης και ανάγκασαν το βασιλιά Κωνσταντίνο σε παραίτηση στις 14 Σεπτεμβρίου 1922. Αμέσως μετά την επικράτηση των στρατιωτικών σχηματίστηκε κυβέρνηση με τον τίτλο Κυβέρνηση της Επαναστατικής Επιτροπής ή Κυβέρνηση της Επανάστασης του 1922. Η Κυβέρνηση αυτή το καλοκαίρι του 1923 προχώρησε στην εγκατάσταση των προσφύγων στα μουσουλμανικά χωριά και κτήματα με επιτάξεις μουσουλμανικών γαιών, ζώων, γεωργικών εργαλείων και μηχανών, οι οποίες σταμάτησαν μετά τη σύγκληση στην Ελλάδα της Μικτής Επιτροπής Αποκαταστάσεως προσφύγων το Νοέμβριο του 1923. Το 1923 η Επαναστατική Κυβέρνηση για να εξοικονομήσει εκτάσεις προς εγκατάσταση των προσφύγων προχώρησε σε αναγκαστική απαλλοτρίωση τσιφλικιών ολοκληρώνοντας την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 (Γκλαβίνας, 2008:210-212).

¹⁵⁹ Η εγκαταλειφθείσα περιουσία των μουσουλμάνων δεν περιήλθε εξολοκλήρου στους δικαιούχους ανταλλάξιμους πρόσφυγες, καθώς επιτήδιοι με τη συνεργασία και κρατικών οργάνων κατόρθωσαν να σφετεριστούν την ανταλλάξιμη περιουσία παρουσιάζοντας κυρίως εικονικά συμβόλαια αγοραπωλησίας στα δικαστήρια και μέσω ψευδομαρτυριών, εφόσον δεν υπήρχαν κτηματολόγια ή πλήρη Υποθηκοφυλακεία (Παυλίδης, 1979:232).

7.10. Αλλαγή εκπροσώπησης και δεύτερος χειμώνας της πρώτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκι

Λίγο προτού την έλευση του δεύτερου χειμώνα μετά την εγκατάσταση της πρώτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκ' σημειώθηκε μια αλλαγή στους εκπροσώπους της, και ο Λάζαρος Αθανασιάδης αντικατέστησε «τον από της αρχής της εγκαταστάσεως της ομάδος εκπρόσωπον αυτής Γρηγόριον Ακριτίδην», του οποίου η δράση, άπειρος καθώς ήταν, περιορίστηκε «εις την λήψιν και την διανομήν ζωαρκείας και μόνον», ενώ τους δύο προηγούμενους εκπροσώπους διαδέχτηκε στην συνέχεια ο Ευθύμιος Σπυριδόπουλος, που ήταν περισσότερο δραστήριος και επέδειξε μεγαλύτερη πρωτοβουλία.

Ο χειμώνας αυτός προσιωνίζονταν «βαρύς και πλήρης δυστυχιών και κακουχιών», εξαιτίας της συνεχιζόμενης οικονομικής δυσπραγίας των νέων κατοίκων και των δυσεπίλυτων προβλημάτων, όπως της περιορισμένης καλλιεργήσιμης γης και επομένως και της περιορισμένης εσοδείας, της ανεπαρκούς και άκαιρα παραχωρημένης ζωάρκειας, των ανθυγιεινών συνθηκών διαβίωσης και της ανεπαρκούς κρατικής συνδρομής σε αροτριώντα ζώα, εργαλεία, σπόρους και του περιορισμού της παραχωρούμενης γης. Ο Γ. Λευκόπουλος προς επίρρωση της παραπάνω εκτίμησης παραθέτει αναλυτικά τα αίτια και τις δυσκολίες που συνέθεταν το δύσκολο σκηνικό διαβίωσης των προσφύγων στον τόπο εκείνο και υπαγόρευαν δυσοίωνες προβλέψεις για τον επικείμενο χειμώνα, επειδή: *«Εις την οικτράν οικονομικήν κατάστασιν των κατοίκων του Τσαλί Τσιφλίκ ουδεμία επήλθε βελτίωσις. Τα ολίγα χωράφια που είχαν σπείρει με την μικράν των εσοδείαν είναι μεν βεβαίως κάτι τι αλλ' ουδόλως αρκετά διά να ανακουφίσουν αισθητώς και να βελτιώσουν την κατάστασιν των. Η παραχωρούμενη ζωάρκεια υπό του Γεωργικού Γραφείου είναι δέλεαρ παρά αποτελεσματική βοήθεια ως μη επαρκώς και εγκαίρως παραχωρημένη. Η περί της υγείας φροντίς και η παραχωρουμένη κινίνη, εφ' όσον το μέρος ως ελέχθη δεν εξυγιαίνεται και δεν καλυτερεύει η ζωή δεν μπορούν να φέρουν ωφέλιμα αποτελέσματα. Η ανεπαρκής συνδρομή εις αροτριώντα ζώα και εργαλεία η έλλειψις σπόρων διά σποράν ο περιορισμός εις αγρούς, εάν θα εξακολουθήσουν και ένα χειμώνα ακόμη θα θρηνήσωμεν μοιραίως πολλά εισέτι θύματα προστιθέμενα επί των μέχρι τούδε αρκετών τοιούτων».*

7.11. Εγκατάσταση της δεύτερης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκ' το 1923

Η δεύτερη ομάδα προσφύγων έφτασε στο Τσαλί Τσιφλίκι τον Ιούνιο του 1923, έναν χρόνο μετά από την πρώτη ομάδα, και επί ένα χρονικό διάστημα που φτάνει μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1923, ενώ αποτελούνταν από 26 οικογένειες που συνολικά αριθμούσαν 80 άτομα. Αν συνυπολογιστούν οι οικογένειες και τα άτομα και των δύο προσφυγικών ομάδων, που έφτασαν μέχρι το χρονικό αυτό σημείο στο Τσαλί Τσιφλίκι, είναι αντίστοιχα 69 και 211. Οι οικογένειες της ομάδας αυτής προερχόταν από το Ρουσίον, το Τσογγάρ, το Μαυρολίθ', την Καρακάγια, το Καρμούτ, την Καπαρτίγκα.

Χαρακτηριστική των εντεινόμενων δυσκολιών μετά την άφιξη και της ομάδας αυτής είναι η επισήμανση του Γρηγόριου Λευκόπουλου, ότι *«Η Δευτέρα αυτή ομάς δεν ήλθεν βεβαίως να καλύτερεύση την θέσιν της πρώτης, αντιθέτως ήλθεν να μοιρασθεί το ξεροκόμματο εκείνης και να συμπάσχη και να συμπονή μετ'αυτής πληρώνουσα και αυτή τον φόρον της δυστυχίας της εις θύματα τα οποία από της εγκαταστάσεως της μιάς και της άλλης μερίδος ανέρχονται εις τριάκοντα και πλέον»*, και η εστίαση της προσοχής του στον αποδεκατισμό των αφιχθέντων προσφυγικών πληθυσμών, των οποίων τα θύματα λόγω των ασθενειών και των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης ανέρχονταν στα τριάντα και πλέον.

7.11.1 Προβλήματα της δεύτερης ομάδας κατά την εγκατάστασή της στο Τσαλί Τσιφλίκι το 1923

Η δεύτερη ομάδα που εγκαταστάθηκε στο Τσαλί Τσιφλίκι εξασθένησε, πείνασε, ταλαιπωρήθηκε και αναγκάστηκε να υποστεί παρόμοιες κακουχίες με αυτές που βίωσε η πρώτη προσφυγική ομάδα, που εγκαταστάθηκε εκεί.

Ανεπαρκής και ακατάλληλη στέγαση

Ταλάνισε την δεύτερη αυτή ομάδα σε μεγάλο βαθμό, κατά τον Γρ. Λευκόπουλο, η έλλειψη αυτόνομης στέγης και τροφής, αλλά και των ακατάλληλων συνθηκών διαμονής στα ήδη κατοικημένα, από την πρώτη ομάδα, ανθυγιεινά οικήματα στα οποία συσσωρεύθηκαν πλέον όλοι, καθώς *«Η ομάς αυτή συνεπτύχθη μετά της άλλης εις τα στενόχωρα σκοτεινά και ανθυγιεινά διαμερίσματα της άλλης και ούτω εμοιράσθη ου μόνον τον ανεπαρκή άρτον εκείνης αλλά και την ανεπαρκή στέγην της και την επαρκεστάτην δυστυχίαν και ταλαιπωρίαν της»*.

Συνεχιζόμενες διενέξεις γηγενών-προσφύγων λόγω των κτηματικών διαφορών

Σύμφωνα με τον Γρ. Λευκόπουλο, οι πρόσφυγες προέβησαν σε διανομή των χωραφιών που βρισκόταν στην κατοχή τους, αλλά οι διενέξεις με τους γηγενείς συνεχιζόταν, επειδή *«οι Πλευνιώται ανθίστανται εισέτι και δεν παραχωρούν τα χωράφια του ανταλλαγέντος Μουσταφά πέη»* θεωρώντας ότι αυτά έπρεπε να περάσουν στην δική τους κατοχή. Αποτέλεσμα της παραπάνω κατάστασης ήταν οι πρόσφυγες να αναγκαστούν να προβούν σε βίαιη και αυθαίρετη απόσπαση γης, σε εκχερσώσεις λιβαδιών και με τον τρόπο αυτό να επιτυγχάνουν την δημιουργία νέων αγρών.

Ανεπαρκής ζωάρκεια και πεινχρόι πόροι

Παράμετρος που λαμβάνεται σοβαρά υπόψη από τον Γρ. Λευκόπουλο, είναι ο σκληρός αγώνας των προσφύγων για επιβίωση. Παρά το γεγονός ότι, μετά από έριδες και διαμάχες με τους Πλευνιώτες, οι πρόσφυγες κατόρθωσαν να δημιουργήσουν νέους αγρούς, ώστε να διεξέλθουν από το αδιέξοδο των άκαρπων ενεργειών, πιθανότατα και των δύο αντιμαχόμενων μερών, χρειάστηκε να καταβάλουν υπεράνθρωπες προσπάθειες *«διότι ούτε επαρκή προς τούτο αροτριώντα έχουν αλλά ούτε και σωματικές δυνάμεις διαθέτουν»* εξαντλημένοι από την περιπλάνηση και τις κακουχίες. Οι πρόσφυγες και της δεύτερης ομάδας όπως επισημαίνει ο Γρ. Λευκόπουλος: *«Ζουν δε και υφίστανται με τας ανεπαρκεστάτας ζωαρκείας τας μερικές επιτάξεις εκ των Τούρκων ζώων και σιτηρών και με την καταβολήν της διά των αδυνάτων χειρών των προσωπικής εργασίας κατορθώνουν τίποτε άλλο ει μη το να μην αποθάνουν εκ της πείνης»*. Με λίγα λόγια, πέτυχαν να επιβιώσουν έχοντας στη διάθεσή τους πεινχρά μέσα: α) ελλιπή ζωάρκεια, β) επιτάξεις σιτηρών και ζώων προερχόμενων από την αποχώρηση των Τούρκων με την Ανταλλαγή των πληθυσμών και γ) με προσωπική εργασία, αν και ήταν εξασθενημένοι.

7.11.2. Προετοιμασία αντιμετώπισης του δεύτερου χειμώνα της δεύτερης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκι

Ποκειμένου να λάβουν μέτρα αντιμετώπισης του επικείμενου δεύτερου χειμώνα, του 1923-1924, από την εγκατάστασή τους στο Τσαλί Τσιφλίκι και για να μπορέσουν να επιβιώσουν, οι πρόσφυγες της δεύτερης ομάδας προνόησαν, ώστε φρόντισαν να αποθηκεύσουν ένα μικρό πλεόνασμα αγαθών, μια μικρή σοδειά από σιτηρά, καλαμπόκια και οτιδήποτε άλλο μπόρεσαν να περισυλλέξουν. Η εκτίμηση της κατάστασης ήταν ότι *«δεν θα φθάσουν μεν δι' όλον τον χειμώνα θα είναι όμως πολύ*

συντελεστικά εις το να μην ομοιάση ο δεύτερος χειμών τον χειμώνα τον πρώτον». Εκτός από τις προνοητικές εκείνες ενέργειες, για να καταφέρουν να αυτοσυντηρηθούν, «οικονομική επικουρία κατά τον χειμώνα τούτον επήλθε το πατροπαράδοτον ευτυχώς δι' όλους τους κατοίκους του Τσαλί Τσιφλίκ χαλάεμαν»¹⁶⁰, καθώς από την πατρίδα τους ακόμη όλοι σχεδόν ήταν γνώστες αυτής της τέχνης, όπως επισημαίνει ο Γρ. Λευκόπουλος, και θα μπορούσε να αποτελέσει μοχλό εξασφάλισης μικρής οικονομικής επικουρίας.

7.12. Συγκρότηση Επιτροπής Προσφύγων στον Πειραιά τον Ιούλιο του 1923

Πριν την έλευση του χειμώνα 1923-1924 κατά τον Ιούλιο του 1923 συγκροτήθηκε στον Πειραιά μία τριμελής Επιτροπή Προσφύγων «αποτελουμένη εκ των Γεωργίου Συμεωνίδου, Γρηγορίου Λευκοπούλου και Νικολάου Αφεντούλη», η οποία αντιπροσώπευε περίπου πενήντα οικογένειες, που εκείνη τη χρονική στιγμή βρισκόταν επίσης στον Πειραιά, αλλά ήταν συντοπίτες με τους πρόσφυγες, που στο μεταξύ είχαν εγκατασταθεί στο Τσαλί Τσιφλίκ. Στόχος της Επιτροπής αυτής ήταν να βρει κατάλληλο μέρος προς εγκατάσταση και καθώς περιόδευε στην Μακεδονία «διά να εύρη μέρος προς εγκατάστασιν έφθασε εις Τσαλί Τσιφλίκ όπου ευρούσα ομοχωρίους της, και εκ των ιδίων περιφερειών, γνωστούς και συγγενείς κατόπιν συμφωνίας μεθ' εκείνων απεφασίσθη και η προσέλευσις των υπό την ως άνω επιτροπή οικογενειών». Αξιοσημείωτη είναι η συναίνεση των ήδη εγκατεστημένων προσφύγων στο Τσαλί Τσιφλίκ', οι οποίοι μεγαλόθυμα αποφάσισαν να δεχτούν τις οικογένειες που βρισκόταν στον Πειραιά, παρά την ένδεια, τις δυσκολίες και τις στερήσεις που οι ίδιοι αντιμετώπιζαν όλο το διάστημα της μέχρι τότε παραμονής τους στο τσιφλίκι, επιδεικνύοντας αλληλεγγύη και φιλόφρονα αισθήματα, τα οποία γίνονται κατανοητά δεδομένης της κοινής τους προέλευσης, των συγγενικών δεσμών και του διαρραγέντος κοινωνικού ιστού, τον οποίο μερικώς είχαν την ευκαιρία να επανενώσουν. Άλλωστε, ο κοινός τόπος καταγωγής από την πατρίδα του Πόντου αποτέλεσε σημαντικό κριτήριο επιλογής του τόπου εγκατάστασης στη νέα πατρίδα, ώστε αυτή να πραγματοποιηθεί σε κατά το δυνατόν οικείο περιβάλλοντα χώρο.

Η τριμελής Επιτροπή μετά τη συμφωνία με τους ήδη εγκατεστημένους στο Τσαλί Τσιφλίκι επέστρεψε στον Πειραιά για να ανακοινώσει τα αποτελέσματά της

¹⁶⁰Χαλάεμα: η τέχνη της κασιτιέρωσης, του γανώματος των χάλκινων σκευών (Παπαδόπουλος, Α., 1961, τ.2:490).

στην υπόλοιπη ομάδα «και τον Σεπτέμβριον του ιδίου έτους έφερε μεθ' αυτής τας ως άνω ρηθείσας οικογενείας, την τρίτην δηλαδή κατά σειράν ομάδα των αρχικώς εγκατασταθέντων κατοίκων». Προσεγγίζοντας ερμηνευτικά τις ενέργειες των προσφύγων για την ανίχνευση τόπου εγκατάστασης παρατηρούμε ότι αυτές ήταν συλλογικές, οργανωμένες και συντονισμένες, καθοδηγούμενες από την αναγόρευση προσώπων κοινής αποδοχής, που ενέπνεαν εμπιστοσύνη στα μέλη των ομάδων τους, υπαγόρευαν και σχεδίαζαν την κοινή τους δράση.

7.12.1.Εγκατάσταση της τρίτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκ' τον Σεπτέμβριο του 1923

Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι μέλος της Επιτροπής που επιλέχτηκε για να διερευνήσει και να επιλέξει τόπο εγκατάστασης εκ μέρους της τρίτης ομάδας που έφτασε στο Τσαλί Τσιφλίκι ήταν και ο συγγραφέας του προς εξέταση αρχείου, μετέπειτα Γερουσιαστής του Αγροτικού κόμματος, Γρηγόριος Λευκόπουλος.

Οι οικογένειες της τρίτης κατά σειρά ομάδας που εγκαταστάθηκε στο Τσαλί Τσιφλίκι τον Σεπτέμβριο του 1923 προερχόταν από το Λιαρί, την Πάφρα, το Καρμούτ, το Σουλαμίσ, το Γετουρμάζ, τη Σίχτορμη, το Τσογκάρ, την Ίμερα, τη Σιών, της Μαρίας. Η ομάδα αυτή αριθμούσε 24 οικογένειες και 89 άτομα, ενώ αν προστεθούν στις δύο προηγούμενες ομάδες «*οι κάτοικοι του Τσαλί Τσιφλίκ ανήρχοντο κατά τον Σεπτέμβριον του 1923 εις ενενήντα τρεις οικογενείας με διακόσια ενενήκοντα οκτώ άτομα*». Η δική μας συνολική καταμέτρηση των εγκατασταθέντων στο Τσαλί Τσιφλίκι συμφωνεί ως προς τον αριθμό των 93 οικογενειών, αριθμεί ωστόσο 300 άτομα.

7.12.2. Αγροτική αποκατάσταση των μελών της τρίτης ομάδας με βασήθεια της Ε.Α.Π.161

Σημαντικές πληροφορίες για την εγκατάσταση της τρίτης ομάδας προσφύγων και για τον ρόλο που διαδραμάτισαν η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων και η τριμελής Επιτροπή Προσφύγων, παραθέτει μέσα στο αρχείο του ο Γ. Λευκόπουλος. Σύμφωνα με τα γραφόμενά του, μόλις αφίχθηκε στο Τσαλί Τσιφλίκι (Μαυρότοπο) η Τρίτη προσφυγική ομάδα «μπήκε και αυτή εις την σειράν της υπό του Γραφείου της Ε.Α.Π. παραχωρουμένης ζωαρκείας¹⁶² και της τροφής διά τα ζώα», περιμένοντας με λίγα λόγια την έγκριση της ΕΑΠ για παροχή βοήθειας προς αυτούς με την παραχώρηση ζώων και ζωικών τροφών.

Ενεργή και λυσιτελής ήταν η εμπλοκή της Ε.Α.Π., η οποία ανταποκρινόμενη στο παραπάνω αίτημα της Προσφυγικής Επιτροπής της τρίτης ομάδας για Αγροτική Αποκατάσταση παραχώρησε ζωάρκεια και τροφή για την συντήρηση των ζώων «από

---

¹⁶¹ Μετά την κατάρρευση του Μικρασιατικού μετώπου η έλευση ενάμιση περίπου εκατομμυρίων προσφύγων στην Ελλάδα, που είχε υποστεί οικονομική αφαίμαξη από το 1912 λόγω των συνεχών πολέμων, η χώρα βρέθηκε σε πλήρη αδυναμία να αναλάβει την εγκατάστασή τους, δεδομένου ότι οι μισοί περίπου πρόσφυγες ήταν αγρότες. Τελικά, το Νοέμβριο του 1923 (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2009:228) συστήθηκε από την Κοινωνία των Εθνών και τέθηκε υπό την αιγίδα της η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, ένας ανεξάρτητος διεθνής οργανισμός (Κατσάπης, 2011:140), που ανέλαβε την εγκατάσταση των αγροτών και αργότερα μέρους των αστών προσφύγων στην Ελλάδα (Λοΐζος, 1994:23). Η ΕΑΠ ήταν οργανισμός με πλήρη νομική υπόσταση, που ανέλαβε την ευθύνη του έργου της αστικής και αγροτικής αποκατάστασης από τον Ιανουάριο του 1924 έως τον Δεκέμβριο του 1930 (Πελαγίδης, 1994:23) Διευθυνόταν από τέσσερα μέλη, δύο εκ των οποίων διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση με έγκριση της ΚτΕ, ένα από τα Συμβούλιο της ΚτΕ και ο πρόεδρος ήταν Αμερικανός πολίτης, εκπρόσωπος μιας εκ των φιλανθρωπικών οργανώσεων παγκόσμιας κλίμακας. Πρώτος πρόεδρος ορίστηκε ο Henry Morgenthau, διοικητικό μέλος του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού και τέως πρέσβης των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη (Clogg, 1995:107· Λοΐζος, 1994:27). Σύμφωνα με το άρθρο 12 του καταστατικού της, είχε ως αποστολή την παροχή στους πρόσφυγες μιας παραγωγικής, αγροτικής ή άλλης, εργασίας εντός της Ελλάδας με τη χρησιμοποίηση γαιών που θα της εκχωρούσε το κράτος, με τα κεφάλαια που θα ετίθεντο στη διάθεσή της και με τις δικές της προσόδους (Φωτιάδης, Ηλιάδου-Τάχου, 2009:228).

Στις 24 Ιανουαρίου 1930 κατόπιν έγκρισης του Συμβουλίου της ΚτΕ πραγματοποιήθηκε συμφωνία μεταξύ ελληνικής κυβέρνησης και ΕΑΠ για διακοπή των εργασιών της μέχρι τέλος του έτους, ώστε να γίνει ανάληψη των υπηρεσιών της από το κράτος (Λοΐζος, 1994:38). Το έργο της γενικά χαρακτηρίστηκε ως επιτυχημένο καθώς με την άρτια διοικητική, οικονομική και τεχνική της οργάνωση μέσα σε έξι χρόνια εγκατέστησε παραγωγικά μισό περίπου εκατομμύριο προσφύγων (Λοΐζος, 1994:42 Φωτιάδης, 2008:221).

¹⁶² Η Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας της ΕΑΠ τους έξι πρώτους μήνες λειτουργίας της διένειμε στους πρόσφυγες 17.000 άροτρα, 2.000 κάρα. 1.000.000 οκάδες σπόρο, 11.000.000 οκάδες ζωοτροφών και 1.500.000 οκάδες αραβόσιτο (Λοΐζος, 1994:34-35).

επιτάξεως»¹⁶³, προφανώς όσων ανήκαν σε μουσουλμάνους ανταλλάξιμους που ετοιμαζόταν να αναχωρήσουν προς την Τουρκία.

Επιπλέον, η Ε.Α.Π. στήριξε οικονομικά και υλικά την Προσφυγική Επιτροπή, η οποία ως ζωτικό ζήτημα έθεσε το ακανθώδες θέμα της στέγασης των προσφύγων και «κατόρθωσεν να πάρη παρά του γραφείου ανά 1.200 δραχμάς κατ' οικογένειαν διά να ετοιμάσουν πλιθιά διά την ανέγερσιν κατοικιών ανά εν κυβικόν και 57% ξυλείαν διά την στέγασιν και εννεακόσια είκοσι πέντε κεραμίδια». Γίνεται κατανοητό ότι η χορήγηση οικονομικού βοηθήματος 1200 δραχμών ανά προσφυγική οικογένεια και οικοδομικών υλικών -πλιθιών, ξυλείας και κεραμιδιών- δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητη, ωστόσο, παρά το γεγονός της έναρξης της προετοιμασίας για την παραλαβή τους από τους ενδιαφερόμενους μεσολάβησε ο χειμώνας του 1923-1924, ο οποίος ανέστειλε τις εργασίες και ανάγκασε τα μέλη της τρίτης ομάδας των προσφύγων «να διαχειμάσουν υπό τας σκηνάς».

7.12.3. Προβλήματα της τρίτης ομάδας κατά την εγκατάστασή της στο Τσαλί Τσιφλίκι το 1923

Εκτενής λόγος μέσα στο αρχείο γίνεται για τα προβλήματα που αντιμετώπισε η τρίτη προσφυγική ομάδα, η οποία σύμφωνα με τον Γ. Λευκόπουλο «έχει δεινοπαθήσει περισσότερο των άλλων».

Παραμονή σε σκηνές λόγω έλλειψης στέγης

Τα δεινά της τρίτης ομάδας κατά μεγάλο μέρος αποδίδονται από τον Γ. Λευκόπουλο στην οικονομική δυσπραγία και στην έλλειψη στέγης¹⁶⁴, επειδή τα οικήματα του Μπέη «υπερεπληρώθησαν ήδη από τους πρότερον ελθόντας ασφυκτικώς», με

¹⁶³ Η Επαναστατική Κυβέρνηση εξέδωσε νομοθετικό διάταγμα, με το οποίο επέτρεπε ακόμη και την επίταξη αποθηκών, αγροτεμαχίων εντός σχεδίου πόλεως, μεταφορικών μέσων, τροφίμων για τα ζώα και σπόρων για τη διευκόλυνση των προσφύγων, με την υποχρέωση αποζημίωσης από το ελληνικό δημόσιο (Ε.Κ., 14 Σεπτεμβρίου 1923).

¹⁶⁴ Κατά τη δεκαετία 1920-1930 δημιουργήθηκε κρίση στέγης στην Ελλάδα λόγω του τεράστιου αριθμού προσφύγων, ενώ εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι αρχικά έμεναν στις πλατείες της Αθήνας και το λιμάνι του Πειραιά αναμένοντας τη μεταφορά τους σε μέρη εποίκισμού. Μέχρι το 1926 η ΕΑΠ, εκτός των άλλων διέθετε 65.484 οικίες Τούρκων και Βουλγάρων που είχαν μεταναστεύσει, ενώ μέχρι το 1928 είχε προβλέψει στοιχειώδη στέγαση όλων των αγροτών προσφύγων, αν και υπήρχε συνωστισμός στις οικίες και χρειαζόταν και άλλες μέχρι κάθε οικογένεια να αποκτήσει τη δική της (Λοΐζος, 1994:34-35). Το έργο της Ε.Α.Π. στον τομέα της στέγασης των προσφύγων υπήρξε κολοσσιαίο. Στα τουρκικά και βουλγαρικά οικήματα προστέθηκαν και 13.447 που έχτισε το ελληνικό κράτος, ενώ η Ε.Α.Π. μέχρι τη διάλυσή της το 1930 είχε κατασκευάσει 51.718 οικήματα (Σίδερισ, 1934:213).

αποτέλεσμα τη διαμονή των νέων κατοίκων «εντός της πεδιάδος υπό σκηνάς». Η διαμονή στις σκηνές ήταν υποφερτή κατά τη διάρκεια των ημερών του φθινοπώρου, το οποίο όμως «διεδέχθη ο άγριος Μακεδονικός χειμών με τους αγρίους και ψυχρούς του χειμῶνος ανέμους, χιονοθύελλας και βροχάς οι δε πάνινοι τοίχοι των σκηνών κατέστησαν αδύνατοι προστάται των υπ'αυτάς διαμενόντων αδυνάτων κατά πάντα προσφύγων». Μικρή εξαίρεση αποτέλεσαν όσοι είχαν ήδη εγκαταστημένους συγγενείς, οι οποίοι ήταν στεγασμένοι στα υπάρχοντα οικήματα και τους παρέλαβαν «οι περισσότεροι όμως έμειναν και διεχείμασαν υποστάντες τα πάνδεινα εκ του ψύχους υπό τας σκηνάς», έχοντας να αντιπαλέψουν εκτός των άλλων δυσχερειών και το δριμύ ψύχος.

Ασθένειες και θάνατοι

Ο Γ. Λευκόπουλος παρατηρεί ότι, αν και τα μέλη της τρίτης ομάδας έφτασαν στο Τσαλί Τσιφλίκι αρκετά αργότερα από τις προηγούμενες ομάδες, και αυτά επλήγησαν από την ελονοσία έχοντας μάλιστα και θύματα. Οι περισσότεροι είχαν αρρωστήσει και παρέμειναν όλον το χειμῶνα κλινήρεις κάτω από δύσκολες συνθήκες καθώς ζούσαν μέσα στις σκηνές χωρίς ιατρική περίθαλψη, με μόνη παροχή την μικρή δόση κινίνης «την οποίαν ο τότε εκπρόσωπος των προσφυγικών ομάδων Ευθύμιος Σπυριδόπουλος διένειμεν και εις την οποίαν και μόνον περιορίζετο η περί υγείας φροντίς των Γραφείων της Ε.Α.Π. και των Νομαρχιακών και Δημαρχιακών αρχών». Είναι χαρακτηριστική η πλημμελής ιατρική φροντίδα που παρεχόταν στους πρόσφυγες και η έλλειψη φαρμάκων, αν και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη των προσφύγων είχαν αναλάβει τα Γραφεία της Ε.Α.Π. και των Νομαρχιακών και Δημαρχιακών αρχών, στοιχείο που καταδεικνύει την θετική πρόθεση του κράτους να προστατέψει την δημόσια υγεία, αλλά παράλληλα και την έλλειψη μέσων και πόρων.

Απότοκο της παραπάνω κατάστασης ήταν «οι υπό τας σκηνάς διαχειμάσαντες» να έχουν δεκαεπτά θανατηφόρα κρούσματα, ενώ συνολικά «εντός δύο χειμώνων τα θύματα της θεμελιώσεως του νυν Μαυροτόπου ανήλθον εις πενήκοντα περίπου». Το ποσοστό είναι αρκετά υψηλό, καθώς αντιστοιχεί στο 1/6 του συνολικού αριθμού και των τριών προσφυγικών ομάδων, που έφτασαν εκεί, ερμηνεύεται βέβαια από τις δύσκολες και στερητικές συνθήκες εγκατάστασης και διαβίωσης στον τόπο αυτό.

7.12.4. Αίτια μετακίνησης τμήματος προσφύγων της τρίτης ομάδας

Τα βάσανα, οι δυσχέρειες, η κατάσταση που χειροτέρευε και προκαλούσε δυσοίωνες προβλέψεις, αφενός, ο ελώδης πυρετός «και η εξ αυτού θραύσις μεταξύ των νεοελθόντων», αφετέρου, καθώς και οι θάνατοι που σημειώθηκαν «ενέσπειραν κάποιον πανικόν», με αποτέλεσμα είκοσι μία οικογένειες, που ήλθαν μαζί με τους υπόλοιπους της τρίτης ομάδας, να αποφασίσουν να μετακινηθούν αλλού. Η μετακίνηση στόχο είχε την αναζήτηση καλύτερης τύχης, κοντολογίς την εξεύρεση στέγης «διά να μην υποπέσουν εις δεινά και τα βάσανα του χειμώνος» και ευνοϊκότερων συνθηκών διαβίωσης προς αποφυγήν πιθανού αφανισμού τους.

Σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου δεκαοχτώ οικογένειες μετακινήθηκαν κατόπιν ενεργειών του Συμεών Παραστατίδη «εις το χωρίον Τοναλάρ (νυν Μαρμαργιά)», ενώ εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι αυτές «συνεσταγάσθησαν μετά των υπό αναχώρησιν ανταλλαζίμων Τούρκων¹⁶⁵», προτιμώντας ίσως την ασφυκτική, προσωρινή ωστόσο, συγκατοίκηση με τους ευρισκόμενους υπό καθεστώς φυγής Τούρκους από τον θάνατο και την ανέλπιστα παραμονή τους στο Τσαλί Τσιφλίκι μέσα στις σκηνές.

Δύο οικογένειες αποσχίστηκαν από την προηγούμενη ομάδα επιλέγοντας διαφορετικό προορισμό, αφού «μετεκινήθησαν η μεν μία του διδασκάλου Μιχαήλ Παπαδόπουλου εις Χασάν παγλάρ η δε άλλη του Δημητρίου Στεφανίδου εις Καρακιόζ κιοϊ», όπως δεν παραλείπει λεπτομερώς να αναφέρει ο Γ. Λευκόπουλος.

7.13. Τμηματική έλευση και άλλων οικογενειών στο Τσαλί Τσιφλίκι από το 1923 έως το 1929

Μεταξύ των ετών 1923 και 1929 «ο αριθμός των κατοίκων ηυξήθη προσελθόντων και άλλων από τα διάφορα μέρη της Ελλάδος και εκ Ρωσίας». Στο Τσαλί Τσιφλίκι έφτασαν τμηματικά επιπλέον είκοσι έξι οικογένειες, οι οποίες αριθμούσαν συνολικά 77 άτομα σύμφωνα με τον Γ. Λευκόπουλο και προερχόταν από το Γετουρμάζ, τη Σίχτορμη, το Λιαρί, την Καπαρτίγκα, το Σουλαμίς, το Καρμούτ, τη Χεροϊάνα, το Ρουσίον, το Καρς, το Σιόν, το Ψωμάντων, το Ποπαδάντων και τη Θράκη.

---

¹⁶⁵ Ο Βενιζέλος κατανοώντας την ανάγκη εγκατάστασης των προσφύγων πριν το Σεπτέμβριο του 1923 και την άφιξη της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής Πληθυσμών, λαμβάνοντας υπόψη και τους κινδύνους από την παραβίαση των όρων της Σύμβασης της Λωζάννης πρότεινε τη σύμπτυξη των μουσουλμάνων στις μισές οικίες των χωριών τους και την εγκατάσταση των προσφύγων στις υπόλοιπες (Γκλαβίνας, 2008:211).

7.14. Κριτήριο επιλογής για Αγροτική Αποκατάσταση

Μετά την παρέλευση του δύσκολου χειμώνα του 1923-1924 κατά την άνοιξη αποδόθηκαν για τους πρόσφυγες της τρίτης ομάδας που εγκαταστάθηκε στο Τσαλί Τσιφλίκι μερικά χωράφια *«και ηδυνήθησαν και αυτοί οπωσδήποτε να οργώσουν και να σπείρουν ανάλογα με τας δυνάμεις του ο καθείς»*. Αυτό ήταν αποτέλεσμα συνεργασίας δύο Προσφυγικών Επιτροπών, των οποίων πρόεδροι ήταν ο Σ. Σπυριδόπουλος και ο Νικόλαος Αφεντούλης, της μιας και της άλλης αντίστοιχα.

Όπως διευκρινίζει μέσα στο αρχείο του ο Γ. Λευκόπουλος, *«η ιδέα περί Γεωργικής εγκαταστάσεως και η ενάσκησις του γεωργικού επαγγέλματος»* δεν υπαγορεύτηκε από επαγγελματική πείρα, ώστε οι νέοι κάτοικοι του Τσαλί Τσιφλίκ' να επιδοθούν ακολούθως στη συστηματική γεωργία, αναλογικά βέβαια με τις δυνάμεις τους και με τα διαθέσιμα μέσα, και να επωφεληθούν επαγγελματικά από το γεωργικό επάγγελμα. Κριτήριο επιλογής της αγροτικής αποκατάστασης αποτέλεσε η διασφάλιση υλικών πόρων διαβίωσης με κύριο γνώμονα την αμεσότερη επίλυση του επισιτιστικού προβλήματος, ώστε η γεωργική ενασχόληση *επιλέχθηκε «κατ' αρχήν ως μέσον εξασφαλίσεως του άρτου»*. Στην πραγματικότητα *«οπωσδήποτε οι υπόλοιποι πόροι έδει να εξασφαλισθούν όπως και εις τας πατρίδας των διά διαφόρων άλλων τρόπων»*, καθώς οι πρόσφυγες αφενός επεδίωξαν να αντιγράψουν και να εφαρμόσουν τον τρόπο ζωής της πατρίδας τους, και αφετέρου δεν σκέφτηκαν, αρχικά τουλάχιστον, να εναρμονίσουν την ζωή τους *«με το περιβάλλον, τους τρόπους και τα συστήματα της νέας αυτών πατρίδος»*. Συμπερασματικά γράφει ο Γ. Λευκόπουλος: *«Διά τούτο βλέπομεν αυτούς και μέχρι σήμερα ακόμη ως αδαείς γεωργούς και μη γνωρίζοντας την τέχνην των»*, έστω και αν ασκούσαν το γεωργικό επάγγελμα, από το οποίο φαίνεται να μην είχαν ανάλογες προσδοκίες και προσόδους.

Οι πρόσφυγες στην πατρίδα τους αλλά και στην ξενιτιά ασχολούνταν σε αρκετές εκ των περιπτώσεων με το μικροεμπόριο, στο οποίο κατά την εγκατάστασή τους στο Τσαλί Τσιφλίκ' προσπάθησαν και πάλι να επιδοθούν, αλλά *«ελλείψει των απαιτουμένων έστω και μικρών κεφαλαίων μετετρέπη εις το αχυρεμπόριον»*. Ακολούθησε σύγχυση και συνδυασμός δραστηριοτήτων και ενασχολήσεων παράταιρων μεταξύ τους, ώστε επικράτησε αναποτελεσματικότητα των προσπαθειών για την επίτευξη θετικών οικονομικών αποτελεσμάτων. Ο Γ. Λευκόπουλος παρατηρεί ότι η προσπάθεια συγκερασμού παλαιότερων και νέων ενασχολήσεων κατέστη ανεπιτυχής, ενώ η ελλιπής γνώση του γεωργικού επαγγέλματος, το οποίο ήταν σχεδόν

μονόδρομος με τις υπάρχουσες συνθήκες, υπαγόρευσε κερδοσκοπικές προσδοκίες αντί να γεννήσει το ενδιαφέρον για βαθύτερη γνώση του και φιλοδοξίες ώστε να καταστεί αποδοτικό για τους πρόσφυγες, που προσπαθούσαν να ριζώσουν σε εκείνο τον τόπο: *«Συνεδυάσθη το επάγγελμα του γανωτή με το επάγγελμα του γεωργού, η μικρά και μάλλον ερασιτεχνική γεωργία με την οπωσδήποτε εκτεταμένην τιοαύτην. Ο τρόπος της καλλιεργείας εν τη πατρίδι και η σύστασις των αγρών και της γης έγιναν άνευ διακρίσεως και, το χειρότερον πάντων, η γεωργία εκρίθη ως επιχείρησις κερδοσκοπίας συνδυασθείσα με το παρελθόν εκάστου γεωργού, ο οποίος αντί να σκεφθή τον εαυτόν του ως γεωργόν μόνον και διά της καλύτερέυσεως της γεωργίας να φτάση τον σκοπόν του, εδημιουργήθη με τας συγκρουόμενας σκέψεις του πολύπλευρος μη κατορθώσας ουδέν και μη πραγματοποιήσας ουδεμίαν εκ των σκέψεών του».*

7.15. Διαδικασία συγχώνευσης των δύο προηγούμενων Προσφυγικών Επιτροπών

Ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο του κάνει λόγο για την ύπαρξη δύο Προσφυγικών Επιτροπών με εσωστρεφή και αντικρουόμενη μεταξύ τους δράση, *«αι οποίαι έδρων με το πρίσμα της αντιπροσωπεύσεως ουχί του συνόλου αλλά των ομάδων, αντιδρώσαι πολλάκις η μία κατά της άλλης προς ζημίαν του συνόλου».* Η συνένωση των Επιτροπών φαίνεται ότι προέκυψε μετά την έλευση και της τρίτης προσφυγικής ομάδας στο Τσαλί Τσιφλίκι και οφειλόταν στην θέληση και τις ενέργειες δραστήριων ατόμων. Ο Γ. Λευκόπουλος γράφει χαρακτηριστικά: *«Η επιτροπή της τρίτης ομάδος εκ των κ.κ. Γεωργίου Συμεωνίδου Νικολάου Αφεντούλη και Γρηγορίου Λευκοπούλου προσελθούσα μετά της ομάδος αυτής έδωσε δια των πράξεων και ενεργειών αυτής περισσοτέραν ώθησιν εις τα ενεργείας του τότε εκπροσώπου Ευθυμίου Σπυριδοπούλου ο οποίος ευχαρίστως συνεργασθείς μετ' αυτής εχάραξαν ομού την προσανατολιστικήν γραμμήν της μελλούσης από κοινού δράσεως δια την ανέγερσιν του συνοικισμού και της γενικής κατευθύνσεως.*

Η τετράς, ή μάλλον η τριάς εκείνη εις πολλάς κατ' ιδίαν συσκέψεις και συζητήσεις συνέλαβε την ιδέαν και διέπλασε τα σχέδια του νυν όπως είναι συνοικισμού, ωραίον όπως είναι, ονειρευθείσα τούτον. Η πραγματοποιήσις δε ονείρου εκείνου παρ' όλας τας εξαγνίας μερικών, τας εξ εγωισμού άλλων, και τας εκ συμφέροντος των πολλών αντιδράσεις επραγματοποιήθη». Ιδιαίτερα τονίζεται από τον συντάκτη του αρχείου τόσο η προσωπική του συμβολή στην δημιουργία οράματος για την ανέγερση

του συνοικισμού όσο και η έμπρακτη συμμετοχή του στην εγχάραξη κοινής δράσης για την υλοποίησή του.

7.16. Συνέλευση της 14^{ης} Οκτωβρίου 1924

Η ένωση των Προσφυγικών Επιτροπών επιτεύχθηκε τον Οκτώβριο του 1924. Ιστορική θεωρεί ο Γ. Λευκόπουλος την συνέλευση των κατοίκων του Τσαλί Τσιφλίκ' την 14^η Οκτωβρίου 1924 *«κατά την οποίαν επήλθεν η ένωσις των ομάδων και εξελέγη Διοικητικόν Συμβούλιον εις το οποίον αν και δεν επέτυχαν όλοι τις τριάδος των ανδρών εκείνων, πάντως επετεύχθη η ένωσις και αι μεγάλοι πιθανότητες της πραγματοποιήσεως της υπ' εκείνων συλληφθήσης ωραίας περι ανέγερσεως του συνοικισμού ιδέας»*. Τονίζεται η επίτευξη της ένωσης των ετερόκλητων προσφυγικών ομάδων υπό την καθοδήγηση κοινής Επιτροπής Προσφύγων και η εκλογή την ίδια ημέρα Διοικητικού Συμβουλίου για την επίτευξη του σκοπού περί ανέγερσης σύγχρονου συνοικισμού.

Σε αυτήν τη συνέλευση αποφασίστηκε και καθιερώθηκε η αρχή της εκλογής Επιτροπών, που θα αντιπροσώπευαν τους πρόσφυγες κατοίκους ενώπιον τόσο του τοπικού Γραφείου της Ε.Α.Π., όσο και των άλλων αρχών. Οι δύο προσφυγικές επιτροπές συγχωνεύθηκαν τελικά σε μία, με πρόεδρο και πενταμελές συμβούλιο, στο οποίο δεν εξελέγησαν όλοι όσοι συμμετείχαν στην τριάδα των εκπροσώπων της τρίτης προσφυγικής ομάδας, ούτε ο συντάκτης του αρχείου Γ. Λευκόπουλος. Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου εξελέγη ο Νικόλαος Αφεντούλης και συμβούλοι οι: Στέφανος Στεφανίδης, Γεώργιος Ευσταθιάδης, Θεμιστοκλής Ευσταθιάδης, Αβραάμ Ακριτίδης και Ευθύμιος Σπυριδόπουλος.

7.17. Γενική σύσταση και δομή των Προσφυγικών Επιτροπών

Ο μετέπειτα Γερουσιαστής Γ. Λευκόπουλος με την έμπειρη ματιά του αναφέρεται στη σύσταση και τη δομή των Προσφυγικών Επιτροπών, οι οποίες, σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση, ήταν τριμελείς, αντιπροσώπευαν προσφυγικές ομάδες και συνοικισμούς, ενώ το έργο της εκπροσώπησης των κατοίκων ενώπιον *«των Νομαρχιών και των Δημαρχιών»* είχαν αναλάβει *«οι πάρεδροι με ένα ή και δύο συμβούλους»*.

Διαφοροποίηση υπήρξε στη σύσταση των Προσφυγικών Επιτροπών, η οποία έγινε με κριτήριο την πληθυσμιακή σύνθεση των κατοίκων και τη διάκρισή τους,

ανάλογα με το αν αυτές εκπροσωπούσαν α) αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς ή β) μεικτούς συνοικισμούς, που ήταν προσαρτημένοι σε δήμους ή κοινότητες. Στην περίπτωση των καθαρά προσφυγικών συνοικισμών, όπου δεν υπήρχαν συστημένες κοινότητες *«υπεύθυνα κυρίως ήσαν αι επιτροπαί των προσφύγων ως εκπρόσωποι αυτών γενικά»*, ενώ στους συνοικισμούς που ήταν προσαρτημένοι στις τοπικές κοινότητες ή στις δημαρχίες *«υπήρχον πάρεδροι και επιτροπαί προσφύγων ιδιαιτέρως, τούτο συνέβαινε και εις τον συνοικισμόν Τσαλί Τσιφλίκ»*.

7.17.1 Αποτίμηση του έργου της Επιτροπής Προσφύγων του Τσαλί Τσιφλίκ'

Με βάση τις παραπάνω αποφάσεις οι κάτοικοι του συνοικισμού Τσαλί Τσιφλίκ' εξέλεξαν Επιτροπή, ή οποία προέκυψε από την συγχώνευση *«των τριών από της εγκαταστάσεως μερίδων»*. Το έργο της ενιαίας προσφυγικής Επιτροπής ήταν αποδοτικό, καθώς διένειμε αγροτεμάχια, διαχωρίζοντάς τα σε χέρσα, σε λιβάδια και λαχανόκηπους ανά οικογένεια, και διευθέτησε κτηματικά και άλλα επιμέρους ζητήματα διανομής χωραφιών *«μετά την τελείαν αποχώρησιν εκ του τσιφλικιού Πλευνιωτών»*.

7.18. Τελική εκχώρηση του Τσαλί Τσιφλίκ' στους πρόσφυγες

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η επισήμανση του Γ. Λευκόπουλου αναφορικά με την αναστολή της διεκδίκησης των περιουσιακών στοιχείων του Μουσταφά μπέη από τους κατοίκους της Πλεύνης με αποτέλεσμα *«κατά τας αρχάς του 1925, το τσιφλίκι ολόκληρον του Μουσταφά πέη κατόπιν πολλών αγώνων και κόπων μετά των Πλευνιωτών περιήλθεν εις την κατοχήν των κατοίκων, οι οποίοι μετά ζήλου και προθυμίας ήρχισαν να εργάζονται και να μοχθούν διά να δημιουργήσουν την νέαν πατρίδα των»*. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι μετά από έριδες με τους γηγενείς Πλευνιώτες, αγώνες και κόπους διάρκειας περίπου τριών ετών, από το 1922-1925, οι πρόσφυγες με την επιμονή τους, με την κατάλληλη εκπροσώπησή τους ενώπιον των τοπικών αρχών, αλλά και με την κεφαλαιώδους σημασίας συνδρομή της Ε.Α.Π. κατόρθωσαν να γίνουν αποκλειστικοί κάτοχοι ολόκληρου του τσιφλικιού του Μουσταφά Μπέη. Και ενώ κατά τα προηγούμενα χρόνια οι κάτοικοι πλημμελώς ίσως ασχολούνταν με τη γεωργία, μετά την εκχώρηση του τσιφλικιού σε αυτούς και την απόκτηση κτηματικής περιουσίας, η οποία διανεμήθηκε ανά προσφυγική οικογένεια, άρχισαν να εργάζονται με ιδιαίτερο ζήλο προκειμένου να ριζώσουν και να προοδεύσουν στην νέα τους πατρίδα.

7.19. Προσπάθειες ανασύστασης του Μαυρότοπου

7.19.1. Το έργο του Διοικητικού Συμβουλίου της 14ης Οκτωβρίου 1924

Η νέα πατρίδα των προσφυγικών πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν στο Τσαλί Τσιφλίκι, μετέπειτα μετονομαζόμενο σε Μαυρότοπο, από τον Γ. Λευκόπουλο εκτιμάται ως τόπος που βρισκόταν σε άγρια κατάσταση μέσα σε έναν κάμπο, γεγονός που σήμαινε ότι, για να μπορέσει να εξελιχθεί σε χωριό από ανθρώπους που είχαν χάσει, υποστεί και στερηθεί τα πάντα χρειαζόταν «κόποι υπεράνθρωποι και απaráμιλλος ζωτικότης δια να φτάσουν εις τον σκοπόν», αλλά και άνθρωποι με πείρα και θέληση για να ηγηθούν του συνόλου. Τέτοιοι άνθρωποι υπήρξαν οι άνδρες που συνέθεσαν τις Προσφυγικές Επιτροπές και πρωτοστάτησαν ώστε να ρυθμιστούν εκκρεμείς υποθέσεις, να δημιουργηθούν κοινωφελή έργα και να ρυμοτομηθεί η νέα πατρίδα.

Ενέργειες του Διοικητικού Συμβουλίου για την υδροδότηση του Μαυρότοπου

Το Διοικητικό Συμβούλιο που αναδείχθηκε την 14^η Οκτωβρίου 1924 διαδραμάτισε ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο προς την παραπάνω κατεύθυνση και προέβη σε ενέργειες οι οποίες αποσκοπούσαν στη βελτίωση των συνθηκών της ζωής των προσφύγων στον τόπο εγκατάστασής τους με τη δημιουργία κοινωφελών έργων. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Γ. Λευκόπουλου «το Διοικητικόν Συμβούλιον της 14ης Οκτωβρίου 1924 ενήργησε παρά τη Δημαρχία Δράμας εις ην υπήγετο κοινοτικώς ο συνοικισμός διά την ανώρυξιν τριών ημιαρτεσιανών πηγαδίων διά την βελτίωσιν του ποσίμου ύδατος διά τους κατοίκους», επειδή αποσκοπούσε στη βελτίωση της υγείας και των συνθηκών διαμονής των κατοίκων, οι οποίοι «ελλείπει άλλου ποσίμου ύδατος ηναγκάζοντο να πίνουν από τον εκ Τουρκοχωρίου αύλακα, του οποίου τα νερά ως λιμνάζοντα και ακάθαρτα ήσαν ο μεγαλύτερος συντελεστής εις την ανθυγεινήν κατάστασιν των κατοίκων». Το όλο εγχείρημα πέτυχε καθώς, όπως καταγράφεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου, τα πηγάδια «συνετέλεσαν τα μέγιστα εις την καλύτερευσιν της υγείας των κατοίκων» και ιδιαίτερα το πηγάδι της πλατείας του χωριού «από το οποίον έκτοτε μοναδικώς υδρεύεται όλος ο συνοικισμός». Επιπλέον, ανοίχθηκαν και τρία άλλα πηγάδια από την Ε.Α.Π. για το πότισμα των ζώων, ενώ απαγορεύθηκε από τους γιατρούς ως ακατάλληλο για πόση το νερό του Τουρκοχωρίου, το οποίο στο εξής χρησιμοποιούνταν για την άρδευση των λαχανόκηπων.

Ενέργειες του Διοικητικού Συμβουλίου για την ίδρυση σχολείου

Πρώτη Σχολική Επιτροπή

Επαινείται ιδιαίτερα από τον Γ. Λευκόπουλο το Διοικητικό Συμβούλιο της 14^{ης} Οκτωβρίου 1924 για «τον πόθον και την προθυμίαν με την οποίαν επελήφθη των καθηκόντων του» στην προσπάθειά του να προσφέρει τα μάλα στο έργο του σχεδιασμού και της δημιουργίας νέας πατρίδας. Αφού κατανόησε ότι ήταν πρωτεύουσα και απαραίτητη η ανάγκη ίδρυσης σχολείου «εξέλεξεν σχολικήν επιτροπήν εκ των κ.κ. Παπα Αδριανού Δεληγιάννη, Θεμιστοκλή Ευσταθιάδου και Αβραάμ Ακριτίδου» με σκοπό να βρει τρόπο ώστε να αποταμιευτεί ένα αρχικό κεφάλαιο για την ανέγερση σχολικού κτηρίου.

Ο Γ. Λευκόπουλος εκτιμά ότι η πρώτη αυτή Σχολική Επιτροπή του Μαυρότοπου απέτυχε καθώς «ολίγα, ή σχεδόν τίποτε δεν ηδυνήθη να κατορθώση η επιτροπή αυτή» επειδή ένα μέλος της, ο Αβραάμ Ακριτίδης με τους γιούς του Γρηγόριο και Αριστοτέλη μετακινήθηκε «εις Καϊλάρια», όπου επίσης μετακινήθηκαν και δύο ακόμα οικογένειες, του Ιωάννη και του Αριστείδη Αθανασιάδη, αφού η κινητικότητα των προσφυγικών πληθυσμών προς αναζήτηση προσφορότερου τόπου εγκατάστασης ήταν φαινόμενο συχνό την εποχή εκείνη.

Ίδρυση σχολείου και οι μαθητές του

Το Διοικητικό Συμβούλιο ανέλαβε πρωτοβουλία και διέθεσε δύο διαμερίσματα που έμειναν κενά «εκ των κατοικιών των μετακινήθέντων» για να λειτουργήσουν ως σχολείο. Με ενέργειες του Συμβουλίου διορίστηκε ο πρώτος δάσκαλος του σχολείου Αναστάσιος Παπαδόπουλος. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι χωρίς απώλεια χρόνου αμέσως από την έναρξη του σχολικού έτους 1924-1925 τέθηκε σε λειτουργία το πρώτο σχολείο του Μαυρότοπου, το οποίο μάλιστα αποτέλεσε πρότυπο για τα σχολεία της γύρω περιοχής και «ενώ οι κάτοικοι διετελούσαν υπό σκηνάς ακόμη», με 19 μαθητές και 3 μαθήτριες, σύνολο 22 μαθητές. Η ίδρυση σχολείου αποτέλεσε πρωταρχικό μέλημα των κατοίκων, που διαβίωναν ακόμη σε σκηνές χωρίς να έχουν επιλύσει το στεγαστικό τους πρόβλημα, επειδή ήταν ριζωμένη στη συνείδησή τους η αξία των ελληνικών γραμμάτων, που άνοιγε ορίζοντες μελλοντικής προοπτικής για την πρόοδο των παιδιών τους.

Οι περισσότεροι από τους μαθητές που φοίτησαν στο νέο σχολείο «είχον περάσει τας πρώτας τάξεις του σχολείου άλλοι μεν εις τας πατρίδας των άλλοι δε εις τα

εν Ρωσσία ελληνικά σχολεία», ενώ δεν υπήρχαν νήπια στο σχολείο, δυσοίωνα προοπτική, επειδή είτε δεν πρόφτασαν να γεννηθούν παιδιά στη νέα πατρίδα είτε και όσα γεννιόταν δεν κατόρθωναν να επιζήσουν λόγω του ανθυγιεινού κλίματος της περιοχής. Εξαιρεση αποτέλεσαν δύο μικρά παιδάκια σε όλο τον συνοικισμό, «ο του Δημητρίου Στεφανίδη Κοσμάς και ο του Γεωργίου Γ. Αθανασιάδου Ευστάθιος». Η παιδική θνησιμότητα αποτέλεσε έναν από τους σοβαρότερους λόγους μετακίνησης κάποιων κατοίκων από τον τόπο προς άλλο, προσφορότερο έδαφος, επειδή «δεν επέζων τα μικρά».

Δεύτερη Σχολική Επιτροπή και ανέγερση σχολικού κτηρίου

Το Διοικητικό Συμβούλιο της 14^{ης} Οκτωβρίου 1924, μετά την αποτυχία της πρώτης Σχολικής Επιτροπής να θεμελιώσει σχολικό κτήριο και ενώ το σχολείο είχε ήδη τεθεί σε λειτουργία, ενέργησε για την αντικατάστασή της. Κατά την δεύτερη αυτή εκλογή μέλη της Σχολικής Επιτροπής εξελέγησαν οι Ελευθέριος Στυλιανίδης, Γεώργιος Στεφανίδης και Γεώργιος Αθανασιάδης με Πρόεδρο τον Ευθύμιο Σπυριδόπουλο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον γράφοντα Γ. Λευκόπουλο ως άνδρας δραστήριος, φιλόμουσος και φιλοπρόοδος που ως μέλος και της Επιτροπής Προσφύγων ανέπτυξε σπουδαία δράση. Αποτιμάται λοιπόν ως ιδιαίτερα επιτυχημένος καθώς «αλληλοδιαδόχως προεδρεύσας μέχρι του 1930 συνέτεινε τα μέγιστα εις την αρτίαν λειτουργίαν του σχολείου». Η δεύτερη Σχολική Επιτροπή θεωρείται από τον Γ. Λευκόπουλο αξιόπαινη για τις σημαντικές υπηρεσίες που πρόσφερε και την σπουδαία δράση που ανέπτυξε, επειδή:

1. κατόρθωσε μέσω παροτρύνσεων και παρακινήσεων να πείσει τους συντοπίτες της, ώστε να καταβάλουν προσωπική εργασία για την μεταφορά οικοδομικού υλικού και την ανόρυξη των θεμελίων του σχολικού κτηρίου
2. επέβαλε ερανική φορολογία και συνεισφορά των κατοίκων για την ανέγερση του σχολείου
3. κατόρθωσε να θέσει τον θεμέλιο λίθο του σχολείου τον Μάρτιο του 1925
4. και τελικά πέτυχε την αποπεράτωση και τη στέγαση του σχολικού κτηρίου τον Αύγουστο του ίδιου έτους, ώστε να είναι έτοιμο να λειτουργήσει ήδη από τις αρχές της σχολικής εκείνης περιόδου.

Τον ίδιο χειμώνα του 1925 παράλληλα με την λειτουργία των σχολικών μαθημάτων συστάθηκε και νυκτερινή σχολή για τους αγραμμάτους νέους με τον ίδιο δάσκαλο, τον Αναστάσιο Παπαδόπουλο, που ήταν ο πρώτος δάσκαλος του νεοσυσταθέντος

σχολείου. Υπηρέτησε σε αυτό περίπου μια τετραετία, από το 1924 μέχρι το 1928 και έχαιρε πλήρους αποδοχής και εκτίμησης από τους μαθητές, τους γονείς και κηδεμόνες και γενικά από όλους τους κατοίκους για τη φιλοπονία και την εργατικότητα του.

Κατανοώντας την σπουδαιότητα του σχολικού θεσμού και της προσωπικής συμβολής των θεσμικών προσώπων που πλαισίωναν την σχολική λειτουργία ο Γ. Λευκόπουλος μνημονεύει ως ελάχιστο φόρο τιμής τα πρόσωπα που αποτέλεσαν μέλη των Σχολικών Επιτροπών από την αρχή της εγκατάστασης των προσφύγων στον Μαυρότοπο μέχρι το 1939: *«Εχρημάτισαν δε ως σχολικοί έφοροι από την αρχή της εγκαταστάσεως και της συστάσεως σχολείου οι κάτωθι Αδριανός Δεληγιάννης, Γρηγόριος Ακριτίδης, Αβραάμ Ακριτίδης, Θεμιστοκλής Ευσταθιάδης, Γεώργιος Γ. Αθανασιάδης, Ελευθέριος Στυλιανίδης, Γεώργιος Στεφανίδης, Ευθύμιος Σπυριδόπουλος. Κατόπιν τούτων και μέχρι το 1939 εχρημάτισαν εις την σχολικήν εφορίαν οι Χριστόφορος Ευθυμιάδης, Αλκιβιάδης Κωνσταντινίδης, Χαράλαμπος Μιλλής, Κοσμάς Αθανασιάδης, Γρηγόριος Ακριτίδης με μετρίαν δράσιν».*

Ενέργειες του Διοικητικού Συμβουλίου για την στέγαση των προσφύγων

Το Διοικητικό Συμβούλιο της 14^{ης} Οκτωβρίου 1924 κατανοώντας ότι ήταν επιτακτική ανάγκη η στέγαση των προσφύγων, τόσο αυτών που διαβιούσαν ακόμα στις σκηνές όσο και εκείνων που ζούσαν στα ασφυκτικά γεμάτα οικήματα του Μουσταφά Μπέη στο Τσαλί Τσιφλίκι, ενέργησε ώστε να σταλεί από την Μηχανική υπηρεσία του Εποικισμού ομάδα ειδικών, της οποίας προϊστάτο ο μηχανικός Μακρής και ο εργοδηγός Νικολαΐδης, με σκοπό την χάραξη των οικοπέδων του νέου συνοικισμού. Γραμματέας της Επιτροπής Προσφύγων διετέλεσε ο συντάκτης του αρχείου Γρηγόριος Λευκόπουλος.

7.19.2. Εκκλησιαστική Επιτροπή του 1925

Χαρακτηριστική περίπτωση που επισημαίνεται μέσα στο αρχείο του Γ. Λευκόπουλου είναι η ανέγερση ναού, η οποία είχε συμπεριληφθεί ήδη στο πρόγραμμα της Προσφυγικής Επιτροπής του 1924. Αυτή η Επιτροπή *«αντικατέστησε την αδρανίσασαν εκκλησιαστικήν επιτροπήν εκ των Κωνσταντίνον Αθανασιάδην, Ισαάκ Παπαδόπουλον και Γεώργιον Στεφανίδην»*, επειδή δεν κατάφερε να συγκεντρώσει όπτα απαραίτητα κεφάλαια για την ανέγερση ναού.

Οι εκλογές του 1925 ανέδειξαν νέα Εκκλησιαστική Επιτροπή «των κ.κ. Γρηγόριον Λευκόπουλον, Στέφανον Στεφανίδην, Ευστάθιον Ευσταθιάδην, Ευστάθιον Μελικίδην και Λάζαρον Αθανασιάδην με πρόεδρον τον Στέφανον Στεφανίδην και γραμματέα τον Γρηγόριον Λευκόπουλον».

Δράση της Εκκλησιαστικής Επιτροπής του 1925 για την ανέγερση ναού

Η Εκκλησιαστική Επιτροπή του 1925 εργαζόμενη ανιδιοτελώς και με ζήλο, σύμφωνα με το αρχείο του Γ. Λευκόπουλου αναφορικά με το ζήτημα της ανέγερσης ναού:

1. Συγκάλεσε γενική Συνέλευση των κατοίκων την 14η Σεπτεμβρίου 1925 με σκοπό τη συγκέντρωση χρημάτων με «*την προαιρετικήν εκάστου εισφοράν δια την ανέγερσιν του ναού*», επειδή με την ανάληψη των καθηκόντων της «μόνο τριακοσίας πενήκοντα δραχμάς παρέλαβεν από την τέως επιτροπήν ως Ταμείον».
2. Κατόρθωσε «*δια της εγγραφής εισφορών να συλλέξη το ποσόν των 24.185,50 δραχμών ως πρώτον κεφάλαιον δια την ανέγερσιν*».
3. Με τη βοήθεια της Προσφυγικής Επιτροπής πέτυχε από το Γραφείο Εποικισμού «*την χρέωσιν εις τους κατοίκους των παλαιών οικημάτων του Τσιφλικιού*» και την δωρεάν μεταβίβασή τους στην Εκκλησιαστική Επιτροπή «*δια να χρησιμοποιηθούν δια την ανέγερσιν του ναού*».
4. Η Επιτροπή αφού κατεδάφισε τα περισσότερα οικήματα του Τσιφλικιού «*πλείστα εκ των υλικών εξεποίησε δια πλειοδοτικού διαγωνισμού πολλά δε εχρησιμοποίησεν δια την ανέγερσιν*».
5. Με δική της φροντίδα «*εξεχωρίσθησαν κατά την προσωρινήν διανομήν προς όφελος της εκκλησίας περί τα τριάκοντα χιλιόμετρα αγροί επί των οποίων επί δύο έτη ενήργησε πλειοδοτικόν διαγωνισμόν προς ενοικίασιν αυτών και διεχειρίσθη την σποράν και τον αλωνισμόν αυτών επί μίαν συγκομιδήν*».
6. Ενήργησε δύο φορές «*παρά τη Νομαρχία Δράμας και τη Ιερά Μητροπόλει*» και «*επέτυχε την άδειαν εράνων υπέρ της ανεγέρσεως ανά τον νομόν Δράμας ορίσασα επί τούτο πενταμελή επιτροπή εκ των κ.κ. Στέφανον Στεφανίδην, Γρηγόριον Λευκόπουλον, Ευθύμιον Σπυριδόπουλον, Κωνσταντίνον Αθανασιάδην, Κυριάκον Παπαδόπουλον*», για να πραγματοποιήσει τον έρανο.
7. Αποτάθηκε κατόπιν αίτησης προς την Δημαρχία Δράμας «*και επέτυχε την υπέρ της ανεγέρσεως ενίσχυσιν αυτής δι' είκοσι χιλιάδων δραχμών*».

8. Πρωτοστάτησε και παρότρυνε τους κατοίκους «εις την καταβολήν προσωπικής εργασίας».
9. Πέτυχε την παραχώρηση εκατό σάκων τσιμέντου «εκ του γραφείου εποικισμού Δράμας».
10. Τέλος, κάλεσε σε κοινή συνεδρίαση για την εκπόνηση σχεδίου την Προσφυγική Επιτροπή, τον Πρόεδρο του Συνεταιρισμού και της Σχολικής Επιτροπής «κατά την οποίαν ανετέθη εις τον εργολάβον Αναστάσιον Ελευθεριάδην το σχεδιάγραμμα και εσυμφωνήθη η τοιχοποιεία μετ' αυτού».

Αποτέλεσμα των παραπάνω προσπαθειών ήταν να τεθεί ο θεμέλιος λίθος του Ναού την 15η Φεβρουαρίου του 1926 και να αρχίσει η ανέγερσή του «παρουσία του τότε Νομάρχου κ. Ταξιάρχου Χρηστοπούλου μετά της συζύγου του, του σεβασμιότατου Μητροπολίτου Δράμας κ. Λαυρεντίου, του εργολάβου κ. Αναστασίου Ελευθεριάδου, του προέδρου της προσφυγικής επιτροπής μετά των μελών αυτής, του Δ. συμβουλίου του Συνεταιρισμού, της σχολικής επιτροπής, του προέδρου της προσφυγικής επιτροπής Σιταγρών και πάντων των κατοίκων».

Ο Γ. Λευκόπουλος μέσα στο αρχείο κάνει λόγο για ανασύνταξη της Εκκλησιαστικής Επιτροπής κατόπιν παραιτήσεως δύο μελών και για τις άοκνες και ανιδιοτελείς προσπάθειές της από το 1925 μέχρι το 1929 οπότε «κατόρθωσε να τοιχοποιήσει εξ ύψος διαχειρισθείσα περί τας διακοσίας χιλιάδας δραχμάς».

7.19.3. Η Εκκλησιαστική Επιτροπή του 1929

Το 1929 παραιτήθηκε ο Γραμματέας και μέλος της επιτροπής Γρηγόριος Λευκόπουλος «κατόπιν της εκλογής αυτού ως Γερουσιαστού» και μετά από λίγο παραιτήθηκε «και η επιτροπή εκλεγέντων δια την διαδοχήν αυτής των κ.κ. Ευθυμίου Σπυριδοπούλου, Νικολάου Αφεντούλη, Κωνσταντίνου Αθανασιάδου, Χαρίτου Θ. Παπαδοπούλου και Σπυρίδου Παπαδοπούλου». Τονίζεται από τον γράφοντα ότι, όπως συνέβαινε και με τα υπόλοιπα ζητήματα, «ούτω και εις την ανέγερσιν του ναού και εναντίον της εκκλησιαστικής επιτροπής πολλάι υπήρξαν αι αντιδράσεις και αντιπολιτεύσεις και πολλά τα παρεμβληθέντα εμπόδια εις το έργον της επιτροπής», αποτιμά όμως θετικά την προσφορά και αυτής της Εκκλησιαστικής Επιτροπής, καθώς «αυτή με θάρρος αντιμετώπισασα πάσαν αντίδρασιν κατόρθωσε να προχωρήση προς τα εμπρός και παραιτηθείσα κατά την λογοδοσίαν αυτής εφάνη ανταξία της αποστολής αυτής με ωραίον και λαμπρόν ενεργητικόν».

Η δεύτερη επιτροπή «επεράτωσε την τοιχοποιείαν και έβαλε τους εσωτερικούς στύλους εξευρούσα πόρους εκ της υποχρεωτικής των κατοίκων εισφοράς ανά 150 δρ. κατά κάτοικον, εξεποίησε την δια σκαλωσιές ξυλείαν», ενώ ο Γερουσιαστής πλέον Γ. Λευκόπουλος «κατόρθωσε να αποσπάση από το Ταμείον ανταλαζίμων 30.000 δραχμάς δια την ενίσχυσιν του εκκλησιαστικού ταμείου». Τελικά, η επιτροπή αυτή «κατόρθωσε την στέγασιν κατά τω 1938 ως έχη προεδρέοντος της επιτροπής στεγάσεως του κ. Ευθυμίου Σπυριδοπούλου».

7.20. Σωματειακές Συσσωματώσεις

7.20.1. Σύσταση και δράση του Συνεταιρισμού «Πρόοδος»

Η αρχική ιδέα της σύστασης του Συνεταιρισμού¹⁶⁶ οφειλόταν στην πρωτοβουλία συγκεκριμένων ατόμων και ανήκε στους Ν. Αφεντούλη, Γρ. Λευκόπουλο, Ευθ. Σπυριδόπουλο και Στυλιανίδη Ελευθέριο, την οποία στη συνέχεια επιδοκίμασαν και οι Ιωάννης Στεφανίδης Κυριάκος Παπαδόπουλος και Θεμιστοκλής Ευσταθιάδης. Οι επτά αυτοί ιδρυτές του Συνεταιρισμού ενέργησαν για την σύνταξη και την έγκριση του καταστατικού του. Παράλληλα φρόντισαν για την εγγραφή νέων μελών και συγκάλεσαν γενική Συνέλευση, στην οποία προσήλθαν τα πρώτα 29 εγγεγραμμένα μέλη, την 13η Φεβρουαρίου του 1925 για την εκλογή του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου του Συνεταιρισμού που ονομάστηκε «Πρόοδος» από τους ιδρυτές του, οι οποίοι άρρητα και υποβολιμαία μέσα από την ονομασία αυτή δήλωναν τις κατευθύνσεις και τους νεωτερικούς τους στόχους.

Η πρώτη εκείνη γενική συνέλευση ανέδειξε μέσα από εκλογική διαδικασία ως πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο τους Ν. Αφεντούλη, Γρ. Λευκόπουλο, ως Γραμματέα του Συνεταιρισμού, Δ. Στεφανίδη, Ελ. Στυλιανίδη και Ι. Στεφανίδη. Έκτοτε διάφορα συμβούλια διαδέχθηκαν το πρώτο και έδρασαν ποικιλοτρόπως. Ο Συνεταιρισμός «ενεγράφη εις την δύναμιν τη Ενώσεως Συνεταιρισμών Δράμας κατόπιν αποφάσεως γενικής συνελεύσεως της 19ης Οκτωβρίου 1925».

---

¹⁶⁶Επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας οι μεταρρυθμίσεις του Χάτι Σερίφ και Χάτι Χουμαγιούν στόχευαν στον εκσυγχρονισμό της, με αποτέλεσμα ο υπόδουλος ελληνισμός να αναπτύξει συλλογική δράση, εξαιτίας της ανάγκης να διατηρήσει την ιδιαιτερότητά του, τη γλώσσα και την ορθόδοξη πίστη. Οι πρόσφυγες, παρά το πλήθος των προβλημάτων που αντιμετώπισαν, κατόρθωσαν να βρουν χρόνο και διάθεση για ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές διεκδικήσεις μέσα από συλλογικές μορφές οργάνωσης, που σε ένα βαθμό δρούσαν και ως μέσο αυτοπροστασίας, θεωρώντας ότι εκπλήρωναν κοινωνικό, πολιτιστικό και εθνικό χρέος (Ιωαννίδης, 2014:74-77).

Ο Συνεταιρισμός κατά τα έτη 1925-1931

Ο Γρ. Λευκόπουλος εκτιμά ότι η καλύτερη περίοδος του Συνεταιρισμού χρονολογείται από το 1925 μέχρι το 1931, ενώ τα διοικητικά συμβούλια της περιόδου αυτής έχουν να παρουσιάσουν στο ενεργητικό τους πλούσια δράση. Ο Συνεταιρισμός, κατά την άποψη του Γ.Λευκόπουλου, κατόρθωσε να επισύρει την εκτίμηση της Εθνικής και της Αγροτικής τράπεζας *«να λογίζεται δε και να εκτιμάται παρά της ενώσεως Γεωργικών συνεταιρισμών Δράμας ως εκ των καλύτερων συνεταιρισμών της δυνάμεως αυτής»*.

Δράση και έργο του Συνεταιρισμού

Ο Συνεταιρισμός ήταν Περιορισμένης Ευθύνης και η δράση του περιοριζόταν αρχικά στην λήψη και διανομή των δανείων. Προσμετρώντας τις ανάγκες των κατοίκων προσπάθησε να ανταποκριθεί σε αυτές διευρύνοντας τις αρμοδιότητές του με στόχο τη διάθεση των δανείων και την χρησιμοποίησή τους για την τελική αποκατάσταση και την καλύτερευση των όρων της ζωής των συνεταιίρων. Θετικά αποτιμάται από τον Γ. Λευκόπουλο το έργο του Συνεταιρισμού, ο οποίος πραγματοποίησε την αγορά γεωργικών εργαλείων, επιτήρησε τη σωστή διάθεση των δανείων συντελώντας στην προστασία των μελών του ώστε να μην πέσουν θύματα των τοκογλύφων, εκχέρσωσε πολλά στρέμματα και τα διένειμε έτοιμα προς καλλιέργεια, έλαβε δάνειο για την οριοθέτηση των οικοπέδων, ανέγειρε αποθήκη, κ.ά. Γενικά ο Συνεταιρισμός υιοθέτησε νέες μεθόδους βελτίωσης της παραγωγής, εισήγαγε νέα τεχνογνωσία προβαίνοντας σε αγορά γεωργικών μηχανημάτων, υπερκέρασε τις αντιδράσεις, ιδιαίτερα αναφορικά με τη διευθέτηση του ζητήματος του υδραγωγείου, με δημοκρατικό πνεύμα και εμπράκτως εφαρμοζόμενες συλλογικές διαδικασίες μέσα από τη σύγκληση Γενικής Συνέλευσης των κατοίκων.

Το ζήτημα του υδραγωγείου διήλθε από περιπέτειες. Η διαχείρισή του ανατέθηκε στην Προσφυγική Επιτροπή του συνοικισμού, ενώ στάλθηκαν στη Θεσσαλονίκη εκπρόσωποι για να πραγματοποιήσουν τις απαραίτητες ενέργειες της ίδρυσης υδραγωγείου *«παρά τη Γεωργική διεύθυνσι της Ε.Α.Π.»*. Κατόπιν πρότασης του Γραφείου Εποικισμού Δράμας κλήθηκε Γενική Συνέλευση, με την οποία αποφασίστηκε *«η καταβολή των 100.000 δραχμών κατ' αναλογίαν δια κάθε κάτοικον ανά εννεακοσίας δραχμάς»*, ακολούθως υποβλήθηκε ένσταση, η οποία απορρίφθηκε, ενώ όμως το Διοικητικό Συμβούλιο του Συνεταιρισμού *«εισέπραξεν από τους συνεταιίρους 72.000 δραχμάς»*, η Προσφυγική Επιτροπή, όπως υποστηρίζει ο Γ.

Λευκόπουλος, «μεροληπτήσασα κομματικώς» δεν εισέπραξε τίποτα, ενώ αντιθέτως «κατέβαλε πάσαν προσπάθειαν δια την ματαιώσιν του έργου» και γενικότερα η μεταξύ τους αντίθεση έλαβε χώρα και τα επόμενα χρόνια. Μέχρι το 1929 οι προσπάθειες έμειναν άκαρπες, καθώς εφιλοχώρησαν κομματικές έριδες, φατριασμοί, μικροπολιτικές και κοντόφθαλμες οπτικές και μικροσυμφέροντα, προσκόμματα που σχεδιάζονταν σκοπίμως από τους πολέμιους του επίμαχου ζητήματος, ώστε απέτρεψαν την ίδρυση υδραγωγείου.

Ο Συνεταιρισμός ασχολήθηκε και με την πρόταση ανέγερσης συνεταιριστικής αποθήκης, η οποία απορρίφθηκε δύο φορές από τις γενικές Συνελεύσεις της 22^{ης} Μαΐου 1927 και της 8^{ης} Ιουλίου 1928, λόγω της πλειψηφικής υπερίσχυσης των διαφωνούντων, εγκρίθηκε όμως κατόπιν πολλών αγώνων κατά τη γενική συνέλευση της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1928.

Παρά τα όποια προβλήματα, μέχρι το 1929 ο συνοικισμός γενικότερα σημείωνε πρόοδο και θεωρούνταν ως ο καλύτερος από όλους τους γειτονικούς, έχοντας ιδιαίτερη φήμη. Τέλος, η κοινότητα ιδρύθηκε το 1929, χρονολογία μετονομασίας του Τσαλί Τσιφλίκ' σε Μαυρότοπο.

Παρατηρήσεις-Συζήτηση

Η αναδίφηση στο αρχείο του τέκνου της Ίμερας του Πόντου και μετέπειτα Γερουσιαστή του Ελληνικού Κοινοβουλίου Γρηγορίου Λευκόπουλου ανέδειξε δύο βασικούς πυλώνες, την Ιστορία και τον Πολιτισμό, μέσω των οποίων ο γράφων αποτυπώνει την εικόνα της πατρίδας του παραθέτοντας την τοιχογραφία μιας κοινωνίας κατά την μεταχρυσή εποχή του τέλους του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Εκκινώντας από την ίδρυση της Ίμερας τεκμαίρει την αμιγή της ελληνικότητα με μικρή εξαίρεση τέσσερις εξισλαμισθείσες, ελληνικές και αυτές, οικογένειες. Η ορεινή Ίμερα με την 'αγλίαισσα' φύση, τα 'μυρίπνοα' άνθη, τα παρχάρια, τις πηγές, τις εκκλησίες, τα μοναστήρια, τις σημαίνουσες προσωπικότητες, τους αρχιμανδρίτες, τους ιερείς, τις μοναχές, τους δασκάλους, όπου κάθε εκδήλωση ζωής είχε χαρακτήρα ελληνικό, μακριά από το βλέμμα της Οθωμανικής διοίκησης, ανέπτυξε τον δικό της ιδιαίτερο πολιτισμό. Κείμενη επάνω στα απάτητα βουνά του Πόντου αποτέλεσε μία

ακμάζουσα κοινότητα με οικονομική και πνευματική παρουσία, ανθηρή κοινωνική και πολιτιστική ζωή.

Τα κλιματικά δεδομένα και η γεωμορφολογία του τόπου αποτέλεσαν περιοριστικές παραμέτρους για το είδος, την ποιότητα και το μέγεθος της γεωργικής παραγωγής, ενώ κατά την χειμερινή περίοδο δημιουργούσαν συνθήκες αποκλεισμού επιβάλλοντας μια ανεξάρτητη μορφή οικονομίας, κατά την οποία οι κάτοικοι προνοητικά προμηθεύονταν τα απαραίτητα (στάρσιγμα), αλλά και κοινωνικής οργάνωσης. Η απομονωμένη τοποθεσία σε συνδυασμό με την αποκεντρωμένη τοπική αυτοδιοίκηση, με την ιδιαίτερη πολιτισμική ταυτότητα και εθνική συνείδηση, όπως διαμορφώθηκε από την εκκλησία και την εκπαίδευση, συνετέλεσαν στην ανάπτυξη κοινωνικής συνοχής και σχέσεων αλληλεξάρτησης. Κατά τη θερινή και τη χειμερινή περίοδο τα πληθυσμιακά μεγέθη διαφοροποιούνταν. Οι διακυμάνσεις οφείλονταν σε μετακινήσεις του ανδρικού πληθυσμού για οικονομικούς λόγους, ενώ το κενό καλύπτονταν από τις συζύγους τους, οι οποίες αναλάμβαναν τις βιοποριστικές δραστηριότητες και την αγωγή των τέκνων.

Οι ποικίλες οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων δεν κατάφεραν αρκούντως να συγκρατήσουν το μεταναστευτικό ρεύμα που αναπτύχθηκε μετά την παρακμή των μεταλλείων. Η φθίνουσα πορεία της εξορυκτικής δραστηριότητας συναρτήθηκε με τη νομοτελειακή μετανάστευση μεγάλων τμημάτων του άρρενα πληθυσμού και με πληθυσμιακές μεταβολές, με την αποδυνάμωση και την διαφοροποίηση της πρωτογενούς παραγωγικής βάσης, που έπρεπε να συμπληρωθεί από πρόσθετο εισόδημα, καθώς η γεωργία και η κτηνοτροφία δεν αποτελούσαν πλέον βασική πηγή προσόδου αλλά εξυπηρετούσαν τοπικές ανάγκες.

Τα ισχυρά και διαρκώς αυξανόμενα μεταναστευτικά ρεύματα στα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δημιουργήθηκαν λόγω ιστορικών και οικονομικών κελυφμάτων, αποτέλεσαν μονόδρομο αλλά και κύρια πηγή προσόδων, ενίσχυσαν την τοπική οικονομία και την εμπορική δραστηριότητα της Ίμερας, ενώ επέφεραν την μόνιμη ή ημιμόνιμη εγκατάσταση εντός και εκτός των ορίων της γεωγραφικής επικράτειας του Πόντου προς άλλες μεταλλοφόρες περιοχές και κυρίως στη Ρωσία. Εμφάνιζαν διαφορετική περιοδικότητα, επειδή άλλες μεταναστεύσεις ήταν εποχικές και άλλες πολυετούς διάρκειας, αφορούσαν μεμονωμένα άτομα και σπάνια οικογένειες, και μετέτρεψαν την Ίμερα, όπως και την Κρώμνη, σε θέρετρο ή τόπο εποχικής εγκατάστασης για αρκετούς. Η ομόδοξη και σχετικά εύκολα προσβάσιμη Ρωσία επιλέγονταν ως τόπος αποδημίας ή μετανάστευσης κατά ευρεία κλίμακα,

καθώς πρόσφερε εχέγγυα για τη διασφάλιση των μέσων συντήρησης των αποδήμων και των οικογενειών τους, εθνολογική βάση, επαγγελματικές προοπτικές, αλλά και δυνατότητα επανόδου στην πατρίδα ανά τακτά χρονικά διαστήματα.

Το τοπικό οικογενειακό εισόδημα ενισχύθηκε συμπληρωματικά από τα εμβάσματα του εξωτερικού, τα οποία αποτέλεσαν βασική πηγή προσόδου και υποστύλωμα για την οικονομική και πολιτισμική εξέλιξη της Ιμέρας. Τα εμβάσματα λειτούργησαν ως τονωτικά μέσα της αγοραστικής δύναμης των κατοίκων της Ιμέρας και της γενικότερης επιτόπιας εμπορικής κίνησης, ενώ παράλληλα αποτέλεσαν εφαλτήριο και πρόκριμα ανάπτυξης και προόδου. Αρκετοί από τους ξενιτεμένους Ιμεραίους εξελίχθηκαν και προόδευσαν στον επιχειρηματικό ή τον Τραπεζικό τομέα, ενώ -ελλείψει και της κρατικής μέριμνας- δεν απουσίασαν οι δωρητές και οι ευεργέτες του τόπου, όπως ο Γεώργιος Κορσαββίδης, που συνέβαλε στον εξωραϊσμό και την ανάπτυξη της γενετήριάς του με την κατασκευή κοινωφελών έργων. Η δημιουργία μιας ημιαστικής τάξης εγκατεσπαρμένης έξω από τα γεωγραφικά όρια του Πόντου εκδήλωσε ποικιλοτρόπως αμέριστο ενδιαφέρον για την πρόοδο και την πολιτισμική προαγωγή της ιδιαίτερης πατρίδας, της οποίας υπήρξε οικονομικός αιμοδότης.

Η Ίμερα αναδείχθηκε σε συμβουλευτικό κέντρο της περιοχής. Απομονωμένη από την αυστηρή Οθωμανική επιτήρηση ανέπτυξε ένα ημιαυτόνομο καθεστώς με διοικητική κοινοτική δομή και επικεφαλής τη Δημογεροντία και τους Μικτάρηδες (Κοινοτάρχες), οι οποίοι επιλαμβάνονταν των διαχειριστικών ζητημάτων της κοινότητας ασκώντας εξουσία με βάση άγραφους κόνες δικαίου. Η τοπική αυτοδιοικητική δομή με κύριο εκφραστή τη Δημογεροντία ήταν δημοκρατική, συμμετοχική και αποκεντρωμένη με κύριο καθήκον την εκπροσώπηση της κοινότητας ενώπιον των τουρκικών αρχών μέσω των αιρετών της εκπροσώπων. Η προνοητική τακτική που υιοθετήθηκε αναφορικά με την υλοτομία και την αναδάσωση διασφάλιζε την αειφορία, τη διατήρηση του δασικού πνεύμονα της Ιμέρας και πρόσθετες προσόδους υπέρ του σχολικού θεσμού. Ο Μουχτάρης ήταν εκτελεστικό όργανο του κράτους και εκπροσωπούσε τη δημογεροντία, η οποία ως αιρετή τοπική αρχή είχε σαφείς αποφασιστικές αρμοδιότητες αναφορικά με τον ορισμό της Σχολικής Εφορείας, την απρόσκοπτη σχολική λειτουργία, την κοινωφελή δραστηριότητα. Οι τοπικές κοινοτικές αρχές σε συνδυασμό με την εκκλησία και την ελληνική παιδεία διαμόρφωναν ενιαία πολιτισμική και εθνική ταυτότητα και αναπαρήγαγαν την ελληνική ιδεολογία.

Ιδεολογική προμετωπίδα των ιεραρχημένων κοινωνικών αξιών, κορωνίδα του πολιτισμού, συνισταμένη και αποδέκτη των συλλογικών προσπαθειών, αποτέλεσε το διαχρονικά ανοδικά εξελισσόμενο σχολείο της Ιμέρας, το οποίο συλλήβδην και αφειδώς ενίσχυαν τα εκπατρισμένα τέκνα της, αλλά και οι μόνιμοι κάτοικοι μη εξαιρουμένων και των πενεστέρων από αυτούς. Το σχολικό κτήριο αποτέλεσε σημείο αναφοράς με συλλογική διάσταση, καθώς εξυπηρετούσε όχι μόνο τις σχολικές, αλλά και διοικητικές και κοινοτικές ανάγκες. Το σχολείο της Ιμέρας λειτούργησε ως πνευματικό επίκεντρο της περιοχής, στο οποίο φοιτούσαν και μαθητές των όμορων χωριών. Αποτέλεσε εκκολαπήριο μελλοντικών εμπόρων, ιερωμένων, καθηγητών, δασκάλων, επαγγελματιών και σημαινουσών προσωπικοτήτων της εποχής, που αναδείχθηκαν σε υγιή κοινωνικά, προοδευτικά στοιχεία, προήγαγαν και ανάδειξαν την ιδιαίτερη πατρίδα τους. Εκεί δίδαξαν αξιόλογοι Ιμεραίοι ή προερχόμενοι από τα γύρω χωριά δάσκαλοι, και αναδείχθηκαν ακόμη και λόγιοι, μετέπειτα δάσκαλοι του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας, όπως ο Γεώργιος Ευθυβούλης και ο Δημήτριος Χρυσουλίδης. Με τις επικουρίες των κατοίκων, της Σχολικής Εφορίας και της Δημογεροντίας το σχολείο διατήρησε αξιόλογη διαχρονική παρουσία εξελισσόμενο σε Αστική Επτατάξιο Σχολή, διακριθείσα αξιολογικά και κατατασσόμενη ποιοτικά αμέσως μετά το Φροντιστήριο της Αργυρούπολης, με πνευματική ακτινοβολία στη γύρω περιοχή.

Το μονοπωλιακό κατάστημα του σχολείου αποτέλεσε ευρηματική επινόηση και μέθοδο, προκειμένου να αποτελέσει πρόσθετο κεφαλαιακό πόρο, δηλωτικό των προσπαθειών των Ιμεραίων για την με κάθε τρόπο εξασφάλιση οικονομικών προσόδων, ώστε το σχολείο να καταστεί αυτόνομος οργανισμός. Η ορθή διαχείριση των τακτικών και έκτακτων οικονομικών πόρων του σχολείου από τα μέλη της Σχολικής Εφορίας συνέτεινε στην ομαλή λειτουργία, την εξέλιξη και την πνευματική ακμή του, ενώ η εποπτεία του ανατέθηκε σε εξωεκπαιδευτικούς παράγοντες με την ταυτόχρονη ανάμειξη άλλων εξουσιών, κοινοτικών και εκκλησιαστικών.

Έκδηλη είναι η συστράτευση εκκλησίας και σχολείου, μέσω των επιτροπών εκκλησιαστικής και σχολικής διαχείρισης, προς την κατεύθυνση της ανάπτυξης του εθνικού φρονήματος και της ενίσχυσης της διακριτής πολιτισμικής ταυτότητας των Ελλήνων, ώστε θρησκεία, σχολείο και πολιτισμός αποτέλεσαν στοιχεία ενοποιητικά και διαμορφωτικά εθνικής ταυτότητας και καλλιέργειας συλλογικού πνεύματος. Η συλλογική ταυτότητα διατηρούνταν μέσα από πολιτισμικά πρότυπα, κυρίως τη χριστιανική θρησκεία και την ελληνικότητα, που μεταλαμπαδεύονταν από γενιά σε

γενιά και ενδυνάμωνε την κοινωνική συνοχή. Ο άρρηκτος δεσμός εκκλησίας και σχολικής εκπαίδευσης αποτέλεσε ενιαίο δίπολο που έφερε υψηλό ιδεολογικό φορτίο πρόσδεσης στην ελληνοχριστιανική παράδοση, εκπληρούμενο με κάθε ευκαιρία, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις συλλογικών συγκεντρώσεων, στις οποίες προσδίδονταν συμβολικός χαρακτήρας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτέλεσε η θρησκευτική εορτή των Τριών Ιεραρχών, η οποία είχε τη μυστική διάσταση μιας οργανωμένης λαμπρής εθνικής εκδήλωσης με πάνδημη συμμετοχή, όπου υπόρρητα υποθάλλονταν και σφυρηλατούνταν η εθνική συνείδηση του κοινοτικού συνόλου, κατά τρόπο μη αντιληπτό από την οθωμανική εξουσία. Ο καταλυτικός ρόλος που διαδραμάτισαν θρησκεία και εκπαίδευση καταδεικνύεται από την ύπαρξη εκκλησιών και σχολείου, ιερέων, δασκάλων, μαθητών και από την ιδιαίτερη συμβολή επιτροπών, όπως η Σχολική, στη διαχείριση των κοινών ζητημάτων.

Αναφορικά με τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των κατοίκων της Ίμερας αποδίδεται μια εικόνα ομοιομορφίας, καθώς είχε αμιγή ελληνικό πληθυσμό με ορθόδοξο θρήσκευμα, ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση, τη δημογεροντία, ομαδική συνείδηση, ομοιογενή πολιτιστική ταυτότητα και ομοιογενή κοινωνική διάρθρωση χωρίς έντονες ταξικές διαφοροποιήσεις, πλην ελαχίστων, οφειλόμενων σε οικονομικούς λόγους και επαγγελματικές δραστηριότητες. Έντονη ήταν η θρησκευτικότητα, η κοινωνική συμπόρευση και αλληλεγγύη, η πατριδολατρία, το φιλοπρόοδο και φιλόπνευμο πνεύμα, όπως έμπρακτα εκδηλώθηκε μέσα από τις δωρεές, κυρίως των απόδημων, αλλά και με την ίδρυση της Φιλοπτώχου Αδελφότητας, ενώ προς την ίδια κατεύθυνση ήταν προσανατολισμένη και η δράση της μονής του Αγίου Ιωάννη.

Ο πολιτισμός της Ίμερας, εγγεγραμμένος στην ελληνικότητα, διατήρησε τις πατροπαράδοτες αξίες της ελληνικής φυλής μέσα από θρησκευτικές τελετουργίες, ήθη-έθιμα, τραγούδια, στα οποία αποτυπώθηκε το λαϊκό συλλογικό αίσθημα, συνήθειες της καθημερινής ζωής, η οποία διέπονταν από συνεκτικότητα και συλλογικότητα. Η ευγενής άμιλλα των φιλόπων Ιμεραίων, όχι μόνο των εχόντων και πλουσίων αλλά και των οικονομικά ασθενέστερων, για την οικονομική, πνευματική, πολιτιστική προαγωγή της πατρίδας τους είναι δηλωτική μιας κοινωνίας με αρραγή κοινωνικό ιστό, προσανατολισμένης σε κοινούς στόχους, που συνετέλεσαν στην πρόοδο όλης της κοινότητας.

Τα ήθη και τα έθιμα, εγγυώμενα τον πνευματικό δεσμό των μελών της κοινωνίας, συνέθεσαν την φυσιογνωμία, την ταυτότητα και την υπόσταση των

Ιμεραίων, καθώς εμπεριείχαν θρησκευτικές, κοινωνικές, ηθικές και συναισθηματικές αξίες, που υιοθετούνταν από μικρούς και μεγάλους και διαιώνιζονταν ως άγραφοι κώδικες αποτελώντας ανάχωμα στην αυθαιρεσία του ατόμου. Αποτέλεσαν υποχρεωτικούς κανόνες ζωής και συμπεριφοράς, απαρασάλευτες κοινωνικές αρετές, αποδεκτό και αναγνωρισμένο τρόπο ζωής και συμπεριφοράς του ατόμου ως ενταγμένου μέλους της ελληνορθόδοξης κοινωνίας της Ιμέρας. Τα εθιμικά στοιχεία, η λαϊκή παράδοση, η κοινωνική ζωή και η καθημερινότητα των ανθρώπων συνέτειναν στην ύπαρξη μιας κοινωνίας συναλληλίας και αλληλοπεριχώρησης, στα τεκταινόμενα της οποίας συμμετείχε σύμπασα η κοινότητα, ενώ παράλληλα αποτέλεσαν ενοποιητικό παράγοντα.

Οι κάτοικοι της Ίμερας διαμόρφωσαν θεσμούς εκτόνωσης από την καθημερινή πίεση και αποφόρτισης για την ανανέωση των δυνάμεών τους. Τα μικρά ή μεγάλα πανηγύρια, η άνοδος κατά τους θερινούς μήνες στα δροσερά και καταπράσινα οροπέδια, οι γάμοι και γενικά οι πολλές και συνεχείς ευκαιρίες διασκέδασης, δημιουργούσαν κλίμα αισιοδοξίας και ανανέωσης των δυνάμεων της κοινότητας για να συνεχιστεί και πάλι ο καθημερινός αγώνας επιβίωσης. Ιδιαίτερα ο γάμος είχε χαρακτήρα όχι στενά οικογενειακό, καθώς αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά γεγονότα και προκαλούσε το έμπρακτο ενδιαφέρον της μικρής κοινωνίας του χωριού, ενώ τελούνταν με τρόπο πανηγυρικό και με ολόψυχη συμπαράσταση προς τους νεονύμφους.

Τα παρχάρια αποτέλεσαν τόπο παραγωγικής διαδικασίας γαλακτοκομικών προϊόντων προς οικιακή κατανάλωση και βρώση κατά τους χειμερινούς μήνες. Ωστόσο, χρησιμοποιήθηκαν και ως θέρετρα κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, εποχή μεταβολής της παραγωγικής βάσης, καθώς η περιοχή προσφέρονταν λόγω του υγιεινού κλίματος για ευχάριστη διαμονή οικογενειών που διαχείμαζαν στην Τραπεζούντα, αλλά και ως προορισμός ψυχαγωγίας των απόδημων κατά το διάστημα παραμονής στη γενέτειρά τους.

Το διηνεκές μέσα στους αιώνες νήμα της ζωής της Ιμέρας ακολούθησε φθίνουσα πορεία, λόγω των μεταναστεύσεων προς τη Ρωσία μετά τους ρωσοτουρκικούς πολέμους καθώς οι 600 οικογένειες μειώθηκαν σταδιακά σε 400. Η αναρρίπιση των χρονιζουσών ρωσοτουρκικών διενέξεων κατά το 1918 και η συνακόλουθη φυγή του ρωσικού στρατού από την περιοχή της Αργυρούπολης και του Πόντου γενικότερα καθόρισαν την τύχη του ελληνικού πληθυσμού και απέκοψαν τους προαιώνιους δεσμούς του με την πατρώα γη. Η εξοικεσία των 120

εναπομεινασών οικογενειών της Ίμερας ολοκληρώθηκε λίγο αργότερα, το 1924, μετά την Ανταλλαγή των πληθυσμών.

Ορισμένοι Ίμεραίοι και οι περισσότεροι κάτοικοι της γύρω περιοχής, μεταξύ των οποίων και ο συγγραφέας του ιστορηθέντος αρχείου Γρηγόριος Λευκόπουλος, το 1917 εκτεθειμένοι στα τουρκικά αντίποινα και χωρίς τη ρωσική προστασία αναγκάστηκαν να πάρουν τον δρόμο της προσφυγιάς και της οριστικής εξοικεσίας από την πατρίδα. Πρόσφυγες αρχικά στη Ρωσία, κατόρθωσαν να περάσουν στην Ελλάδα μέσω των λιμανιών του Βατούμ, του Σοχούμ και του Νοβοροσίτσι σταδιακά από το 1919 μέχρι το 1923-1924. Έφτασαν ρακένδυτοι, ψυχικά ράκη που κατόρθωσαν να μεταφέρουν μόνο τις καθημαγμένες τους ψυχές. Περιπλανώμενοι αρχικά και καταβάλλοντας αγωνιώδεις προσπάθειες για την επιβίωσή τους, σύστησαν Επιτροπές Προσφύγων προς αντίχρεση πρόσφορου τόπου μόνιμης εγκατάστασης.

Αντιπαλεύοντας για κτηματικές διαφορές με γηγενείς, οι οποίοι συνδιεκδικούσαν με τους πρόσφυγες μουσουλμανικά κτήματα τσιφλικιούχων αποχωρούντων προς την Τουρκία μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης, επικουρούμενοι, ωστόσο, από την Ε.Α.Π. και τα κατά τόπους Γεωργικά Γραφεία, κατόρθωσαν μετά από αρρώστιες, στερήσεις, κακουχίες, παραμονή σε σκηνές και άλλες περιπέτειες να εγκατασταθούν στο Τσαλί Τσιφλίκι, το μετονομασθέν σε Μαυρότοπο το 1929. Η Ε.Α.Π. εγχάραξε μια ρεαλιστική γραμμή προσανατολισμού και προσαρμογής των ενεργειών που αποσκοπούσαν στην εγκατάσταση των προσφύγων κατά τις υπάρχουσες συνθήκες συστηματοποιώντας τις υπηρεσίες και εφαρμόζοντας πρόγραμμα κατάλληλα προσαρμοσμένο με τις ανάγκες κάθε συνοικισμού με απότοκο τη βελτίωση της ζωής των νεοεγκαταστημένων προσφύγων.

Αποδεκατιζόμενοι οι πρόσφυγες από την ελονοσία και ενώ κατοικούσαν ακόμα σε σκηνές, έθεσαν ως πρωταρχικό στόχο την ίδρυση σχολείου και ναού, καθώς ήταν γαλουχημένοι με τα νόματα της ελληνοχριστιανικής παράδοσης, μέσω της οποίας επί αιώνες είχαν κατορθώσει να διατηρήσουν την ελληνική φυλή αλώβητη από τον Οθωμανικό ζυγό. Ασχολούμενοι αρχικά πλημμελώς με τις γεωργικές εργασίες, καθώς η γη δεν τους ανήκε λόγω του περίπλοκου και αδιευκρίνιστου ιδιοκτησιακού καθεστώτος, ανέπτυξαν έντονη κινητικότητα με σκοπό την αναζήτηση προσφορότερου τόπου εγκατάστασης και καλύτερης τύχης. Όταν όμως απόκτησαν κτηματική περιουσία, εργάστηκαν με ζήλο για να ριζώσουν και να προοδεύσουν στην νέα τους πατρίδα.

Η ταχύτατη επίτευξη της ανέγερσης σχολικού κτηρίου από τον Μάρτιο μέχρι τον Αύγουστο του 1925 καταμαρτυρά τον διακαή πόθο των προσφύγων για την ύπαρξη σχολείου, γεγονός κεφαλαιώδους σημασίας για αυτούς. Η όσμωση θρησκείας και παιδείας στον ιστορικό Πόντο εκφράστηκε με την συνύπαρξη ναού-σχολείου, η οποία είχε διαχρονικά συμβολική αξία με τα αντίστοιχα κτήρια να δεσπόζουν το ένα πλάι στο άλλο υποβάλλοντας στη συνείδηση των Ελλήνων την άρρηκτη σχέση Ελληνισμού-Χριστιανισμού. Εξαιρουμένων των πολιτικών αντιθέσεων, των εγωισμών και του φατριασμού, οι νέοι κάτοικοι του Μαυρότοπου, χάρη στις προσπάθειες των προοδευτικών μελών της κοινότητας συγκαταλεγμένου και του συντάκτη του αρχείου, επένδυσαν σε χρόνο, κόπο και πόρους οραματιζόμενοι ένα καλύτερο μέλλον. Κατόρθωσαν να υπερκεράσουν πολλές αντιξοότητες, να αναπτύξουν συλλογική σωματειακή δράση και γρήγορα να θέσουν τον θεμέλιο λίθο αρχικά του σχολείου και της εκκλησίας λίγο αργότερα, ύψιστων συμβόλων των βαθύτατα ριζωμένων στη συλλογική τους συνείδηση θρησκευτικών και πνευματικών παραδόσεων, που αποτελούσαν ψυχικά βιώματα και τους συνόδευαν και στη νέα πατρίδα.

Το αρχείο του Γερουσιαστή Γρηγορίου Λευκόπουλου επιβεβαιώνει ένα μεγάλο κεφάλαιο της επίσημης ιστορίας του Ποντιακού Ελληνισμού και επιπλέον την συμπληρώνει, την εμπλουτίζει και την διανθίζει μικροϊστορικά κληροδοτώντας στους νεότερους ένα λεπτομερές αποτύπωμα της ιστορίας και του πολιτισμού ενός μικρού τόπου, αυτού της Ιμέρας, η ζωή και ανοδική πορεία της οποίας αποκόπηκαν λόγω των γεγονότων της Γενοκτονίας του Ποντιακού Ελληνισμού, ο οποίος αποτέλεσε τραγικό θύμα της Ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αβραμίδης, Γ. (1991). Διωγμοί και Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου. Στο
Θ.Γεωργιάδης (Επιμ.), *Ο Πόντος Ιστορία Λαογραφία και Πολιτισμός*, τ.1
(σελ.320-336). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Αβραμίδης, Γ.- Γεωργιάδης, Θ. (1991). Το Ποντιακό Θέατρο, *Εγκυκλοπαίδεια του
Ποντιακού Ελληνισμού*, τ. 2 (σελ.612-615). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-
Παιδεία
- Αγγελομάτης, Χ.(1963) *Χρονικόν μεγάλης τραγωδίας*, β'έκδ. (1971). Αθήνα
- Αγτζίδης, Βλ. (1991). *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη Γενοκτονία και το Σταλινισμό
στην Περεστρόικα*. Αθήνα, γ' έκδ. (1995). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Αγτζίδης, Β. (1995α). Η αφύπνιση του Καυκάσου και το Ελληνικό εθνικό κίνημα την
περίοδο 1917-1921. Στο Βλ. Αγτζίδης (Επιμ.) *Οι άγνωστοι Έλληνες του
Πόντου (Προσέγγιση στα σύγχρονα γεγονότα της Μαύρης Θάλασσας και του
Καυκάσου)*(σελ.31-49). Αθήνα: Τράπεζα Πειραιώς
- Αγτζίδης, Β. (1995β). Το Ελληνικό ολοκαύτωμα του Πόντου 1921. Στο Βλ. Αγτζίδης
(Επιμ.), *Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου (Προσέγγιση στα σύγχρονα γεγονότα
της Μαύρης Θάλασσας και του Καυκάσου)*(σελ.51-63). Αθήνα: Τράπεζα
Πειραιώς
- Αγτζίδης, Β. (1995γ). Η πολιτική των εθνικών εκκαθαρίσεων στον Μικρασιατικό
Πόντο μεταξύ 1916-1924, Ο βίαιος Εξισλαμισμός και Εκτουρκισμός των
λαών της Μικράς Ασίας και της Κύπρου από τους Τούρκους, *Πρακτικά του
Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ξάνθη, 30 Ιουνίου- 3 Ιουλίου 1995* (σσ.
90-104). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Αγτζίδης, Βλ. (1997). *Παρευξείνιος Διασπορά Οι Ελληνικές εγκαταστάσεις στις
βορειοανατολικές περιοχές του Ευξείνου Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί
Κυριακίδη
- Αγτζίδης, Βλ. (2007). *Έλληνες του Πόντου. Η Γενοκτονία από τον τουρκικό
Εθνικισμό*. Αθήνα: Ελληνικές εκδόσεις
- Αιγίδης, Ι. (1934). *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες*. Αθήνα
- Ακριτόπουλος, Α. (2010) *Το νεοελληνικό λαϊκό παραμύθι ως λογοτέχνημα. Τα
παραμύθια της Χαλδίας*, Αθήνα: Ηρόδοτος

- Αλλαμανή, Ε-Παναγιωτοπούλου, Κ. (1978). Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας σε διωγμό & Οι διωγμοί στον Πόντο, *I.T.E.E.*, τ. ΙΕ', (σ.98-103& 102-103), ανατ. (2000). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Αλεξανδρή, Α. (1980). Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος των Ελλήνων του Πόντου 1918-1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση, Στο Θ. Βερέμη - Ο. Δημητρακόπουλου (Επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του* (σελ.427-474). Αθήνα: Φιλippότης
- Άμαντος, Κ.(1997). *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ.2. Αθήνα
- Αμαραντίδου Κ. (2010). *Ευρετηρίαση των Εκπαιδευτικών και Πολιτισμικών Θεμάτων της εφημερίδας «ΑΡΓΟΝΑΥΤΗΣ» του Βατούμ (1912-1918)*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία του ΠΤΔΕ Φλώρινας. Φλώρινα
- Ανδρεάδης, Γ.(1964). *Ο πολιτισμός του Πόντου*. Αθήνα
- Ανδρεάδης, Γ. (1993). *Οι Κλωστοί*, 2^η έκδ. Θεσσαλονίκη: Γόρδιος
- Ανδρεάδης, Γ. (1995). *Ο Θόδωρον*. Θεσσαλονίκη: Γόρδιος
- Ανδριώτης, Ν. (1974). *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα..* Θεσσαλονίκη
- Ανθεμίδης, Α. (1986). Η κληρονομιά του Ελληνισμού του Πόντου και η παρουσία του στον Εθνικό, Οικονομικό και Κοινωνικό τομέα,. Στο Π. Εφραιμίδης (Επιμ.), *Α' Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο* (σελ.105-115). Θεσσαλονίκη
- Ανθεμίδης, Α. (2005). *Τα απελευθερωτικά στρατεύματα του Ποντιακού Ελληνισμού 1912-1924 (Αντάρτικα σώματα στον Πόντο)*. Κατερίνη: Μάτι
- Αραμπατζή, Χ. (2015). *Εγκαταστάσεις των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία του Τ.Β.Σ.Α.Σ. Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη
- Asan, Ο. (1998). *Ο Πολιτισμός του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Βακαλόπουλος, Α.(1964). *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (ΙΝΕ)*, τ. 1-5, β' έκδ. (1973). Θεσσαλονίκη : Ηρόδοτος
- Βακαλόπουλος, Α. (1999). *Νέα ελληνική ιστορία 1204-1985*, ιστ' έκδ. Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Βαλαβάνης, Γ. (1925). *Σύγχρονος Γενική Ιστορία του Πόντου*, Αθήνα, β' έκδ. Θεσσαλονίκη (1986), ανατ. (1995). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Βεντήρης, Γ. (1970). *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. 2. Αθήνα
- Βερέμης, Αθ.(1978) *Οι Οθωμανικές μεταρρυθμίσεις*, *I.T.E.E.*, τ. ΙΓ', (σελ.168-171), ανατ. (2000). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών

- Βεργέτη, Μ. (1992). Η ποντιακή ταυτότητα της τρίτης γενιάς. Στο Μικρασιατική Καταστροφή και Ελληνική Κοινωνία, *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.9, (σελ.79-96). Αθήνα
- Βεργέτη, Μ. (1994). *Από τον Πόντο στην Ελλάδα: Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτοπικής ταυτότητας*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Βεργέτη, Μ. (1995). Τα κύματα μαζικής μετακίνησης Ποντίων από την πρώην Σοβιετική Ένωση προς την Ελλάδα,. Στο Βλ. Αγτζίδης (Επιμ.) *Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου (Προσέγγιση στα σύγχρονα γεγονότα της Μαύρης Θάλασσας και του Καυκάσου)* (σελ.268-49275). Αθήνα: Τράπεζα Πειραιώς
- Bozarslan, H. (2004). *Ιστορία της σύγχρονης Τουρκίας*. Αθήνα: Σαββάλας
- Bruneau, M. (2000). *Η Διασπορά του Ποντιακού Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος
- Bryer, A.(1988). Αναφορά από την Ίμερα και το Μπίρμιγχαμ, *Β΄ Παγκόσμιο συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού*. Θεσσαλονίκη
- Γαβρά, Ε. (2003). *Αγροτικός Χώρος και Κατοικία ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ. Από τον 19^ο αι. έως τις αρχές του 20ού*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Γαβριηλίδης, Α. (1992). *Σελίδες εκ της μαύρης εθνικής συμφοράς του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Γαϊτανίδης, Π. (2003). Η Λαϊκή Παράδοση στον Πόντο. Μουσική-Χορός-Θέατρο, The Folk Tradition in Pontos. Music, Dance and Theatre . Στο Γ. Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Ο Πόντος των Ελλήνων-The Pontos of the Hellens* (σελ. 233-252). Αθήνα: Έφεσος
- Γιαννακόπουλος, Π. (1992) (Εισαγωγή-μτφρ.-σχόλια), Όμηρος *Ιλιάς* ραψ. Β΄στ.:855-857, Αθήνα
- Γιαννακόπουλος, Γ. (2003). Ο Πόντος των Ελλήνων-The Pontos of the Hellens. Στο Γ. Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Ο Πόντος των Ελλήνων The Pontos of the Hellens* /μετ.Τζούντου Γιαννακοπούλου. Αθήνα: Έφεσος
- Γιαννουλόπουλος, Ι. (1978). Η Διεθνής Συνδιάσκεψη και η Συνθήκη της Λωζάννης, *Ι.Τ.Ε.Ε.*, τ.ΙΕ΄, (σελ. 260-271), ανατ. (2000). Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Γκλαβίνας, Ι. (2008). *Οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί στην Ελλάδα (1912-1923)*. Διδακτορική διατριβή
- Γκρίτση Μιλλιέξ, Τ. (1976). *Η Τρίπολη του Πόντου*. Αθήνα
- Γρηγοριάδης, Γ. (1973). *Ο Πόντος και το Καρς*. Αθήνα

- Γεωργανόπουλος, Ε. (2001). *Το Νεοτουρκικό Κίνημα και οι επιπτώσεις του στον Ελληνισμό του Πόντου 1908-1914*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Γεωργανόπουλος, Ε. (2008). Οι αμερικανικές θέσεις για τον Ελληνισμό του Πόντου το καλοκαίρι του 1919: τρεις δημοσίευτες αμερικανικές εκθέσεις. Στο Θ. Κυριακίδης-Κ. Χατζηκυριακίδης (Επιμ.), *Προσεγγίσεις στην Ιστορία του Ευξείνου Πόντου Πρακτικά 2^ο Διεθνούς Συνεδρίου Ποντιακών Ερευνών* (σελ.243-274). Δράμα: Σταμούλης
- Γεωργιάδης, Θ. (1991). Οι Μεταλλουργοί, Εξισλαμισμοί, Μεταλλεία, Οι Ντερεμπέηδες. Στο Θ.Γεωργιάδης (Επιμ.), *Ο Πόντος Ιστορία Λαογραφία και Πολιτισμός*, τ. 1 (σελ. 250-251, 255-258, 300-304). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Γεωργιάδης, Θ. (1991). Μεταλλεία και Μεταλλουργοί. Στο Θ.Γεωργιάδης, (Επιμ.), *Ο Πόντος Ιστορία Λαογραφία και Πολιτισμός*, τ. 2 (σελ.425-430). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Γεωργιάδης, Θ. (1991). Πολιτική Διαίρεση του Πόντου-Οι κυριότερες πόλεις του. Στο Θ. Γεωργιάδης (Επιμ.), *Ο Πόντος Ιστορία Λαογραφία και Πολιτισμός*, τ. 2 (σελ. 368-377). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Clogg, R. (1995). *Συνοπτική Ιστορία της Ελλάδας 1770-1990*. Αθήνα: Ιστορητής
- Cohen, L. & Manion, L. (1994). *Μεθοδολογία της εκπαιδευτικής έρευνας/μετ.* Χ. Μητσοπούλου - Μ. Φιλοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*. Μτφρ. Κυρανάκης, Σ., Μαυράκη, Μ., Μητσοπούλου, Χρ., Μπιθάρα, Π. & Φιλοπούλου, Μ. Αθήνα: Μεταίχμιο
- Δαφνής, Ν. (1974). *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, αν. (1997), τ. 1. Αθήνα: Κάκτος
- Dakin, D. (1982). *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923*. Αθήνα
- Δομνηνός, Γ. (1896). *Γεωγραφία του Πόντου*. Τραπεζούντα
- Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού ελληνισμού Ιστορία-λαογραφία-Πολιτισμός*, τ. 1-6. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία
- Ελευθεριάδης, Ι. (1903). *Ιστορικόν σχεδιάσμα περί της επαρχίας Χαλδίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς και μετά παραρτήματος εν τέλει*. Αθήνα: Φέξης

- Ενεπεκίδης, Π. (1962). *Οι διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου (1908-1918), βάσει των ανέκδοτων εγγράφων των κρατικών αρχείων της Αυστροουγγαρίας*. Αθήνα: Σύλλογος Ποντίων Αργοναύται-Κοιμηνοί
- Ενεπεκίδης, Π. (1995). Η Γενοκτονία του Ποντιακού Ελληνισμού 1908-1923. Στο Ο βίαιος Εξισλαμισμός και Εκτουρκισμός των λαών της Μικράς Ασίας και της Κύπρου από τους Τούρκους, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ξάνθη, 30 Ιουνίου- 3 Ιουλίου 1995* (σσ. 58-69). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Ευαγγελίδης, Τ. (1936). *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. Α'. Αθήνα
- Ευαγγελίδης, Τ. (1898). *Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντας από τα αρχαιότατα χρόνια μέχρι σήμερα (756π.Χ.-1987)*, Οδησός, β' έκδ. Εισαγωγή-σχόλια Φωτιάδη Κ., ανατ. (1994). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Ευαγγελίδης, Τ. (1994) *Ιστορία της Ποντικής Τραπεζούντας*, Εισαγωγή-σχόλια Κώστα Φωτιάδη. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Ευσταθιάδης, Στ. (1981). *Τα τραγούδια του Ποντιακού Λαού*, 3^η έκδ. (1992). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Fallmerayer J. P. (1827). *Ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Γ' έκδ (2003). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Fallmerayer J. P. (2001) *Original-Fragmente Authenτικά κείμενα Χρονικά, Επιγραφές και άλλο υλικό για την ιστορία της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Ζαπάντης, Α. (1989). *Ελληνοσοβιετικές σχέσεις 1917-1941*. Μετάφραση Άγγελος Βλάχος. Αθήνα: Εστία
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1998). *Το οικουμενικό Πατριαρχείο, η Οθωμανική διοίκηση και η εκπαίδευση του Γένους*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Horton, G. (1982). *Η κατάρα της Ασίας*. Αθήνα
- Θεοφύλακτος, Θ. (1953). *Γύρω στην άσβεστη φλόγα*, β' έκδ. (1997). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Θεοφύλακτου, Α. (1992). *Ζωντανές μνήμες του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Ιωακειμίδης, Σ. (1970). *Συμβολή εις την Γενικήν Ιστορίαν του Πόντου*, β' έκδ.(1985). Αθήνα
- Ιωαννίδης, Σ. (1870). *Ιστορία και στατιστική Τραπεζούντος και της περί ταύτην χώρας*, Κωνσταντινούπολη, ανατ. (1988). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

- Ιωαννίδης, Στ. (2014). *Η συλλογική οργάνωση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία, μέσα από τα καταστατικά των σωματείων, από το 1923 έως σήμερα*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία του Τ.Β.Σ.Α.Σ. Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη
- Κάλφογλου, Ι. (1919). *Ο Άποικος*. Βατούμ
- Καμπουρίδου, Α. (1986). Η Παιδεία στον Πόντο. Στο Π. Ευφραιμίδης (Επιμ.), *Α΄ Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1-14 Ιουλίου 1985 (σσ.165-173). Θεσσαλονίκη: Οργανωτική Επιτροπή Α.Π.Π.Σ.
- Κανδηλάπτης, Γ. (1911). *Ξυνωρίς*, ανατ.(2000). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Κανδηλάπτης, Γ. (1929). «*Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών*». Αλεξανδρούπολις 1929 , ανατ. (2000). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Κανδηλάπτης, Γ. (1949). *Τα Φυτιάνα. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της κατά την επαρχίαν Χαλδίας του Πόντου ενδόξου κόμης μετά λεξικού βιογραφικού των εξ αυτής αναδειχθέντων ενδόξων ανδρών και μετά παραρτήματος της ιστορίας της εν αυτοίς μονής του Τιμίου Προδρόμου*. Θεσσαλονίκη
- Κανδηλάπτης, Γ. (1970). *Ο πνευματικός Φάρος της επαρχίας Χαλδίας ήτοι η ιστορία του Ελληνικού Φροντιστηρίου της Αργυρουπόλεως του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Τύποις Α.Σ.Ε.
- Καούρης, Γ. (1999). *Η εκπαίδευση στην ευρύτερη περιοχή της Αργυρούπολης του Πόντου, (1723-1923)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Κατσάπης, Κ. (2011). Το Προσφυγικό Ζήτημα. Στο Α. Λιάκος (Επιμ.), *Το 1922 και οι πρόσφυγες. Μια νέα ματιά* (σελ.125-169). Αθήνα: Νεφέλη
- Κελεκίδης, Δ. (χ.χ.). *Απομνημονεύματα από το αντάρτικο του Πόντου*. Αθήνα
- Κιτσίκης, Δ. (1988). *Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*. Αθήνα
- Κλεόβουλος, Ε. Ι. (1855). *Τα εν Τραπεζούντι σχολεία*. ανατ. (2007). Θεσσαλονίκη,: Αφοί Κυριακίδη
- Κόκκινος, Γ. (1998). *Από την ιστορία στις ιστορίες. Προσεγγίσεις στην ιστορία της ιστοριογραφίας, την επιστημολογία και τη διδακτική της ιστορίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κόλια., Ι. (1977-78). Ο Σεβαστός Κυμινήτης και η ίδρυση του Φροντιστηρίου της Τραπεζούντας, *Ελληνικά*, τ. 30. Αθήνα
- Κορομηλά, Μ. (1991). *Οι Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα*. Αθήνα
- Κουτσογιαννόπουλος, Δ. (1936). *Ανάμεσα στους αντάρτες του Πόντου*, Θεσσαλονίκη

- Κουτσουνιάς, Φ. (2000). *Η εκκλησιαστική και εκπαιδευτική κίνηση στην εκκλησιαστική επαρχία Χαλδίας του Πόντου (19^{ος}-20^{ος} αιώνας)*, Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη
- Κουτσουνιάς, Φ. (2002). *Η πνευματική Αναγέννηση του Ποντιακού Ελληνισμού. Εκκλησία, Εκπαίδευση, άνθρωποι και πνευματική δράση στην επαρχία Χαλδίας κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος
- Κυνηγόπουλος, Ν. (1991). *Πάφρα του Πόντου. Η χώρα των γενναίων*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Κυφονίδου, Ε. (2013). *ΠΟΝΤΙΑΚΟ ΖΗΤΗΜΑ: Στρατηγικές επιλογές και αδιέξοδα, 1917-1922*, Διδακτορική διατριβή Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα
- Λαζαρίδης, Δ. (1988). Συγκρότηση, Οργάνωση και Λειτουργία των Σχολείων. Στο *Ο Πόντος Ιστορία Λαογραφία και Πολιτισμός*, τ.2, (σελ.632-642). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Λαμψίδης, Ο. (1980α). Ο Μικρασιατικός Πόντος από την τουρκική κατάκτηση ως τα μέσα του 17^{ου} αι., *I.T.E.E.*, τ.10. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Λαμψίδης, Ο. (1980β). Πόντος, *I.T.E.E.*, τ.13, (σελ. 343-436) Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών
- Λαμψίδης, Ο. (1989). *Οι Πρόσφυγες του 1922 Η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Λέσχη των Νέων Ελλήνων, *Η Συνθήκη της Λωζάννης* (1923). Αθήνα: Παπαζήσης
- Λιουδάκη-Κυπραίου, Χ., (1982). *Μεταλλεία της Μικρασίας και του Πόντου*. Αθήνα
- Λοΐζος, Δ.(1994). *Οι Μεγάλες Δυνάμεις η Μικρασιατική Καταστροφή και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα (1920-1930)*. Αθήνα
- Λουκάτος, Σ. (1983). Οι Μεγάλες Δυνάμεις και η μικρασιατική καταστροφή, *Η Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή*. Αθήνα: Κ.Μ.Ε.
- Μαυρίδης, Σ. (1991). Οι Κοινότητες των Ελλήνων του Πόντου. Στο Θ.Γεωργιάδης (Επιμ.), *Ο Πόντος Ιστορία Λαογραφία και Πολιτισμός*, τ.2 (σελ.398-407). Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία
- Μαυρογένης, Σ. (1963). *Το κυβερνείο Καρς του Αντικαυκάσου*. Θεσσαλονίκη
- Μαυρογορδάτος, Θ.(1983). *Ο διχασμός ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης, Ελληνισμός Ελληνικότητα*. Αθήνα:Εστία

- Μαχαιρίδης, Χ. (1995). Η άγνωστη Γενοκτονία 1921. Στο Βλ. Αγτζίδης (Επιμ.), *Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου (Προσέγγιση στα σύγχρονα γεγονότα της Μαύρης Θάλασσας και του Καυκάσου)* (σελ.64-70). Αθήνα: Τράπεζα Πειραιώς
- Μελανοφρύδης, Π. (1987). *Η εν Πόντω Ελληνική Γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Morgenthau, H. (1988). *Τα μυστικά του Βοσπόρου*. Αθήνα
- Μπέτσας, Ι. (2005). Η «εν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχική Κεντρική Επιτροπή»: το «Υπουργείον Παιδείας» των υπό τον Οικουμενικό Θρόνο των Ελλήνων Ορθοδόξων (1873-1908). Στο Α. Ανδρέου, (Επιμ.), *Η καθ' ημάς Ανατολή Αφιερωματικός τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή* (σελ. 157-173). Φλώρινα
- Νότης, Β. (1986). *Εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη στην Τουρκία*. Αθήνα: Παναγία Γουμερά
- Νυμφόπουλος, Μ. (1953). *Ιστορία της Σαντάς του Πόντου*. Δράμα
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. (1991). Μεταναστεύσεις των Ελλήνων του Πόντου στη Ρωσία κατά το 19ο αιώνα. Στο *Ο Ποντιακός Ελληνισμός της τέως Σοβιετικής Ένωσης*. Θεσσαλονίκη: Παναγία Σουμελά
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. (1993-1994). Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Καύκασο κατά τον 19ο αιώνα, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 10
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. (1995). Πώς βρέθηκαν οι Έλληνες στην Υπερκαυκασία. Στο Βλ. Αγτζίδης (Επιμ.), *Οι άγνωστοι Έλληνες του Πόντου (Προσέγγιση στα σύγχρονα γεγονότα της Μαύρης Θάλασσας και του Καυκάσου)*(σελ.25-30). Αθήνα: Τράπεζα Πειραιώς
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. (1997α). Οι πρώτες μετοικεσίες στην Υπερκαυκασία (τέλη 18^{ου} – αρχές 19^{ου} αι.). Στο Ι. Κ. Χασιώτης (Επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης* (σελ.75-83). Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. (1997β). Μετοικεσίες των Ελλήνων του Πόντου προς τις χώρες του Καυκάσου (1829–τέλη 19^{ου} αι.). Στο Ι. Κ. Χασιώτης (Επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης* (σελ.85-126). Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. – Χασιώτης, Ι. (1997). Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και οι Έλληνες της Ρωσίας και του Πόντου(1914-1918). Στο Ι. Κ. Χασιώτης (Επιμ.),

- Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης* (σελ.175-184).
 Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS
- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. (2003). *Οι Έλληνες του Πόντου The Greeks of Pontos*.
 Στο Γ. Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Ο Πόντος των Ελλήνων The Pontos of the
 Hellens* (σελ.47-58). Αθήνα: Έφεσος
- Οικονομίδης, Δ. (1919). *Ο Πόντος και τα δίκαια του εν αυτώ Ελληνισμού*. Αθήνα
 Οικουμενικό Πατριαρχείο, (1919). *Μαύρη Βίβλος*. Κωνσταντινούπολη: Πατριαρχικό
 Τυπογραφείο
- Παναγιωτίδης, Θ. (1919). *Ο εν Ρωσσία Ελληνισμός*, β' εκδ. (1993). Αθήνα
- Πανάρετος Τοπαλίδης, (1927). *Ο Πόντος ανά τους αιώνες*. Δράμα
- Παπαδόπουλος, Άνθ.(1919). *Ο υπόδουλος ελληνισμός της ασιατικής Ελλάδος*. Αθήνα
- Παπαδόπουλος, Κ. (1971). *Οράματα και μνήμες από την Αργυρούπολη*. Θεσσαλονίκη
- Παπαμιχαλόπουλος, Κ. (1903). *Περιήγησις εις τον Πόντον*. Αθήνα, γ' έκδ. (1992).
 Θεσσαλονίκη
- Παπουλίδης, Κ. (1992). *Οι Έλληνες της Ρωσίας τον 19ο και στις αρχές του 20ού
 αιώνα*. Στο: *Βαλκανικά Σύμμεικτα*. Θεσσαλονίκη, τευχ.4^ο
- Παρχαρίδης, Α. (1912). *Ιστορία της Κρώμνης*. Τραπεζούντα
- Παυλίδης, Α. (2001) *Οικονομικές και κοινωνικές συνιστώσες της εκπαίδευσης των
 Ελλήνων του Πόντου στις αρχές του 20ου αιώνα (1900-1914): η περίπτωση του
 Φροντιστηρίου Τραπεζούντας*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα
- Παυλίδης, Ε. (1953). *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 χρόνια του εν Αθήναις
 σωματείου του εκ Ρωσίας Ελλήνων*. Αθήνα: Σωματείο των εκ Ρωσίας
 Ελλήνων
- Παυλίδης, Ε. (1956). *Πώς και γιατί εματαιώθη η Δημοκρατία του Πόντου*. Αθήνα
- Παυλίδης, Ι. (1979). *Σελίδες Ιστορίας Αίματος και Θυσίας Πόντου και Μικράς
 Ασίας*. Θεσσαλονίκη
- Πελαγίδης, Ε. (1988). Άγνωστες πτυχές για το πρόβλημα της ανταλλάξιμης
 μουσουλμανικής περιουσίας. Η περίπτωση της Δυτικής Μακεδονίας. Στο
Θ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, Μάιος 1988 (σσ.225-233). Θεσσαλονίκη:
 Ελληνική Ιστορική Εταιρεία
- Πελαγίδης, Ε. (1994). *Η Αποκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Μακεδονία (1923-
 1930*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Πελαγίδης, Ε. (1997). *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*. Θεσσαλονίκη

- Πελαγίδης, Ε. (1999). Ο ηρωικός Πόντος. Στο Α.Κεσόπουλος (Επιμ.), *Αλησμόνητες Πατρίδες του Ελληνισμού*, τ. 9, Β' έκδ. (2001). Θεσσαλονίκη: Κεσόπουλος
- Πελαγίδης, Ε. (2001). *Ο Ελληνισμός της Μικράς Ασίας και του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης Παιδεία
- Πελαγίδης, Ε. (2004). *Μικρασιατικός και Ποντιακός Ελληνισμός. Από την Αρχαιότητα μέχρι την Ανταλλαγή Με το Ντοκουμέντο της Γενοκτονίας της Γ' εν Αθήναις Εθνοσυνελεύσεως*, β' έκδ. Θεσσαλονίκη: Σταμούλης
- Πελαγίδης, Ε. (2005). Κρυπτοχριστιανοί ή Κρυπτομουσουλμάνοι; Προβλήματα από προξενικές εκθέσεις για τις πρώτες μαζικές κινητοποιήσεις των Κρυπτοχριστιανών του Πόντου (1857). Στο Α. Ανδρέου (Επιμ.), *Η καθ' ημάς Ανατολή Αφιερωματικός τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή* (σελ. 129-140). Φλώρινα
- Πελαγίδης, Ε. (2008). Το ΕΠΟΣ των προσφύγων του 1922. Η περίπτωση της μηχανικής καλλιέργειας και του αγροτικού κτηματολογίου. Στο Θ. Κυριακίδης-Κ.Χατζηκυριακίδης (Επιμ.), *Προσεγγίσεις στην Ιστορία του Ευξείνου Πόντου Πρακτικά 2^ο Διεθνούς Συνεδρίου Ποντιακών Ερευνών* (σελ.287-298). Δράμα: Σταμούλης
- Πυργιωτάκης, Ι. – Παπαδάκης, Ν. (2003). Η πρώιμη μεταρρύθμιση. Τα νομοσχέδια Τσάτσου-Ευρυγένη για τη μεταρρύθμιση της Ανώτατης Εκπαίδευσης (1974-75). *Επιστήμη και Κοινωνία*, τ. 11 (187-228)
- Ροδάκης, Π. (2003). *Η Ιστορία του Πόντου*, τ.1-2. Αθήνα: Γόρδιος
- Ροδάς, Μ. (1978). *Πώς η Γερμανία κατέστρεψε τον Ελληνισμό της Τουρκίας*, ανατ.(1995). Αθήνα: Παρουσία
- Σακκάς, Γ. (1957). *Η Ιστορία των Ελλήνων της Τριπόλεως του Πόντου*, β' έκδ.(1979). Αθήνα
- Σαμουηλίδης, Χ. (1991). *Το Λαϊκό Παραδοσιακό Θέατρο του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Σαμουηλίδης, Χ. (1992). *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Σαρρής, Ν. (χ.χ.). *Οσμανική πραγματικότητα*, τ.1-2. Αθήνα: Αρσενίδης
- Sartiaux, F. (1993). *Η Ελληνική Μικρασία*. Αθήνα
- Σβολόπουλος, Κ. (1983). *Η Ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, 6^η έκδ. (2000). Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας

- Σβορώνος, Ν. (1985). *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. αν.(1999). Αθήνα: Θεμέλιο
- Σίδερης, Α. (1934). *Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετία (1833-1933)*. Αθήνα
- Σκαλιέρης, Γ. (1921) *Η αυτοκρατορία τα Τραπεζούντος*. ανατ.(1995). Αθήνα: Ελεύθερη Σκέψις
- Σκοπετέα, Ε. (1992). *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Αθήνα: Γνώση
- Σκουλούδης, Α. (1919). *Ερημες χώρες Νεκρές πολιτείες*. Αθήνα, αν. (1987). Θεσσαλονίκη
- Σολδάτος, Χ. (1989). *Η εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας (1800 - 1922)*, τόμος Β', Η οργάνωση και η λειτουργία των σχολείων. Αθήνα
- Σπυράντης, Α. (1990). *Συμβολή εις τα λαογραφικά της Σαντιάς του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Σωτηρίου, Δ. (1962). *Ματωμένα χρώματα*. Αθήνα
- Τανιμανίδης, Π. (1986). Η Εκκλησία του Πόντου, στο Π. Εφραιμίδης, (επιμ.), *Α΄ Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο*, (σελ.139-163). Θεσσαλονίκη
- Τανιμανίδης, Π. (1988). *Η Ιμέρα*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Τανιμανίδης, Π.-Αντωνιάδης, Γ. (1992). *Το αντάρτικο του Πόντου*. Θεσσαλονίκη
- Τριανταφυλλίδης, Π. (1866). *Η εν Πόντω Ελληνική φυλή ήτοι τα Ποντικά*, Αθήνα, ανατ.(1993). Θεσσαλονίκη : Αφοί Κυριακίδη
- Τριανταφυλλίδης, Π. (1870). «Οι φυγάδες». Αθήνα
- Τσιρκινίδης, Η. (1986). Σύγχρονη Ποντιακή Λογοτεχνία. Στο Π. Εφραιμίδης (Επιμ.), *Α΄ Παγκόσμιο Ποντιακό Συνέδριο* (σελ.207-214). Θεσσαλονίκη
- Τσιρκινίδης, Χ. (1993). *Επιτέλους τους ξεριζώσαμε*. β΄ έκδ. (1995). Θεσσαλονίκη: Γράμμα
- Τσιρκινίδης, Χ. (1995). Η Γενοκτονία των Ελλήνων της Ανατολής, μέσα από τα Γαλλικά αρχεία. Στο Ο βίαιος Εξισλαμισμός και Εκτουρκισμός των λαών της Μικράς Ασίας και της Κύπρου από τους Τούρκους, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ξάνθη, 30 Ιουνίου- 3 Ιουλίου 1995* (σσ. 71-90). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Τσοπουρίδης, Θ. (1989). *Ποντιακά ήθη και έθιμα*. Θεσσαλονίκη
- Φιρτινίδης, Γ. (1994). *Κρώμνη*. Θεσσαλονίκη: Αδελφότης Κρωμαναίων Καλαμαριάς

- Φωστηρόπουλος, Α. (1939). *Η Ήμερα του Πόντου*. Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1974). *Οι εξισλαμισμοί και η προσφορά των κρυπτοχριστιανών του Πόντου στους εθνικοθρησκευτικούς αγώνες*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Φωτιάδης, Κ. (1987). *Οι Διωγμοί των Ελλήνων του Πόντου, Πόντιοι Δικαίωμα στη μνήμη.*, Αθήνα, γ' έκδ. (1991). Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1988). *Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, Β' Παγκόσμιο συνέδριο Ποντιακού Ελληνισμού*. Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1990). *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας. Μαριούπολη, Δικαίωμα στη μνήμη*. Αθήνα: Ηρόδοτος
- Φωτιάδης, Κ. (1991α). *Ο ποντιακός ελληνισμός της Μαύρης Θάλασσας*. Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1991β), *Ο Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης τον 20ο αιώνα*. Στο: *Ο Ποντιακός Ελληνισμός της Σοβιετικής Ένωσης*. Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1993). *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, ανατ. (2001). Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1995). *Οι Έλληνες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Γένεση της Διασποράς, Οι Έλληνες στις χώρες της πρώην Ε.Σ.Σ.Δ. (Ιστορία-Παιδεία)*. Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1996). *Η εθνική και θρησκευτική συνείδηση των Ελλήνων του Πόντου*. Θεσσαλονίκη
- Φωτιάδης, Κ. (1999α) *Συνοπτική ιστορία του ποντιακού ελληνισμού*. Στο Εισαγωγή της ιστορίας του ποντιακού ελληνισμού στα διδακτικά βιβλία, *Πρακτικά συνεδρίου του Πανελληνίου Συνδέσμου Ποντίων Εκπαιδευτικών*. Αθήνα
- Φωτιάδης, Κ. (1999 β). *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης*. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος
- Φωτιάδης, Κ. (2002). *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*, τ.1-14. Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος
- Φωτιάδης, Κ. (2004). *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία
- Φωτιάδης, Κ. (2005). *Η Γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου*. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ), *Η καθ' ημάς Ανατολή Αφιερωματικός τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή* (σελ. 175-202). Φλώρινα
- Φωτιάδης, Κ. (2008). *Ο Ελληνισμός του Ευξείνου Πόντου*. αν. (2010). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

- Φωτιάδης, Κ.(χ.χ.) *Πόντος Δικαίωμα στη μνήμη*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ποντιακών Μελετών
- Φωτιάδης, Κ.– Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2005). Από τη Φαναριώτικη προστασία στον Κοινοτισμό του Ορθόδοξου μιλλέτ: η περίπτωση των σχολών της Τραπεζούντας. Στο Α. Ανδρέου (Επιμ), *Η καθ' ημάς Ανατολή Αφιερωματικός τόμος στον Κωνσταντίνο Δεληκωνσταντή* (σελ. 79-101). Φλώρινα
- Φωτιάδης, Κ.– Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2007). *Η Παιδεία στον Πόντο (1682-1922)*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη
- Φωτιάδης, Κ.– Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2009). Η αποκατάσταση και η εξέλιξη των προσφύγων στην περιοχή της Φλώρινας: Από τη δίνη του αυτοπροσδιορισμού στη δυναμική της ενεργητικής παρουσίας. Στο Ι. Κολιόπουλος- Ι. Μιχαηλίδης (Επιμ.), *Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία, στην εποποιΐα* (σελ. 227-267). Αθήνα: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών
- Φωτιάδης, Κ.– Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2013). *Εκπαίδευση και Πολιτισμός στις Ελληνικές Κοινότητες της Τσαρικής Ρωσίας ως το 1920*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Φωτιάδης, Ν. (1996). *Οδοιπορικό-Μνήμες. Κωνσταντινούπολη-Πόντος-Καππαδοκία*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Φυλλίζης, Δ. (1987). *Οι τελευταίες ημέρες της Τραπεζούντας 1918-1923*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Χαιρόπουλος, Π. (1992). *Εισαγωγή στην Ποντιακή Ιστορία και Λαογραφία*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Χαραλαμπίδης, Μ. (1990). *Το Ποντιακό Ζήτημα σήμερα*, 6^η έκδ. (2006). Αθήνα: Στράβων
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2000). *Αγώνας σε δύο μέτωπα*. Αθήνα: Γόρδιος
- Χαραλαμπίδης, Μ.-Φωτιάδης, Κ. (2003). *Πόντιοι. Δικαίωμα στη μνήμη*. Αθήνα: Γόρδιος
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2006). *Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα*. Αθήνα: Στράβων
- Χασιώτης, Ι. (1997α). Ελληνικοί εποικισμοί στη "Νέα Ρωσία" και την Κριμαία (τέλη 18^{ου}-αρχές 19^{ου} αιώνα). Στο Ι. Κ. Χασιώτης (Επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης* (σελ.55-73). Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS
- Χασιώτης, Ι. (1997β). Ο αγώνας για την κυριαρχία στην Υπερκαυκασία και η "έξοδος" των Ελλήνων. Στο Ι. Κ. Χασιώτης (Επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας*

και της Σοβιετικής Ένωσης (σελ.259-290). Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS

Χασιώτης, Ι.- Ξανθοπούλου - Κυριακού, Α. (1997). Δημογραφικές εξελίξεις στο Ελληνικό στοιχείο των ρωσικών χωρών από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο Ι. Κ. Χασιώτης (Επιμ.), *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης* (σελ.127-174). Θεσσαλονίκη: UNIVERSITY STUDIO PRESS

Χασιώτης, Ι- Ξανθοπούλου-Κυριακού, Α. – Αγτζίδης, Βλ. (1997). *Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης. Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία*. Θεσσαλονίκη

Χατζηαντωνίου, Κ. (1999). *Μικρά Ασία. Νεώτερη Ιστορία (1453-1919)*. Αθήνα: Πελασγός

Χατζηγεφραιμίδης, Ε. (2006). *Δύση της Ανατολής-Ανατολή της Δύσης. Ο σύνθετος χαρακτήρας της Ορθοδοξίας*. Φλώρινα

Χατζηκυριακίδης, Κ. (1999). *Το Μεταλλείο Ταύρου (Μπουγά ματέν) 1826-1924: Συμβολή στην ιστορία των ελληνικών οικισμών της Μ. Ασίας*. Θεσσαλονίκη

Χατζηκυριακίδης, Κ. (2003). Τα μεταλλεία των Ελλήνων του Πόντου-The mines of the Pontic Greeks. Στο Γ. Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Ο Πόντος των Ελλήνων-The Pontos of the Hellens* (σελ. 255-271). Αθήνα: Έφεσος

Χατζησαββίδης, Σ. (1993). *Ελληνική Εκπαίδευση και Πνευματική Ζωή στην Τραπεζούντα του Πόντου (1461-1922)*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Χατζησαββίδης, Σ. (2003). Η Ελληνική Παιδεία στον Πόντο – Greek Education in Pontos. Στο Γ.Γιαννακόπουλος (Επιμ.), *Ο Πόντος των Ελλήνων-The Pontos of the Hellens*, (σελ. 141-162). Αθήνα: Έφεσος

Χιονίδης, Κ. (1998). *Οι Έλληνες στις παραλίες του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

Ψαθάς, Δ. (χ.χ.). *Η γη του Πόντου*. αν. (1999) Αθήνα: Μαρής

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Berelson, (1952). *Content analysis in Communication Research*. New York: Free Press

Borg, W.R. (1963). *Educational Research: an Introduction*. London: Longman

- Bryer, A. (1970). The Tourkokratia in the Pontos. Στο *Neohellenica*, τ. 1. Texaw/USA, AYSTIN, 46-49
- Bryer, A., Isaac, J & Winfield, D., (1973-1974). Nineteenth-century monuments in the city and vilayet of Trebizont: Architectural and historial notes. Στο *Αρχείον Πόντου*, τ.32. Αθήνα
- Bryer, A. (1976). The Pontic revival and the new Greece. Στο *Hellenism and the first Greec war of liberatin (1821-1830): Continuitty and change* (Institute for Balkan Studies)
- Bryer, A. (1983). The Cryptochristians of the Pontos. *Δελτίον Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ.4. Αθήνα
- Holsti, O. R. (1969). *Content Analysis for the Social Sciences and Humanities*. Philadelphia: Addison-Wesley Publishing Co.
- Lange, M.(2013). *Comparative –Historical Methods: An introduction*. McGill University. SAGE Publications Ltd, pp. 9-13.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

- ΑΥΕ, 1917. *Ανθελληνικοί εν Τουρκία διωγμοί*, Αριθμ. Πρωτ. 319
- ΑΥΕ, 1919. Α/5/VI (25). *Περίθαλψις των εν Ρωσία Ελλήνων και παλιννόστησις αυτών εις Ελλάδα και Πόντον*, αρ.πρωτ. 6009. Αθήνα (20.06.1919)
- ΑΥΕ, 1919. Α5/ΧII, *Πόντος*, αρ. πρωτ.679
- Α.Υ.Ε., Κ.Υ.,Α/1920, *Ο Ελληνισμός του Πόντου*. Έκθεσις του αρχιμανδρίτη Παναρέτου (Μ. Βαζελώνος)
- ΑΥΕ, 1925. Α/4/7
- Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών (Κ.Μ.Σ.), *Αρ.779,780* (ΠΟ): Ύμερα [Γίμερα]. Αθήνα
- Λευκόπουλος, Γ. (1940). *Ύμερα του Πόντου*, Αργυρούπολη Δράμας, προσωπικό αρχείο του καθηγητή Κώστα Φωτιάδη

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

- Εφημερίδα *Αστήρ του Πόντου*, 1885, τ. 33
- Φωστηρόπουλος, Α.(1885). *Ελληνικά Σχολεία, Αστήρ του Πόντου*, τεύχ.33
- Ίμεραίος (1919). *Ελληνικόν Μαρτυρολόγιον Πόντου Ύμερα, Εποχή*, Τραπεζούντα (9.2.1919)

Υγρόπουλος, Χ. (1983). Ύμερα του Πόντου. *Ποντιακή Ηχώ*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος, τεύχ. 13

Φάρος της Ανατολής, (1911). Ελληνική Κοινότητα Ύμερας, τ. 241, 24.8.1911
<http://epm.omegatechnology.gr/top3.aspx?author=0&period=0&subject=0&pl ace=%ce%8a%ce%bc%ce%b5%cf%81%ce%b1> (Προσπελάστηκε 30/01/2019).

Φάρος της Ανατολής, 24.8.1911

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

ΑΡΧΕΙΟΝ ΠΟΝΤΟΥ

Καρπόζηλος, Απ. (1983). Ρωσο-Ποντιακά. *Αρχείον Πόντου*, τ.38. Αθήνα

Λαζαρίδης, Δ. (1988). Στατιστικοί πίνακες της Εκπαιδύσεως των Ελλήνων στον Πόντο 1821-1922, *Αρχείον Πόντου*, παράρτημα 16. Αθήνα

Λαμψίδης, Οδ. (1954). Ο Πόντος κατά τον Ρωσοτουρκικόν πόλεμον του 1828-1829. Στο *Αρχείον Πόντου*, (σς.226-231), τ.19, Αθήνα και στο Λαμψίδης, Ο. (1982). Δημοσιεύματα περί τον Ελληνικόν Πόντον και τους Έλληνας Ποντίους, *Αρχείον Πόντου*, τ. Α΄, Ε.Π.Μ., παράρτημα 14, (σς.162-167). Αθήνα

Λαμψίδης, Οδ. (1961). ΑΠΟΨΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΜΝΗΝΩΝ. Στο Λαμψίδης, Ο. (1982). Δημοσιεύματα περί τον Ελληνικόν Πόντον και τους Έλληνας Ποντίους, *Αρχείον Πόντου*, τ. Α΄, Ε.Π.Μ., Παράρτημα 14, (σς.322-342). Αθήνα

Λαμψίδης, Οδ. (1965). Ο Πόντος κατά τους Περιηγητάς και τους ταξιδιώτας εις τους νεώτερους χρόνους. Στο: Λαμψίδης, Ο. (1982). Δημοσιεύματα περί τον Ελληνικόν Πόντον και τους Έλληνας Ποντίους. *Αρχείον Πόντου*, τ. Α΄, Ε.Π.Μ., Παράρτημα 14, (σς.457-474). Αθήνα

Λαμψίδης, Οδ. (1966). Ο Πόντος εις τους νεωτέρους χρόνους. *Αρχείον Πόντου*, τ. 27. Αθήνα

Λαμψίδης, Ο. (1975-1976). Η Τουρκοκρατία στο μικρασιατικό Πόντο. *Αρχείον Πόντου*, Ε.Π.Μ., τ.33. Αθήνα

Λαμψίδης, Ο. (1977-1978). Η Τουρκοκρατία στο μικρασιατικό Πόντο, Μέρος Δεύτερο Προς την Εξοικεσία (1820-1922), Κεφ. Α΄ Ο δρόμος προς την άνθηση (1820-1880). *Αρχείον Πόντου*, τ. 34, (σς. 58-76). Αθήνα

- Λαυρεντίδης, Ι. (1986). Οι εκ Σοβιετικής Ενώσεως Έλληνες Ποντιακής Καταγωγής και τα εκ Συνθήκης της Λωζάννης Δικαιώματά των. *Αρχείον Πόντου*, παράρτημα 15. Αθήνα: Επιτροπή Ποντιακών Μελετών
- Μελανοφρύδης, Π. (1941). Παιγνίδια Χαλδίας, *Αρχείον Πόντου*, τ.11. Αθήνα
- Οικονομίδης, Δ. (1931). Αργυρούπολις, *Αρχείον Πόντου*, τ. 3. Αθήνα: Εστία
- Παπαδόπουλος, Άνθ. (1961). Ιστορικών Λεξικόν της Ποντικής Διαλέκτου, *Αρχείον Πόντου* (Ε.Π.Μ.), Παράρτημα 3, τόμ 2 (Μ-Ω). Αθήνα
- Παπαδόπουλος, Άνθ. (1928). Ο Πόντος διά των αιώνων, *Αρχείον Πόντου*, τ.1, Αθήνα
- Παπαδόπουλος, Α. (1948). Ο Χαλδίας αρχιερεύς των μεταλλουργών, *Αρχείον Πόντου*, τ.13 , (σς.49-60). Αθήνα
- Παπαδόπουλος, Άνθ. (1958). Ιστορικών Λεξικόν της Ποντικής Διαλέκτου, *Αρχείον Πόντου* (Ε.Π.Μ.), Παράρτημα 3, τόμ 1 (Α-Λ), τεύχ.2&3. Αθήνα
- Παπαδόπουλος, Άνθ. (1960). Ιστορικών Λεξικόν της Ποντικής Διαλέκτου, *Αρχείον Πόντου* (Ε.Π.Μ.), Παράρτημα 3, τόμ 1 (Α-Λ), τεύχ.1. Αθήνα
- Παυλίδης, Α.(2004). Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας, (1900-1914) και η ιδεολογική κυριαρχία των Ελλήνων στον Πόντο. Αθήνα: *Επιτροπή Ποντιακών Μελετών*, *Περιοδικού 'Αρχείον Πόντου'*, Παράρτημα 24
- Σιδηρόπουλος, Κ.Α. (1966). Ο Γυμναστικός Σύλλογος Ακρίτας, *Αρχείον Πόντου*, τ. 28. Αθήνα
- Τανιμανίδης, Π. (1984). Τα Θεοφάνεια και τα λατρευτικά έθιμα των Ποντίων. *Αρχείον Πόντου*, τ.38
- Φωστηρόπουλος, Α.(1941). Το χωρίον Ύμερα, *Αρχείον Πόντου*, τ.11. Αθήνα
- Φωστηρόπουλος, Α.(1949). Γεωργία και κτηνοτροφία Ύμερας, *Αρχείον Πόντου*, τ.14, Αθήνα
- Χρυσανθος Μητροπολίτης Τραπεζούντος (1933). Η εκκλησία Τραπεζούντος. *Αρχείον Πόντου*, τ.4-5. Αθήνα: Εστία

ΠΟΝΤΙΑΚΗ ΕΣΤΙΑ

- Θεοδουλίδης, Θ. (1986). Η επιδρομή των Τούρκων τσετέδων στο χωριό Γετουρμάζ της ενορίας Λερίου, *Ποντιακή Εστία*, τεύχ.65 Απρίλιος-Μάιος-Ιούνιος
- Ιωάννιδης, Κ. Στα καλωσορίσματα, *Ποντιακή Εστία*, τεύχ.133-134
- Κανδηλάπτης, Γ. (1911-1912). Μια εκδρομή στην Ύμερα, *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 34-

- Κανδηλάπτης, Γ. (1953). Γεώργιος Κ. Παπαδόπουλος ο Κυριακίδης, *Ποντιακή Εστία*, τ. Δ', τεύχ. 44 – 45
- Κτενίδης, Φ. (1954). Οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου, *Ποντιακή Εστία*. Θεσσαλονίκη
- Κωφίδης, Σπ. (1980). Οι μεταναστεύσεις των Ελληνοποντίων εις Ρωσσίαν κατά τον 19^ο αιώνα, περ. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ.34
- Φωστηρόπουλος, Α. (1950). Η Ίμερα, *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. 5
- Φωστηρόπουλος, Α. Αερεμίτσα, *Ποντιακή Εστία*, τεύχ. Α΄
- Κανδηλάπτης, Γ. Οι διδάξαντες εν τω Φροντιστηρίω και Παρθεναγωγείω Αργυροπόλεως (1854-1923). *Ποντιακή Εστία*, τ.92-93
- Παρχαρίδης, Ι. Ιστορία της Κρώμνης. *Ποντιακή Εστία*, τ.55
- Ιωαννίδης, Κ. (1920-1921). Μια τραγική μέρα στην Ίμερα. *Ποντιακή Εστία*, τεύχ.63-64

ΠΟΝΤΙΑΚΑ ΦΥΛΛΑ

- Κανδηλάπτης, Γ. (Κάνις) (1936). Γεωγραφικόν και Ιστορικόν Λεξικόν των Χωρίων, Κωμοπόλεων και Πόλεων Χαλδίας, *Ποντιακά Φύλλα*, χρόνος Α΄, τόμ.1, τεύχ. 4-5 (Ιούνιος-Ιούλιος), ανατ.(2009). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Κανδηλάπτης, Γ. (1937). Γεωγραφικόν και Ιστορικόν Λεξικόν της Επαρχίας Χαλδίας, *Ποντιακά Φύλλα*, χρόνος Α΄ & Β΄, τόμ. 1, τεύχ. 11,12,13 (Ιανουάριος, Φεβρουάριος & Μάρτιος), ανατ.(2009). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Κανδηλάπτης, Γ. (1937β). Γεωγραφικόν και Ιστορικόν Λεξικόν της επαρχίας Χαλδίας, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Β΄, τόμ.2, τεύχ. 17/18. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Μελανοφρύδης, Π. (1936). Η ξενητεία παρά Ποντίους, *Ποντιακά Φύλλα*, χρόνος Α΄, τόμ.1, τεύχ. 4-5 (Ιούνιος-Ιούλιος), ανατ.(2009). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Μελανοφρύδης, Π. (1937). Ο έρωσ εις τα Ποντιακά Τραγούδια, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Β΄, τόμ. 2, τεύχ. 20, Οκτώβριος. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Μεταλλειδής, Μ. (1937). Τα «Κέτζια» για την Κρώμνη, *Ποντιακά Φύλλα*, Έτος Β΄, τόμ.1, αρ. 15 (Μάιος), ανατ.(2009). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Ξενίτας, Ξ. (1958). Οι νηστείες, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Γ΄, τόμ. 2, τεύχ. 26. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

- Οικονομίδης, Δ. (1937α). Συνοπτική Ιστορία του περιώνυμου Ελληνικού Φροντιστηρίου Τραπεζούντος. *Ποντιακά Φύλλα*, Χρόνος Α΄, τόμ. 1, τ.11, Ιανουάριος, ανατ.(2009). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Οικονομίδης, Δ. (1937β). Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ιμεραίων, *Ποντιακά Φύλλα*, Έτος Β΄, τόμ.1, αρ. 14 (Απρίλιος), ανατ.(2009). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Παπαδόπουλος, Δ. (1937). Τα Μωμοέρια, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Β΄, τόμ.2, τεύχ. 20, Οκτώβριος. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Παπαδόπουλος, Δ. (Σταυριώτης) (1937). Από τα ιστορικά βουνά του Πόντου, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Β΄, τόμ.2, τεύχ. 24, Νοέμβριος. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Σαλλαπασιδής, Π. (1937). Οι Ρώσοι στην Αργυρούπολη, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Β΄, τόμ.1, αρ.14 (Απρίλιος). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Τσέρτικ, (1936). Η κατάληψη του Πόντου Προ Δεκαετίας από την Παγκόσμια Σύραξη, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Α΄, τόμ.1, τεύχ. 4-5, Ιούνιος-Ιούλιος. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη
- Φωστηρόπουλος, Α. (1938). Αερεμίτσα, *Ποντιακά Φύλλα*, έτος Γ΄, τόμ. 2, τεύχ. 26. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ

- Εφημερίς της Κυβερνήσεως (Τεύχος Πρώτον), 10 Οκτωβρίου 1922, *Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιπραξίας εν ζωή, δι' ης μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών η κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιοδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι*, 1205
- Ε.Κ., 14 Σεπτεμβρίου 1923, *Περί επιτάξεων εν Μακεδονία προς εξυπηρέτησιν της εγκαταστάσεως προσφύγων*, 1847

ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΤΕΣ

- Λευκόπουλος Αναστάσιος, εγγονός του Γρηγόριου Λευκόπουλου (06/05/2019)
- Λευκόπουλος Γρηγόριος, εγγονός του Γρηγόριου Λευκόπουλου (06/05/2019)

ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟΙ ΤΟΠΟΙ

- <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/1929-1974.pdf> (Προσπελάστηκε 02/04/2018)
- <https://www.eetaa.gr/metaboles/dkmet2pdf.php?sid=2975> (Προσπελάστηκε 02/04/2019)
- <http://www.lithoksou.net/p/egkatastasi-prosfygon-grafeio-dramas> (Προσπελάστηκε 26/08/2018)
- <http://epm.omegatechnology.gr/top2.aspx?materialid=2004> (Προσπελάστηκε 26/08/2018)
- https://pontos-patridamou.blogspot.com/2013/04/blog-post_20.html (Προσπελάστηκε 24/04/2019)

Ἐρχομεν σοφόντα μῆν
Ποῦνα δὲ χαρτίων
Ἰνευμάστα ἔσει
Σὺ Πελρόουσι δ' αἰσίωλ
Ἔρδα γὼ μέλαν χόσ.
Καὶ σὺν Θεοδοσίαν
Στάδα μὲ λὸν Κεφισίαν

Ἰσπερα σὺν δὲ κρίμ
ἄδα ἔρασε μὲ ἀρνίμ
ἔβω δὲ παραδουίν
μαλιβά μὲ λὸν βραδίαν
Καὶ σὺν Συμφερουσίαν
Τσιμμανάντ ἐναὶ σοχοί

Ποῦνα δὲ Παρτοί σαράι
οἱ Τάλαρ γενεμὲ ἀχάν
Σὲ Πελσίμ κ' ἐμάραν ὄραν
οἰάδα κ' εἶδα λὸν Μιόχαν
ριβά λὸν Κοιλοπούλ

Ἐρατοερί ἐνάν ἀκούλ
λεῖ σὺν Σεβασδουεσίαν
Περριζ ἐναὶ σοχοί
ἔβω να δουλίαν κ' εἶχα
ἴουεϊ σὺντα ἐμαζίβα

Ἰουω σάγο σάγο σάντα
ἔρδα μαλιβά σὶ γιάλα
Ἰνευμάσταμαι, ἀμάν, οὐγ
ἄς σαρμαὶ καὶ δὲ γουρφοῦγ.

Ἰουεϊ καὶ δὲ Ἰραμούν
ἔρδα ἴδου. ἰδὸν σὺν
Ποῦνα δὲ Γραμματιούγ
ἴγ! ἀρ' ἴγ! εἶδα
τοῖ Πάντων λὸν σφωενέτεν
χάσιπτον ἰδέν μὲ γέλεν
ἴδα ἴαλουοῦ λὸν γάσμαν
μαλιβά σὺν στανισχάσμαν
Σὺν σεμιαχόλιζαν.

Τάχα εὐόλιαν
εἶνανε μὲν αὐτὸν ἐξέρχο
δὲ τὰ εὐόλια δὲ κέρως.
Σὸ εὐακρινοντάρ
εἶνανε μὲν νὲ κανάρ
Σὸ κέρως μὲν εὐακίβα
Πρασιμὰ εὐδβα

Καὶ τὰ δὲ Μινεράνη
εἶδα γὰρ τὸν Μιχλιάνη
Σὸ Πελιόρως αὐτὸς
ὕπο γέρω ὄσον δὲ γέλω.

εἶνα τὸν κέρως μάρωμαι εἰς ἑνὸν ἀκούχ
ἐπὶ γέμω μὲν δὲ λουχίως γέρας μὲν δὲ σαυόνη
Μὴ γέμω θηγαρόμω μὲν αὐτὸν αὐτὸν
σοῦδὲν μινωὺς μινωὺς αὐτὸν αὐτὸν
Σὸ μινωὺς αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
σοῦδὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
Οἱ δὲ αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
νὲ γέμω μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν

Κισσοβοίως Πελιόρως
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν

Ποῦ γὰρ δὲ βλατιμωὺς
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
Σὸν Πελιόρως αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
Κυριελεῖσον εὐόλια
Σὸν Πελιόρως εὐακίβα
Ποῦ γὰρ δὲ βλατιμωὺς
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
ὕπο γέρω ὄσον δὲ γέλω.
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
Καὶ τὰ δὲ Μινεράνη
εἶδα γὰρ τὸν Μιχλιάνη
Σὸ Πελιόρως αὐτὸς
ὕπο γέρω ὄσον δὲ γέλω.

Μὲ τὸν μινωὺς δὲ χορόμ
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
Ποῦ γὰρ δὲ βλατιμωὺς
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν

Σὸν Ἀλεξανδρούωλην
Ποῦ γὰρ δὲ βλατιμωὺς

Ποῦ γὰρ δὲ βλατιμωὺς
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν

Καὶ εἶνα νὲ γέμω μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν

Ποῦ γὰρ δὲ βλατιμωὺς
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν

Ὀὐ μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν
εἶνανε μὲν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν αὐτὸν

Τίνος είσαι;
υ' α'ώθεν είσαι,
υ' α'ώθεν έρθεις και τον θα ναο,
και μετ' α'όσα ο'χιγα ρούβλια
Για τίμας ρίφαμ ν'ό θα έγ'λάς;

Έ'επ' μεγένθονε,
Θείον, έπ' κ'ρίμαν
σόν λόγος υ' έβρέδες
κρίμαν 'έν' κ'ρίμαν
υ' ι'αμας θείο
υ' ι' έρωτ'άσκειαι,
μή δύο λόγια δ'ά ακινιάσκειαι,
Για δίγω δ'ά χέομε
υ' έβρόγλο και δίομε
ή μετ'ά δίγω δ'ά να χέομε.

Ο θείον ρούβλια δόομαι υ' έγ'ο χαροούε ένοίμα
και τον επ'ρόν σ'ό μαθουμάμ' έγέμα και έκ'τηα.
έγ'όνομεντε λισιάντιμος σ'ό Γιάντε σ'ό δουχίας
'έδούγεμα σ'ά σ'ύνορα έγ'ο να τ'η Τουρμίας

Φύω σ'ό μαθουμάμ'
Πάγω σ'ό μαθουμάμ'
μαθουμάμ' σ'ό α'υ'λάι
ώγ'ο σ'όν Παρασ'ωχανάν
Δουχέ'ας τον μεθ'όνορον
μαθουμάμ' σ'όν
και μαθ'ό β'άν σ'ό λιφ'άι.

Τσαρίτσα και γ'άν
Τιχ'ορέλου υ' αρμοβίρ
άλοικ'ός σ'ό ο'χιγα ένοίμα
για μεθ'όρον τον χαίρ.

Τ'ά μέρια να έγ'οίμα και τον σ'ρατάς ν'έδ'εβα
τό είδα και ν'έπ'άσα σ'ό μαθ'όμα ν'έδ'εβαν
α'λά ο'χα να χέομα χρισ'όομαι κ'ρόνι
και αρμοβίρ σ'ά σ'όνομα για τον μεθ'όνορον
'Αιούτε, γίνεσαι σ'ό μαθ'όμα μεθ'όρον σ'όν Δουχίας
και υ' Ρωσ'όσ'α μαθ'όμα μετ'ήν Τουρμίας.
'έκ'η ο'χ'όμα
και ο'χ'όμα έπ'όμα

Πολά μαθ'όμα
σ'ό μαθ'όμα
δ'ύομα κ'ρόνι
χρυσ'ό δουχ'ός
μαθ'όμα ρούβλια
χ'όρ'ελα ο'χιγα.

ένοίμα σ'ό ν'ιάτ'εμον έγ'ο να λαζιδέω
σ'όν Δουχίας να μαθ'όμα να μαθ'όμα.
'Ασ'όβ'ομα έπ' μαθ'όμα και σ'ό μαθ'όμα τ'η σ'ύρα
'έκ'η σ'όν σ'όν υ' μαθ'όμα και έκ'η σ'όν σ'όν.
έγ'όμα έκ'η σ'όν και σ'ό έπ'όμα έκ'η σ'όν
'έκ'η τ'η σ'όν σ'όν σ'όν έγ'ο μαθ'όμα έκ'η σ'όν
Π'όμα σ'όν σ'όν
'έκ'η σ'όν σ'όν
Π'όμα σ'όν σ'όν
και έκ'η σ'όν σ'όν
υ' σ'όν σ'όν
έκ'η σ'όν σ'όν
Ομοι'α σ'όν σ'όν
'έκ'η σ'όν σ'όν

Κ'έκ'η σ'όν σ'όν
Διαβαίω τ'ό μαθ'όμα
μετ' α'ότιλο τον μαθ'όμα
α'έ σ'όν έκ'η σ'όν
έκ'η σ'όν και σ'όν
'Ασ'όβ'ομα σ'όν
Π'όμα σ'όν σ'όν
έκ'η σ'όν σ'όν
μαθ'όμα σ'όν σ'όν

Γ'άμα έκ'η σ'όν σ'όν σ'όν σ'όν
α'σ'όβ'ομα σ'όν σ'όν σ'όν
Τ'ά μαθ'όμα υ' μαθ'όμα σ'όν σ'όν
Π'άμα έκ'η σ'όν σ'όν σ'όν
Δουχ'όμα να μαθ'όμα και έκ'η σ'όν
Π'όμα σ'όν σ'όν σ'όν
σ'όν σ'όν σ'όν σ'όν σ'όν
Π'όμα σ'όν σ'όν σ'όν σ'όν
έκ'η σ'όν σ'όν
έκ'η σ'όν
έκ'η σ'όν

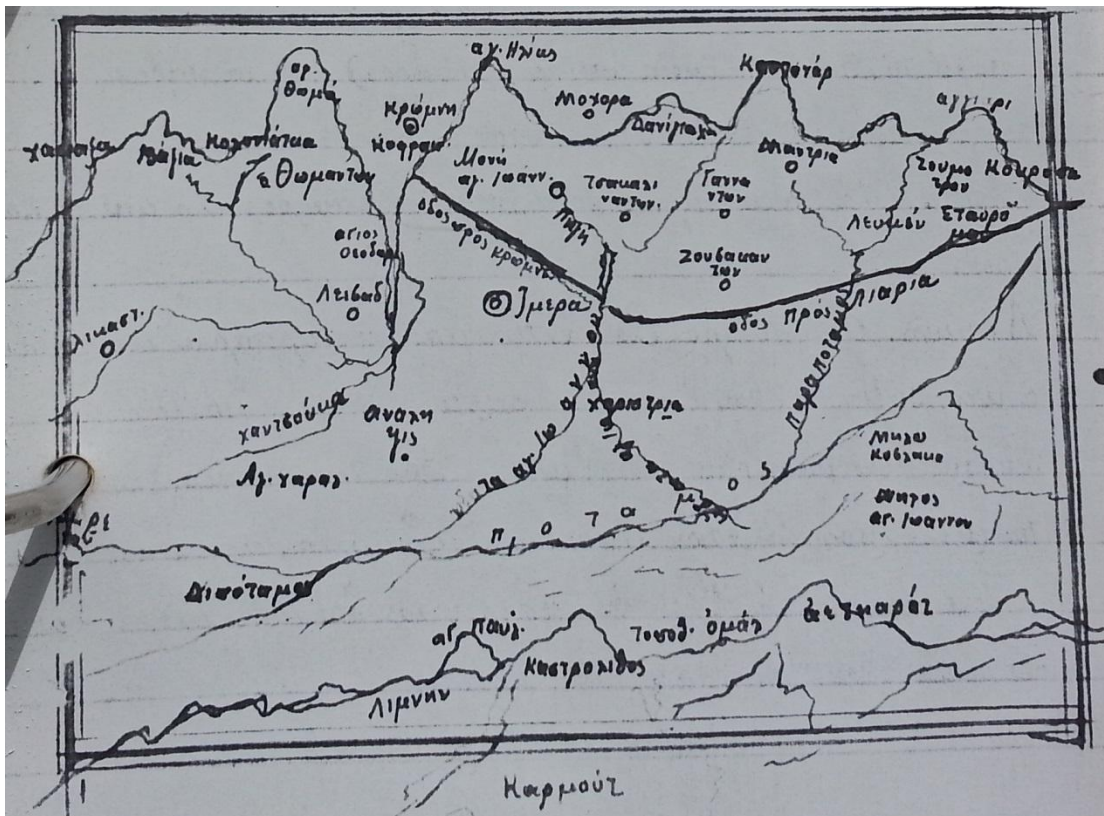

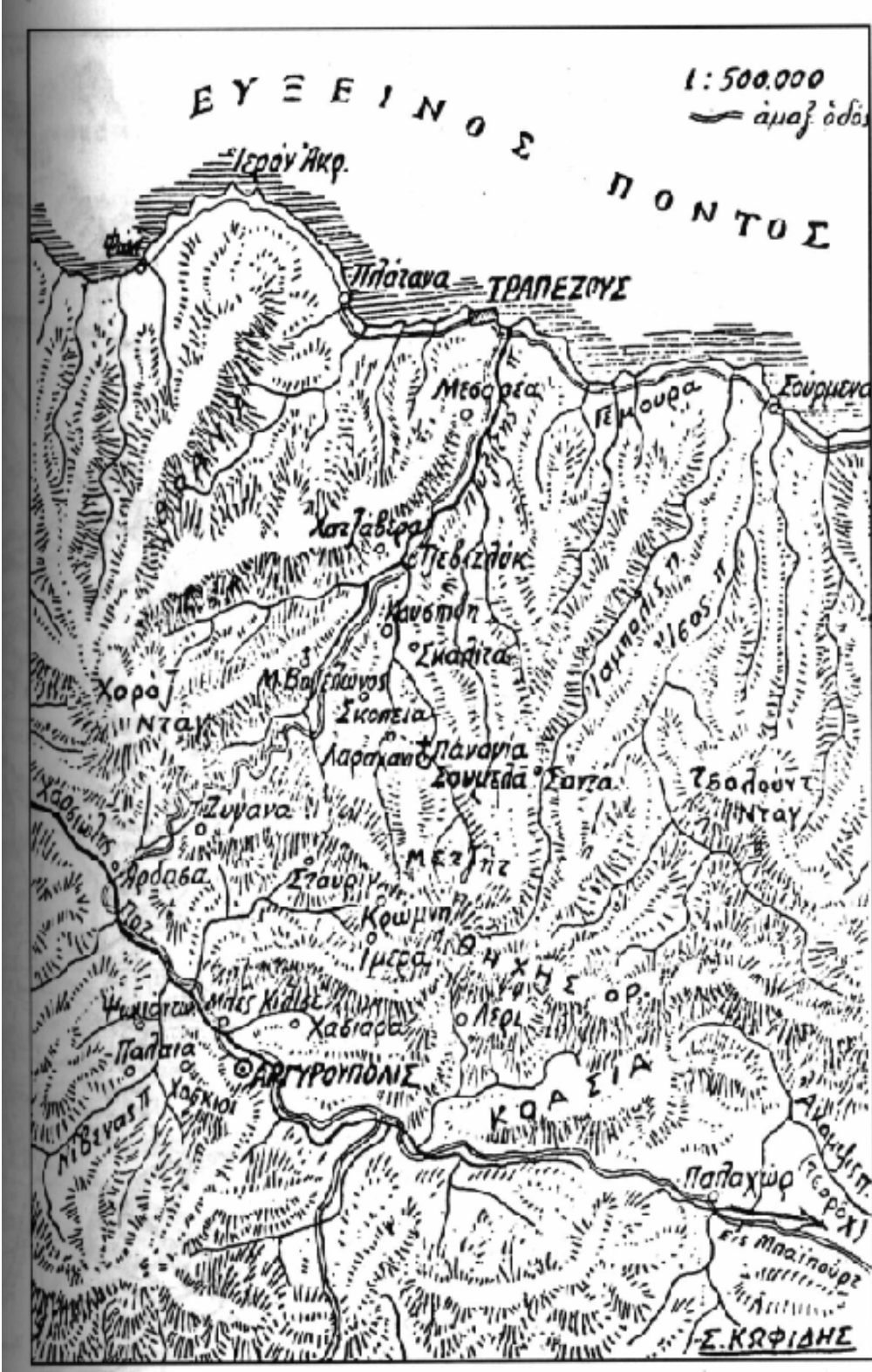
B) Χάρτες

5. Ελληνικές εγκαταστάσεις στη Διοίκηση της Αντιβασιλείας του Καυκάσου και της Νότιας Ρωσίας (τέλη 19ου-αρχές 20ού αι.).

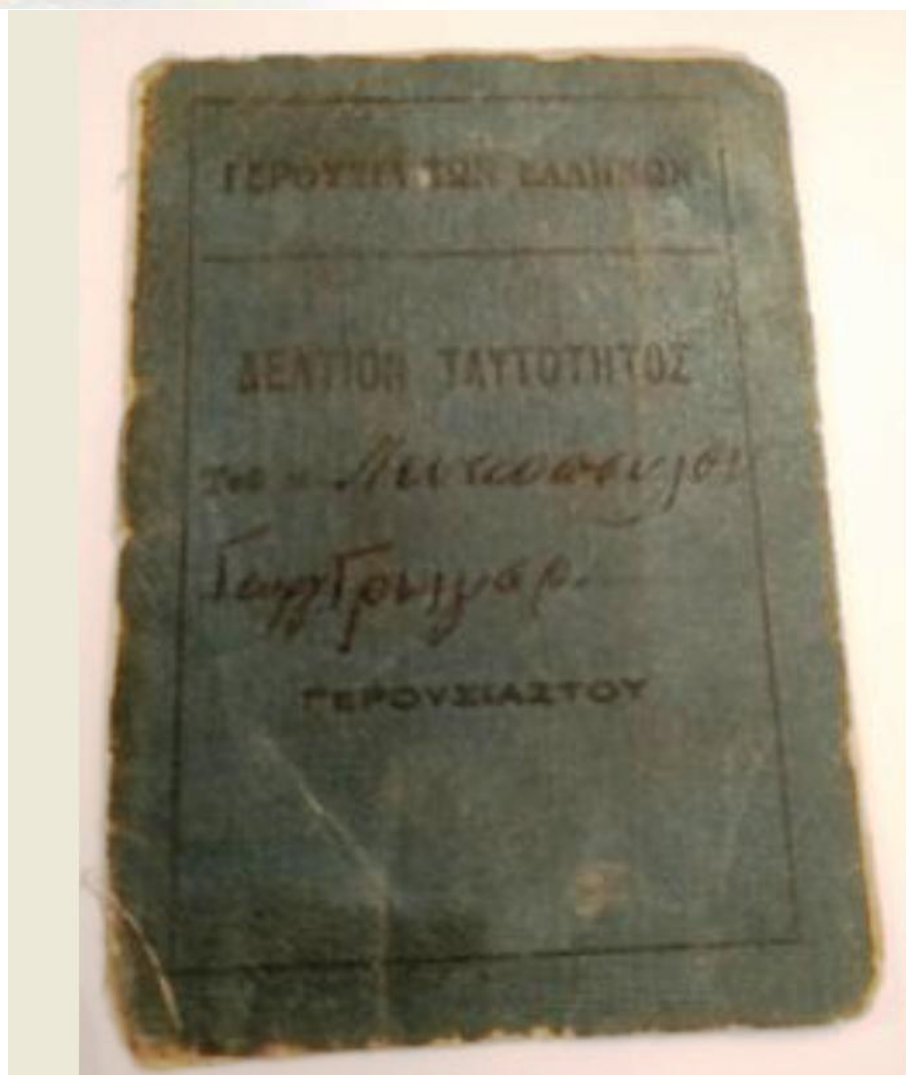
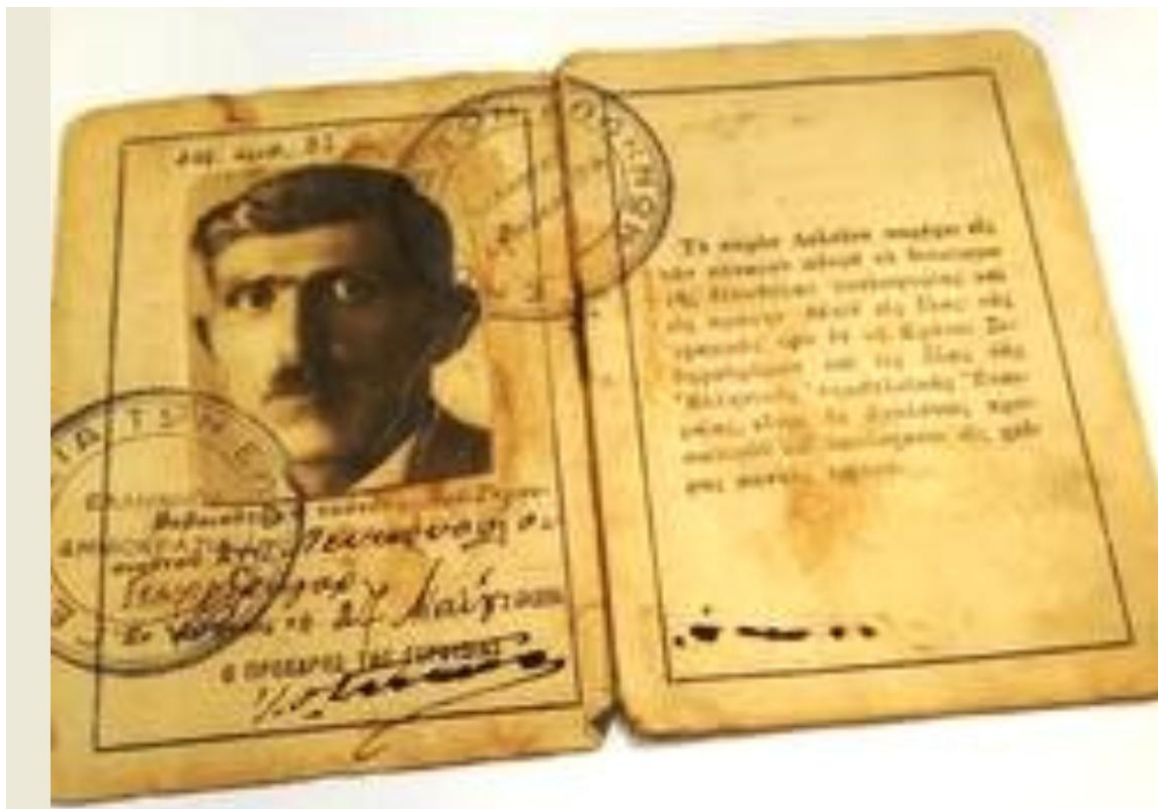

Η Τζεμερά σχεδιασμένη από τον Γρηγόριο Λευκόπουλο

Χάρτης της ενδοχώρας της Τραπεζούντος
 όπου βρίσκεται η Κωμῆνη.

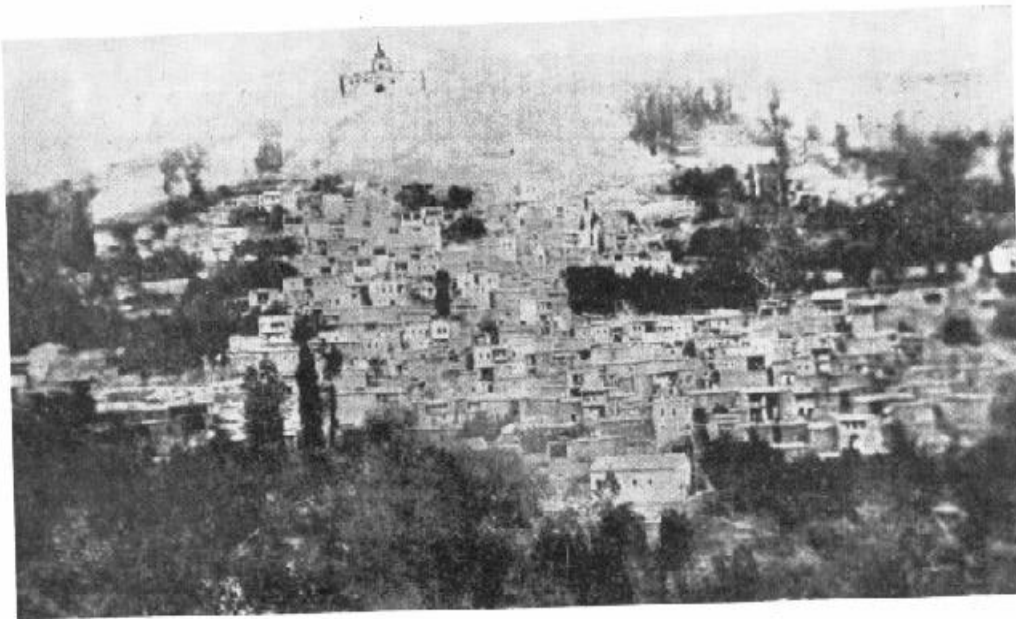

Γερουσιαστική ταυτότητα του Γρηγορίου Λευκόπουλου

Μαθηταί τῆς σχολῆς τῆς ἡμέρας μετὰ τῶν διδασκάλων τῶν καί τινων προκρίτων
(Κασσαββίδης, Εὐθυβούλης, Χρυσουλίδης κτλ.).

Ἡ ἀλησμόνητὴ ἡμέρα τοῦ Πόντου.

Στα χαλάσματα της ενορίας Καθημερετίων νοσταλγοί Ίμεραιοι.

"Ομιλος Κρωμαίων νέων με την τοπική χαρακτηριστική" λαζικήν ένδυμασίαν (ξίπκας) ἐν πλήρει ὀπλίσει, παρὰ τὸ παρεκκλήσιον Παναγίας Καστροταίχου τῆς ἐνορίας Ἀληθινοῦ τῆς Κρώμνης. Ὁ δριμύς με ἐπί κεφαλῆς τὸν κ. Κ. Βιόπουλον (ξερικλον) ἀποτελεῖ τμητικήν συνοδείαν γεμηλοῦ πομπῆς.

(Ἀποστολεὺς Κ. Βιόπουλος—Καλαμαριά)

Μια από τις βούσσες, δωρεά Γ. Κοσσαββίδη.

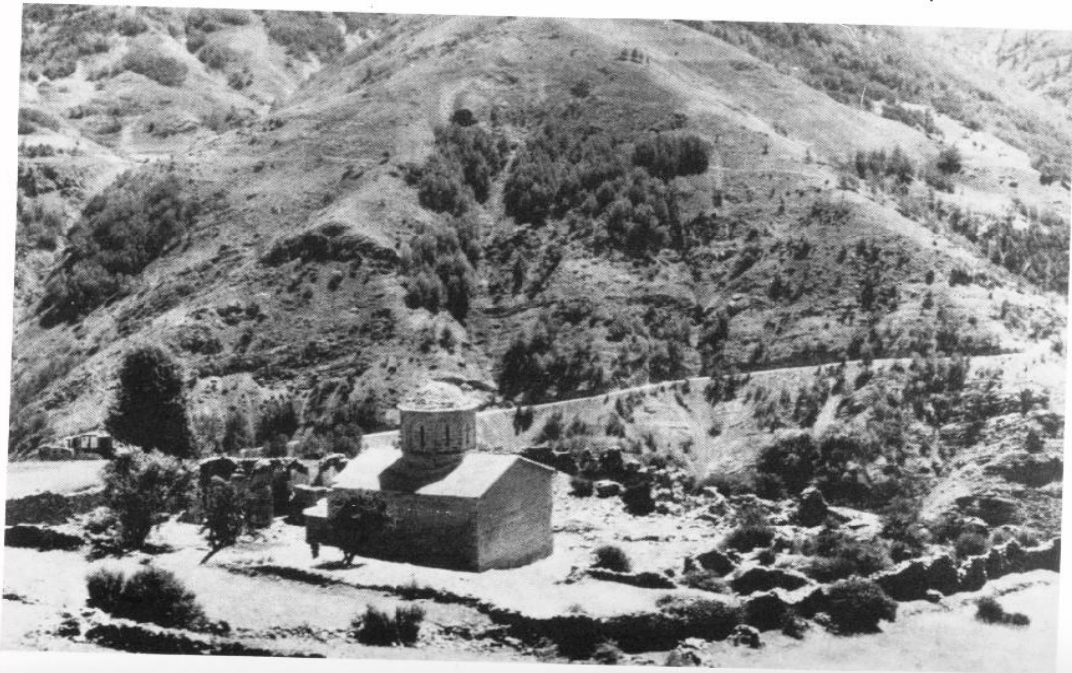

Ο,τι απέμεινε από τον Άγιο Δημήτριο Τσακαλιόπου

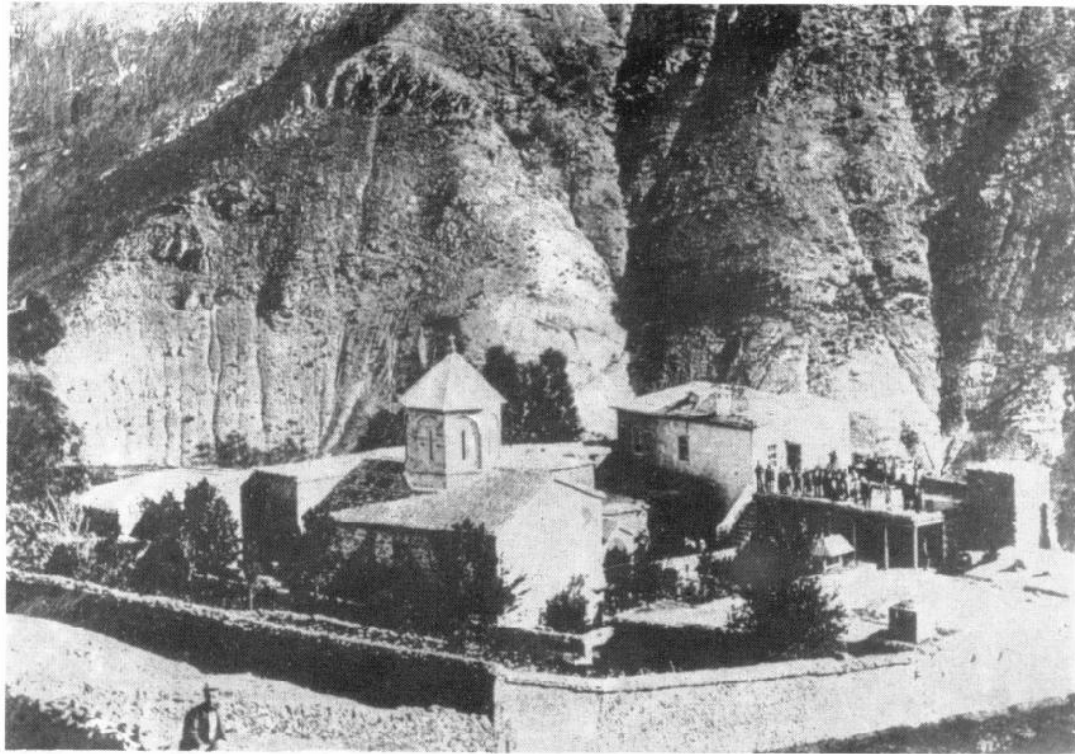

Η πόρτα του μοναστηριού της Ήμερας Αγίου Ιωάννου.

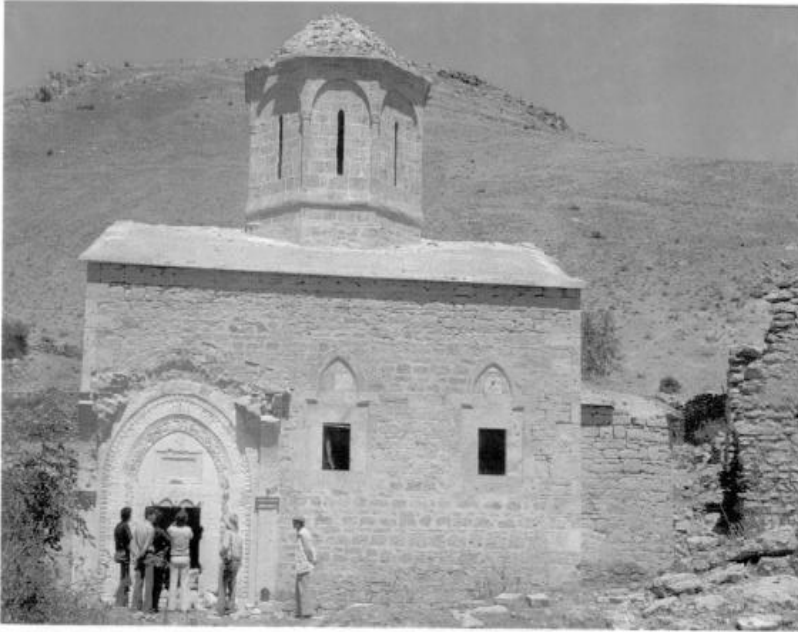
Η εκκλησία του μοναστηριού Αγίου Ιωάννη της Ήμερας το 1893.

Ο Άγιος Ιωάννης (φωτογραφία του 1895).

Μοναχές της γυναικείας μονής Αγίου Ιωάννου Προδρόμου στην Ίμερα, το 1915 (φωτ.: Αρχείο Α. Θεοφιλάκτου).

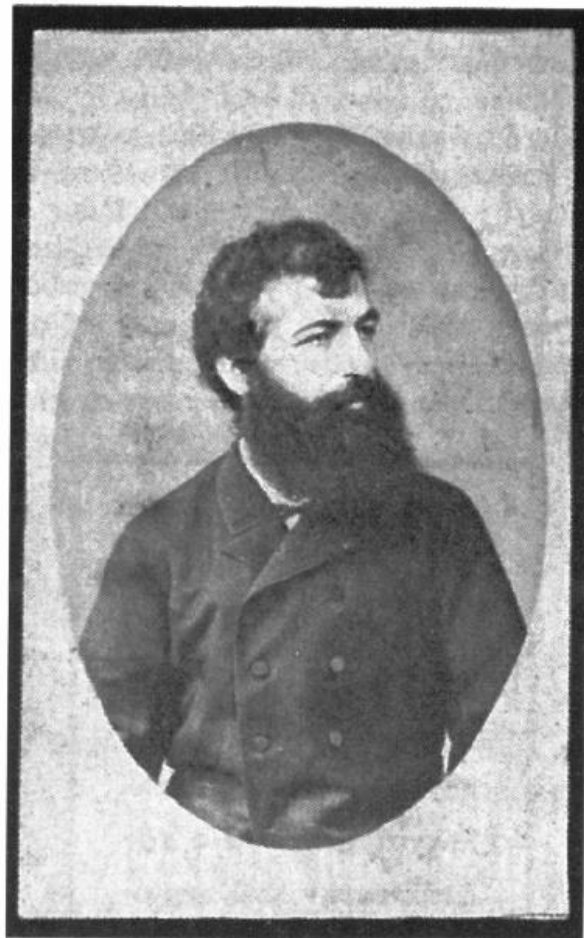
Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην Ίμερα.

Ζωοδόχος Πηγή.

Κάτοικοι και μαθητές της Ίμερας στο προαύλιο του Σχολείου στη γιορτή των εγκαινίων του υδραγωγείου.

Γεώργιος Εὐθυβόλης.

Ἡ ὄραία καμμόπολις Ἴμερα ἢ Γίμερα : Γενική ἄποψις. Ἔχει κλίμα εὐκρατον καὶ οὐρανὸν διαγῆ, καίται δὲ εἰς ἀπόστασιν 6 ὡρῶν ἀπὸ τῆς Ἀργυρουπόλεως καὶ 20' ἀπὸ τῆς ὀνομαστῆς Κρώμνης. Ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ ἐνορίας καὶ διατῆται πλήρως δημοτικῶν σχολείων (βλ. σχετικὴν εἰκ. ἐν ἄλλῃ σελίδι τοῦ παρόντος τεύχους).

Παρχάρια τῆς Ἴμερας.

Ψηλά στην Ίμερα το σπίτι του Φωστηρόπουλου.

Τραπεζόντιες με τη συνοδεία τους, στα παρχάρια της Κρέμνης.
Women from Trebizond with their escort, in the pacharia of Kremni.

Ο Δημήτριος Πυρίδης.

*Πόντιες ασιές από το Βατούμ.
Urban Pontic women from Batum.*

Πόντιοι με νην επίχειρια ενόπρια και πλήρη οπλισμό. Στο βάθος, διακρίνεται η ιερά μονή του Αγίου Ιωάννου.
Pontians in their local costume, fully armed. In the background, the monastery of St John.

Χορός Σέρα (πυρίγειος). Επιστολικό δελτάριο του 1905.
The Sera war dance. Postcard, 1905.

είων
μεταλλουρ-
ους κώδικες

Ο Γερβάσιος Α. Σουμελίδης,
μητροπολίτης Χαλδίας.

wo
Chaldia
commun
their ori

Τελειόφοιτες του Παρθενγωγείου Τραπεζούντας με τον καθηγητή τους Δ. Χρυσουλίδη (Δεκέμβριος 1907).
Graduating class of the Girls' School of Trebizond, with their teacher D. Chrysoulidis (December 1907).

*Προσκυνητές για τον Αγ-Ατά της Μόσχας
στο δρόμο από τα Κλιβεάνεα - Σαρώματα*

*Κριμναίοι στον Αληθινό έξω απ' του Κοτσού τ' αργαστέρια το 1908
Όρθιοι 1) Γ. Λαμπριανίδης, γονατιστός στη μέση Κ. Βιόπουλος.*

*Η Βάσω Χολίδου (αριστερά) και η Ελένη Πουσουλίδου (συζ. Η. Στεφανίδη)
νέες από την Κρώμη με ζουπούνες.*

1914: Παρθεναγωγείον Τραπεζούντος. Οι τελειόφοιτες μαθήτριες* και ο καθηγητής κ. Δημήτριος Χρυσούλ.
 (* βλ. ονόματά των όπισθεν)

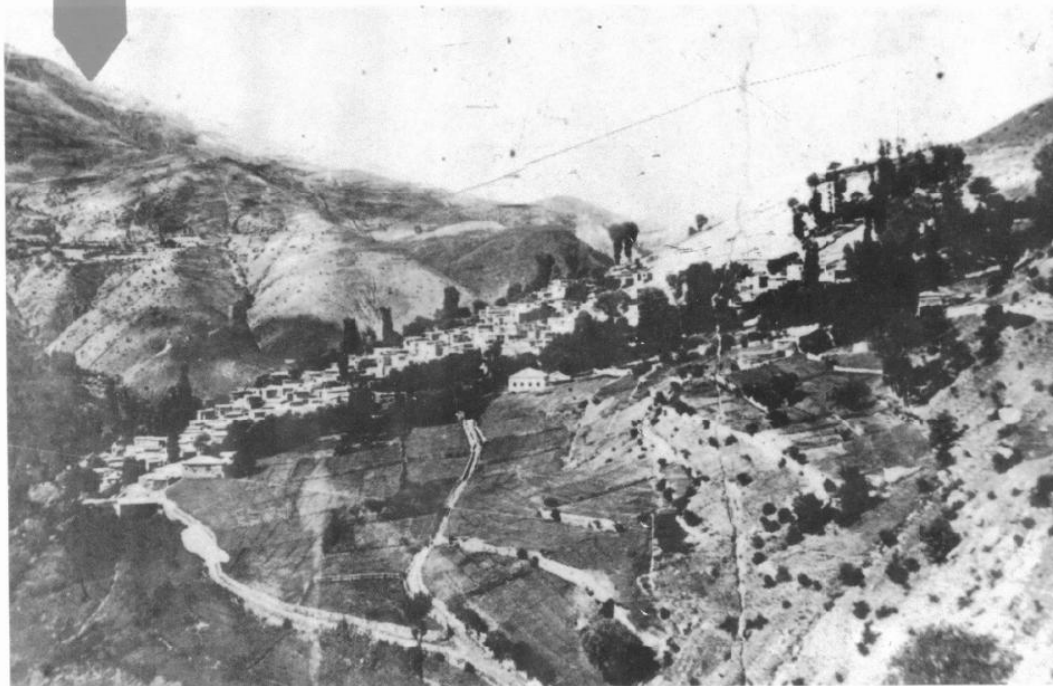
Σπίτια της Κρόμνης.

«Έ μαυρον Κρόμ! 'Σσά ράχια σ' π'έγεννέθεν κι' έτράνηγεν
 'ς σά χώματα σ' δ'νταν θάφκεται, τον Παράδεισον νιο ν'έφτάει...».

Φ. Κτενίδης.

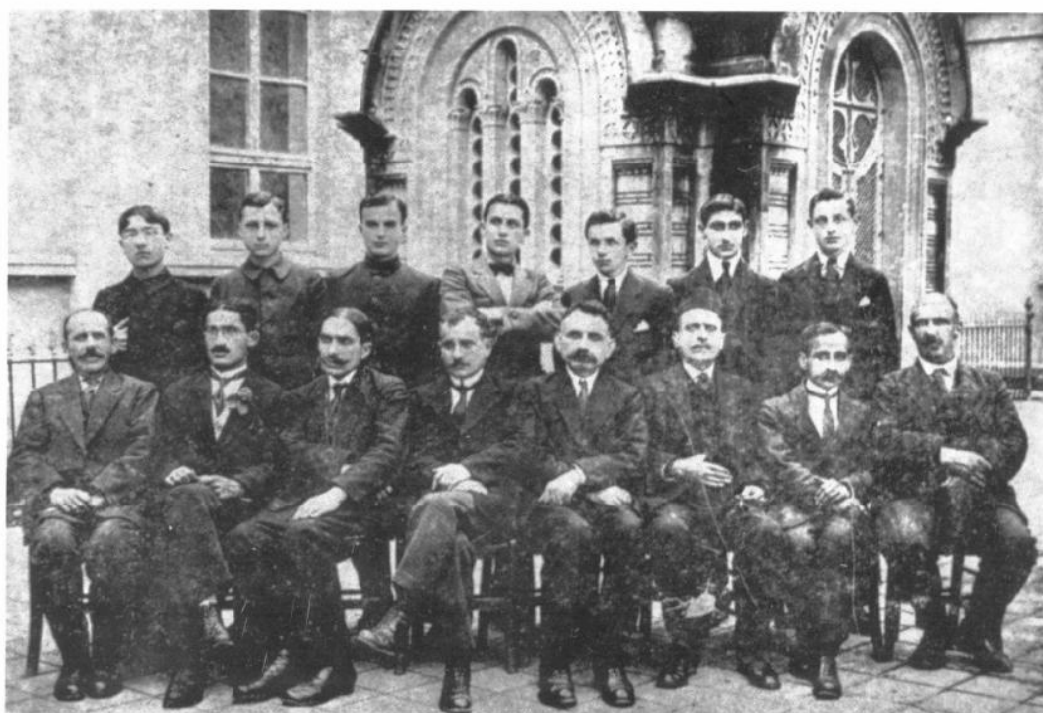
*Κρόμνη: χωριό της περιοχής Αργυρούπολης του Πόντου.
Φημισμένο ορεινό παραθεριστικό κέντρο.*

Τμερα: χωριό κοντά στην Κρόμνη

Κυνήγι στη λίμνη του Αγίου Παύλου στην Κρόμνη.

Οι τελευταίοι επτά απόφοιτοι του «Φροντιστηρίου Τραπεζούντας» (1921) με τους καθηγητές τους.

1η Σειρά από αριστερά: Χαραλαμπίδης (Επιμελητής) Αγ. Φωστηρόπουλος (καθ. Σωματικής Αγωγής) Γ. Στρουθόπουλος (φιλολογίας), Ισραήλ Βασιλειάδης (Γυμνασιάρχης), Δημ. Χρυσουλίδης (Θρησκευτικών), Νικολαΐδης (Τουρκικών), Φίλιππος Χειμωνίδης (Φυσικομαθηματικών) και Ρισάρ Τεραμέν (Γαλλικών).

2η Σειρά όρθιοι: Ευθ. Συμεωνίδης, Αλκ. Παπαδόπουλος, Ι. Ζαχαριάδης, Κ. Συμεωνίδης, Γ. Κωφίδης, Ευρ. Χειμωνίδης, και Γ. Χατζόπουλος.

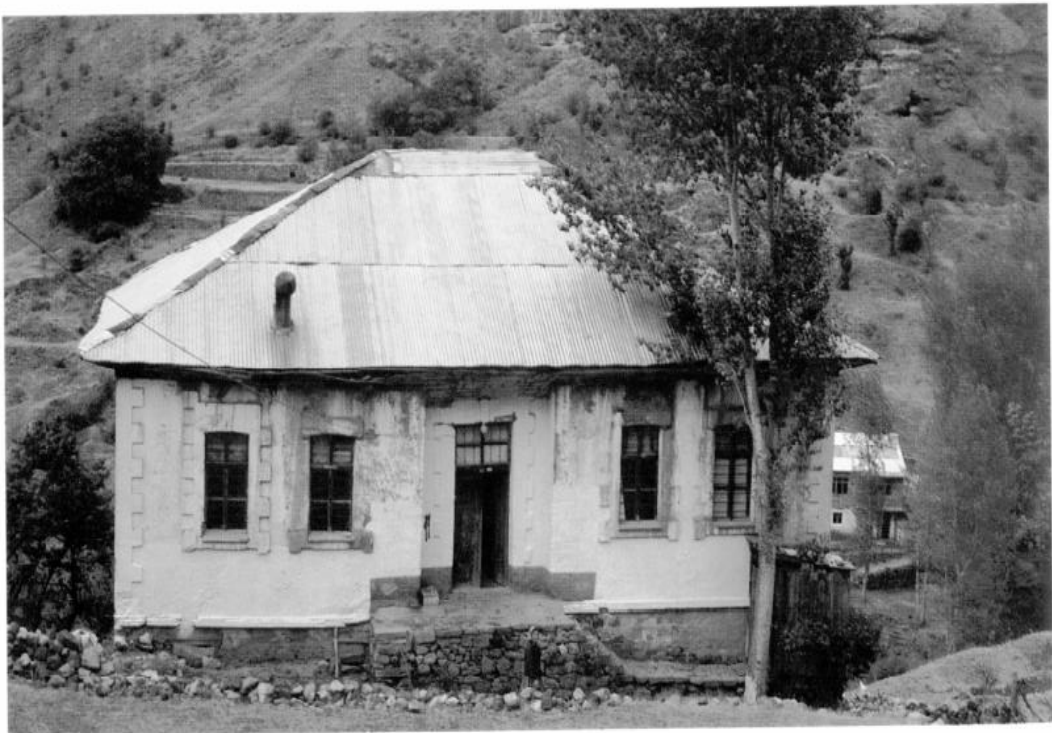
Αζαχαρέας, προς Κρώμνη.

Κρώμνη, εκδρομή στην περιοχή Κωδωνάντων.

Τα ερείπια του «Φροντιστηρίου» της Αργυρούπολης.

Το Παρθεναγωγείο της Αργυρούπολης (τώρα κατοικία).

Δ) Αρχαιακό υλικό-Ίδρυση της Ίμερας

Εις απόστασιν 15 ωρών (περί τα 80 χ/μ) βορειοανατολικά της Τραπεζούντος εκείτο η από πάσης απόψεως ανθηρά και ακμάζουσα κομώπολις Ίμερα. Κατά την παράδοσιν ευρέως κυκλοφορούσα μεταξύ των διανοουμένων της Ίμέρας και υιοθετήθησαν υπό του Αθανασίου Παπαδοπούλου -κεραμέως- και μεταδόθησαν τω αρχιερατικώ επιτρόπω της μονής Χαλδίας Αθανασίω Οικονόμω Σουμελίδη η Ίμέρα εκτίσθη επί βυζαντινής εποχής (ποντιακά φύλλα τεύχος 17-18 σελίς 254) από εκεί εξορισθέντα στρατηγόν Ιμέριον, και απέβη επί πολλά έτη το μεταίχιμιον των Ασιατικών εθνών Τούρκων, Τουρκομάνων, Περσών, Κούρδων. Έμεινεν κατόπιν άγνωστον πώς έρημος μέχρι της αλώσεως της Τραπεζούντος 1461 οπότε μετά την άλωσην συνοικίσθη κατ' άλλους υπό Γαγά τινός κατ' άλλους υπό του Γεωργίου Ζουβάκη, τούτο κατά την ακόλουθον Λαϊκήν παράδοσιν. Μετά την κατάλυσιν της ενδόξου αυτοκρατορίας των Κομνηνών και την άλωσιν της πρωτευούσης αυτών υπό τον Μωάμεθ και την παράδοσιν αυτής εις τον Ναύαρχον του Τουρκικού στόλου Μαχμούτ Πασάν (εξισλαμισθέντα πρώτον εξάδελφον του φιλοσόφου Γεωργίου Αμοιρούτση) οι πλείστοι των κατοίκων διεσκορπίσθησαν, όπου ο καθείς κατόρθωσε να καταφύγη δια να σώσει την ζωήν και την τιμήν αυτού, επί πάντων δε να διαφύγουν τον κίνδυνον της εξισλαμίσεως και τα φρικτά βασανηστήρια εις τα οποία θα υπεβάλλοντο.

Και ο μεν βασιλεύς και όσοι της Βασιλικής οικογενείας κατέφυγον κατόπιν συνθηκολογήσεως εις Θράκην Μακεδονίαν και Κωνσταντινούπολιν πλείστοι δε των σημαινόντων εις Βλαχίαν Ιταλίαν και αλλαχού, αι δε κατώτεραι τάξεις του λαού διεσκορπίσθησαν εις τα περίξ της Τραπεζούντος και εις τα ενδότερα της Λαζίας, Ματσούκας, Χαλδίας. Διεισδύσαντες εις τας ορεινάς, δυσβάτους, δασώδεις, και απόκρημνους περιοχάς κρύπτοντες εαυτούς όσον ηδύνατο ασφαλέστερον από τα αιμοβόρα όμματα των τυράνων κατακτητών και από τα βάρβαρα και αιμοδιμη ένστικτα και τας θηριωδίας των απαισιών κατακτητών.

Την τοιαύτην διείσδυσιν εντός φαράγγων και κρυψώνων ακολούθως και ο ειρημμένος Γαγάς τις είδε επί πόσον περιπλανηθείς και ποίας τλαιπωρίας υποστάς αυτός και η οικογένειά του, κατέληξεν εις το άγριον και πυκνόν δάσος της τοποθεσίας της πάλαι ποτέ κατοικημένης Ίμέρας.

Εκεί εις μίαν γωνίαν ονομασθείσαν κατόπιν εκ του ονόματος αυτού Γαγάντων, έστησε την κατοικίαν αυτού και έζη μετά της οικογενείας του ασχολούμενος με μικράν κτηνοτροφίαν και με ελαχίστη πρωτόγονον γεωργίαν μακράν παντός επιβλαβούς οφθαλμού και εν ασφαλεία της ζωής, θρησκείας και τιμής αυτού. Ημέραν τινά, ενώ τα τέκνα του έβοσκον το μικρόν του ποιμνιον εις μέρος εκεί που παρακείμενον, διέκριναν εις τον ορίζοντα καπνόν εκπλαγέντα και φοβηθέντα την παρουσίαν ετέρου τινος εις την περιοχήν αυτόν, ο οποίος κατά την σκέψιν

αυτών και σύμφωνα με τας περί των κακοποιών Τούρκων αφηγήσεις του πατρός αυτών δεν μπορούσε να είναι άλλος τις ειμή κακοποιός Τούρκος, έσπευσαν προς τον πατέρα των και αφηγήθησαν αυτώ τα περί του καπνού τον οποίον διέκριναν εις το ορίζοντα εκφράσαντα τον φόβον και την ανησυχίαν των. Ο πατήρ τούτους μεν καθησύχασεν αυτός όμως περισσότερον τούτων ανησυχήσας έσπευσεν επί του υποδειχθέντος τόπου και δια μυρίων προφυλάξεων και κατόπιν τριήμερου ανιχνεύσεως επλησίασεν τον άγνωστον και απροσδόκητον γείτονα των τον οποίον εκ της διαμονής της καταστάσεως και εγκαταστάσεώς του κατέλαβεν ότι ήτο ομοιοπαθείς τις και της ίδιας με αυτόν μοίρας καταδιωκόμενος.

Εγνωρίσθησαν λοιπόν χείροντες ότι θεία χάριτι ευρέθησαν δια της ίδιας τύχης και θύματα του ιδίου πεπρωμένου θα ηδύνατο αλληλοβοηθούμενοι να μετριάσουν την εκ της καταστάσεως σκληράν οδύνην και να παρηγορηθώσι, ότι ο εις εν τω προσώπω του άλλου εύρον παρηγορίαν και ανακούφισιν.

Ο έτερος ούτος ελέγετο Γεώργιος Ζουβάκς εξ'ου και η ενορία αυτού ονομάσθη Ζουβακάντων όπως του Γαγά Γαγάντων. Του Γαγά μέχρι τελευταία εσώζετο και η οικία της οποίας οι στύλοι ήταν κορμοί λεύκων των οποίων απεκόπησαν αναλόγως αι κορυφαί χρησιμοποιηθέντων των κορμών ως στύλων χωρίς να ξεριζωθούν.

Ο Γεώργιος Ζουβάκς ίδρυσεν εν τη ενορία αυτού κατόπιν παρεκκλήσιον εις μνήμην του Αγίου Θεοδώρου εις την θέσιν του οποίου ανηγέρθη ο ναός της ενορίας Άγιος Γεώργιος, όπισθεν του αγίου βήματος του οποίου διετηρείτο και υπήρχε το αρχαίον παρεκκλήσιον ανακαινισθέν.

Ταύτα περί της ιδρύσεως της Ιμέρας την ίδρυσιν της οποίας δυνάμεθα να χρονολογήσωμεν ως προς την πρώτην περί εξορίστου στρατηγού Ιμερίου εποχήν προ της χρονολογίας της ιδρύσεως της Τραπεζουντιακής αυτοκρατορίας των Κομνηνών περί το 1200-1300. Κατά δε την δευτέραν περί Γαγά-Ζουβάκ παράδοσιν μετά την άλωσιν της Τραπεζούντος μετά το 1461-1600 όποτε ηρίθμη 600 οικογενείας, αι οποίαι υπεβιβάσθησαν εις 400 χάρις εις τους κατά καιρούς μετοικισμούς και μετακινήσεις εις διαφόρους επαρχίας της Τουρκίας (περίοδος μετακινήσεως μεταλλωρύχων μετά την παρακμήν των τοπικών και των μεταλλείων της Αργυρουπόλεως μετακινήσεις εις τα μεταλλεία Ποζούχ Αγγύρας, Αγ Μιατιαν Πουλγάρ Ματεν κ.α.) και εις τας μετακινήσεις εις Ρωσίαν από το 1850 μέχρι του 1870 τον μετά τον πόλεμον του Καρς ομαδικών μετακινήσεων.

Εις το Θωμάντων ήσαν δύο αδελφοί. Θωμάς ελέγετο ο εις και Γεώργιος ο άλλος.

Ο πρεσβύτερος Θωμάς ησχολείτο με την γεωργίαν και έμενε πάντοτε στο σπίτι διατηρών τας οικογενείας αυτού και του αδελφού του. Ο Γεώργιος έμαθεν την τέχνην του

μεταλλουργού και ήτο ζενιτευμένος εις τα μεταλλεία του Ποζούχ παρά την Άγκυραν. Ως τεχνίτης ήτο περιόνυμος έξυπνος και λίαν ειδήμων περί την τέχνην. Εις το μεταλλείον εις το οποίο ηργάζετο επέδειξεν κάποιαν δεξιοτεχνίαν δια της οποίας προσύλκυσε την προσοχήν το ενδιαφέρον και την συμπάθειαν του ματέν Εμινή, εφιμήσθη δε τόσον, που η φήμη του έφτασε μέχρι του Σουλτάνου, ο οποίος ενδιαφερθείς εκάλεσεν αυτόν και του επρότεινε να ζητήσει οποιανδήποτε χάριν ήθελε προτιμήση και η οποία προθύμως θα του παρεχωρείτο. Ο μεταλλουργός Γεώργιος εξήτησε τότε να του απονεμηθεί ο τίτλος του Ναζίρ μετά των σχετικών τιμών και ωφελημάτων.

Ο σουλτάνος ελυπήθη κατάκαρδα από την αίτησιν του χριστιανού και εξέφρασεν την λύπην του προς αυτόν, διότι η παρ' αυτού αιτηθείσα χάρις ήτο αδύνατον να δοθεί σε χριστιανούς και μόνον εάν ήθελεν αυτός αλαξοπιστήση, μετά μεγάλης προθυμίας ο Σουλτάνος θα του απένειμε τον τίτλον και θα του εγίνετο η χάρις αυτή.

Ο Γεώργιος ή διότι ήτο εις άκρον δοξομανής ή διότι ευρέθη εις δύσκολον απέναντι του Σουλτάνου δια την αίτησίν του θέσιν μη δυνηθείς να υποχωρήση εδέχθη την αλαξοπιστίαν χάριν του τίτλου και αφού εξισλαμίσθη έλαβε του τίτλου μεθ' όλων των τιμών χρυσοπικόιλτος σπάθη και σαρίκιον και κόκκινα τσανκία και των προνομίων δικαίωμα αγά τιμαριούχου επί των χωρίων Λικάστ, Βαρενού, Παρτίν, και Νατσαράντων.

Αφού κατέστη τιτλούχος ο Γεώργιος, εξισλαμισθείς δεν ζέρω πώς ονομάσθη, επεθύμησε να επιστρέψη εις την πατρίδαν του, ίνα κατ' ανάγκην εξισλαμίση και την οικογενειάν του, αλλά και να επιδειχθή διότι και πλούσιος ήδη ζαφνικά κατέστη και τιτλούχος από τους μεγαλυτέρους. Ελθών λοιπόν προέβη αμέσως εις τον εκτουρκισμόν της οικογενείας του, την διευθέτησιν των τιμαρίων του, την επίδειξιν του τίτλου του και την τουρκικήν αλαζονίαν του.

Αλλά ο αδελφός του Θωμάς μετ' άποστροφής και αγανακτήσεως έβλεπε πάντα ταύτα θεωρών τον αδελφόν του Ναζίρ ανάξιον πλέον της αδελφικής στοργής και αγάπης, ψυχικώς δε κολασμένον και κατηραμένον θρησκευτικώς. Βαρέως δε φέρων την αισχύνην της αλαξοπιστίας του αδελφού του και μη δυνάμενος να ανέχεται την παρουσίαν αυτού, αφού εβασάνισε τον εαυτόν του επί πολύ και μη δυνηθείς να εύρη συμβιβασμό συμβιώσεως χριστιανός αυτός με αδελφόν αλλαξοπιστήσαντα, απεφάσισεν να προβή εις το απονενομημένον διάβημα της αδελφοκτονίας.

Πώς όμως να βάψη τας χείρας του εις αίμα αδελφικόν; Πώς να απορφανίση την γυναίκα του και τα τέκνα του οι οποίοι δεν ήσαν υπεύθυνοι των πράξεων εκείνου; Αλλά και πώς να συζήση μαζί των έχων αυτούς ανά πάσαν στιγμήν προ των ομάτων του; Αφού με τας σκέψεις αυτάς εβασανίσθη επ' αρκετόν, ήχθη εις την απόφασιν να του αποκαλύψη τας σκέψεις του και να του προτείνη ή να του διευκολύνη, πανύσχυρος ων, να φύγη ο ίδιος ή να

απομακρυνθή αυτός μετά της οικογενείας του ή, εν εναντία περιπτώσει, θα ηναγκάζετο να γίνη αφελφοκτόνος και τότε, μετά την εξομολόγησιν ταύτην η αμαρτία θα εβάραιεν αυτόν τον ίδιον.

Ο Ναζίρ κατόπιν των εκμυστυρεύσεων του αδελφού του Θωμά συνελθών συνησθάνθη την πράξιν του και την τύψιν της συνειδήσεώς του. Ησθάνθη το βάρος των λογικών αποφάσεων του αδελφού του, μετενόησε πικρώς αλλ' άμετακλήτως, διότι να επανορθώση το σφάλμα του ήτο αδύνατο. Να αντιστή προς τον αδελφόν του εκμεταλλευόμενος την ισχύν του δυσκατόρθωτον, διότι δεν μπορούσε να καταστρέψη έναν αδελφόν θυσιάζων αυτόν εις την ισχύν και δόξαν του. Και τοιουτοτρόπως έφυγεν μίαν νύχταν, ούτε εις την σύζυγόν του να εκμιστηρευτή τον σκοπόν και το μέρος που εσκέφθη να αυτοεξορισθή, αφήσας αυτήν και τα τέκνα του, Τούρκους πλέον, εις την φροντίδα του αδελφού του.

Οι μετέπειτα απόγονοι αυτού προερχόμενοι εκ του Χασάν ήσαν τέσσαρες οικογένειας. Ο Χασάν, ο Μεμέτ αλής, ο Γιουσούφ και ο Νουρής. Τέσσαρες οικογένειαι ουδέποτε έγιναν πέντε ουδέποτε όμως εμειώθησαν και εις τρεις. Αυτοί οι απόγονοι του Ναζίρ ονομάζουν την ενορίαν Ναζιράντων. Οι του Θωμά απόγονοι του Θωμά ονομάζουν την ενορίαν Θωμάντων.

Πλην των εκ του Ναζίρ τεσσάρων οικογενειών Τούρκων ήσαν και δύο οικογένειαι του Μουσταφά μετά των τέκνων αυτού και δύο του Αππάς μετά των τέκνων του. Επίσης υπήρχεν η Μαρία παχή, ήτις εξισλαμισθείσα επανήλθε πάλιν εις τον χριστιανισμόν επαναβαπτισθείσα μετά του τέκνου της ονομασθέντος Νικόλαος υπό του αναδόχου αυτού διδασκάλου Νικολάου Προσκηνητόπουλου εκ Βαρενού. Εις τον χριστιανισμόν προσήλθε και εις εκ των υιών του Αππάς καταφυγών εις την μονήν Σουμελά και βαπτισθείς υπό του αναδεξαμένου αυτόν ηγουμένου της μονής ονομάσας αυτόν Χρήστον Ιερόπουλον.

Πλην και οι άλλοι Τούρκοι των Ναζιράντων ολίγην διαφοράν είχαν. Αφομοιωθέντες με τους χριστιανούς καθ' όσον ομίλουν τα ρωμαϊκά απταίστως, ενεδύοντο όπως και οι χριστιανοί μη τηρούντες των γυναικών αυτών το συνήθειον της καλύψεως του προσώπου αυτών. Εόρταζον τας εορτάς των χριστιανών και επανυγίριζον τα πανηγύρια των. Ο Χασάν μάλιστα απευθείας απόγονος του αλλαξοπισθέντος Ναζίρ εγύριζε το Πάσχα εις όλα τα σπίτια προφέρων το Χριστός Ανέστη και ζη και βασιλεύ' ο κύριος συγχαίρων τους κυρβάδας του με την εορτήν των.

(Ο Χασάν εσυνήθισε πολλές λέξεις επί το Ελληνικότερον και έλεγε την μασσάν πυράγρα κ.α. Ήτο δε φανατικότερος από τους άλλους Τούρκους αλλ' εις άκρον πονηρός. Ιδού μερικά από τα ανέκδοτά του:

Κάποτε περιδιαβάζων εις την αγοράν του χωρίου είχεν αρχίσει το ουγγάρισμα κάποιος γαΐδαρος. Ένας Συμεών αποτεινόμενος προς τον Χασάν του λέγει «Χασάν αγά επειδή φωνάζει ο μολάς θα είναι μεσημέρι φαίνεται;» Ο χασάν ετοιμόλογος ών αποκρίνεται προς τον Συμεών

και του λέγει «πραγματικώς αυτός ο γάϊδαρος φωνάζει σαν μολάς αλλά δεν θα αρνηθής του λέγει ότι τρώγεται και σαν δεσπότης».

Άλλοτε θανόντος του υιού του Μεμέτ Αλή πήρε την γυναίκα του την χήραν ο έτερος υιός του Γιουσούφ. Τούτο το έμαθεν η υπερογδοηκοντούτης Τσαγαλάβα εκ της ενορίας Μαλτάντων. Ημέραν τινάν διερχομένου του Χασάν έξωθεν της οικίας εκαλημέρισεν την γριάν Τσαγαλάβαν. Εκείνη ανταποδώσασα τον χαιρετισμόν ηρώτησε τον Χασάν αν αληθεύη το ως άνω συνοικέσιον. Ο Χασάν επιβεβαίωσε τούτο, η Τσαγαλάβα μη δυναμένη να νοήση το δυνατόν της αδελφομειζίας ταύτης ηρώτησεν τον Χασάν «πώς γίνεται τούτο;». Ο Χασάν δε δια να λύση την απορίαν της της είπε πως το τουρκικό κοράνιο επιτρέπει τούτο. Αλλά η Τσαγαλάβα θεωρούσασα το τοιούτον θανάσιμον αμάρτημα του λέγη «Χασάν τεσέτερον το κουράν δίγιατα αδελφόν να περ τ' αδελφού ατ την γαρίν;» «Ναι» της απεκρίθη ο Χασάν. «Αρ' να χ... απάν σο κουράνεσουν» του λέει η Τσαγαλάβα).

Παρ' όλον ότι δεν υπήρχον άλλοι Τούρκοι πλησίον των ανωτέρω εν τούτοις αι ονομασία μερικόν ενοριών δίδουν το ενδόσημον της υποθέσεως, ότι υπήρχον κάποτε Τούρκοι οι οποίοι απεθανάτισαν τα ονόματά των εις τας ονομασίας ενοριών τινών ως το Αληπασάντων, Κιρμανάντων, Ναζιράντων, Γουζάντων.

E) Λεξιλόγιο

Κλιβιάν: ειδικός λάκκος βάθους 50% επί του οποίου ετοποθετείτο ειδικόν σταυροειδές σίδηρον και τα σκεύη του φαγητού κα εντός του οποίου άναβαν τα ζύλα για το ψήσιμο

Παρακαμίν: δύο πέτρες παραλλήλως τοποθετημένα για το πρόχειρο μαγείρεμα

Χαντσοκράτε: σταυροειδές σίδηρο τοποθετούμενον επί του κλιβιανίου και υποβαστάζον τα σκεύη του φαγητού

Μασάν: πυράγρα

Σινκριφτιάρ: το φτωαράκι που ετακτοποιούσαν την φωτιά μέσα στο κλιβιάν διά να τοποθετήσουν τα τσουκάλια με τα φαγητά

Κλιβιανιπόμ: το ζύλινο καπάκι με το οποίο έκλειναν το κλιβιάν

Τσούλ: ένα σκέπασμα που ερρίπτετο πάνω στο κλιβιανιπόμ ραμμένο από παλιά σακκιά διά να μη φύγη η θερμοκρασία

Φισόν: η τρύπα από την οποίαν αερίζετο η φωτιά μέσα στο κλιβιάν

Πεχωρικό: καπνδόχος

Αηβάν: ταρατσα-παλκόν

Οτάν: δωμάτιο-αίθουσα

Ρδανίν: τετράγωνος τρύπα στη μέση του δώματος του σπιτιού από το οποίο εφωτιζετο

Σιαμαρλιαμιάδες : πέτρινες πλάκες στρωμένες επάνω στους τοίχους και εξέχουσες διά να προφυλάζουν αυτούς από την βροχήν

Κρενίν : ειδικός κρουνός διά του οποίου διοχετεύοντο τα νερά του δώματος

Κυλίντρ :κυλινδροειδής πέτρα μεγάλη διά το πάτημα του χώματος επί του δώματος

Κυλιντρόζυλα : εις τα οποία εδένετο το κυλίντρ

Γαρλαούτζ : η σκεπή ή το δώμαν τη τσακί

Πώμαν : στέγη από χώμα

Αέτ : διάδρομος

Αμπάρ : ειδική αποθήκη τροφίμων

Μισιαντιάρι : ειδική κρεββατοθήκη

Κελάρ : αποθήκη τροφίμων

Εικονοστάτε : εικονοστάσιον

Τερέσσια : ράφια διά τα χάλκινα και πήλινα και τα γυάλινα σκεύη

Φεγγίτες :

Μεσοχάμ :

Τσιχούρ :υπόνομος για το νίψιμο

Ατσάγ : εστία

Στούβα ; στοά

Κιαμιάρ : τόξον

Χαπιάνκ :

Τολάπ : ντουλάπι

Κοτσιφτιάρ :

Σταμνίν : χλκινος υδρία με την οποία έφερναν νερό

Χαλκόν : μεγάλο καζάνι χάλκινο-τα χαλκά-διαφόρου χωρητικότητος και μεγέθους

Χαλκοπούλ : όμοιο με το χαλκόν μικρότερο με κυρτό χερούλι

Τιαπιάν : παρόμοιο με το σταμνίν –μικρότερο-εις τιαπιάδες έβαλαν και μέλι ή λιακμιάζ διά φύλαγμα

Κουκούμ : υδρία χάλκινος = ίσον με στάμνα διά νερό

Χαλκοτσούκ : χάλκινι σκεύος χρησιμοποιούμενι διά μαγείρεμα τσορβάδων προ παντός για μαυρομματοσίρβ

Παρχάτζ : χάλκινο σκεύος με λαβή όπως το χαλκοκούτ μικρότερο όμως εχρησίμευε διά μετεκόμισιν φαγητού-γάλακτος

Σιρπός : χάλκινο σκεύος διά μαγείρευμα πιλαφίου τολμάδων κ.λ.π.

Τηγάν : χάλκινο αβαθές με μακρύ οριζόντιο χερούλι όπου μέσα τηγανίζουν

Σαχάν : χάλκινο πιάτο

Μαστραπάν : χάλκινο νεροπότηρο

Σινίν : χαμηλός στρόγγυλη πλάκα κυρτωμένη προς τα έξω από τις άκρες και καταλλήλως κεκοσμημένη ετίθετο επί τρίποδος και έτρωγον επ' αυτής καθήμενοι γύρω οκλαδόν

Σαπλαγιάν : χάλκινο βαθουλό τηγάνι με το οποίο εμετάγγιζαν το ταν κατά το ρδουβάνισμα

Χωνίν : χωνί

Κιαφκίκ ή σιζκιάτς : χάλκινο τρυπητό

Μουρχούτ (-ια): πήλινα πιάτα διαφόρου μεγέθους και βάθους

Λαήν (-ια): πήλινα διά νερό και διά άλας χρήσεως μακάρτωμα γεγούρτ κ.λ.π.

Πουπούλ: πιθάρι γονωμένο

Τσινήν : διάφορα πιάτα από πορσελάνη

Τοπάχ : χάλκινο πιάτο

Κουτίν : πήλινο σκεύος για μαγείρεμα

Τσουκάλ : πήλινη τσάπα για μαγείρεμα

Σσισιάν : πουκάλι

Καυκίν : ποτήρι ούζου, κρασιού, καβές

Τσιαβζιάν: μπρίκι για καφέ

Ιμπρίχ : χάλκινο σκεύος , είδος στάμνας για νερό

Σαμουντάν : κηροστάτης

Ταβάν : τηγάνι διά το καβούρντισμα καφέ

Ταρέλκαν : πιάτο τοποθετούμενον κάτω στο ποτήρι του τσαγιού

Βαρέλ : βαρέλι

Ρδουβάγκ : ξύλινο ωσειδές βαρέλι εντός του οποίου εκτυπώτο γιαούρτι για βούτυρο

Κοβλάκ : ξύλινο σκεύος βαθύ με χερούλι για το γάλα ή το ξυνόγαλο

Κούφαν : ξύλινη ειδική στάμνα για νερό

Χουλιάρ : κουτάλι-κοχλιάριον

Κουτάλ : κουτάλα

Χουλιάρόν: είδος μακρουλού κιβωτιδίου κρεμασμένου στον τοίχο για τα κουτάλια

Αλατερόν : κιβωτίδιο για το αλάτι

Μαρτσούφ : σακκούλα από πετσί όπου έβαλλαν αλάτι για τα ζώα

Σκαφίδ : σκάφη

Καρσάν : μεγάλο βαθουλωτό ξύλινο πιάτο

Πιινιάκ –ια : ξύλινα βαθουλά πιάτα

Τεπούρ : ξύλινα βαθουλωτά στο μέσον κατάλληλα για το καθάρισμα του σιταριού

Κοσσκίν : κόσκινο

Χλαούν : λείον ξύλο εις πάχος ράβδου με το οποίον άνοιγαν το ζυμάρι διά την μακαρίνα και άλλα ζυμαρικά

Σάτς : σιδερένια πλάκα κυρτή εις την μέσην τοποθετηθείσα επί της εστίας και επ' αυτού εψήνοντο λαγάνες

Σσορομύλια: χερόμυλος εις τον οποίον αλέθουν κορκότα ή πληγούρι τα φούρνικα κ.λ.π.

Καντρούκ: πετρί που εστρώνετο κάτω εις τα χερόμυλα διά να πέσουν τα αλέσματα

Καρνάλ: καλαθάκι

Καλάθ : καλάθι με το οποίο εκουβαλούσαν τα φύλλα

Σκορδοκούτ: ξύλινος ιγδής εντός του οποίου εκοπανίζετο το σκόρδον

Εγδίν : ιγδής πέτρινος εντός του οποίου κοπανίζοντο τα κορκότα κρίθινα ή σταρένια

Χαλκέρ: χάλκινος ιγδής διά κοπάνισμα παχαριών

Τσάνταν: ταγάρι

Σακκούλ: πάνινο διά διαφόρους χρήσεις

Δίσακον : δισάκι

Σκοινίν: σκοινή

Λιτάρ : σχοινί διά του οποίου κρεμούν το ρδουβάγγ'

Τσουχαβέτ : σκληρή σκούπα διά το σκούπισμα των στάβλων

Ταγάρ : καθίκι

Κουνίν : κούνια

Τσιατσίμ :

Τεσάκ : στρώμα

Γεργάν : πάπλωμα

Στώρμαν : κιλίμι

Χαλίν : τάπης

Τσαρτσάφ : σεντόνι

Μιντέρ :

Ψαθίν : ψάθα

Σάνκαν : χαμηλό τετράγωνο τραπέζι υπό του οποίου ετίθετο το μαγκάλ' και εσκεπάζετο με στρώματα

Μαγκάλ : μαγκάλι

Πιάστριας : ειδικά τετράγωνα πανάκια ραμμένα σε δύο άκρες λορίδος διά να κρατούν τα επί του κλιβιανίου σκεύη

Ταχταπός : καναπές

Αηνάν: καθρέφτης

Τιαψίν: μικρό σινίν

Τσαγκάλ : αγκυλωτό σίδερο διά να κρεμάσουν τα κρέατα

Κολιστέρ : όπου επήγετο το γάλα για ξυνόγαλο

Τουπ : σκεύος που εφυλάσσετο το βούτυρο

Τεντζερέν: κατσαρόλα

Γαβάνα: σκεύος μικρόν διά βούτυρο ως προσφάγι

Πεσκίρ: πετσέτα

Κότ : μέτρο ξύλινο διά του οποίου εμετρούντο και επωλούντο τα σιτάρια

Καπίτς: μέτρο διά του οποίου επληρώνετο ο μυλωνάς το δικαίωμα του αλέσματος

Μακέλ: μακέλ

Τίγκα : το μέρος που εκοπανίζοντο τα κορκότα στον μύλο

Γουρνίν : μεγάλη βαθουλωμένη πέτρα εντός της οποίας έπλυναν το διά άλευρο σιτάρι

Μουσλούχ : κάνουλα

Σαντούχ : παούλο

Αρδάχτ : αδράχτι διά το γνέσιμο του μαλλιού

Σποντύλ : σφόνδυλος εις την άκρην της αδράχτης

Τιασίν: αδράχτι διά τους ως άνω σκοπούς

Τσιπία : ατσάλινα σύρματα κατάλληλα διά πλέξιμο καλτσών

Τσιβαλτούζ : χοντροβέλονα διά ράψιμο σάκκων

Εμπροστία : τρίποδο σιδερένιο διά του οποίου εστήνοντο τα σκεύη, πρόχειρος εστία

Τσιαϊνίκ: σκεύος που βράζει το τσάι

Κουϊλίν : αβαθές σκεύος διά φαγητά φούρνου

Ιλιστέρ : που ιλίζουν το γάλα

Καμίζ : υποκάμισον

Ιστονήν : εσώβρακο

Ισλίκ : επί του υποκαμίσου διάτας γυναίκας

Αντιαρίν :

Κοντές : κοντό μέχρι την μέση σακκάκι

Σαρβάλ: πλατύ παντελόνι (όπως το κρητικό)

Ζίπκαν : παντελόνι στενό στα πατσιάκια και με πολλές σούφρες από πίσω εράβετο από κατόν ύφασμα και εφορείτο από τους νέους με ειδικόν οπλισμόν (παλασπάθη ή καρακουλάκ - κάλα – περίστροφο – πελτσάκματαρά – εγκόλιον- σουλαχλούκ)

Τιζλίκια : ορτάρια χωρίς πλάκας , επικνημίδες

Ορτάρια : κάλτσες από μαλλί

Ποστάλια :

Τσάπουλας :

Κουντούρας ; υποδήματα

Τσιαρούσια : τσαρούχια

Τσαρχόσκοινα : δέματα των τσαρουχιών

Μιάστιας: κοντά ορτάρια

Φιάς : φέσι

Κουκούλαν : αντί φέσι με ειδικό δέσιμο εφορείτο με ζίπκας

Ζωνάρ : ζώνη

Ζουπούνα : ρόπα σχισμένη στη μέση άνω έως κάτω

Λώμαν : βρακί

Τσόχαν: ρόπα από μαλλί εφορείτο καθημερινή

Πιστιαμπιάλ : ποδόγυρος από τσόχα

Πιστιαπαλοδέμια : ραμμένα στις δύο άκρες του ποδόγυρου ειδικά πλεγμένα

Φοτάν : βαμβακερός ποδόγυρος

Αντιαρίν : είδος ρόπας σχισμένο στη μέση άνω έως κάτω

Λιπατιάν : ίδιον όπως και η αντιαρή με φόδρα και στρωμένο έσωθεν με βαμβάκι

Κοντογούν : κοντή μέχρι την μέση γούνα από τρικό και γούνα αλώπεκος ή λύκου κεντημένο έμπροσθεν και κατά τις αμασχάλες

Λαχόρ: ζώνη πολυτελείας περσικής προέλευσης

Σκαρπίνια : γυναικεία υποδήματα

Σπαλέρ : κατασκευασμένο από διάφορα υφάσματα και προσαρμοσμένο στο στήθος των γυναικών

Τσίτ : κάλυμμα της κεφαλής (γυναικείον)

Λετσέκ : διαφόρων χρωμάτων

Γιασμάν :

Τάπλαν : μικρό κυκλωτέρες ταπλάκι τοποθετημένο επί της κεφαλής έμπροσθεν περίξ του οποίου εδέοντο τα φουλυρία

Φουλυρία : χρυσά νομίσματα τελούντα άλυσον στόλισμα του μετώπου γυναικών

Σκουλαρίκια : ενώτια

Σαρβάλ : γυναικεία βράκα σχηματισμένη φυστανωτή

Πατσαχοδέμια : δέματα διά των οποίων σουφρώνοντο τα φαρδέα της βράκας

Καλτοδέτεν : δέματα διά κάλτσες, λάστιχα

Γιαμιανία : είδος ποτάλια με ζυμιτές μύτες

Τσαμουρλούκια : πότες

Ναλία : ζύλινα πρόχειρα παπούτσια, τσόκαρα

Παπούτσια : παντόφλες

Σσορότια : χειρόκτια από τιφτίκ ή από μαλλί πλεγμένο

Κοκίμελα: δαμαάσκηνα

Κουτσούπια : δαμάσκηνα μεγάλα μακρουλά

Ισταμπλερίκια : μεγάλα εισαχθέντος του δένδρου από την Πόλιν

Πετσόμηλα : μήλο με χονρόν φλοιόν

Κελίν αλμάση : νυφόμηλον διά την κοκκινάδα του

Γλυκόμηλα : εξαιρετικώς γλυκά

Χουμουρόμηλα : με τρυφερήν σάρκα ωριμάζει νωρίς

Κουτσουπόμηλα : υπόξινα στη γεύση

Κουφόμηλα : μεγάλο εις μήκος και κούφιο από μέσα

Πουλουλόμηλα : κατάλληλα προς φύλαξιν εντός πίθων

Ναζίκια : με λεπτήν γεύσιν και φλοιόν

Νυφόμηλα : πολύ κόκκινο εξωτερικώς

καλογερίτας ή γραουλίτας: μικρά στρογγυλά δαμάσκηνα

Σαλγάμια: απίδια που διετηρούντο πολύ

Καπαρμόντια : απίδια χοντρά

Πουλουλάπια : απίδια εφυλάττοντο εντός πίθων τον χειμώνα

Χατσηχαμζάδες : απίδια εξαιρετικά εις ποιότητα

Σταυράπια : απίδια σεπτεμβριανά (ωριμάζουν αργά)

Νάρια : απίδια ρόϊδα

Γλυκάπια : απίδια γλυκά και μικρά ωριμάζουν πρώτα τον Ιούνιον

Γραουλίσσας : δαμάσκηνα μικρά στρογγυλά

Γαλάς κοκίμελα : δαμάσκηνα μέτρια πράσινα

Ασπροκοκίμελα : δαμάσκηνα χρώματος άσπρου

Πικρελαίιας : δαμάσκηνα υπόπικρα

Σταυροκοκίμελα : δαμάσκηνα σεπτεμβριανά

Τούτια : μουριές

Οχράδια : άγρια απίδια διαφόρων ειδών

Απιδαχράδα : όμοια με απίδια εις σχήμα

Αγρόμηλα : άγρια μήλα υπόζυνα

Σποντυλαχράδα : έχει σχήμα σποντυλιού της ρόκας

Σιοναχράδα : ωριμάζει πολύ αργά

Τσαμιντζαχράδα : μικρόν και γλυκό

Νέσπιλα : καρπός θαμνώδους φυτού ωριμάζει τον χειμώνα

Μασούρας : καρπός αγριοτριανταφυλλιάς

Τσουρανέας : θαμνώδες φυτόν

Βελάνια : κοινώς βελανίδια, τα μικρά τα έτρωγαν με τσορτάν, ετρώγοντο και βρασμένα

Διφόρια : εύγευστοι μικροί καρποί μικρού θάμνου

Κουκούτσια : σταφυλοειδείς καρποί της τσουρανέας

Γραίιας μηλόπα : μικρός κόκκινος καρπός πολύ μαλακός

Μουμουδάκια: άγρια φράουλα

Μόρια : βατόμουρα επί των βουνών

Τσουντσούνας : πόα με γαλακτώδη χυμόν

Λάμσανα : χόρτον είδος καρδώματος

Κατεμούτας : εξάγεται και φυτρώνει όπως η πατάτα μικρούτσικος όμως καρπός

Στουπίτας : ξυνίθρα

Λαθήρια : άγριος λάθηρος

Κατσάλας : είδος κατεμούτας

Αυλούκια : ξερά φύλλα πλατεά βρασμένα τον χειμώνα και περιχυμένα με σκόρδον

Χολέρτσια : αγριόχορτα

Καλαμάνια: παστά ετρώγοντο ανακατεμένα στην ομελέτα και βλήτα

Λιχτσέας: αρωματικόν χόρτον

Ταργόνια: αρωματικόν χόρτον

Καρδόματα: μαϊτανό

Γάραμσα : μαϊτανό

Πιρπιρίμια: γίνονται τουρσί μαγειρεύονται με αυγά

Τσίκουντσα :

Σέφτελα : παντζάρια

Σεφτελόριζα : ρίχες παντζαριών

Κολοκύθια: κολοκύνθη

Μαυρομάτια : φασόλια όλων των ειδών γενικά

Γεραλμάσια : είδος πατάτας με γεύσιν γλυκείαν

Χαχσάσια : μεγάλες παπαρούνες

Καρτόφια : πατάτες

Σταυρολάχανα: χορτοφαγία πλακί (χόρτα άγρια)

Σκορδοτσάγκια : αγριόσκορδα

Μολόσια : μολόχα τρωγόμενη ως πλακί

Κιντέας : τσουκνίδες

Δέσμια: αγριόχορτο ευώδες – διά φαγητά ως παχαρικό

Ρέφανα : ρέφανον

Θύμπιρα : αρωματώδες χόρτον διά φαγητά, θυμάρι

Αλεύρια: αλεύρι

Μακαρίνα :

Πλιγούρια :ψημένο βρασμένο σιτάρι κοπανίζεται και αλέθεται με χερόμυλα ή μάλλον τεμαχίζεται

Κορκότα έρζινα: πλυμένο σιτάρι κοπανίζεται σε εγδίν αφαιρουμένης της φλούδας έτσι και τα κρίθινα μαγειρεύονται σε διάφορες σούπες

Νισσιαστόν : αλεύρι από σιτάρι το οποίον κατεσκευάζετο αφού πρώτον ετίθετο το σιτάρι επί πολλάς ημέρας και αλληλοδιαδόχως στο νερό εμαλάκωνε και εστουμπίζετο κατόπιν επερνούσε από το πανί ετίθετο στον ήλιο και εστεγνωνε, ολίγη δόση νησιαστόν με ανάλογον άρτυσμα βουτύρου γίνετο ωραίον κρέμα

Πουσίγια : φουρνισμένη σίκαλη ή κριθή αλεσμένη στον μύλο παρεσκευάζεται με βραστό νερόν μέσα σε πινακ ετίθετο βούτυρο στην μέση και γιαούρτι ή γάλα χωριστά και εσερβίρετο

Φούρνικα : φουρνισμένο καλαμπόκι και αλεσμένο με χειρόμυλο εχρησιμοποιείτο για νηστήσιμες σούπες την τεσσαρακοστήν

Τσουπάδια: αραβόσιτος -καλαμπόκι

Τσορτάνια : παρασκευάζονται από πασκιτάν σχηματοζόμενον εις σφαίρας μικράς και στεγνώνεται στον ήλιον με αυτό γίνεται περίφημο σιρόν

Ταρχανά : ηλιστόν ανακατωμένο με πλιγούρι ξηραίνεται στον ήλιο

Κιλίδ: σακκουλιασμένο γιαούρτι ξηραίνεται στον ήλιο

Λουκάνικα: κιμά εις σακκούλαν πεπιεσμένη ξηραίνεται στον ήλιο

Καβουρμάν : τσιγαρισμένη ποσότης κρέατος και πηγνυομένης σε τενεκέδες πρόχειρο και καλό φαγητό διά πάσαν ώραν και διαφοροτρόπως παρασκευαζόμενον

Πατσάδες : αλατισμένα κεφαλοπόδαρα εκτιθέμενα εις τον αέρα όλον τον χειμώνα μαγειρεύοντο όπως και ο πατσάς

Τσίρια : ξερά φρούτα όλων των ειδών

Αρμόθια : φρούτα περασμένα στο ράμμα αρμαθιά

Σοηματσάδες : δαμάσκηνα ξερά άνευ κουκουτσίου

Παστίλαν : παρασκευάζεται από πολτόν μουριών ανοίγετο σε πανιά και στέγνωνε στον ήλιο

Πιακιάζ. : πολτός μουριών βρασμένος (πετιμέζι)